

EGYHÁZTÖRTÉNET

tankönyv és tanári
kézikönyv

A kezdetektől - 1711-ig

Református Pedagógiai
Intézet
2005.

EGYHÁZTÖRTÉNET I.

tankönyv és tanári kézikönyv

A kezdetektől – 1711-ig

Szerkesztette:

Tóth-Kása István – Tőkéczi László

3. kiadás

Református Pedagógiai Intézet
2005.

Szakmailag bírálta:
Dr. Höresik Richárd, teológiai professzor (Debrecen – Sárospatak)
Dr. Ladányi Sándor, teológiai professzor (Budapest)

A tankönyv kiadását a holland OGO Alapítvány támogatta.

© Református Pedagógiai Intézet

Sajtó alá rendezte: Papp Kornél

Fotó reprodukció: Mihályfi János

ISBN 963 86850 2 6

3. kiadás

Kiadja a
Református Pedagógiai Intézet
1146 Budapest, Abonyi u. 21.
Felelős kiadó: Márkus Gábor igazgató

Nyomdai munkák:
Pauker Nyomdaipari Kft.

Terjesztő:
Kálvin Kiadó
1113 Budapest, Bocskai út 35.

Tartalomjegyzék

Előszó	7
I. A keresztyénség kialakulása. Az ókeresztyén egyház	
1. „Az Úr érkezése” (Ritoók Zsigmond)	11
2. Zsidó keresztyének - pogány keresztyének (Ritoók Zsigmond)	16
3. „A vértanúk vére magvetés” (Ritoók Zsigmond)	19
4. Az üldözöttségtől a kötelezőségig (Ritoók Zsigmond)	23
5. A keresztyén tan fejlődése az ókorban. (Szűcs Ferenc)	27
6. Az óegyház teológusai és az ókeresztyén irodalom (Szűcs Ferenc)	30
II. A középkori egyház (V-XIII. század)	
7. Nyugat és Kelet eltérő fejlődése (Péter Miklós)	35
8. A keresztyénség és a pogányság együttélése (Magyar István Lénárd)	37
9. A keleti keresztyénség és az iszlám fejlődése (Péter Miklós)	41
10. Szerzetesrendek Keleten és Nyugaton (V-X. század) (Magyar István Lénárd)	44
11. Egyház és állam viszonya. A pápaság és császárság investitúraharc (Magyar István Lénárd)	48
12. A cluny-i reformmozgalom és hatása. A keresztes hadjáratok (Magyar István Lénárd)	51
13. Rendiség és városfejlődés. Az egyetemek kialakulása (Magyar István Lénárd)	54
14. Új szerzetesrendek megalakulása a XI-XIII. században (Magyar István Lénárd)	57
15. Eretnekmozgalmak és az inkvizíció (Magyar István Lénárd)	61
16. Tanbeli fejlődés Augustinustól Aquinói Tamásig (Bene László)	64
III. Reformtörekvések és a pápaság válsága a XIV-XV. században	
17. Devotio moderna - Németalföld (Bene László)	73
18. Az egyház és a más kultúrák a középkorban (Magyar István Lénárd)	76
19. A pápaság válsága. A nagy nyugati egyházszakadás (Magyar István Lénárd)	83
20. Előreformációs törekvések: Wyclif és Husz (Bolyki János)	87
21. A humanizmus és a reneszánsz (Vásárhelyi Judit)	90
IV. A reformáció előtti Magyarország egyháztörténete (X-XV. század)	
22. A magyarság és a monoteizmus (Kr. u. VIII- X. század) (Erdélyi István) ...	95
23. A magyar egyházszervezet kiépítése Géza és I. István korában (Draskóczy István)	97
24. A magyar keresztyénség válságai és megerősödése a XI-XIII. században (Draskóczy István)	101
25. A magyar keresztyén műveltség (Draskóczy István)	103
26. A pápaság válságának magyarországi hatása (Harmath Sándor)	108
27. A magyarországi humanizmus és reneszánsz (Vásárhelyi Judit)	112
V. A reformáció Európában a XVI. században	
28. A reformáció előestéjén (Csepregi Zoltán)	117
29. A lutheri reformáció (Csepregi Zoltán) ...	119
30. Zwingli és a német-svájci reformáció (Bolyki János)	122

31. Kálvin János és a genfi reformáció (<i>Bolyki János</i>)	125
32. A reformáció mellékirányzatai (<i>Buzogány Dezső</i>)	129
33. A reformátori teológia főbb vonásai (<i>Szűcs Ferenc</i>)	133
34. Az ellenreformáció megindulása (<i>Pungurné Császár Judit</i>)	137

Kislexikon (*Harmath Sándor*)

Személynevek	207
Földrajzi nevek	217
Fogalmak	220

Ajánlott irodalom	227
------------------------------------	-----

VI. A reformáció Magyarországon

35. A reformáció tanainak elterjedése Magyarországon 1541-ig (<i>Buzogány Dezső</i>)	143
36. A protestantizmus tömeges térhódítása Magyarországon 1541 után (<i>Szabó András</i>)	147
37. Az egyes etnikumok viszonya a reformációhoz (<i>Csepregi Zoltán</i>)	150
38. Kiemelkedő magyarországi reformátorok (<i>Szabó András</i>)	152
39. A protestáns felekezetek szétválása Magyarországon (<i>Szabó András, Buzogány Dezső</i>)	154
40. A protestáns egyházak szervezeti kialakulása és belső élete (<i>Szabó András</i>)	158
41. Magyarországi hitvallások, zsinatok, kánonok teológiák (<i>Szabó András</i>)	162
42. A reformáció és a művelődés összekapcsolódása (<i>Bolyki János</i>)	164

VII. Protestantizmus az ellenreformáció idején

43. A német és skandináv lutheranizmus (<i>Csepregi Zoltán</i>)	169
44. Svájc, Franciaország és Hollandia az ellenreformáció korában (<i>Tőkéczi László</i>)	171
45. Anglia, Skócia és Svédország az ellenreformáció idején (<i>Tőkéczi László</i>)	175
46. Dél-Európa, Lengyelország és Csehország az ellenreformáció korában (<i>Tőkéczi László</i>)	179
47. A magyarországi ellenreformáció első szakasza (<i>Pungurné Császár Judit</i>)	183
48. A bécsi békétől a szatmári békéig - A Habsburg udvar valláspolitikája (1606-1711.) (<i>Pungurné Császár Judit</i>)	186
49. Az Erdélyi Fejedelemség valláspolitikája 1571-1690 (<i>Sipos Gábor</i>)	190
50. Egyházi élet a XVII században (<i>Pungurné Császár Judit</i>)	195
51. A tridenti zsinat utáni katolikus egyház (<i>Tőkéczi László</i>)	199
52. A keleti ortodoxia fejlődése a XVIII század elejéig (<i>Péter Miklós</i>)	202

Előszó

Arra a kérdésre, hogy „mit hiszel a közönséges (egyetemes) keresztyén anyaszentegyházról”, hitvallásos iratunk, a **Heidelbergi Káté** (1563.) a következő feleletet adja:

„- Hiszem, hogy Isten Fia a világ kezdetétől fogva annak végéig az egész emberi nemzetségből Szentlelke és igéje által, az igaz hit egyességében magának egy kiválasztott gyülekezetet gyűjt egybe, azt oltalmazza és megőrzi. És hiszem, hogy ennek én is élő tagja vagyok és örökké az is maradok.”

Eszerint az **egyház** nem emberek akaratából jön létre, hanem Isten szándéka szerint, nemzedékről nemzedékre. Az egyház Ura maga Jézus Krisztus, aki Szentlelke és Igéje által hívja el, gyűjti egybe, oltalmazza és teszi jellé népét ebben a világban. Az egyház, noha nem e világ szerint, de ebben a világban él. Jézus főpapi imájában ezt mondja: „Nem azt kérem, hogy vedd ki őket e világból, hanem, hogy őrizd meg őket a gonosztól” (Jn 17,15.).

Ily módon az egyház és a világ története összefügg és csak kölcsönhatásban szemlélhető és érthető meg. Az **egyház történet** tehát az egyház Urának népet egybegyűjtő, oltalmazó és szolgálatba küldő munkáját kíséri nyomon ebben a világban.

Református iskoláink újraindulása után iskolaügyünk egyik égető kérdése a református azonosságtudat megerősítése volt. Ebben a munkában döntő fontosságú terület az egyháztörténet tanítása. A fiatal generációk mindig is nagy érdeklődéssel fordultak a történeti múlt felé. Ezt az érdeklődést csak fokozza az egyháztörténet területén az, hogy az elmúlt fél évszázadban az egyháztörténeti oktatás sajnálatos módon a háttérbe szorult. A Református Köznevelési és Közoktatási Intézet megalakulása (1994.) óta szorgalmazta egy hiánypótló egyháztörténeti tankönyv kiadását. A munkálatok megindulását a holland OGO Alapítvány (Stichting Ondersteuning Gereformeerde Onderwijs in Oost Europa) segítségével tette lehetővé.

A tankönyv készítése során vetődött fel az az igény, hogy református tanáraink számára is szükség van egy egyháztörténeti tanári kézikönyv megjelentetésére. Ezen kétkötetesre tervezett **egyház történeti tankönyv és tanári kézikönyv** ennek a kettős igénynek próbál megfelelni: segítséget nyújt a hittan, az irodalom és a történelem tantárgyak tanításához (sokszor nemcsak egyháztörténeti, hanem köztörténeti tekintetben is), ugyanakkor **52 leckéjében színes alappal megkülönbözteti a tanulóknak kötelező tananyagként kijelölhető részeket is.**

A XVIII-XX. század egyháztörténetét feldolgozó második kötet megjelenése után tervezzük egy egykötetes, egyszerű formátumú, összevont tankönyv megjelentetését is. Egyaránt kérjük a munkát tankönyvként használó tanulókat és kézikönyvként használó tanárokat, hogy szakértő véleményükkel segítsék a további munkálatokat.

Az egyháztörténeti tankönyv I. kötetének megjelenéséért köszönetet mondunk az OGO Alapítványnak, a szerkesztőknek, a lektoroknak valamint a 17 szerzőnek (Bene László, Bolyki János, Buzogány Dezső, Csepregi Zoltán, Draskóczy István, Erdélyi István, Harmath Sándor, Magyar István Lénárd, Péter Miklós, Pungurné Császár Judit, P. Vásárhelyi Judit, Ritoók Zsigmond, Sipos Gábor, Szabó András, Szűcs Ferenc, Tőkéczi László).

Budapest, 1997. június 30.

a kiadó

I.

A keresztyénség kialakulása.

Az ókeresztyén egyház

1.

„Az Úr érkezése”

Az uralkodó szabadító

A világhódító makedón uralkodó, Nagy Sándor, akinek birodalma a Dunától az Indusig terjedt, Kr.e. 323-ban meghalt. Halála után egymással marakodó alvezérei (Antipatrosz, Antigonosz, Ptolemaiosz, Szeleukosz) közt évtize-

A föníciai Baál isten

deken át ádáz háborúk folytak s voltak területek, államok, melyeket hol az egyiknek, hol a másiknak sikerült megkaparintania, a másik uralma alól felszabadítania. A felszabadítókat sokszor túláradóan magasztalták. Mikor 307-ben a „Városvívó” Démetriosz elfoglalta az addig mástól megszállt Athént, őt és apját (Antigonoszt) „szabadító istenekként” ünnepelték. 294-ben pedig, mikor Démetriosz Athént egy ostromló seregtől megmentette, egy magasztaló éneket adtak elő tiszteletére.

Ennek néhány mondata prózai fordításban így szól: *„Nyájasan, mint egy istennek kell is, és szépségben és mosolyogva van itt ... Üdvöz légy! A többi isten vagy nagyon messze van, vagy nincs fülük, vagy nincsenek is, vagy egyáltalán nem figyelnek ránk - téged azonban mint jelenlétet látunk, nem fából, sem nem kőből, hanem valóságosan. Hozzád imádkozunk: először is teremts békét, hiszen te úr vagy...”*

A szövegből a következő tanulságok adódnak: sokan **kiábrándultak a régi istenekből**, akik nem segítettek rajtuk; olyan isten után vágytak, aki láthatólag, **valóságosan, nem szobor formájában jelenik meg**, aki eljön és jelen van; olyan után, aki az örökös háborúk után **békét hoz; mert úr, ő a szabadító**, a megtartó, a szótér (pl. I. Ptolemaiosz) Elég természetes volt az a gondolat, hogy ez a szabadító úr valami hatalmas uralkodó lesz, akinek helyzeténél fogva hatalmában áll mind ezt megcselekedni. Ezt a gondolatot saját érde-

Mithras a bikával

kükben az uralkodók maguk is táplálták, a nekik hízelgők hirdették: ők a szabadítók, a jóltevők, akiknek megszületése az örömhírek (euangeliion) kezdete, akinek eljövételét (latinul: adventus) mindenhol boldogan várják.

Az isteni gyermek mint szabadító

Nem mindenki várta azonban a békesség boldog korát valamely birodalom uralkodójától. Ósrégi hiedelem volt az ókori Keleten, de a görögök közt is kimutatható, hogy a világ egyre rosszabb lesz, s amikor a mélypontot elérte, egy **csodálatos gyermek fog születni**, s akkor újra visszatér a földre az elveszett egykor volt aranykor. Egyiptomban úgy hitték, hogy ez a gyermek a Nap gyermeke lesz, máshol másképp gondolták, de abban megegyeztek, hogy valamilyen mennyei eredetű személy lesz.

Egy, a Kr.e. II. század második feléből való jóslatgyűjteményben olvashatók ilyen jóslatok:

„Akkor az isten majd a napból küld le egy királyt, aki az egész földön megszünteti a gonosz háborút, egyeseket megölve, másoknak igaz esküjét teljesítve...”

Máshol: „Akkor az isten az égből küld egy királyt, hogy ítéljen minden embert vérben és tűznek lángjában...”

„Akkor az isten nagy örömet ad az embereknek, a föld és a fák és a juhok végtelen nyájai igazi gyümölcsöket hoznak az embereknek, bort és édes mézet és fehér tejet és búzát.”

A forradalmár szabadító

Voltak azonban, akik nem az istenként tisztelt uralkodóktól, de nem is valamely titokzatos, égből alászállt személytől várták a világ és benne a saját sorsuk jobbra fordulását, hanem **a forradalmár, a szabadsághős szabadítótól**. A Kr. e. II. századtól egyre gyakoribb rabszolga felkelések és a Római Birodalom elleni felkelések vezérei gyakran hirdették, hogy ők valamely isten vagy istennő választottai, varázslók vagy jószok, csodatevő erők birtokosai, s mint ilyenek vezetik a harcot az elnyomók ellen.

Az első szicíliai rabszolga felkelés vezéről, a szír Eunúszról ezeket olvassuk:

„...Azt mondta magáról, hogy az istenek

rendeléséből álmában meglátja a jövőt és ilyen irányú tehetségével sok embert becsapott. De tovább ment és most már nemcsak álmokból jövendölt, hanem úgy tett, mintha éber állapotban is látná az isteneket és tőlük hallaná, hogy mi fog történni... Végül, valamilyen ügyeskedés eredményeképpen, mintegy ihletett állapotban tüzet és lángot okádott a szájából és így jósolta meg a jövőt. Mert egy kétfelől kifúrt dióhéjba vagy ilyenfélébe dugta a tüzet és a tűz elevenen tartására alkalmas anyagot, azután a szájába tette és lehelletével felélesztve hol szikrákat, hol tüzet bocsátott ki magából. Nos tehát ez az ember a felkelés előtt azt mondogatta, hogy a szíriai istennő jelent meg és királyságot jövendölt neki...”

(Borzsák István ford.)

A fogságból hazatért zsidóság helyzete

A fogságból hazatért és ősi földjén az életet csak nehezen újakezdő zsidóság a Perzsa Birodalom keretei között élt (538-332.) a Cádokita főpapok irányítása mellett. Ekkor

30,49-31,13

EXODUS

127

הַבַּיִת וְאֵת בְּנוֹיָיו׃⁴⁹ וְקִדְשֵׁת אֱלֹהִים וְהָיוּ קִדְשׁ קִדְשִׁים כָּל־הַיּוֹגֵג בָּהֶם
 יִקְדָּשׁ׃⁵⁰ וְאֵת־אֶהְרֹן וְאֵת־בָּנָיו הַמְשִׁחַ וְקִדְשֵׁת אֹהֶם לְכַתֵּן לִי׃ וְיִאֲמַר
 בְּנֵי יִשְׂרָאֵל דַּבְּרָה לְאֹמֶר שְׁמֹן מִשְׁחַת קִדְשׁ וְהָיָה לִי לְדֹרֹתֵיכֶם׃
 וְעַל־בִּשְׂרֵי אֹהֶם לֹא יִשְׂרֹ׃ וּבְמִתְקַנְהוּ לֹא תַעֲשׂוּ כְמֹהוּ קִדְשׁ הוּא׃
 קִדְשׁ וְהָיָה לָכֶם׃³³ אִישׁ אֲשֶׁר יִדְבַק בְּמֹהוּ וְאֲשֶׁר יִתֵּן מִמֶּנּוּ עַל־רֹגְלֹ
 וְנִקְרְתָה מַעֲמֹי׃ ׀ ׀ ׀³⁴ וְיֹאמֶר יְהוָה אֶל־מֹשֶׁה קִדְרֹלֶךָ סִמִּים
 גִּמְלָה וְיִשְׁלַחֲתָ וְהִלְבַּנְתָּ סִמִּים וּלְבַנְתָּ וְגַם בַּר בָּבֶר וְהָיָה׃³⁵ וְעָשִׂיתָ
 אֶת־הַקְּמִירִת רַקֵּחַ מִעֲשֵׂה רֹגְלָה מִמֶּלַח מְהוּרֵי קִדְשׁ׃³⁶ וְשִׁחַקְתָּ מִמֶּנָּה
 הַרְקֵה וְנִתְמַלָּה מִמֶּנָּה לִפְנֵי הַעֲדָת בְּאֶהֱל מוֹעֵד אֲשֶׁר־לִךָ שְׁמֵהּ
 קִדְשׁ קִדְשִׁים תְּהָיֶה לָכֶם׃³⁷ וְהִקְמַרְתָּ אֲשֶׁר תַּעֲשֶׂה־ בְּמִתְקַנְהָהּ
 לֹא תַעֲשׂוּ לָכֶם קִדְשׁ תְּהָיֶה לִךָ לְדֹרֹתֶיךָ׃³⁸ אִישׁ אֲשֶׁר־תַּעֲשֶׂה כְּמֹהוּ
 לְהַרְיִחַ בָּהּ וְנִקְרְתָה מַעֲמֹי׃ ׀ ׀ ׀
 ׀ ׀ ׀³¹ וְיִדְבַק יְהוָה אֶל־מֹשֶׁה לְאֹמֶר׃ רָאֵה קָרָאתִי בְשֵׁם בְּצַלְאֵל
 בְּרָאיוֹרֵי׃ כִּי־דוֹר לְמִשְׁחָה וְהָיָה׃ וְאֶמְלֵא אֹתוֹ כִּי־הוּא אֱלֹהִים בְּהַכְמָה
 וּבְהַבְנָה וּבְדַעַת וּבְכָל־מְלָאכָה׃ לְחֹשְׁבֵי מַחֲשַׁבֹת לַעֲשׂוֹת בְּזָהָב
 וּבְכֶסֶף וּבְנִחְשָׁתִי׃³² וּבְכֹתְרֹשֶׁת אֶבֶן לְמַלְאֲתִי וּבְחֹרֶשֶׁת עֵץ לַעֲשׂוֹת
 בְּכָל־מְלָאכָה׃ וְאֵלֵי הַנֶּה נִתְחִי אֹתוֹ אֲתִי אֶהְלֵאֲבִי בְּרֹאֲהוּסְמֹךְ
 לְמַשְׁהֲדֹן וּבְלֵב כָּל־הַכְּסֵלֵב נִתְחִי הַכְמָה וַעֲשׂוּ אֶת כָּל־אֲשֶׁר
 צִוִּיתִךְ׃ אֵת וְאֶהֱל מוֹעֵד וְאֵת־הָאֶהֱלֹן לְעֹלֶת וְאֵת־הַכְּפֹרֶת אֲשֶׁר עָלָיו
 וְאֵת כָּל־כְּלֵי הָאֹהֶל׃³³ וְאֵת־הַשְּׁלֶחָן וְאֵת־כְּלֵי־וְאֵת־הַמִּנְרָה הַסְּפוּרָה
 וְאֵת־כְּלֵי־בֵיתִי וְאֵת מוֹבַח הַקְּמִירִת׃³⁴ וְאֵת מוֹבַח הַעֲלֵה וְאֵת־כְּלֵי
 כְּלָיו וְאֵת־הַבְּיֹר וְאֵת־בְּנוֹ׃³⁵ וְאֵת בְּגָדֵי הַשָּׂרָדִי וְאֵת־בְּגָדֵי הַקִּדְשׁוֹ
 לְאֶהְרֹן הַכֹּהֵן וְאֵת־בְּגָדֵי בְנָיו לְכַתֵּן׃³⁶ וְאֵת שְׁמֹן הַמִּשְׁחָה וְאֵת־
 קְמִירִת הַסִּמִּים לְקִדְשׁ כָּל־אֲשֶׁר־צִוִּיתִךְ יַעֲשׂוּ׃ ׀ ׀ ׀
 ׀ ׀ ׀³⁷ וְיֹאמֶר יְהוָה אֶל־מֹשֶׁה לְאֹמֶר׃³⁸ וְאֵתֵה דַבְּרָה אֶל־בְּנֵי יִשְׂרָאֵל
 לְאֹמֶר אֵךְ אֵת־שְׁבַתְתִּי תַשְׁמְרוּ בִּלְאִת הוּא בְּנֵי וּבְנֵיכֶם לְדֹרֹתֵיכֶם׃

Héber nyelvű ószövetségi részlet (Exodus)

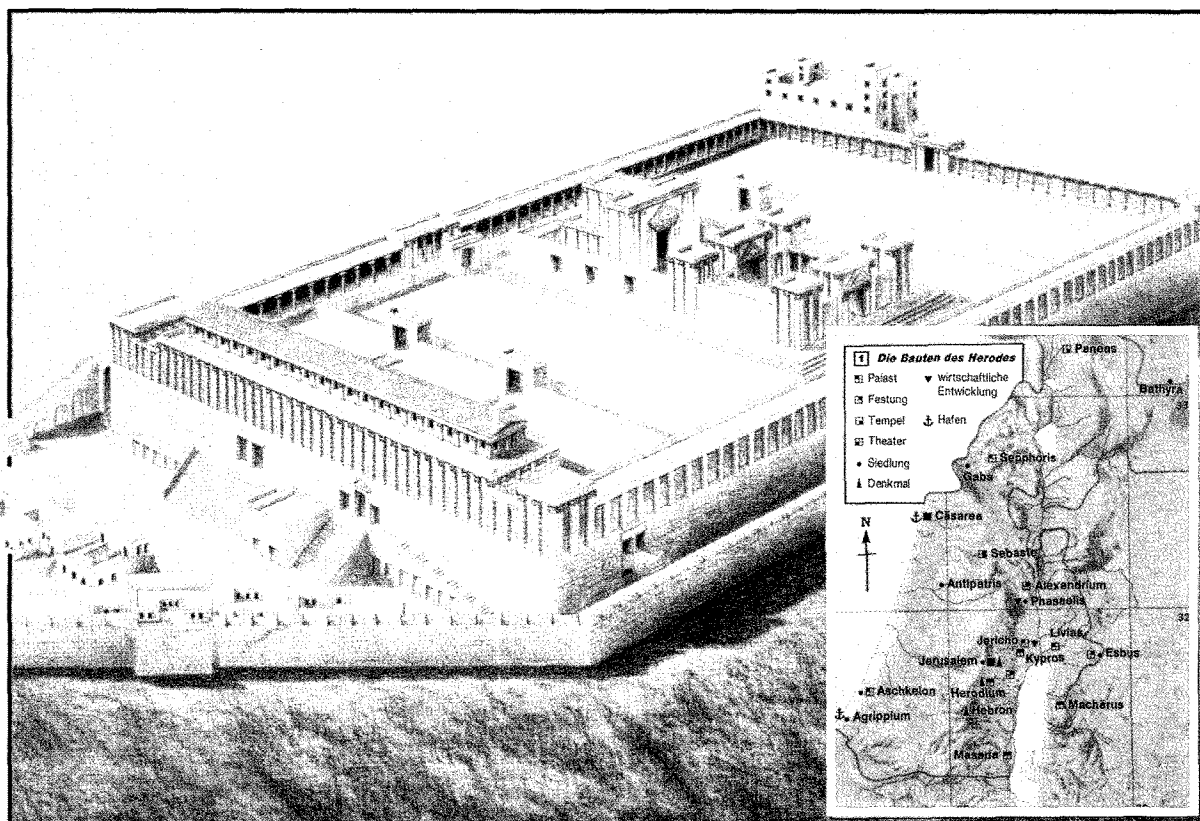
alakult ki a zsinagógai kegyesség: a zsinagóga a gyülekezet háza, az imádkozásnak és a Tóra (törvény) tanításának helye, s ezzel együtt ekkor alakult ki az írástudók rétege, akik nem lévita származású törvénytárgyalók, jogászok voltak. Erre az időre esik a szamaritanusok kiközösítése is.

Miután Nagy Sándor legyőzte a perzsákat, a zsidók az ő birodalmába, majd hol Egyiptomhoz, hol a Szeleukidák által birtokolt Szíriához tartoztak, és a két nagyhatalom ütközőpontján szenvedniük kellett a háborúk minden pusztításától. **A zsidóság helyzetét azonban még egy tényező tette kényessé: egyistenhívő vallásuk, mely más vallással nem volt egyíthető, mint a keleti vagy görög kultuszok. Ez tiltotta, hogy a szomszéd népekkel összeolvadjanak.** Ennek ellenére számosan voltak a zsidók közt, akik a Szeleukida állam görögös műveltségéhez igyekeztek hasonlítani, nemcsak a műveltség, hanem az idegen kultusz átvételével is. Az írástudók és a papság egy része ezt elutasította, de az uralkodó, IV. Antiokhosz nemcsak szívesen vette, hanem erőszakosan siettetette is a zsidó kultusz elhagyását. Végül még Zeusz szobrát is bevittette a templomba.

A Makkabeusok felkelése

Ez azonban általános felháborodást váltott ki és **Makkabeus Júdás és testvérei** vezetésével általános felkelés robbant ki, mely hősi harcokban legyőzte Antiochos seregeit és biztosította a zsidó nép függetlenségét (164.). Mint a függetlenségi harc győztes vezérei, a Makkabeusok utódai (egyik ősük után Hasmóneusoknak szokás őket nevezni) lettek a főpapok (bár nem származtak Cádók családjából), s egyúttal királyok is.

A Hasmóneus papkirályok többnyire zsarnoki módon uralkodtak, de ügyes politikával és háborúkkal egyaránt növelték hatalmukat és az ország területét. Eleinte Rómával baráti kapcsolatban álltak, hiszen közös ellenségük volt a Szeleukida birodalom. Később azonban a viszony megromlott, mert Róma maga lépett fel hódítóként. Heródesnek, aki görög apától és arab anyától származott, de egy Hasmóneus hercegnőt vett feleségül, még sikerült ügyes taktikázással valamelyest látszatfüggetlenséget biztosítani, de halála után a rómaiak felosztották fiai közt az országot s ők már teljesen római függőségben voltak. A tényleges hatalom a

A jeruzsálemi templom makettje

római helytartó kezében volt, ő adta tetszése szerinti személynek a főpapi tisztet is.

A zsidó társadalom a Hasmóneusok korában

A Hasmóneus korban alakultak ki azok a csoportok, melyeket az Újszövetségből ismerünk. A legelőkelőbb a szaduceusoké volt. (A név eredete vitatott.) Közülük kerültek ki a főpapok, ők hajlottak a leginkább a rómaiakkal való politikai kiegyezésre. Ők csak a Mózes öt könyvét fogadták el mértékadónak, s így nem hittek a feltámadásban. - A másik csoport a farizeusok pártja volt. (A név „elkülönült”-et jelent, valószínűleg ellenfeleiktől származott.) Ők a zsidóság kispolgárságából kerültek ki, a Tórán és a többi szent iraton kívül a hagyományt is mértékadónak és követendőnek tartották, ezért hitték a feltámadást. Különösen szigorúan vették a szombat-törvényt (39 főtilalom volt, s mindegyikhez 39 altilalom járult), továbbá a vallási tisztaságot és a tizedfizetést. Idegekkel, így a rómaiakkal való egyezkedésről hallani sem akartak. - A Holt-tenger mellett, a pusztában élő csoport valószínűleg a Hasmóneusok elleni tiltakozásul vonult ki a társadalomból. Központjukról a qumráni közösségnek nevezzük őket. Ragaszkodtak ahhoz, hogy csak a Cádók családjából való főpapok

törvényesek; szembenálltak az elvilágiasodott papsággal; szigorú, aszkétikus kegyességet gyakoroltak; vagyonközösségben éltek; az ellenséget gyűlölték. - Egy további csoport volt a zélótáké ill. szikáriusoké. Ezek szélsőséges nacionalisták voltak, akik terrorcselekmények elkövetésével küzdöttek a rómaiak ellen.

A szabadító várása a zsidók közt

A szabadítót a zsidók is várták, hiszen jövetelét a próféták (főképp Ézsaiás és Mikeás) hirdették. Ő lesz az Úr felkentje (mesiah), aki népét megváltja, mint az a rokon, aki a bajba jutott rokonát szorult helyzetéből kiváltja, vagy éppen a rabszolgaságba jutott szabadságát megváltja. (Az ilyen rokon héber neve „góél” volt.) A szabadító Felkent megjelenése egy új világekorszak kezdetét jelenti, aminek látható jelei vannak: a poklosok megtisztulnak, a vakok látnak, a bénák járnak, a természetben és az emberek közt helyreáll a paradicsomi békesség. A római megszállás alatt élő zsidók számára azonban nem ez volt az igazán fontos, hanem hogy a Felkent király lesz, a Dávid trónján ül, tehát nyilván elűzi, legyőzi a rómaiakat. Erre vártak, mert a rómaiak nem voltak mindig tapintatosak a zsidók vallási érzékenysége irányában, sőt, nem egyszer kifejezetten ingerelték őket. Ilyen ember

Júdeai kősvatag

volt a Kr.u. 26-ban hivatalba lépő római helytartó, Pilátus, de voltak már előtte is olyan Róma ellenes megmozdulások, melyek vezetői azt hirdették: ők az Úr várva várt felkentjei. Elfeledtek arról, hogy a próféták nemcsak a diadalmas Messiás-Királyról szóltak, hanem az Ő szenvedő szolgájáról is.

A jézusi fordulat: a bensőből fakadó kegyesség

Ebbe a világba jött el Jézus. Az összeütközés környezetével a törvény értelmezéséből adódott. A kor a kegyességet abban látta, hogy valaki a törvénynek az élet minden részét aprólékosan szabályozó előírásait pontosan megtartja. Jézus az egész törvényt a két nagy parancsolatban foglalta össze. Mindkettő az Ószövetségben olvasható. Jézus nem eltörölni akarta a törvényt, hanem mélyebben betölteni, mint a kor kegyesei. A kor kegyessége a kívülről adott szabályokhoz igazította az életet: aki a szabályokat megtartotta, kegyesnek számított, függetlenül attól, mit érzett, gondolt belül. Ez az embert egyfelől megkötözte: szüntelen aggódva kellett figyelni, nehogy áthágjon valami szabályt, másfelől felelőtlenül tette, hiszen ha a szabályokat megtartotta, nem volt felelőssé tehető azért, hogy annak mi lett a következménye. Jézus szerint a törvény betöltése a szeretet: a törvény a szeretetet, a bensőből fakadó indulatot írja elő, de azt, hogy milyen helyzetben mit kíván a szeretet, mindenkinek magának kell eldöntenie minden helyzetben újra, szabadon, döntéséért felelősen. A kegyesség tehát valami belső szabályozás, az istenszeretet és az emberszeretet szerint. Ezt érzékeltette Jézus a kor által különösen fontosnak tartott szombat-törvény ismételt, szinte tüntető megszegésével az emberszeretet jegyében. Ezért nem a külső tisztaságot hangsúlyozta, hanem a belsőt, s ült le egy asztalhoz olyanokkal, akiket a kor kegyesei vallásilag tisztátalannak tartottak. Ezért nem külső békeséget ígért, amit a világ várt, hanem belsőt, nem úgy, mint a világ adja. Nem politikai országot akart ellenségei letiprása árán, hanem olyat, amely nem e világból való, saját maga feláldozása árán. Nem olyan országot,

melynek polgárait a törvények szabályozta jogrend vagy az uralkodói önkény tartja össze, hanem amelynek polgárait arról ismerik meg, hogy egymást szeretik. Kortársai közül sokan nem értették. Az egyház története azt mutatja, hogy követői is sokszor sok mindent nem tanultak meg tőle.

Érdekesek:

1. *Miért alakult ki az uralkodó istenkultusza a hellénisztikus világban?
Az uralkodón kívül kitől várták az elesettek sorsuk jobbra fordulását?*
2. *Hogyan alakult a zsidóság sorsa a babiloni fogságból való szabadulástól a római függőségig?*
3. *Milyen rétegekre oszlott a zsidóság társadalma a Hasmóneusok korában?*
4. *Mi jellemezte a zsidó messiásvárást?*
5. *Hogyan került összetűzésbe Jézus a kor kegyességével?*

2.

Zsidó keresztyének - pogány keresztyének

Az egyház megjelenése

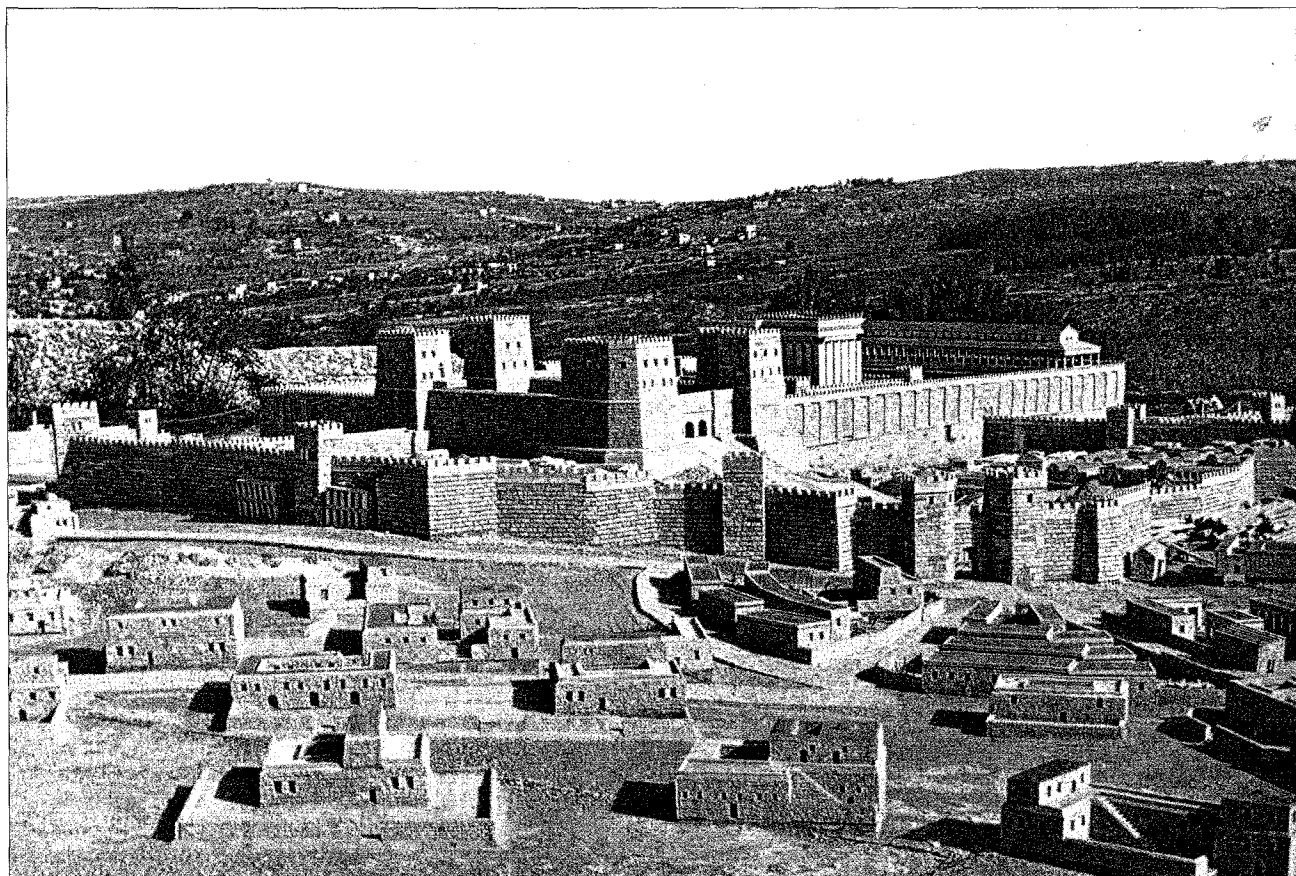
Az egyháztörténet kezdőpontjának, az „egyház születésnapjának” a pünkösti eseményt szokás tekinteni.

A pünkösd az aratás befejezésének ünnepe volt, 50 nappal az aratás megkezdésének, az első kéve felajánlásának ünnepe után (III. Mózes 23:9-21). Görög nevét: pentekoszté = ötvenedik, innen kapta. **Egyike volt annak a három nagy ünnepnek, melyen minden kegyes zsidónak meg kellett jelennie Jeru-**

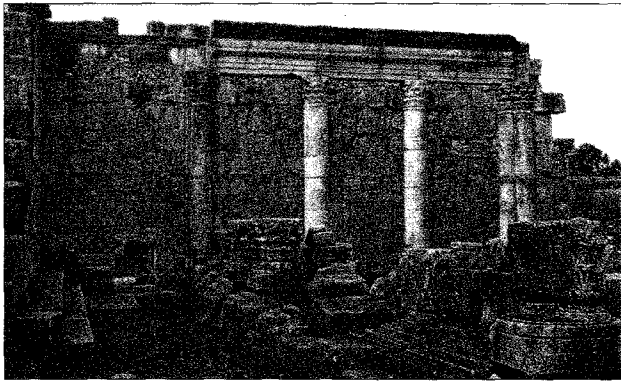
zsálemben. Érthető, ha azon a bizonyos, nevezetes pünkösdön is sokan jöttek el messze területekről, amint az Apostolok cselekedeteiről írott könyv felsorolja (2:9-11), a szórványban élő zsidók és prozeliták. (Ez utóbbiak olyan személyek voltak, akik születésük szerint nem voltak a választott nép tagjai, de elfogadták a zsidó hitet, körülmetélkedtek és a mózesi törvények szerint éltek.) Az első gyülekezet tagjai közülük kerültek ki, **az első keresztyének (bár ekkor még nem így hívták őket) zsidók voltak, s eszükbe sem jutott, hogy magukat másnak tartsák.**

A zsidó keresztyének

Az első gyülekezet tagjai épp úgy részt vettek a templomi alkalmakon, közös imádságban, mint más zsidók, egymáshoz azonban szorosabb szálak fűzték őket. Voltak közös étkezések, melyeken Jézus utolsó vacsorájára és halálára emlékeztek, az asztalközösségeken kívül - legalábbis egy ideig - a vagyonközösséget is gyakorolták. Mindebben a qumráni közös-

A jeruzsálemi templom

A kapernaumi zsinagóga romjai

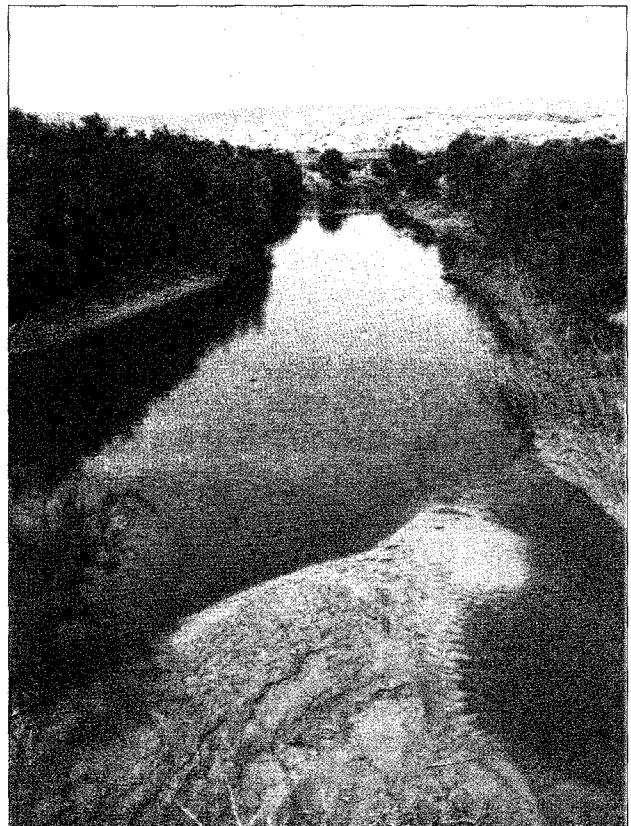
séghez hasonlítottak. Bizonyos belső feszültségek mégis jelentkeztek, nem hitben, hanem egyéb okoknál fogva.

A zsidók között voltak, akik az akkor Júdeában és Galileában használatos sémi nyelven, arameusul beszéltek és a szent iratokat (az Ószövetséget) az eredeti héber nyelven olvasták. Voltak viszont, a szórványból valók, akik már görögül beszéltek és a szent iratokat görög fordításban olvasták. Nekik Jeruzsálemben külön zsinagógájuk volt. Őket a másik csoportból valók a szolgálatban némileg háttérbe szorították. Az apostolok ezt a feszültséget úgy oldották fel, hogy létrehozták a diakónusok tisztét (diakonosz = szolga). A hét diakónus mindegyike - neve alapján ítélve - görögül beszélő volt, egyikük éppen prozelita. Az ő feladatuk volt a közös étkezések, az úrvacsorák alkalmával az asztalok körüli szolgálat.

Az üldözések kezdete a zsidók részéről

A gyülekezet helyzetét azonban nem ez tette nehezzé, hanem az a meggyőződésük, amely az Apostolok cselekedetei elbeszélése szerint Péter pünkösdi prédikációjában is kifejezésre jutott. **Az Úr felkentjét, a Messiást minden buzgó zsidó várta - a gyülekezet azonban ezt a várva várt Messiást a názáreti Jézusban ismerte fel, abban a Jézusban, akit megfeszítettek. A feltámadást az „utolsó napon” (a világ végén) minden farizeusi kegyességű zsidó hitte - a gyülekezet azonban azt hirdette, hogy Jézust Isten már most feltámasztotta a halálból. A szenvedő Messiás, akit tulajdon népe, mely őt várta, nem ismer fel, sőt kivégez, Isten azonban megdicsőít - ez már önmagában is felháborító nézet volt. Még**

inkább azzá tette, hogy ez a Messiás a szombat-törvényt, mely a farizeusi kegyesség szemében egymaga olyan fontos volt, mint az összes többi együttvéve, nem tisztelte eléggé. **Míg tehát egyfelől az, hogy Isten kegyelme és szeretete mindenki számára készen áll, aki bűnbánattal közeledik hozzá és nem saját jócselekedeteiben és kegyességében bízik, sokak szemében rokonszenvessé tette az új tanítást, a hagyományos kegyesség, mint istenkáromlást, csak elutasíthatta és üldözendőnek tarthatta azt. Újabb gyülekezetek születése Júdeában, Galileában, Samáriában, Szíriában és**

A Jordán folyó

később máshol is tehát együtt járt az ellenséges érzület növekedésével, ami időről-időre ellenséges cselekedetekben - üldözésekben, egyesek kivégzésében - is megnyilvánult.

A zsidó keresztyének Palesztínában és azon kívül

A kívülálló nem-zsidók (rómaiak, görögök) nem sokat értettek mindebből, úgy látták, hogy valami új zsidó szektáról van szó, mellyel a hivatalos vallási vezetők nem rokon-

szenveznek, és zsidók közti civódásnak tartották a dolgot. Annyit megértettek, hogy az új szekta hívei valami messiást tisztelnek, s mivel az arameus „messiah” (felkent) szó jelentése görögül „krisztosz”, az új tan követőit krisztianosz-oknak, a Felkent, a Krisztosz követőinek kezdték nevezni (először a szíriai Antiochiában), eleinte talán kicsit gúnyosan. Ebből a krisztianosz szóból lett a mi „keresztyén” szavunk is. Mivel ezek a keresztyének származásukra nézve zsidók voltak, őket zsidó-keresztyéneknek szokás nevezni. Ilyenekből állt a jeruzsálemi gyülekezet, s a Palesztinában létrejött többi gyülekezet is. A legnagyobb tekintélye, szerepénél fogva, a jeruzsáleminek volt, de üldöztetésnek is ez volt leginkább kitéve, s ők voltak a legszegényebbek, ezért a többi gyülekezet kötelességének tartotta, hogy a jeruzsálemit anyagilag támogassa.

A keresztyénség követői azonban szükségét érezték, hogy az új hitet ne csak a hazai zsidóság körében terjesszék, hanem a szórványokban élő zsidóknak is hirdessék: a negyvenes évek közepétől Kis-Ázsiában és a közeli szigeteken, majd az ötvenes évektől Európában is. A fogadtatás éppúgy vegyes volt, mint az anyaországban: voltak, akik örömmel fogadták az új tant, mások elutasították, sőt üldözték hirdetőit.

A keresztyénség terjedése a pogányok között

Közben azonban a keresztyén hit a nem zsidók között is terjedni kezdett. Eleinte csak Palesztinában és csak szórványosan, később máshol is, egyre rendszeresebben. Ahol és amikor is, a zsidók nem voltak hajlandók befogadni a Jézusról szóló tanítást, a tanítás hirdetői a pogányoknak kezdték azt hirdetni, Jézus missziói parancsának megfelelően: „Menjetek el, tegyetek tanítványá minden népet ...” (misszió = küldetés).

Mind a zsidók, mind a pogányok közti misszió legnagyobb alakja Pál apostol volt. Egyéni adottságai erre különösen alkalmassá tették. Zsidó családban született, otthon az akkori zsidóság nyelvét, az arameust beszélték, a gyermeket farizeusi kegyességben nevelték, de szülővárosában Tarzoszban, általában görögül

beszéltek, s így ezt a nyelvet is elsajátította, a kor görög műveltségével együtt. Mint fiatal ember, a híres rabbinál, Gamálielnél tanult, tehát jártas volt a rabbinikus tudományokban, vitamódszerekben. Így minden irányzatot ismert, mindegyikkel annak nyelvén, gondolkodásmódja szerint tudott beszélni.

Azáltal, hogy a zsidókeresztyének mellett megjelentek a pogányokból lett keresztyének, sőt, az I. század végétől a keresztyénség már szinte kizárólag köztük terjedt, újabb kérdések vetődtek fel. A legfontosabb a mózesi törvényekhez való viszony volt. A zsidókeresztyének között két irányzat alakult ki. Az egyik azt tartotta, hogy a körümetélkedés és a törvény többi rendelkezéseinek megtartása a pogányokból lett keresztyének számára is kötelező, tehát nekik is előbb zsidóvá kell lenni. A másik irányzat ezt nem tartotta szükségesnek, szerintük a törvény előírásai megtarthatók, de az üdvösség szempontjából közömbösek. A jeruzsálemi gyülekezet vezetői inkább az előző nézetre hajlottak, Pál határozottan az utóbbi véleményen volt. A kettő között egy Jeruzsálemben tartott gyűlésen, az „első zsinaton” jött létre a megegyezés (Ap.csel. 15:1-29).

Felvetődött azonban más kérdés is. Voltak fogalmak, melyek a másfajta vallásosságban, másféle hagyományban nevelődött görögök vagy rómaiak számára nem jelentették ugyanazt, mint a zsidók számára. Ilyen volt a Messiás fogalma. A szó zsidó ember számára az Úr felkentjét jelentette, a királyt, aki helyreállítja Dávid királyságát, hiszen az Ószövetség világában a királyt vagy a főpapot, valamint a prófétát szentelt olajjal felkenték. A szót le lehetett volna fordítani görögre, de mivel a görög-római világban a királyt nem kenték fel, sokfelé nem is volt király, a szó nem hordozta azt a súlyos jelentést, amit a Messiás szó. **Valamilyen csodálatos szabadítót a görög-római világ is várt, ezt nevezték „szótér”-nak (megtartó, megszabadító, üdvözítő).** Ezzel a szóval lehetett tehát a nem-zsidók számára érthetővé tenni a zsidó fogalmat, lefordítani annak tartalmát. Mivel a szótér cím uralkodók, hatalmasok címe volt, ez most már a pogányokból lett keresztyének számára is érthetővé tette, hogy a Messiás, a Krisztosz király, uralkodó,

sőt, hogy ő az igazi uralkodó, nem a magukat szabadítónak hirdető hatalmasok. Ezzel azonban a vallásos tiszteletben részesített uralkodókkal kapcsolatos egyéb fogalmak is a Messiással kerültek kapcsolatba: az ő születése, halála és feltámadása, az ő érkezése (adventus) lett az örömhír (euangelion). Ő az Úr (küriosz). Ő, nem más. Ő, a názáreti Jézus. Ő, akit keresztre feszítettek.

Botrány és bolondság

Amilyen megdöbbenő és felháborító volt ez a zsidóknak, olyan bolondságnak látszott a nem hívő pogányoknak: egy megtartó, aki magát nem tudja megtartani. De ez volt az a pont, ahol az utak elváltak. A keresztyénség tanításait lehetett magyarázni, közel vinni, „lefordítani” - egy pontig. Azután már csak a személyes belső meggyőződés, a hit számára voltak követhetők. Pál beszéde Athénban az Areioszpagoszon ezt jól mutatja. (Ap.csel. 17:16-34) Megpróbál az athéniak gondolkodásmódjának megfelelően beszélni, ez egy darabig sikerül is, de mihelyt Jézus feltámadását említi, ez hallgatói számára hihetetlen, és elkezdnek gúnyolódni. **Az egyház két évezredes története során sokszor ismétlődő helyzet: a keresztyén tanítás botrány vagy bolondság.**

Kérdések:

1. Milyen hatást gyakoroltak kezdetben a keresztyén gyülekezetek a zsidókra és a kívülállókra?
Miért fordul a keresztyén térítés a pogányok felé?
2. Honnan ered a keresztyén szavunk?
3. Milyen problémát jelentett a Messiás fogalom értelmezése a görög-római világban?
4. Mi tette Pál apostol személyét rendkívül alkalmassá a térítésre?

3.

„A vértanúk vére magvetés”

A keresztyének és a római állam

A keresztyének száma növekedett, hova-tovább a hatóságoknak is tudomást kellett venni róluk. Ez előbb csak helyi szinten történt meg (az Apostolok cselekedeteiről írott könyv említ ilyen eseteket), utóbb állami szinten is. Az államhatalom először csak úgy tekintett rájuk, mint holmi zsidó szektára, s a zsidók és keresztyének (nem keresztyén és keresztyén zsidók) közti ellentétekkel az állami tisztviselők csak anynyiban törődtek, hogy azok a közrendet ne zavarják, egyébként inkább kárörömmel szemlélték, mert mindkettőt lenézték. Ahogy azonban a keresztyénség a zsidóságtól mind határozottabban elvált, a helyzet megváltozott.

Jogilag a zsidó hit sem volt „engedélyezett vallás”, gyakorlatilag azonban úgy kezelték őket, mintha az volna. A keresztyének, mihelyt elváltak a zsidóktól, kiestek az elfogadottságnak ebből a helyzetéből. A hatóságok a gyülekezeti összejövetelekre bizalmatlanul tekintettek, nemcsak mert mindenféle hírek jártak, hogy milyen szörnyűséges dolgokat művelnek ott, hanem főképp mert **az állam szempontjából minden nem hivatalos összejövetel, társaság gyanús volt, nem államellenes szervezkedés folyik-e ott.**

A keresztyénség mint világvallás

Más vonatkozásban már nem pusztán gyanú forgott fenn. **A keresztyének nyíltan megtagdák a császárnak való áldozást, a császár nevére való esküvést, s így sokszor a katonáskodást is. Ezek pedig már az állampolgári hűség megtagadását jelentették, büntetendő cselekmények voltak.** A kor számára ez a

magatartás nem is volt érthető. A vallás vagy valamilyen néphez való tartozásból következett, vagy - amennyiben a kor vallási keveredése fel-lazította ezeket a kapcsolatokat - nem zárta ki, sőt, elősegítette, hogy a nagyobb egészhez, az államhoz való kapcsolódás kifejeződése legyen. A keresztyének számára vallásuk nem va-lamilyen néphez tartozásukból vagy állampol-gárságukból adódott (eleve, „kívről”), hanem személyes, belső döntésből, hitből fakadt, mely az egész világon minden embernek fel van kí-nálva. **Nem népi („nemzeti”) vallás, nem ál-lamvallás, hanem világvallás.**

Az üldözések kezdete az állam részéről

Az állam erre a magatartásra a kényszerrel válaszolt. Megindultak a keresztyénüldözések. Eleinte elég rendszertelenül.

Az első kíméletlen üldözés Nero császár uralkodása alatt ment végbe: mikor 64-ben Ró-mát tűzvész pusztította, a császár a keresz-tyéneket nevezte meg mint gyújtogatókat és ennek megfelelően járt el velük szemben.

Tacitus, a nagy római történetíró így ír erről Évkönyvek c. művében: Mivel olyan hírek ter-jedtek, hogy a várost maga a császár gyújtatta fel, „Nero másokat tett meg bűnösnek, és a legválogatottabb büntetésekkel sújtotta azokat, akiket a sokaság bűneik miatt gyűlölt és *Christianusoknak* nevezett. Christust, akitől ez a név származik, Tiberius uralkodása alatt Pon-cius Pilátus procurator kivégeztette, de az egyelőre elfojtott vézes babonáság újból elő-tört, nemcsak Judeában, e mételey szülőházá-jában, hanem a városban (ti. Rómában) is ... Így hát először azokat fogdosták össze, akik ezt meg-vallották, majd az ő vallomásuk alapján hatalmas sokaságra nem is annyira a gyújtoga-tás vádját, mint inkább az emberi nem gyűlöletét bizonyították rá. És kivégzésüket még csúfsággal is tetézték, hogy vadállatok bőrébe burkoltan kutyák marcangolásától pusztuljanak vagy ke-resztre feszítve, és mikor bealkonyodott, meg-gyújtva éjszakai világításul lángoljanak. Nero a kertjeit ajánlotta fel e látványosság céljául ... Ebből, bár bűnösök voltak és a legsúlyosabb büntetést is megérdemelték, szánalom támadt,

mivel nem a közjó érdekében, hanem egy ember kegyetlensége miatt kellett pusztulniuk”.

Az üldözés eleinte rendszertelen volt, egyes személyek, uralkodók vagy vezető tiszt-viselők döntésétől függtek.

Plinius 111-ben volt Bithynia kormányzója. Itt akkor már sok keresztyén volt s Plinius tanácsalanságában, hogy mit tegyen velük, magához a császárhoz fordult eligazításért, beszámolva róla, hogyan járt el addig.

„Megkérdeztem őket, hogy keresztyének-e. Akik ezt megvallották, azokat ismét és harmad-szor is megkérdeztem, büntetéssel fenyegetve őket. Akik kitarítottak, elvittem. Nem volt ui. kétségem afelől, hogy bármilyen is, amit valla-nak, csökönységük és hajthatatlan makacs-ságuk büntetést érdemel. Voltak mások is hason-ló örültség rabjai, akiket, mivel római polgárok voltak, feljegyeztem, mint a városba külden-dőket... Elém terjesztettek egy névtelen felter-jesztést, mely sok nevet tartalmazott. Akik azt állították, hogy nem keresztyének és sosem is voltak azok, elbocsájtandónak tartottam, mivel példamat követve az isteneket segítségül hívták és képmásod előtt, melyet külön e célból hozat-tam az istenszobrokkal együtt elő, leborulva tömjént és bort áldoztak, Krisztust pedig megát-kozták, márpedig azokat, akik valóban keresz-tyének, ezek közül egyre sem lehet rákényszerí-teni.”

Plinius arról is beszámolt a császárnak, hogy mit tudott meg a keresztyének szokásairól: *„Meghatározott napon napfelkelte előtt össze szoktak jönni és Krisztusnak mint istennek fel-váltva énekelnek, továbbá magukat esküvel kötelezik, nem valami bűnre, hanem arra, hogy lopást, rablást, házasságtörést nem követnek, adott szavukat meg nem szegik, a rájuk bízott jó-szágot, ha kéri tőlük, le nem tagadják. Miután ezeket elvégezték, szét szoktak oszlani, majd ismét összegyűlnek, hogy egyenek, de közönsé-ges és ártatlan eledelt.”*

A rendszeres üldözések

Az üldözések a III. századtól váltak rend-szeresebbé és tetőpontjukat Decius (249-251.) és Diocletianus császár uralkodása idején

Pécs (Sophiana) ókeresztény katakombájának belső tere

érték el. Diocletianus négy császári rendelete (303-304.) minden joguktól megfosztotta a keresztyéneket és kényszerítette őket az áldozatok bemutatására, szent irataik kiszolgáltatására. Aki ezt nem tette, halálra kínozták vagy kényszermunkára ítélték.

Aki ezt nem tudták vállalni és bizottság előtt bemutatták a kívánt áldozatokat, erről írásos igazolást kaptak. Egy ilyen igazolást így szólt: „Mindig áldoztam és megadtam a tiszteletet az isteneknek, most pedig jelenlétetekben, a rendelkezéseknek megfelelően, ital-, majd égő-áldozatot mutattam be és ettem az áldozati húsból. Kérlek titeket, hogy ezt tanúsítsátok.” (Borzák István ford.) Ezután következik a bizottság tagjainak neve, akik tanúsítják a cselekmény megtörténtét.

A keresztyének az államhatalom irányában többféleképpen foglaltak állást. Voltak, akik az üldöző államhatalmat mint gonosz erőt elutasították és bukását várták, voltak viszont, akik Isten akaratóból valónak tartották és hirdették, hogy imádkozni kell a hatalmasokért. Az egyház viszonyát az államhoz az egyház történetének folyamán ez a két né-

zet határozta meg, s hol az egyikre, hol a másikra esett nagyobb súly.

Az egyház azonban az üldözések ellenére is növekedett. Ennek több oka volt. A kegyetlen üldözés nemcsak szánalmat ébresztett sokakban, hanem igen sokan az egyházban a római állammal szemben való ellenállás egyik lehetőségét látták. Voltak tehát, akik elsősorban politikai okokból csatlakoztak a keresztyénekhez. - A II. század végétől a birodalomban mind mélyebb gazdasági és társadalmi válság bontakozott ki, mely mélypontját a III. század közepén érte el. A létbizonytalanság teljessé lett. Ebben a helyzetben az emberek örömmel fogadták azt a bizonyosságot, melyet a keresztyén hit jelentett és örömmel csatlakoztak azokhoz a keresztyén közösségekhez, melyek tagjaikat segítették és ahol erkölcsi támogatásra találhattak: nem kellett magukat egyedül, elhagyatottnak érezniük. Végül vonzólag hatott egy erkölcsileg mélyen lezüllött társadalomban a keresztyének tisztább erkölce és erkölcsi bátorsága, mellyel meggyőződésükért a halált is vállalták. „A vértanuk vére magvetés” - mondta a kor egyik keresztyén írója.

A gyülekezetek összetétele

A keresztyének számának növekedése azal a következménnyel is járt, hogy megváltozott a gyülekezetek társadalmi összetétele. Míg kezdetben a keresztyének a kisemberek (egyszerű kézművesek, földművesek, felszabadított rabszolgák, és csak kis mértékben rabszolgák) közül kerültek ki, az idők folyamán egyre többen lettek köztük a társadalom magasabb rétegeiből kikerülő, jómódú emberek is. Ezek a gyülekezetekben nagyobb tiszteletnek örvendtek s az ősi egyenlőség (Kol. 3:11) eltűnőben volt (Jakab 2:1-7).

Az egyház szervezete

Hasonló irányban hatott az egyház szervezetének alakulása. Az első gyülekezeteket az apostolok alapították és részben ők maguk irányították, részben általuk kijelölt személyek, akik különleges kegyelmi ajándékban (charizma) részesültek. Mellettük voltak a zsidó hagyományoknak megfelelően a „vének” (görögül: preszbüterosz), a felügyelő (episzkoposz), valamint a szolgák (diakonosz).

A szóhasználat nem volt egészen következetes: némely apostol is nevezi magát „vén”-nek, s a „vén” és a „felügyelő” megjelölés is egyenes használatos.

Az I. század végén, amikor már az apostolok beiktatta karizmatikus (kharizma)val megáldott) vezetők nemzedéke is kihálóban volt, az episzkoposzok vették át a gyülekezetek vezetését, ők döntöttek egymaguk a gyülekezet ügyeiben. Ezt szükségessé tették az üldözések is, hiszen a vészhelyzetben, álkeresztyénekkal szemben szükség volt a határozott irányításra. Így alakult ki az episzkopátus, a püspökség intézménye, s ezzel együtt lépésről lépésre az egyháznak a Római Birodalom egészére kiterjedő szervezete. A gyülekezetek vezetői, ugyancsak a feszült helyzet miatt, elsősorban a képzetesebb, tehát jómódúbb egyháztagok közül kerültek ki.

Túlzások és tévtanok

Nem mindenki értett egyet a dolgok ilyen alakulásával. Voltak, akik attól féltek, hogy az

egyház elvilágiasodik, ezért szigorú önmegtartó erkölcsi elveket hirdettek, keresték a vértanúságot, elutasították a püspökség intézményét. A III. században azokat, akik az üldözéstől való félelmükben, kényszer hatására hitüket megtagadták, soha az egyházba vissza nem vehetőnek tartották, s magukat, a „tisztákat”, tekintették az igazi egyháznak.

Ezekben a sokszor jószándékból fakadó, de túlzó irányzatokon kívül voltak mások, melyek a keresztyén tanítás alapjait bolygatták: Jézus nem valósággal jelent meg testben, csak látszat szerint, Istent nem a kijelentésből ismerjük meg, hanem titokzatos megvilágosodás útján, a bennünk szunnyadó isteni elem felismerése által, stb. **Az egyháznak tehát egyszerre kellett megküzdeni a külső üldözésekkel, belső túlzókkal, szélsőségesekkel és a kívülről, más vallások vagy a görög filozófia hatására beszivárgó tévtanokkal.**

Kérdések:

1. *Miért kerültek a keresztyének összeütközésbe az államhatalommal?*
2. *Miben nyilvánul meg a keresztyénség „világvallás” jellege?*
3. *Hogyan győződött meg Plinius arról, hogy a névtelenül feljelentettek közül ki a keresztyén?*
4. *Miért terjedt gyorsan az üldözések ellenére ez az új vallás?*
5. *Hogyan épül ki az egyházszervezet a Kr. u. I. század végétől? Kik voltak a gyülekezetek elöljárói?*

4.

Az üldözöttségtől a kötelezőségig

Az üldözések vége

A keresztyének üldözése nem ért célt. Sokakat megöltek, sokan félelmükben megtagadták hitüket, az egyház azonban élt tovább. **Előbb-utóbb az uralkodóknak is el kellett jutni arra a felismerésre, hogy ha a keresztyénséget nem lehet legyőzni, ki kell vele egyezni.** Már régebben történt kísérlet arra, hogy a birodalom töredező belső egységét azzal is megszilárdítsák, hogy egységes vallást vezetnek be, éspedig megfelelően annak, hogy egy úr van a birodalomban, olyan vallást, mely egy isten (a Nap, Jupiter stb.) tiszteletére épül. Ésszerűnek látszott, hogyha ilyen vallást nem sikerül felülről, rendeletileg bevezetni, viszont van egy olyan vallás, mely egy Isten létét hirdeti és minden tiltás ellenére terjed, akkor ezt fogadják el. Annál is inkább, mert ennek a vallásnak a birodalom egészére kiterjedő szervezete van. **Constantinus császár ezért 313-ban rendeletben (Milánói rendelet) szabad vallásgyakorlatot engedélyezett a birodalom minden vallásának, így a keresztyéneknek is. Szabad volt keresztyénné lenni.**

Constantinus 312-ben Róma falai alatt győzte le a keresztyének iránt ellenséges Maxen-

Nagy Konstantin

Nagy Konstantin római bronzszobra

tiust. A hagyomány szerint a csata előtt a keresztye jelent meg neki látomásban, ezzel a felirattal: „E jelben győzől.” - A milánói rendelet legfontosabb szakaszai a következők: „*Józan és helyes megfontolás alapján abbéli elhatározásunkat fejezzük ki, hogy attól, aki akár a keresztyének szabályainak megtartására vagy vallásuknak követésére szánta is rá magát, és ezt a maga számára a legmegfelelőbbnek érzi, ennek a lehetőségét ne lehessen megtagadni ... Ezért bárki, aki a keresztyének vallásának előírásait óhajtja követni, most szabadon és nyíltan, minden zaklatástól és háborgatástól mentesen követhesse.*” A keresztyénektől elvett (megvett, ajándékba kapott) gyülekezeti és egyéb épületeket vissza kellett adni, az illetőket ezért az állam kárpótolta. A püspököket beillesztették az állami tisztviselők rangsorába.

Constantinus minden vallás szabad gyakorlását biztosította, de a keresztyéneket különösen támogatta. Ezért az egyház is támogatta őt, vezetői vitás kérdésekben hozzá fordultak döntésért. A császár erre, mint hagyományosan a birodalom legfőbb papja, igényt is tartott, bár nem rendelkezett olyan filozófiai képzettséggel, hogy az elméleti kérdéseket teljes mélységükben megértse.

Harcok az egyházon belül: donatisták, ariánusok

Két nagyobb belső harc osztotta meg Constantinus alatt az egyházat. Mindkettő hatása azonban jóval túlélte őt.

Az egyik abból adódott, hogy Donatus pap Afrikában nem ismerte el Karthago megválasztott püspökét. Azt állította, hogy a megválasztott személy a Diocletianus-féle üldözések idején kiszolgáltatta a szent iratokat az üldözőknek. Mikor a zsinat panaszát elutasította, kijelentette, hogy csak ő és hívei az igazi keresztyének. Keresték a vértanúságot, mert csak a vértanú-egyház az igazi, s vértanúságnak tekintették a szertartásos öngyilkosságot is. A donatistákhoz csatlakoztak az észak-afrikai bennszülöttek is, a birodalom-ellenes indulattal. Az egyházszakadás és a politikai harc tehát egymásra talált. Így viszont a vallási mozgalom sokszor rablóbandák garázdálkodásává lett. A donatizmus, mint vallási irányzat azonban Afrikában egészen az iszlám hódításig megmaradt.

A másik tanítás az egyiptomi Alexandria filozófiailag művelt egyházi köreiből indult ki, hol Areiosz (latinosan Arius) azt hirdette, hogy Isten egy és csak ő öröktől fogva való. Fia, az Ige az ő teremtménye, aki így nem azonoslényegű (gör. homoúsziosz) vele, csak hasonló lényegű (homoiúsziosz). A Szentlélek viszont az Ige (a Fiú) teremtménye. Areiosz ezzel a Szentháromságról szóló tanítást tagadta. Ez a nézet heves vitát váltott ki, s ennek eldöntésére hívta össze Constantinus 325-ben Nikaia (vagy a latinból elmagyarosított formában Nicea) városába az első ökumenikus zsinatot. Ez elvetette az arianusok tanítását s ennek az ún. niceai hitvallásban adott kifejezést.

A hitvallás azonban nem vetett véget a vitáknak, az arianizmus különféle árnyalatai jelentek meg a birodalom keleti felében, ahol a görög műveltség az embereket a filozófiai-ideológiai árnyalatok iránt igen érzékenyette. Ezért a 381-ben összeülő konstantinápolyi zsinat megerősítette, de ki is egészítette a niceai hitvallást. Ezt az ún. nicea-konstantinápolyi-hitvallást vallja ma is minden keresztyén felekezet.

Kötelező keresztyénnek lenni

Constantinus nem tiltotta a pogányságot, ez nem is lett volna politikus, hiszen a Birodalom lakói közt még sokan voltak valamilyen pogány vallás hívei. A pogányság mindenesetre egyre inkább védekezésbe szorult. **A IV. század vége felé Theodosius császár azután elérkezettnek látta az időt, hogy a keresztyén hitet kötelezővé tegye (380.) és a pogány vallási szertartásokat szigorú büntetés terhe mellett megtiltsa (391.).**

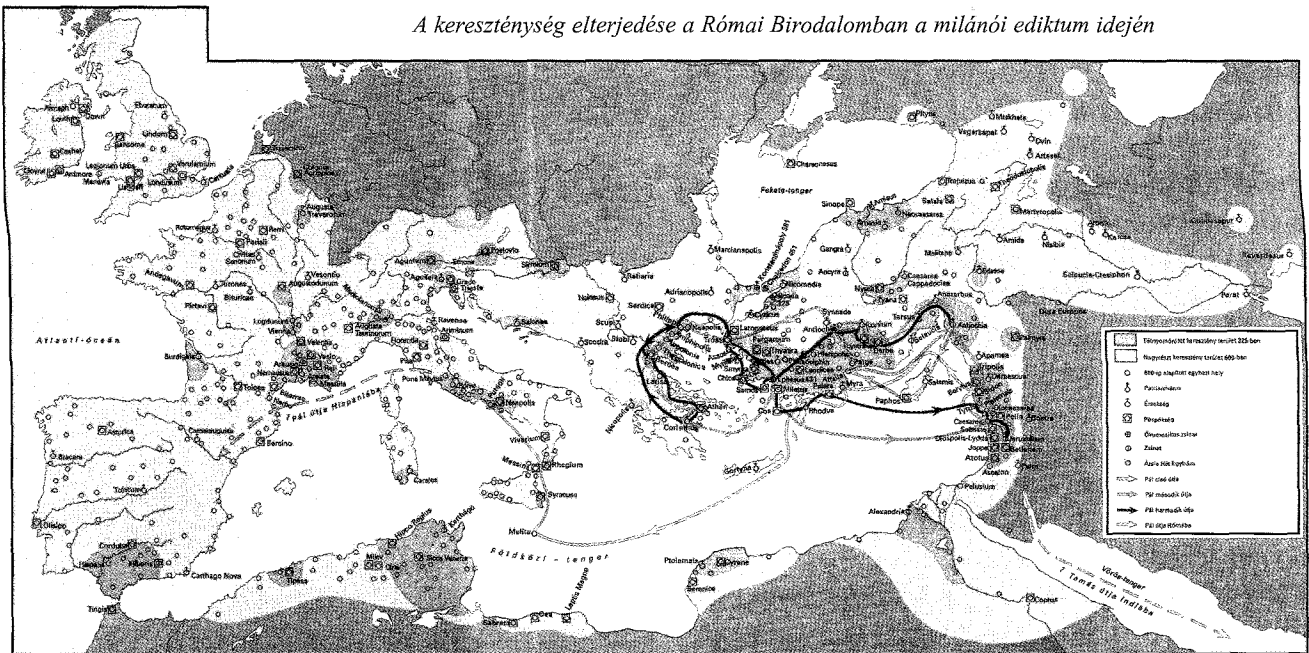
*Nagy Theodosius római császár ábrázolása ezüst dísztálon
(Történelmi Akadémia, Madrid)*

A törvény csak azt mondta ki, ami felé a fejlődés úgyis tartott, s ennyiben azt segítette elő. A törvényt nem is vették egészen szigorúan. Mégis, az új helyzet azt jelentette, hogy most már kötelező volt keresztyénnek lenni, kívülről megszabott rend, törvény értelmében.

A császár 380 februárjában kiadott rendeletében többek között ez olvasható:

„Megparancsoljuk, hogy mindazok a népek, amelyek a mi kegyelmes kormányzatunk uralma alatt állnak, abban a vallásban éljenek, amelyet a hagyomány szerint Szent Péter apostol adott át Róma népének, s amely azóta is töretlenül él napjainkig ... Tehát: mindenkinek hinnie kell az apostoli hitvallás és az evangéliumi tanítás értelmében az Atyának, Fiúnak és Szentléleknek egységesen isteni voltát, egyenrangú méltóságát és szent hármasságát.”

(Hahn István ford.)

Egyház és állam

Az egyház és az államhatalom viszonya nem egészen egyformán alakult Keleten és Nyugaton. Keleten a püspökök hitbeli kérdésekben is elfogadták a császár tekintélyét. Nyugaton Ambrosius püspök a század utolsó harmadában már elutasította ezt a felfogást: a császár nem az egyház felett van, hanem benne, hitbeli kérdésekben a püspök szava dönt. Ezzel kezdetét vette az eltérő keleti és nyugati fejlődés, mely a középkorban és tovább is megfigyelhető.

Az egyház és az államhatalom megváltozott viszonyát a „megfáradtak és megterheltek” közösségének az uralkodó egyház irányában való fejlődését az adott korban sem mindenki egyformán értékelte. Az a nemzedék, mely az üldözések idején élt, lelkes örömmel fogadta Constantinus intézkedéseit, feltétlenül támogatta az államot és a birodalomnak üdvtörténeti szerepet tulajdonított: azért terjedhetett a kereszténység, mert a birodalmon belül mindenki szabadon közlekedhetett, az evangélium terjedésének nem voltak akadályai az államhatárok. A századvégén és az V. század elején élők már látták az állam és az egyház összefonódásából adódó kérdéseket és az egyház elvilágiasodását, és ennek megfelelően sokkal tartózkodóbbak voltak.

Két nagy egyházi személyiség példája szemlélteti ezt:

Hieronimus kivonult az egyházi közéletből, visszavonult Betlehembe, ott élte a maga remete életét és alkotta meg élete legnagyobb művét a teljes Szentírás latin fordítását, a Vulgátát. (A római katolikusok ma is ezt használják.)

Augustinus nem vonult vissza, de egészen másképp értékelte az államot: mint olyan emberi szervezetet, mely a törvények kényszerével fékezi a bűnöket, fenntartja a rendet, segítheti is ilyen vonatkozásban az egyházat, de a bűnkérdést megoldani nem tudja, üdvtörténeti szerepe nincs.

A constantinusi-fordulat jelentősége igen nagy, hiszen ez biztosította az egyház szabad működését, az evangélium terjesztésének lehetőségét, a missziót, az egyház létének értelmét. A constantinusi és különösen a theodo-

Az ókorban épült Szent-Pál bazilika, Piranesi 1750. körül készült metszetén

siusi fordulat azonban azt is jelentette, hogy azt, hogy mi a kegyesség, megint törvény, külső szabályozás írta elő.

Ettől kezdve az egyház történetében állandóan megfigyelhető mozgás a törekvés belső, lélek szerint való megújulásra, a megmerevedett, sokszor lélekteleenné vagy képmutatóvá vált keretek széttörésére, hogy azután a megújulás is szükségképpen kialakítsa a maga megint egyre merevebbé váló törvényes rendjét. Ezért kell az egyháznak szüntelen megújulnia (*ecclesia semper reformanda*), a jézusi mintához visszatérnie. Az egyház története ilyen értelemben a reformációk története.

Kérdések:

- 1. Milyen megfontolások készítették Constantinus császárt a 313-as türelmi rendelet kiadására?*
- 2. Milyen belső, dogmatikai harcok osztották meg az egyházat a Kr.u.IV. században?*
- 3. Mikor lesz a keresztyénség a Római Birodalom kizárólagos államvallása?*
- 4. Milyen jelei vannak a nyugati és a keleti egyház eltérő fejlődésének?*
- 5. Milyen problémákat vetett föl az egyház és az állam összefonódása?*
- 6. Miben áll a constantinusi (ill. theodósiusi) fordulat kettőssége?*

5.

A keresztyén tan fejlődése az ókorban

Jézus nem tant, tanítást hagyományozott az egyházra, hanem az evangélium jó híret bízta rá. Mégis már az újszövetségi korban fontos kérdéssé vált a gyülekezetekben a tiszta vagy egészséges tanítás és ennek megfelelően nőtt a tanítói tiszt tekintélye is.

A keresztyén hit legősibb tartalmi összefoglalásait rövid tömör hitvallásos formulákban találjuk meg. Ezek sokszor az Újszövetség szövegéből is kitűnnek sajátos stílusukkal és formájukkal és sejtetni engedik, hogy a szerzők maguk is idézik őket. Ilyen pl. a „hinni”, vagy „hitvallást” tenni kifejezések előfordulása egy definíció-szerű állítással kapcsolatban. (Róma 10:9, Ap. csel. 9:36kk.)

209

KATA ΛΟΓΚΑΝ

2. 23-33

Ἱεροσόλυμα παραστήσαι τῷ κυρίῳ, ^b23 καθὼς γέγραπται ἐν νόμῳ κυρίου ὅτι Πᾶν ἄρσεν διανοίγον μήτραν ἅγιον τῷ κυρίῳ κληθήσεται, ^b 24 καὶ τοῦ δοῦναι θυσίαν κατὰ τὸ εἰρημένον ἐν τῷ νόμῳ κυρίου, ζευγὸς τρυγόνων ἢ δύο νοσσοῦς περιστερῶν.

25 Καὶ ἰδοὺ ἄνθρωπος ἦν ἐν Ἱερουσαλὴμ ᾧ ὄνομα Συμεὼν καὶ ὁ ἄνθρωπος οὗτος δίκαιος καὶ εὐλαβὴς προσδεχόμενος παράκλησιν τοῦ Ἰσραήλ, καὶ πνεῦμα ἦν ἅγιον ἐπ' αὐτόν. 26 καὶ ἦν αὐτῷ κεχρηματισμένον ὑπὸ τοῦ πνεύματος τοῦ ἁγίου μὴ ἰδεῖν θάνατον πρὶν [ἢ] ἂν ἴδῃ τὸν Χριστὸν κυρίου. 27 καὶ ἦλθεν ἐν τῷ πνεύματι εἰς τὸ ἱερόν· καὶ ἐν τῷ εἰσαγαγεῖν τοὺς γονεῖς τὸ παιδίον Ἰησοῦν τοῦ ποιῆσαι αὐτοὺς κατὰ τὸ εἰθισμένον τοῦ νόμου περὶ αὐτοῦ. 28 καὶ αὐτὸς ἐδέξατο αὐτὸ εἰς τὰς ἀγκάλας καὶ ἐλόγησεν τὸν θεὸν καὶ εἶπεν,

29 Νῦν ἀπολύεις τὸν δοῦλόν σου, δέσποτα, κατὰ τὸ βῆμά σου ἐν εἰρήνῃ·

30 ὅτι εἶδον οἱ ὀφθαλμοί μου τὸ σωτήριόν σου,

31 ὃ ἠτοίμασας κατὰ πρόσωπον πάντων τῶν λαῶν,

32 φῶς εἰς ἀποκάλυψιν ἐθνῶν

καὶ δόξαν λαοῦ σου Ἰσραήλ.

33 καὶ ἦν ὁ πατήρ αὐτοῦ καὶ ἡ μήτηρ^δ θαυμάζοντες ἐπὶ

Γörög nyelvű újszövetségi részlet (Lukács evangéliuma)

Máskor a szöveg ritmusa és tagoltsága árulkodik arról, hogy egy himnuszban elmondott vallástétellel van dolgunk. (Fil. 2:6kk., I.Tim.

3:16.) Az I.Kor. 15:3-4-ben pedig egyenesen az Apostoli Hitvallásból ismert kifejezéseket látjuk: „Krisztus meghalt... eltemették... feltámadt a harmadik napon.”

A legrövidebb hitvallás két szóból állt: **JÉZUS KRISZTUS**. Ebből ugyanis csak az első a név, a második az Ótestamentum Messiására történő utalás. (Ézs. 61:1-2., Luk. 4:18kk.) Aki a megfeszített és feltámadott Jézust Krisztusnak nevezte, az hitvallást tett. **A keresztyén teológia bár teljes mértékben az Ótestamentumba gyökerezett, mégis a görög nyelvű hellenista kultúra talaján kezdett fejlődni.** Ennek egyik legfontosabb előzménye volt az Ótestamentumnak görög nyelvre fordítása **II. Ptolemaiosz uralkodása alatt. (Kr.e. 284-247.)** Ez a fordítás a Septuaginta (hetvenes, jel: LXX) elnevezést viseli, mivel a hagyomány szerint **hetven zsidó tudós fordította azt le az alexandriai könyvtár számára.** Ekkor Alexandriában nagy létszámú zsidó diaszpóra élt, éppúgy, mint a kisázsiai városokban. Ennek a kétnyelvű és kultúrájú közösségnek jelentős szerepe volt a keresztyénség elterjedésénél, de főképp az ótestamentumi gondolkodásnak a görög kultúrával történő találkozásában.

Tökéletes görög és meggyőződéses zsidó volt az alexandriai iskola híres filozófusa **Philón is.** (Kr.u. 40.) A keresztyén tanfejlődés szempontjából azért tekinthető ő fontos állomásnak (noha nem volt keresztyén), mert **az ótestamentumi Igét először kapcsolja össze sajátos módon a sztoikus logosz fogalommal.** Philónnál szinte megszemélyesítve jelenik meg a világot teremtő Ige, aki által és akinek hasonlatosságára teremtetett a világ, de különösen is az ún. ideális mennyei ember, Ádám ősképe. Ha ezt a filozófikus teremtés-spekulációt összevetjük azzal, amit a Példabeszédek könyve a bölcsességről, az idők előtt teremtett szófiáról mond (8:22-24), talán érzékeljük az apostoli kor egyházának küzdelmét a Jézus személye körüli vitákban. A János evangéliuma bevezető szavait éppúgy nem érthetjük meg enélkül az írásnyelvi hagyomány nélkül, mint a későbbi krisztológiai vitákat, ahol arról lesz szó, hogy a Fiú (Logosz) született és nem teremtett.

A görög nyelvű Ótestamentumnak ezen kívül még egy fontos fordítási kérdésben lesz döntő teológiai jelentősége. Ez a kúriosz hit-

vallás. (Küriosz=úr) Az úr, uram, nemcsak megszólítás Jézus neve mellett, hanem éppúgy méltóságjelző is, mint a Messiás cím. **A JÉZUS KRISZTUS ÚR formában bővült hitvallás a görög nyelvű keresztyének között terjedt el.** Ennek egyik értelmezése azzal függ össze, hogy a Septuagintában a Jahve istennév helyén mindenütt a kyriosz szó szerepel. Ennek az a magyarázata, hogy a zsidók Isten nevét nem ejtették, mert szigorúan vették a tízparancsolatot, hanem már a héber szöveg mássalhangzói alá az Adonáj (uram) magánhangzóit pontoszták. A zsidókeresztyén fül számára ezért természetesen csengett, hogy amikor Jézus neve mellett ezt hallotta, akkor úgy is gondoljon rá, mint **aki az Ótestamentum Jahvéjával egyenlőképpen örök Isten.** A Római Birodalom császárkultuszával, valamint a sorshatalmakat is megszemélyesítő szellemi „uraságokkal” szemben is ellenhitvallássá vált tehát az, amit Pál így mond: „*nekünk mégis egyetlen Istenünk az Atya... és egyetlen Urunk a Jézus Krisztus...*” (I. Kor. 8:6.) A politeista környezetben emiatt éri az első keresztyéneket az ateizmus vádja.

A JÉZUS KRISZTUS személynévvé változó hitvallásos formula egyik további bővülése a JÉZUS KRISZTUS ISTEN FIA MEGVÁLTÓ, amelyet az ICHTHÜSZ (hal) anagramma foglal össze, ill. szimbólumként is megjelenít. (IÉSZUSZ CHRISZTOSZ THEO HÜIOSZ SZÓTÉR kezdőbetűit összeolvasva kapjuk az ichthüsz-hal szót.)

Bár az eddigiekben csak Jézus Krisztusra vonatkozó hitvallásokat idéztünk, **már az Újszövetségben találkozunk két, ill. háromtagú hitvallásokkal is, amelyek az Atyával, ill. a Szentlélekkel kapcsolatos hitet vallják meg.** Ezért már az Újszövetség lapjain megjelennek a trinitárius, azaz a Szentháromságot valló hitvallás kezdetei, jóllehet maga az elnevezés, ill. a tan csak későbbi eredetű.

Összefoglalva az apostoli kor egyházának hitvallási hagyományát, ezeknek hármas funkciójára mutathatunk rá. Ezek:

1. a tanítás továbbadása, mert tömören summázták a keresztyén hit tartalmát,
2. ezért alkalmasak a keresztségre felkészítő katechéziséknél éppúgy, mint a keresztelekor tett hitvallás liturgikus formulájaként. (Az istentisztelet más részeinél is, pl. úrvacsora.)

3. Szilárd mércét, kerítést jelentenek a tévtanításokkal szemben. (Vö. I. Ján. 4:2-3.)

A Jézus személye körül kialakult vitákban két irányzat követhető nyomon. Az egyik a názáreti Jézus földi alakjából indul ki és azt hangsúlyozza, hogy bár „Úrrá és Krisztussá tette őt az Isten” (Ap.Csel. 2:36.), ezt nem kell úgy érteni, hogy Ő Isten is lenne. Ezt vallja a palesztinai zsidókeresztyének egy csoportja, az **ebioniták szektája**, akik nevüket valószínűleg a héber „szegények” szóból kapták. Még a II. és III. századokban is **találkozunk ún. adoptiánus irányzatokkal**, akik Jézusról azt tanították, hogy Isten a keresztségben fogadta Őt fiává, tehát csak engedelmességéért adoptálta. **Ezekben az eretnokségekben az az egyébként érthető védekezés fejeződik ki, amely a szigorú monoteizmust féltette egy szinkretista, többistenhívő környezetben.**

Ellenkező irányból közelítik meg Jézus személyét a különböző gnosztikus csoportok. A kor gondolkodásmódja szerint abban nincs semmi különös, hogy az istenek emberi alakban jelennek meg a földön. (Ap.Csel. 14:11.) Természetesen ezek a megjelenések nem jelentenek valóságos emberséget. **Már az apostoli korban feltűnnek azok a tévtanítók, akik Jézus testi valóját csak látszat emberségnek tartották.** A dokein (látszani) görög szó nyomán **őket doketistáknak nevezzük.** János apostol 1. levelében olvassuk az ellenük védekező hitvallást: „*amelyik lélek vallja, hogy Jézus Krisztus testben jött el, az az Istentől van.*” (4:2.)

Ezt az irányzatot a Logoszról való filozófiai bölcsekedés jellemzi, amely egyre inkább távolodik az evangéliumok valóságos ember-Jézusától. A spekulatív krisztológiáknak széles skálájával találkozunk a II-IV. század között. Az egyik magyarázat pl. nem Jézus valóságos emberi testét tagadja, hanem azt mondja, hogy Jézus lelkében az értelem helyét az isteni logosz foglalta el, ill. már testét is a mennyből hozta a földre. (Apollinarius laodiceai püspök 362-től.)

A Jézus Isten voltát túlhangsúlyozó irányzatok **közös tévedése** abban van, hogy **nem tudtak különbséget tenni a Szentháromság személyei között.** Ezért pl. az Atya Isten szenvedéséről és haláláról beszél (patripassziánizmus), vagy pusztán az egy Isten három létmódjának tekinti az Atyát, Fiút és a

Szentlelket. Mivel csak a kijelentés rendje szerint különbözteti meg e hármat, ellentmondásba keveredik, amikor pl. arról van szó, hogy Jézus az Atyához imádkozik, vagy amikor az Ő akaratát keresi. Ezeket az irányzatokat **összefoglaló néven modalizmusnak nevezzük.**

Az eddigiekből is kitűnt, hogy bár a **keresztyén tanfejlődés homlokterében Jézus Krisztus személye áll, ez elválaszthatatlan a Szentháromság-tan fejlődésétől.**

A különböző eretnekségekkel szemben a zsinatokon fogalmazta meg az ógyház a résztvevők konszenzusán alapuló bibliai tanítást. Az első zsinatnak a Csel. könyve 15. részében leírt apostoli gyűlést tekinthetjük, ahol Pál a 12 apostollal együtt a pogányból lett keresztyének dolgában jut egyetértésre. (Kr.u. 49.) Ebben a leírásban szerepel már a dogma szó is, igaz, nem egészen a későbbi hittétel értelemben.

A területi széttagoltság, ill. a meg-megújuló keresztyénüldözések miatt a II-III. században a zsinatok állásfoglalásai nehezen válhattak az egész egyházban kötelező érvényűvé.

Lényegi változást hoz ezen a téren az ún. konstantini fordulat. **Nagy Konstantin hívja össze 325-ben Nikaiába az első egyetemes zsinatot,** ahova immár az egész oikumenéből (az akkor ismert „lakott föld”) jelennek meg az egyház püspökei. Innen származik e zsinatok „ökumenikus” jelzője is. **Az egyháztörténet hét ilyenről tud, azonban református hitvallásunk, a II. Helvét Hitvallás az első négy zsinat hitvallásának elfogadásáról beszél.** (A többiek túl is esnek a keresztyén ókor szűken vett határán.)

A nikaiai (niceai) zsinat főképpen a már korábban tárgyalt ariánus eretnekséggel foglalkozott. A zsinat Krisztusnak az Atyával való egyenlősége mellett foglalt állást kimondva: „Istenből való Isten, világosságból való világosság... nemzetett, nem teremtetett, egylényű az Atyával.” Lényegében ezt a tanítást erősítette meg a **381-ben Theodosius császár által összehívott konstantinápolyi zsinat is.** Így az Atya és Krisztus viszonyát véglegesen tisztázó hitvallást nicea-konstantinápolyi hitvallásként ismerjük.

A következő két zsinat most már nem Krisztus és az Atya viszonyát, hanem a Krisztu-

son belüli isteni és emberi természetet próbálta tisztázni. Az egyik álláspontot Nestorius antióchiai presbiter, majd konstantinápolyi pátriárcha képviselte. (+440.) Szerinte a Krisztusban lévő két természetet annyira szét kell választanunk, hogy a testben élt Jézust nem is nevezhetjük Istennek és Máriát sem istenszülőnek. Az ellenkező álláspontot **Eütiühész (378-454.) konstantinápolyi archimandrita vallotta: Krisztusban egy sajátos istenemberi természet van, amelyet sem szétválasztani, sem megkülönböztetni nem tudunk.** Látjuk tehát, hogy az egyik Jézus emberségét, a másik istenségét védelmezte. A 431-ben Efézusban, ill. a 451-ben Khalkhedónban tartott zsinatok ezt a sajnálatosan filozófiai síkra terelődött vitát a kettős természetről szóló komplementáris megfogalmazással zárták le: *„...az egy Krisztust... két természetből összeelegyítetlenül, elválaszthatatlanul, oszthatatlanul elkülönítetlenül valónak ismerjük el.”* *„...Mindegyik természet megtartotta a maga tulajdonságát és egy személybe és egy lényegbe egyesült.”*

Azokat az egyházakat, amelyek nem fogadták el a kalkedóni dogmát, monofizitáknak (egy természetet vallóknak) nevezték. Ide tartoznak az egyiptomi kopt keresztyének és az etióp valamint az örmény egyház.

A nyugati egyházban a niceai hitvallásnak egy rövidebb változata is elterjedt, amely a római keresztelési hitvallásból fejlődött ki és a IV. század körül nyerte el mai formáját. A hagyomány az apostoloktól származtatta, neve is erre utal, Apostoli Hitvallás.

Kérdések:

1. Mit szimbolizál az ICHTHÜSZ (hal) anagramma?
2. Mit értünk az egy-, két-, illetve háromtagú hitvallás fogalmán?
3. Milyen funkciót töltött be az apostoli kor hitvalló hagyománya?
4. Sorolja fel Jézus emberi ill. isteni voltát túlhangsúlyozó irányzatokat!
5. Hogyan tisztázták az első egyetemes zsinatok Jézus kettős természetéről szóló álláspontokat?

6.

Az ógyház teológusai és az ókeresztyén irodalom

A teológia görög szó, az Istenről szóló beszédet, ill. tudományt jelenti. A korábbi pogány jelentése miatt a keresztyén tudományra csak a III. századtól kezdve használják.

A teológiai munka az első századokban gazdagabban bontakozott ki a római birodalom keleti tartományaiban, mint a nyugatiban. E két terület nyelvi szempontból is különbözik. **Keleten görögül, nyugaton latinul írnak. A kétféle gondolkodásból számos teológiai félreértés is származott a fordítások során.**

A keresztyén egyház két legrégebbi teológiai iskolája is keleten működött: **Alexandriában és Antiokhiában. Az első inkább filozófiai jellegű volt és hatott rá a neo-platonizmus. A Szentírás gazdag magyarázásának forrása itt abban volt, hogy használták a világi irodalomban divatos lett allegorikus írásmagyarázatot, amely a szövegnek többféle értelmezésére adott módot. Az antióchiai iskola biblikusabb, jobban ragaszkodik a szöveg egyszerű, történeti jelentéséhez.**

Az ógyház teológusai háromfrontos harcot vívtak az első századokban: egyrészt a zsidóság, másrészt a pogány bölcselek támadásaival szemben védekeztek, de harcolniuk kellett a gyülekezetekben feltámadó eretnységek ellen is.

Ez utóbbival szemben már az ún. apostoli atyák a keresztyén tradíció folyamatoságát és apostoli tisztaságát védelmezik. Közülük a legjelentősebbek: Római Kelemen, Antióchiai Ignác, Polükarposz, Papiasz.

Ők is körlevelekben keresik fel a gyülekezeteket, mint azok az apostolok, akiknek ők élő szemtanúi voltak. Így már az első század-

fordulón általuk kezd megszilárdulni a **püspöki tekintély, amelyet az apostoli tiszt közvetlen folytatásaként értelmeznek (apostolica successio).** Különösen Antiochiai Ignác az, aki a püspök tekintélyét az Atya Istenével állítja párhuzamba. „*A diakónusokat hasonlóképpen mindenki úgy tisztelje, mint Jézus Krisztust, ahogyan a püspököt is, mert az Atya képmása*” - írja a Magnésziaknak (III.1.)

Ugyancsak a II. század elejéről maradt fenn a Didakhé, azaz a Tizenkét apostol tanítása c. irat, amelyben jól tükröződnek a korai egyház életének sajátosságai, szertartási szokásai, de az **a szigorú erkölcsiség is, amelyet a korai egyház már szinte törvényeskedő módon követelt meg tagjaitól.**

Szűkebb értelemben vett teológusoknak tekintjük már a II. század apologétáit, akik a filozófia fegyverzetét is felhasználva védelmezik a keresztyénséget egyrészt a zsidóság, másrészt a pogány filozófusok támadásaival szemben. Justin mártír (+166.), aki platonikus filozófusból vált a keresztyén tanítás védelmezőjévé, keresztyénként is megtartotta a filozófusok öltözékét. Nemcsak azt bizonyítja, hogy az Ótestamentum egyedüli legitim értelmezése a keresztyén olvasat, de szerinte a keresztyén teológia a filozófia csúcsa is. Ezzel viszont a pogány antik filozófiai örökséget be is kapcsolja a keresztyén hagyományba. A Krisztus előtti bölcselek is részesedtek a „logosz”-ban, így öntudatlanul közük van valami részben a Logosz teljességéhez. **Az apologétáknál figyelhetjük meg azt a váltást, ill. kettősséget, amely a korai keresztyénségnek a „világhoz” való viszonyában végbement. A kor erkölcsi felfogásával szemben törekszik a Krisztushoz méltó askéta életre, így bizonyos foglalkozások is tilalmasak a keresztyének számára. (Pl. katonaság, színészet) Másfelől azonban kapcsolódik is a szellemi élethez. Még élnek az apokaliptikus remények Krisztus közeli visszatéréséről (Khiliaszta mozgalmak, amelyek Krisztus ezer éves földi uralmát várják a Jel. 20. alapján), de megjelennek a reális történelmi álmok is, pl. a jó és istenfélő császárrol, aki a keresztyén hitnek nem üldözője, hanem védelmezője lesz (Tertullianus).**

Eközben a teológiának a gnoszticizmus történetetlen szemléletével szemben is védekeznie

kell. Ez egyfelől az Ótestamentum elvetésének kísértéseként jelentkezett (Markion), másrészt ebből is eredően a teremtetség és az anyagi, valamint a szellemi világ szembeállított dualizmusaként.

A II-III. század egyházatyáit ezért ún. antignosztikus atyákként szokás emlegetni. A **teremtett és megváltott világ egységének hangsúlyozására két rendszer tett sikeres kísérletet:**

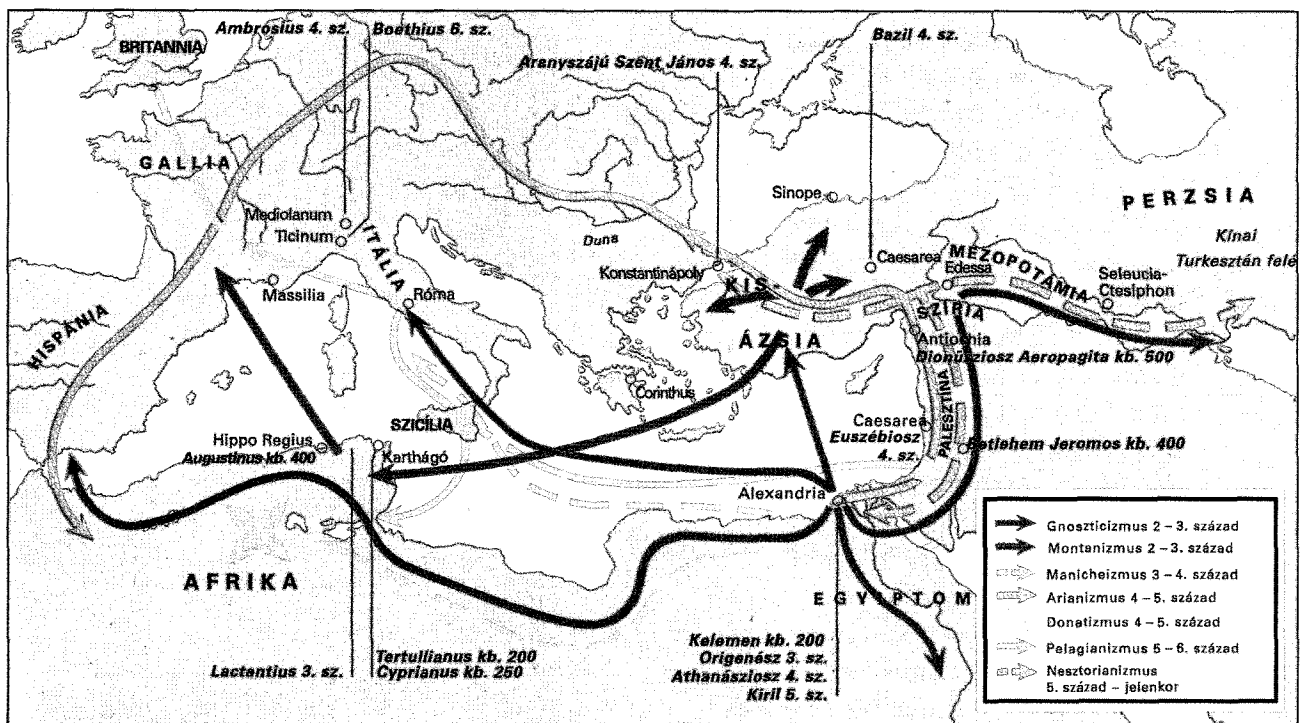
Az egyik a lyoni Irenaeus-é (+202), aki üdvtörténeti szemléletével a teremtéstől az újjáteremtésig egyetlen ívbe fogta össze Isten munkáját. Ezzel a keresztyén történelem szemléletére is nagy hatást tett, amely Krisztust a „történelem közepének” és az időszámítás kezdetének tekinti. **Ez a rendszer tehát az Ó- és Újszövetség korát egy lineáris folyamatban kapcsolja össze.**

A másik rendszert metafizikai, vagy vertikális rendszernek nevezhetnénk. Ide sorolhatók az alexandriai iskola teológusai, Kelemen, de még inkább tanítványa Órigenész (185-254). Ők a gnózis ellen úgy védekeznek, hogy ötvözik azt a bibliai kijelentéssel. Órigenésznek mintegy ezer művéről tudunk (legalábbis címük fönmaradt). Az első keresztyén dogmatikának nevezhető mű is nevéhez

fűződik: Peri archón (De principiis - A kezdetekről). Ebben Istentől elindulva bontja ki a látható és láthatatlan világ létezőinek rendjét: Mindennek eredete az Atya, aki nemzi a Fiút és kibocsátja a Lelket, a Fiú (Logosz) képére teremti a lelkek világát, az embert és az anyagi világot. A bűn és felemelkedés (megváltás) egy hierarchikus rendben érvényesül és Krisztus által történik meg az embernek Istenhez hasonlóná válása is. (A későbbi „megistenülés” tana ide vezethető vissza.) Mindez az aionok (korszakok) láncolatán át elvezet az eredeti „egy”-hez, amikor is „Isten lesz minden mindenekben.” **Ez a tetszetősnek tűnő teljességre törekvő rendszer azonban számos későbbi tévtanításnak szolgál alapul.**

A keleti egyház atyái közül meg kell még említenünk az ún. három kappadókiát (Nagy Baszileiosz +379, Nazianszoszi Gergely +390, Nüsszai Gergely +394), akik a Szentháromság-tan kidolgozói. (Egy lényeg, három személy, egység a háromságban, háromság az egységben). Athanasziosz az arianizmus nagy ellenfele(+373), Euszébiosz (+340) pedig az első egyháztörténet író.

A nyugati (latin nyelvű) atyák sorából is kiemelkedik Aurelius Augustinus (354-430), az ókor legnagyobb teológusa és Hieronymus

Eretnekségek terjedési iránya a Kr. u. II-VI. század között

(Jeromos) (340?-420.) a Biblia latin nyelvre fordítója. (Vulgata)

Augustinus egyrészt a középkor, másrészt a reformáció előfutára. A középkoré annyiban, amennyiben az egyház tekintélyét még az Írás fölébe is emeli, de az eredendő bűnről és a páli megigazulástanról vallott felfogásával, sákramentum tanával a reformátorok számára az elsődleges ókori forrássá vált. Szentháromságtana dinamikusabb, mint a keleti atyáké, mivel a Szentlélek közös eredetét vallja (az Atyától és a Fiútól származik), ezzel akaratlanul is elindítója lesz a Kelet és Nyugat közötti teológiai eltávolodásnak, amely végül is egyéb okok mellett a nagy egyházszakadáshoz vezet (1054.).

Egyik legolvasottabb műve a Vallomások (Confessiones), amely amellet, hogy a keresztyén irodalom egyik gyöngyszeme, szintén jelzi a nyugati teológiai gondolkodás új irányát. Az ember önmegfigyelése, Istennel társalkodó párbeszéde olyan új műfajt teremt, amelyet joggal tekinthetünk a nyugati teológiai gondolkodás egyik sajátosságának.

Kérdések:

- 1. Keressünk az Újszövetségből olyan idézeteket, amelyek az „egészséges tudományra” vonatkoznak!*
- 2. Az Újtestamentum szerint hol hangzott el a legelső hitvallás? Ki mondta, hol olvasunk róla?*
- 3. Beszélgessünk arról, van-e még jelentősége és főképpen hol, a Krisztus személyére vonatkozó óegyházi hitvallásoknak. Milyen veszélye van annak, ha teljesen mellőzni szeretnénk ezt a tőlünk már idegen nyelvezetet?*
- 4. Milyen hatása volt a teológiának Európa szellemi arculatára?*
- 5. Milyen változást jelent a keresztyénségre nézve a hellén kultúrával való találkozás?*
- 6. Madách: Az ember tragédiája bizánci színében utal egy óegyházi teológiai vitára, mi ez? Igaza van-e Tankréd lovagnak? Mi az anakronizmus ebben a színben?*

II.
A középkori egyház
(V-XIII. század)

7.

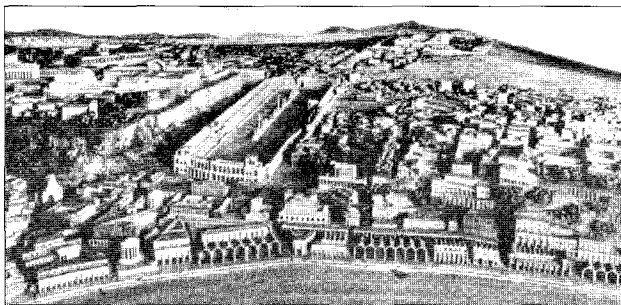
Nyugat és Kelet eltérő fejlődése

Nagy Konstantin császár négy tartományra („prefectura”) osztotta a Római Birodalmat. Itália és Gallia jelentette az ország nyugat-európai részét, a két keleti tartomány neve pedig Illíria és Oriens.

A hivatalosan keresztyénné vált országban Róma, a birodalmi főváros joggal tartott rá igényt, hogy az egyház igazgatásának is központja legyen. Az apostoli kor missziós szolgálatának azonban megvoltak a korábban kialakult központjai. Jeruzsálemben alakult meg az első keresztyén gyülekezet; Kr.u. 49-ben itt tartotta első zsinatát az Anyaszentegyház. Antiochia volt Pál apostol térítő útjának kiinduló állomása; az ottani gyülekezet hordozta imádságaiban a misszió ügyét. Alexandria a birodalom keleti vidékeinek kiemelkedő művelődési központjaként számított az egyház életében is irányító szerepre.

Ennek a három fontos városnak azonban komoly vetélytársa lett a Rómával is versengő Bizánc: az új császárváros, amelyet Nagy Konstantin alapított. Az V. században aztán végképp fölébe kerekedett Alexandriának.

Itália és Gallia esetében soha nem volt vitás, hogy Rómából lehet irányítani az ottani egyházszervezést és -kormányzást. A két keleti tartomány közül Illíria (tulajdonképpen a Balkán-

Az ókori Róma rekonstrukciós modellje

félsziget) helyzete volt a bizonytalan, koronként változó. Amint a térség véglegesen a keleti közgazgatás alá került, egyházilag is elszakadt a római befolyástól.

A pápaság

Nemcsak Róma városát illette megkülönböztetett tisztelet a keresztyén egyházban, hanem a római gyülekezet elöljáróját, a püspököt is. **A hagyomány szerint Péter apostol volt Róma első püspöke;** az ő utódjának tartotta magát minden későbbi római püspök. **Az apostoli korban még minden gyülekezet élén püspök állt,** később a városi gyülekezetek vezetőit hívták csak így, s a környék egyházi életét is ők irányították. **A püspökök közül nemsokára kiemelkedtek a nagyvárosok („metropoliszok”) püspökei, akik „metropolita” rangot nyertek.** Ezt a névhasználatot találjuk a keleti egyházban, a nyugati keresztyénség inkább „archiepiskoposz”-nak (főpüspöknek) nevezi, ennek magyar változata az „érsek” név.

Róma püspökének rangja nyilván összehasonlíthatatlanul magasabb a legnagyobb városok gyülekezetvezetőinek méltóságánál is. A püspökök „atyjaként” nyeri el a mindmáig használatos pápa elnevezést.

A Római Birodalom egységét, sőt létét veszélyeztették a II. század végétől az észak felől támadó germán törzsek. Egy részükkel sikerült évi zsold fizetése ellenében szövetségre lépni, s az egyre súlyosabban szorongatott császárságnak erős védői lettek a harcias germánok. A hunok támadásai azonban megosztották a korábbi szövetségeseiket; egyes törzsek beljebb menekültek előlük a határmenti vidékről, mások az új támadóval társultak Róma ellen. A Bibliát gót nyelvre fordító Wulfila (311-383.) missziója nyomán keresztyénné lett germánok nem az egyetemes keresztyénség hitvallását fogadták el, hanem Krisztusról Arius szellemében tanítottak. Ebben a tanításban olyan alá- és fölérendeltségi viszony nyilvánul meg az Atya és a Fiú között, amilyen a germán törzsi szervezet alapját képező családi életben volt a családfő és gyermekei közt.

Amikor 476-ban Odoaker germán vezér a Nyugat-római Császárságot végképp megszünteti, megkezdődik az egyetemes („katoli-

kus”) keresztyénség és az ariánizmus hosszas együttélése. Nagy Theodorich 493-ban kezdődő gót királysága nem boldogulna a régi császári intézmények tisztviselőinek szolgálata nélkül. Cserébe megtűri az átvett hivatalnokok hitét, nem számolja fel a katolikus egyházi szervezetet. A pápaság intézménye és egy-egy pápa személye, szolgálata biztosítéka lesz az egyetemes keresztyén hitvallás megőrzésének az ariánus uralkodók idejében is.

I. (Nagy) Leó az első pápa (440-461.), aki „Róma atyja”. Ő készítette elő azt a Chalcedonban tartott zsinatot (451.), amely tisztázta a Jézus Krisztus istenségéről szóló hitvallás pontos, félreérthetetlen megfogalmazását.

Ez a zsinat viszont olyan határozatot is hozott, amelyet Nagy Leó pápa nem fogadott el. Éppen a pápai tisztség megszilárdítása érdekében tiltakozott az ellen, hogy Róma, Konstantinápoly, Alexandria, Antiochia és Jeruzsálem pátriárkái közt ossza meg az egyház a kormányzás feladatait.

A nyugati egyházban egyetemes tekintélynek örvendő pápákra igen fontos feladatokat hárít az Európát teljesen megváltoztató népvándorlás. Nekik kell megszervezniük az új hazát találó, országot alapító népek keresztyénné tételét.

I. (Nagy) Gergely pápa (590-604.) a legnagyobb egyházépítője a nyugati keresztyén császárság összeomlását követő korszaknak. Az angolszászok közé Augustinus apát vezetésével 39 szerzetest küld. Ez a misszió a mintája a pápák szervezésében folyó térítő szolgálatnak: a misszió vezetője „térítőpüspök” címmel irányítja a szerzetesek munkáját, szervezi az újonnan létesült keresztyén egyház életét, gondoskodik papok képzéséről és megkeresztelt népesség közéből. Mihelyt az egész lakosság megkeresztelkedése végbe ment és van elég helybeli pap, meg lehet kezdeni az egyházszervezést. Püspököt kell szentelni, és a kormányzása alatti egyházi területet beosztani a legközelebbi érsek felügyelete alá. Olyan országok esetében, ahol önálló érsekség is szervezhető, annak megalapításával az új nemzeti egyház független lesz a szomszédos ország katolikus egyházkezelésétől.

A pátriárkák

Erre a nemzeti függetlenségre törekedtek Kelet keresztyén egyházai még az egységes Római Birodalom fennállásának idején is. A Balkán-félsziget római és görög lakossága, Kisázsia elgörögösödött tartományai, örmények, szírek, egyiptomiak (koptok) fölött uralkodott katonái és hivatalnokai segítségével a Bizáncban élő római és vele szövetséges görög arisztokrácia. A központi hatalom fokozatos gyengülése lehetővé tette, hogy a leigázott népek érvényesítsék önrendelkezési szándékaikat. Elsősorban az egyház életében sikerült ez nekik. Mivel a görög lakosság megmaradt az egyetemes keresztyénség hitvallása mellett, a külön egyházzá szerveződő más népek az elítélt eretnek irányzathoz csatlakoztak. A szír nesztorianus egyház az V. században, az örmény, az egyiptomi kopt és a szír jakobita egyház a VI. században jött létre.

Keleten a legmagasabb egyházi tisztséget a „pátriárkák” viselték. Említettük már a Róma mellett legfontosabb központokat. Jeruzsálem, Antiochia, Alexandria, majd Bizánc püspökének a „metropolita” - „érsek” cím kevés volt. Saját területükön Róma püspökével, a pápával egyenrangúnak tartották magukat. Amikor 408-ban a Balkán-félsziget is a keleti császárság uralma alá került, hiába kormányozta Illíria egyházát a thesszalonikai érsek a pápa vikáriusaként, fokozatosan veszített tért a római befolyás, míg végül a VIII. század elején a bizánci egyház hivatalosan is számúte a nyugati egyházkezelést.

A keleti egyház missziójából született keresztyén egyházak (pravoszláv, ortodox, görögkeleti névvel beszélünk róluk) mindmáig megőrizték szervezetükben a pátriárkátust. Erőteljesen érvényesül bennük a nemzeti és állami jelleg, s ez kimondottan bizánci örökség („cezaropapizmus”).

Ez pedig azt jelenti, hogy a nyugati egyház pápai-püspöki kormányzata az új európai államalakulatokkal megegyezve segít a világi hatalom kiépítésében, Keleten viszont az egyházkezelés állami feladat, a császári kormányzat feladata. A császári kormányzat feladata az egyházkezelés is állami feladat.

Mivel az egyház „nem lehet meg császár nélkül”, egy császára kell hogy legyen a keresztyéneknek. **A Bizánc igáját lerázó népek a maguk uralkodóit helyezték a (kelet)római császár helyébe, így indultak saját nemzeti egyházuk fejlődésének útján.** A hódító szándék úgy fordult visszájára, hogy példájává lett a további keleti - birodalmi szellemű - keresztyén missziós tevékenységnek.

8.

A nyugati keresztyén-ség és a pogányság együttélése

Kérdések:

1. *Mely városok váltak a keresztyénség legfontosabb központjaivá a Kr. u. IV-V. században?*
2. *Mit jelent a metropolita, érsek, pápa, püspök kifejezés?*
3. *Kik a korszak legjelentősebb római pápái?*
4. *Milyen különbségeket lehet felfedezni a római és a bizánci egyház felépítése, működése illetve térítő tevékenysége között?*

Nagy Konstantin milánói rendelete 313-ban még csak egyenjogúságot biztosított a keresztyénség számára. Azonban egy évszázad sem kellett ahhoz, hogy a keresztyénség államvallássá, a keresztyén egyház pedig birodalmi egyházzá váljon, bár **elsőként nem a Római Birodalom, hanem az örmény királyság tette hivatalos államvallássá a keresztyénséget, 301-ben.**

Ezt a folyamatot csak rövid időre tartóztatta fel „hitehagyó” („aposztata”) Julianus császár (361-363.) kísérlete a pogányság visszaállítására. Egyházellenes lépései és pogányságot pártoló intézkedései csak a múltat próbálták feltámasztani, de hiába. **Julianust követően a római császárok, a keresztyénség bármelyik irányzatához is tartoztak, a pogánysággal szemben általában türelmesek voltak. A pogányság azonban egyre inkább kiszorult a városokból, s a IV. század közepétől „paganus” néven emlegetik őket, ami falusit, vidékit jelentett.** Főleg a birodalom nyugati részén voltak még jelentősebb erőtartalékaik, Galliában és Itáliában. A pogányság végleges háttérbe szorítása nyugaton Gratianus érdeme volt.

Még önála is jóval tovább ment a birodalom keleti felében uralkodó Nagy Theodosius (379-395.). **A keresztyénség államvallássá tételére akkor került sor, amikor 380-ban a „Ad cuntos populos” kezdetű rendeletében összes alattvalóinak megparancsolta, hogy abban a hitben éljenek, amelyet Péter apostol adott Róma népének, és amelyet jelenleg Damasius római pápa és Péter alexandriai püspök képviselnek.** Ettől kezdve a birodalmi egyház privilegizált helyzete csakis a keresztyénség or-

A Jastinianus építette VI. századi Hagia Sophia

todox (igazhitű) és katolikus (egyetemes) változatát illette meg, míg az arianizmus rövid idő alatt a gótokkal együtt kiszorult a Római Birodalomból, hogy azután a következő századokban majd a birodalom ellen támadó germánok döntő többségének az egyházává és vallásává váljon, főként a birodalom nyugati részében.

Keleten viszont a pogányságnak többé nem volt súlya, és ezért nem is jelentett lassú haladoklásuk és fokozatos elhalásuk komolyabb problémát a birodalom számára. **Egyiptomban az arisztokrácia nagy része még sokáig pogány maradt, s egész I. Jastinianus (527-565.) koráig minden korlátozás nélkül magas állami hivatalokat is betölthettek.** Justinianus császár 529-ben bezáratta az athéni pogány újplatonikus filozófiai iskolát, tanárai Perzsiába emigráltak. Az újplatonikus fény-misztika azonban tovább élt a Hagia Sophia templom révén a legvaskosabb anyagba, a kőbe álmódva, amelynek építkezései ugyanebben az évben, 529-ben kezdődtek el. De Nursiai Benedek is 529-ben kezdi el építeni Monte Cassino monostorát Itáliában, hogy a bencés regula fénye világítsa meg a barbárságba zuhant Nyugat-Európát a következő sötét századok során, a Nyugat-római Birodalom bukása (476.) és feltámasztása (800.) közötti időszakban.

A népvándorlás és a Nyugat-római Birodalom bukása

„Ut turbo montibus celsis” (Ammianus Merceinus, 31;3.8) - „mint a forgószél a magas hegyekből” zúdult Európára 375-ben a Volgát átlépő ázsiai eredetű, mind ez ideig ismeretlen

nép, a hunok mindent elsöprő áradata, ahogy ezt a kortárs római történetíró látta. Előbb az alánokat, majd a Volga és a Dnyeszter között elterülő osztrogótok (síksági, keleti gót) birodalmát, végül az Erdély hegyeit a rómaiak dáciai kivonulása (271.) után benépesítő vizigótokat (erdei, nyugati gót) a dominóelv alapján lökték előre a római limes irányában, nyugatra. A Római Birodalom „pro misericordia”, könyörületességéből engedélyezte átkelésüket az északi limesen, a Dunán. Vezérük, Frithigern vezetésével több, mint 100 ezer vizigót telepedett le a birodalom határain belül, Thrákiában. Az összeütközés azonban nem sokáig várattott magára. A gótok élelmezését és zsoldját elsikkasztó római tisztviselők korrupciósága miatt elkecsereedett jövevények fellázadtak. Valens császár 378-ban csapott össze Hadrianopolis alatt a nyugati gótokkal, azonban a csata a rómaiak katasztrofális vereségével végződött, a császár is életét veszítette. Ezzel a tragikus eseménnyel kezdetét vette a Római Birodalom gót előzőlése.

A gótok erre az időre már megismertek a keresztyénséggel. Épp egy emberöltővel korábban, 341-ben a „féláriánus” nikomédiai Euszébiosz a gótok térítőpüspökévé szentelte a nyugati gót Wulfilát, aki megalkotta a gót írást, és lefordította gótra a Bibliát. Mivel a gótokat befogadó Valens császár is ariánus volt, még a hadrianopolisi csata előtt készséggel vették fel a keresztyénséget - ariánus formájában - az eddig még pogánynak megmaradt vizigótok is. Gyors ütemben kezdett kiépülni ariánus, nemzeti színezetű egyházszerzetük: saját egyházi jogrendszerük (Eigenkirchenrecht) és államegyháziáguk (Landeskirchentum), amelyben a törzsi vezérektől függő püspökök és az ariánus papság a katonalelkészek feladatát látták el.

Valens halála után Nagy Theodosius került a császári trónra, aki a gótokkal teljesen új módon kötött békét: „foederati”-nek, szövetségeseeknek ismerte el őket, s a birodalmon belül telepítette le népüket, állami önállóságuk megőrzése mellett, teljes belső autonómiát élvezve. Sőt, annak ellenére, hogy a keresztyénség ortodox, katolikus irányzatát tette meg 380-ban római államvallássá, a gótokra ez nem vonatkozott, megmaradhattak ariánus vallásukban, s kiépíthették saját ariánus egyházszerzetüket

is. Nagy Theodosius a halála (395.) előtt felosztotta birodalmát fiai, Honorius és Arcadius között, s ezáltal a Római Birodalom végleg két részre, a Nyugat-római és a Kelet-római Birodalomra szakadt, s a birodalmi egység csupán jogi fikció maradt. Ugyanerre az időre esik Hieronymus (Jeromos) latin bibliafordítói tevékenysége (Vulgata) Betlehemben.

Ezalatt a nyugati gótok felkerekedtek a Balkánról, s Alarich vezetésével 410-ben elfoglalták és kifosztották Rómát.

A kortársak döbbenete leírhatatlan volt. Augustinus ekkor kezdi el írni óriási hatású történetbölcséleti művét („De Civitate Dei”), hogy megfeleljen a pogány rómaiak vádjaira: nem a keresztyénség a felelős a rómaiság bukásáért. Egyúttal évszázadokra felvázolta az ideális keresztyén állam és egyház képét, s ezek viszonyát az evangéliumi „Isten Országá” fogalomhoz.

A germán vándorlások ideiglenes elcsitulásával a Római Birodalom közvetlenül találta szembe magát az eseményeket elindító hunokkal, akik a Kárpát-medencében tartósan benépezkedve, előbb a keleti, majd a nyugati birodalomrészt fenyegették támadásaikkal. Birodalmuk virágkora Attila (434-453.) uralkodásának idejére tehető. Keleten II. Theodosius uralkodott, nyugaton pedig III. Valentinianus viselte a császári bíbort, helyette azonban Aëtius kormányzott, aki fiatal korában túszként közelről is ismerte a hunokat. Attila és Aëtius párharcára hamarosan sor került: 451-ben a catalaunumi (vagy: mauriacumi) eldöntetlen „népek csatájában” mindkét oldalon germánok is részt vettek. A hunok a következő évben már Rómát fenyegetik, amikor Nagy Szent (I.) Leó pápa kérésére Attila visszafordult az „Örök Város” alól. 455-ben azonban hiába járult a pápa Geiserich vandál király elé irgalmat és könyörületet koldulni: egy havi fosztogatás és „vandál pusztítás” után vonultak csak el Róma falai alól.

Barbár királyságok a Nyugat-római Birodalom romjain

Az osztrogót (keleti gót) királyságban Nagy Theoderik tudatosan törekedett a jó viszonyra gótok és rómaiak között: a civil hiva-

talok többnyire római kézen maradtak, a szenátus is megmaradt, míg a katonai méltóságokat a gótok töltötték be. Mindenkire saját jogrendszere vonatkozott. Az ariánus Theodorich a katolikus rómaiak számára biztosította a szabad vallásgyakorlatot. Udvarához tartozott Ravennában Cassiodorus szenátor, illetve a korai középkor legnagyobb filozófusa, Boëthius is. A kezdeti jó viszony azonban 510. után hirtelenül látványosan megromlott, amikor Bizáncban I. Justinus császár (518-527.) rendeletet adott ki az ariánusok ellen.

Észak-Itáliában megalakult a langobard (vagy longobard) királyság, azonban ettől függetlenül Dél-Itáliában is alakult két longobard hercegség, Beneventum és Sapoleto központokkal. Róma és Ravenna évszázadokra a longobard harapófogó szorításába került.

A longobardok - a gótoktól eltérően - még csak nem is törekedtek a jó viszonyra a rómaiakkal. Eleve ellenségesen álltak szemben a katolikus rómaiakkal, és csak hosszú idő múlva, a VII. század közepén, Aribert király katolizálásával szüntek meg a vallási ellentétek.

A Délnyugat-Galliában létrejött toulouse-i központú nyugati gót állam súlypontja fokozatosan tevődött át a Pireneusokon túlra. Az egyre erősödő frank nyomás következtében 507-ben Poitiers mellett, a vouillé-i csatában a vizigótok végleg elvesztették galliai birtokaikat, s a Pireneusokon túlra szorultak. Hispániában megalakult a vizigót állam, ahol Rekkered király (586-601.) alatt megtörtént a germán hódítók és a romanizált őslakosság közeledése: a gótok felszerűlték addigi arianizmusukat a katolikus ortodoxiára (587.). Fővárosukban, Toledóban kivirágzott a vallási és kulturális élet, Sevillai Izidor munkássága révén a VII. század közepén. Ezt a virágzást törte derékba 711-ben az arab hódítás, s csak az ezredforduló után kezdődhetett el a „reconquista”, a lassú, folyamatos visszahódítása évszázados folyamata, amely csupán Amerika felfedezésének évében ért véget.

Britanniát Julius Caesar légiói próbálták Kr.e. 55-54-ben meghódítani, ám Britannia provincia megszervezése, romanizációjának kezdete Claudius nevéhez fűződik. A II. század során az első keresztyének is megjelentek, tanaik a rómaiak és a kelták közt gyorsan

terjedtek. Kr.u. 367-ben északról pogány kelták áttörték a Skócia határánál emelt „Hadriánus falát”, s előzönlöttek egyre délebbre hatolva, Britanniát. **A rómaiak az V. század elején (402-410 között) végleg kiűritették a provinciát, s kénytelenek voltak magukra hagyni a keresztyén keltákat. A pogány kelták ellen vívott harcok emlékét őrzi a legendás elemekkel átszótt Arthur király mondaköre. Ellenük hívták be a germán angolokat, szászokat és jütöket 430-450 között a kontinensről** (Dániában és Szászországban a helynevek mindmáig őrzik eredeti településhelyeiket). Az angolszász hódítás elől a kelta őslakosság keletre és északra menekült, Wales, Cornwall, Skócia és Írország területére, másik részük pedig a közeli kontinensre, Armorica félszigetére (450-től), amelyet róluk neveztek el Kis-Britanniának, Bretagne-nak. A szigeteken maradt kelta keresztyénség fejlődése ezzel elszakadt a kontinentstől, s a szerzetesi közösségek által vezetett, független apátjaik vezetése alatt álló, püspöki hatalomtól független „monasztikus egyházszervezetet” hoztak létre. A püspök többnyire csak az apát egyik szerzetese volt. A kelta szerzetesség maradt a VI. századra Európa nyugati részén a klasszikus római kultúra utolsó szigete, s az antikvitás áthagyományozásában óriási az érdemük. Innét indultak útnak a kontinens felé a kelta szerzetesek, Kolumbával az élükön.

Az angolszász hódítók letelepedve 7 királyságot hoztak létre („heptarchia”). A keresztyén kelta britek és a pogány germán angolszászok közt évszázados ellenségeskedés vette kezdetét: a brit hierarchia nem volt hajlandó kivenni a részét angolszász legyőzőik evangelizálásából. Az angolszász misszió kezdete éppen arra az időre esik, amikor Szt. Kolumbán a kontinensen téríteni kezd. A misszió a bencesség első nagy erőpróbáját jelentette, ugyanis **Nagy Szt. (I.) Gergely pápa 597-ben negyven bencést küldött Angliába Augustinus római apát vezetésével, ő lett Canterbury első érseke. Kentből kiindulva, a VII. század közepére Anglia keresztyénné vált.** A kelta és az angolszász klérus közeledését célzó whitby-i zsinaton (664.) az angolszász egyház elismerte Róma vezető szerepét. 5 évvel később megérkezett Rómából az új canterbury-i érsek, a tarzusi görög Theodoros, a pápa embere.

Alatta virágzott fel Angliában is a klasszikus görög-latin kultúra, s hamarosan ők lesznek a kontinens tanítói, misszionáriusai. A VIII. század elején élt és alkotott az angol történetírás atyja, Beda Venerabilis (+735.).

A frankok az írott forrásokban először a Kr.u. III. században tűnnek fel, két törzsszövetségük: a száli frankok a Meus folyónál és a ripuáriak Köln környékén. A népvándorlás során egyre közelebb kerültek a Római Birodalomhoz, a száliak Észak-Gallia, a ripuáriak pedig a Rajna középső folyásánál éltek, de eredeti szállásterületeik is a birtokukban maradtak. A frank törzseket a Merovingok családjából származó Chlodvig (482-511.) egyesítette, a száli frankok vezetésével. 486-ban Syagriust, az utolsó római helytartót sikerült legyőznie a soissons-i ütközetben, és Soissons városába tette át királysága székhelyét. Egy másik germán törzs, az alamannoké szintén Gallia irányába szorította a frankokat. Az ellenük viselt sikeres hadjárat eredménye volt **498 karácsonyán a keresztyénség felvétele, méghozzá katolikus formájában, a többi germán néptől eltérően.** Ezzel Chlodvig megszervezte a maga számára a galliai egyház püspökeinek és a romanizált gall őslakoságnak a támogatását. Csak idő kérdése volt, hogy Gallia területén a frankok mikor és hogyan számolják fel az arianizmust. A frank hódítás lendülete Chlodvig halála után sem tört meg: 534-ben Burgundiát csatolták birodalmukhoz, 536-ban pedig Provence tartománya is a frank fennhatóság alá került. Chlodvig utolsó fiának, I. Chlotharnak a halála után a **frank birodalom három részre esett szét. A gyenge királyi hatalom helyett és mellett egyre nagyobb szerephez jutott az ún. „maiordomus”-ok, háznagyok vagy udvarnagyok szerepe a tényleges kormányzás terén, míg a Meroving uralkodók csupán a reprezentációt látták el. Heristali Pippin austrasiai maiordomus 867-ben legyőzte Neustriát, s ezzel újra egyesítette saját kezében a frank birodalmat, megalapozva ezáltal saját családjának, a Karolingoknak az eljövendő hatalmát.**

Martell Károly után fia, Kis Pippin (741-768.) örökölte a maiordomusi tisztséget. II. István pápa átkelt az Alpokon 754-ben, királyné koronázta Kis Pippint, cserébe a frank ki-

rály két hadjáratban sietett a pápa segítségére. A longobardoktól elfoglalt területeket a pápának adományozta, s ezáltal az újdonsült Karoling-monarchia mellett megszületett a most már Bizánctól független és a Karolingokkal szövetséges Pápai Állam. Fia és utóda, Nagy Károly (768-814.) 774-ben megszüntette és birodalmához csatolta a longobard királyságot. A pápaság hálája sem késhetett soká: 800 karácsonyán III. Leó pápa Rómában császárrá koronázta Nagy Károlyt. Ezzel feltámadt halottaiból a Nyugat-római Császárság. Az „Imperium Christianum” élén a vallási vezetés a pápa, a világi hatalom pedig a császár kezében volt, aki egyúttal az egyház védője: „Defensor Ecclesiae”. Viszont a pápa feladata lesz félezer éven át a császárkoronázás. Nagy Károly kényesen vigyázott hatalma függetlenségére: birodalmi székhelyét ezért nem Rómában, hanem Aachenben rendezte be, ravennai minták alapján. Nagy Károly ezáltal a régi római helyett a keresztyén császáreszmét valószínűsítette meg: az összes nyugati keresztyén uralkodója lett. A birodalmi eszme ebben a megváltozott, keresztyén formájában éledt újjá a Karoling-birodalomban.

Kérdések:

- 1. Hogyan szorul vissza a pogányság Gratianus és Nagy Theodosius uralkodása idején?*
- 2. Milyen barbár népek telepedtek meg a Római Birodalom területén?*
- 3. Idézzé fel a Nyugat-római Birodalom bukásáról tanultakat!*

9.

A keleti keresztyénség és az iszlám fejlődése

Bár Kelet és Nyugat keresztyén egyházának visszavonhatatlan szétválására csak a XI. században (1054.) került sor, a már megismert egyházszerkezési eltérések mellett megvoltak a kétféle keresztyénség más természetű különbségei is.

Míg egységes birodalomban élte mindennapjait a keresztyénség (325-451.), a hitvallási egység maradéktalanul érvényesült. Az istentisztelet rendjében azonban a helyi hagyományok jutottak szóhoz. Kis-Ázsiában (Bythínia, Kappadócia), Antiochiában és Alexandriában más-más módon váltakoztak az Úr nevét segítségül hívó, hálaadó, bűnvalló imádságok, hitvallás, magasztalás; az igehirdetés, a sákramentumokkal való élés elemei.

Az egész keleti keresztyénségnek példát és mintát jelentő görög egyház legfontosabb feladatának tartotta a Keleten élő és munkálkodó egyházatyák műveinek gondos megőrzését, értelmezését, és hitvallásként-tananyagként való tanítását a következőnemzedék számára. Az V. század után ez a keleti teológia nem gazdagodott új eredményekkel, a régieknek viszont mindmáig gondos őrzője.

Origenész teológiai tanítása váltott ki komolyabb nézeteltéréseket a keleti egyházban. Olykor egyik-másik püspök, sőt pátriárka tekintélye forgott kockán, ha az alexandriai születésű tudós püspök munkásságáról nem a pillanatnyilag érvényes többségi felfogás szerint vélekedett. A vitatott egyházatyá szülővárosának egyházi vezetője a IV-V. század fordulóján kénytelen erőszakot tenni meggyőződésén. Elűzi Alexandriából az Origenész szellemében tanító szerzeteseket, de az őket befogadó szelíd Aranyszájú Szent Jánost (354-407.) is üldözi. Konstantinápoly (Bizánc) érsekét addig vádolja

Arcadius császár előtt, míg kieszközli leváltását. Az önként száműzetésbe vonuló pátriárkát hiába hívják vissza rajongó hívei, 404-ben a Fekete-tenger keleti partján hal meg röviddel végleges elűzése után. Másodszor azért vesztette el az uralkodó kegyeit, mert nem tűrte meg a templomban Eudoxia császárné ezüst szobrát. A keleti keresztyénség istentiszteleti rendjét végérvényesen kialakító pátriárka türelemre intő tanítása szemlélteti az ortodox (keleti) keresztyén gondolkodásnak a történelmi gyakorlatban nem mindig érvényesülő szellemét: „*Vessétek ki inkább a szeretet hálóját, kérdezzetek, oktassatok. Ha egy élőtlátkozol, Isten ellen cselekszel, mert azt, aki még megtérhetett volna, kizárod Isten országából; ha ő halott, akkor még istentelenebbül cselekszel, mert nem emberi hatalom alatt, hanem Isten kezében van.*”

Kelet és Nyugat keresztyén egyházának végleges szétválásáig (1054.) **három fontos tényező alakította az ortodoxia fejlődését:**

- a) a szentképek használata és tisztelete tanításban és gyakorlatban;
- b) az egyház számbeli gyarapodása és területi növekedése a szláv népek közt végzett misszió révén;
- c) a terjedő mohamedánizmus fenyegetése egyházi és politikai vonatkozásokban.

A „képrombolás” és a képtisztelet harca

A IV. században az ortodoxia még kimondottan képellenes volt. A Római Birodalomban tömegesen keresztyénné válók babonás szokásaiból alakult ki az ereklyék tisztelete. (A latin reliquia szó magyarosított változata. Jelentése: hátramaradt, hagyományozott, azaz: a szentektől ránk maradt használati tárgyak vagy porladó csontjaik egy-egy darabja.) Gyűjteni kezdték ezeket a tárgyakat, mert gyógyító, csodatévő erőt tulajdonítottak nekik. A szerzetesség nem akadályozta, sőt terjesztette mind az ereklyék, mind a Krisztust, Máriát, az apostolokat és a „szenteket” ábrázoló képek tiszteletét. A kolostorokban egyre gazdagabb ereklye- és szentkép-gyűjteményeket őriztek. A keleti keresztyénségnek a nagyobb tömegű zsidósággal való közeli kapcsol-

atai fékezőleg hatottak. A „faragott képek” készítésének és imádatának szigorú tilalmát tartalmazó II. parancsolatot nehéz volt úgy értelmezni, hogy Isten kedveli a szentképek használatát.

A zsidóság és a keresztyénség mellett megjelenő harmadik egyistenhívő vallás, a mohamedánizmus (iszlám) még szigorúbban érvényesítette a képek használatának tilalmát. Tanítása egyáltalán nem engedi meg élőlények ábrázolását; a mohamedán díszítőművészet főleg mértani rajzokból áll.

III. Leó császár és fia V. Konstantin azonban nem hitvallási meggyőződésből tiltotta a szentképek használatát. Amikor III. Leó 726-ban kitiltotta a képeket a templomból, rendelkezését az egyház fejeként adta ki: „Császár vagyok és főpap!” - nyilatkozta. Szándéka az volt, hogy a kolostorok befolyását visszaszorítsa. **Több katonára volt szüksége, mint szerzetesre,** ezért nemcsak a férfiak kolostorba vonulását igyekezett korlátozni, hanem a szerzetesi életet is nehezíteni a kolostori vagyonoknak a hadsereg részére történő lefoglalásával. A bizánci főpapság szinte teljesen tehetetlen volt a császárral szemben. A pápa egy római zsinaton kiátkozta a császárt és híveit, erre pedig azzal válaszolt III. Leó, hogy 733-ban a balkáni, dél-itáliai és szicíliai egyházakat a pápától elszakítva a konstantinápolyi pátriárka fennhatósága alá rendelte.

Uralkodó és papság közt tovább folyt a harc a képek használata és tisztelete tárgyában. A képtisztelet védelmezői azt állították, hogy aki nem meri Krisztus képét nézni, az nem hisz az Ige testtelételeben; nem hiszi, hogy az Úr Jézus Krisztusnak valóságos földi teste van. Iréné császárnő a Konstantinápolyban 787-ben véget ért zsinat határozatával érte el a képek tiszteletének helyreállítását. 815. és 843. közt azonban újabb „képromboló” korszak volt az ortodoxia történetében. Ennek hatását azonban csak Konstantinápolyban és környékén érezték. Az örmény származású V. Leó császár politikája volt ez, és amikor az özvegy császárné, Theodóra 843-ban visszahelyezte régebbi jogába a képtiszteletet, ezzel a napjainkig évente megtartott „ortodoxia ünnepének” teremtette meg a hagyományát.

Misszió a szlávok között

A keleti (ortodox) keresztyénség legnagyobb tömegeit szláv népek alkotják. A Visztula és a Dnyeper közötti ősi szállásföldjükéről vándoroltak három nagyobb csoportra oszolva a szláv törzsek. Az Európa déli és keleti részén letelepedők keresztyén hitre térítése Bizánc missziós tevékenységének az eredménye lett, a nyugat felé vándorlókkal Róma térítői foglalkoztak.

A mai Bulgária lakossága legnagyobbbrészt azoktól a szláv törzsektől származik, amelyek a Dunától délre 602-ben telepedtek le, akkor még kelet-római területen. A török népek közé tartozó bolgárok igázták le őket két emberöltő alatt. A Bizáncot a VII. és X. század közt gyakran veszélyeztető bolgárok szláv alattvalóikkal együtt Borisz fejedelem idejében, 864-ben kezdték el a megkeresztelkedést. Bár a bizánci papságtól független nemzeti egyház szervezésével próbálkoztak, s ehhez még pápai segítséget is reméltek. Bizánc azonban másfél évtizedes harc árán kiűzte Bulgáriából a római missziót.

A keleti szlávok törzsei a mai orosz és ukrán területeken alakították ki Novgorod és Kijev köré épülő telepeiket. Az államszervezés a normann (varég) Rurik nevéhez fűződik. A novgorodi és kijevi fejedelemség „oroszok”-nak nevezett lakói élénk kereskedelmi kapcsolatban álltak Bizánccal. 957-ben Igor fejedelem özvegye, Olga felvette a keresztséget, unokája, Vladimir pedig 988-989-ben egész hadseregét és népét megkereszteltette. A Rusz állam ortodox püspökségeit Bölcs Jaroszláv (1019-1054.) szervezte meg. Az orosz ortodox egyház tanításának és lelki életének pedig a kijevi barlang-kolostor (Pecszerszkája Lavra) lett a központja.

A mohamedánizmus (iszlám) fejlődése

Ősi arab törzsi hiedelmekre és a városi arab lakosság egyistenhit felé hajló fejlettebb vallására építette a Kr.u. 570. körül született Mohamed prófétai tanítását. 610-ben kezdődő látomásai alatt figyelmeztetéseket kapott, hogy Isten (Allah) akaratának kell engedelmeskedni, csak így szabadulhatunk meg a pokol kínjaitól.

Tanításait úgy alakítja, hogy megnyerje

a zsidókat és a keresztyéneket is. Elismeri, hogy Allah Mózesnek és Krisztusnak is kijelentette magát, de a legtökéletesebb kijelentést ő, Mohamed nyerte. Amint egyre nagyobb tekintélyt és hatalmat szerez, úgy válik egyre harciasabbá missziója, amelyet hívei kötelesek akár fegyverrel is folytatni.

Öt fontos dolgot kíván tagjaitól a mohamedán (iszlám) közösség:

1. **vallást tenni arról, hogy Allah egy és Mohamed az ő prófétája;**
2. **imádkozni a megszabott alkalmakkor (naponta ötször);**
3. **adakozni a szegények számára;**
4. **böjtölni Ramadán havában;**
5. **elzarándokolni Mekkába, ha megvan az ehhez szükséges pénz és egészség.**

Az arabok közt gyorsan terjedő vallás nemsokára Jeruzsálem, Szíria, Kis-Ázsia nagyrészének elfoglalásával komoly veszélyt jelent a Kelet-római Birodalom, s ezzel az ortodox egyház számára is. Észak-Afrika, majd Hispánia meghódítása után Martell Károly frank uralkodó menti meg tőlük Európát 732-ben.

Kérdések:

1. *Milyen barbár királyságok jöttek létre a Nyugat-római Birodalom területén?*
2. *Mi a jelentősége annak, hogy Choldvig és a frankok nem az ariánus keresztyénséghez csatlakoztak?*
3. *Hogyan oszlik meg a hatalom a pápaság és a császárság között Nagy Károly uralkodása idején?*

10.

Szerzetesrendek Keleten és Nyugaton (V-X. század)

A szerzetesi élet különböző formáival minden nagy világvallásban találkozhatunk. Alapformái megtalálhatóak a buddhizmusban, a zsidóságban az esszénusok között, sőt, még az iszlám világában is. A keresztyén szerzetesség másságát Krisztus követése, az evangélium tökéletesebb megélése jelenti: az átlagos keresztyén erkölcsi törvényeken túlmenően törekedve a kettős főparancs, az Isten és a felebarát iránti szeretet megvalósítására:

„Az pedig az örök élet, hogy megismerjenek Téged, egyedüli igaz Istent, és akit küldöttél, Jézus Krisztust.” (Jn. 17:3.)

„Ha valaki követni akar engem, tagadja meg önmagát, vegye fel keresztyét, és kövessen.” (Mt. 16:24. és Mk. 8:34.)

„Ha tökéletes akarsz lenni, add el vagyonodat, oszd ki a szegényeknek és kincseket szerzel a mennyben. Ezután jöjj és kövess engem.” (Mt. 19:21.)

Egyiptom

Már igen korán, az I-II. század fordulóján Justinus iratai beszámolnak arról, hogy egyes keresztyén nők, először magánúton, majd nyilvános jelleggel a templomban szüzességi fogadalmat tettek. Ezek a „virgines” többnyire még otthonukban éltek családjuk körében, az ókori társadalom kereti között. A férfiak körében az aszkéták életformája készítette elő az őskeresztyénység első három századában a keresztyén szerzetesség intézményes kialakulását a IV. századra. Kibontakozását nagymértékben elősegítette és meggyorsította a III. század közepén Decius, majd a IV. század elején Diocle-

tianus véres keresztyénüldözése. Ez alatt a fél évszázad alatt sokan a pusztaságokba vagy a hegyek közé menekültek, hogy ott vészeljék át az üldözéseket. **Az addig a világban élő aszkéták azonban az üldözések után sem tértek vissza családjukba**, mivel a 313-as milánói rendelet után szabadságot nyert keresztyénség az államvallássá válás útjára lépve, nem tudta többé a tökéletességre törekvők igényeit kielégíteni. Egyiptom pusztaságai a IV. század során megteltek a remetékkel, az ún. „anakhoretákkal” (anakhorein - visszavonulni). Az anakhoreta életmód legnagyobb hatású képviselője Egyiptomban Remete Antal (+356.) volt, akinek a tanítványai a remete életmód továbbfejlesztésével, szervezettebb remeteközösségek létrehozásával nagy lépést tettek előre, a közös életmód kialakítása irányába, de még nem lépték túl a mester-tanítvány viszonyt.

A szervezetlen remeteélet helyett a közös életmódot állítja középpontba 325 körül Felső-Egyiptomban egy volt katona, Pakhomiosz, aki a köréje csatlakozó remetét már közösségbe szervezi, s ezáltal az ún. „cönobita” szerzetesség megalapítója lesz (koinosz - közös élet). Ennek a közös életnek a zsinórmértékévé Pakhomiosz regulája vált, amely a remeték eddig kötetlen életébe szigorú rendszert és katonás fegyelmet vitt, megszabva az imádság és a munka módját és idejét. A monostori közös élet alapjává a remeték eddigi szabadsága helyett az engedelmesség lett.

Kis-Ázsia

Az Egyiptomból kiinduló cönobita szerzetesség rendkívül gyorsan elterjedt a szomszédos Palesztínában és Szíriában, majd a kisázsiai és a görög szerzetesség fejlesztette tovább, amikor Nagy Baszileiosz (329?-379.) személyében sikerült kialakítania máig ható érvénnyel a keleti szerzetesség arculatát. Két regulája ma is a keleti szerzetesség alapjait képezi, amelyek ugyan még nem törvénykönyvek, hanem a szerzetesség eszmei alapvetését tartalmazzák. Alaptétele, hogy a közösségi élet jobban megfelel az evangéliumok szellemének, mivel a felebaráti szeretet közösségben sokkal inkább gyakorolható, mint a magányban, s hatékonyan ellensúlyozza az

egyéni aszkézis túlzásait az engedelmesség révén. **Nem törekszik ugyanakkor a társadalommal való teljes szakításra, sőt, a monostor szellemiségével kíván hatni a környező társadalom jobbítására.** Regulái és monostorai egyaránt követendő mintaképet kívánnak adni a keresztyén társadalom számára.

A szerzetesi intézmény a IV. század közepén kezdett elterjedni Nyugaton. Legelső képviselői az Alexandriai Athanáz száműztetésében Rómába kísérő egyiptomi szerzetesek voltak. Nyugat tehát Kelettől tanult. A pakhomioszi regulát Hieronymus (Jeromos) lefordítja latinra, s ezzel maga is hozzájárul a szerzetesség elterjedéséhez. Sőt, Palesztinában maga is monostorokat alapít, ahová visszavonulva készíti el a Biblia teljes latin fordítását (Vulgata). A IV. század végén Augustinus már számos monostort talált Rómában és szerte Itáliában: Ambrósius püspök Milánóban alapított monostort, Eusebius Vercellae-ben. Maga Augustinus pedig megtérése után Észak-Afrika visszatérve, Hippo-ban papjaival együtt szerzetesi életet élt, és regulát is szerkesztett karthagói és hippói szerzetesei számára, Vercelli Eusebius mintájára. Az előbbi szerzetesi közösségeket mind püspökök szervezték és a „városi szerzetesség” kereti között közelebb hozták egymáshoz az egyházmegyes papság és a szerzetesség intézményét.

Augustinus reguláját később számos szerzetesrend tette magáévá a XIII. század során. Regulája és szerzetessége az észak-afrikai keresztyénség pusztulása után elsősorban Hispaniában és Dél-Galliában terjedt el.

Gallia

Galliában a IV-V. század során sokkalta szervezettebb és a keleti szerzetesség hagyományaira jobban építő szerzetesi életforma alakult ki. **A galliai szerzetesség egyik legfontosabb központja a Tours melletti Marmoutier monostora lett, amelynek felvirágoztatása Toursi Márton püspök (346?-400.) nevéhez fűződik. Pannóniában, Savaria városában született, majd Galliába menve Poitiers-i Hilarius püspök tanítványa és utódként a pogány falusi gallok megtérítésén fáradozott. Szerzetesi tevékenységként nála már meg-**

jelenik az írás gyakorlása is. Személyében a nyugati szerzetesség ősatyját tisztelték az elkövetkező évszázadok során.

Dél-Galliában, Provence partjai előtt alakult ki a gall szerzetesség másik híres központja. Lerinum kettős szigetén, Cannes közelében, a nizzai öbölben Honoratus alapított szerzetesi közösséget, amely hamarosan híres püspökök sorát adta a gall egyháznak az V. század során.

Nemcsak a galliai, hanem az egész nyugati szerzetesség fejlődésére rendkívüli hatást gyakorolt Johannes Cassianus. A IV. század végén végiglátogatta az egyiptomi, palesztinai és mezopotámiai remetek monostorait, majd Konstantinápolyban Aranyszájú János diakónussá szenteli, Rómában pedig pappá szentelték. 415. körül Dél-Galliába megy, ahol Massilia (Marseilles) közelében keleti mintára monostorokat alapít: egyet a férfiak, egyet a nők számára. Cassianus elsősorban azonban írásai révén gyakorolt maradandó hatást a nyugati szerzetesi intézmény fejlődésére. A „De institutis coenobiorum” c. művében a szerzetesi élet alapelveit fejtegeti, elsősorban a keleti szerzetesség tradícióit követi, ám korántsem kritika nélkül. Rendkívüli józansággal alkalmazza a nyugati viszonyokra a keletiek gyakorlatát. (Pl. ellenzi a munka végzését akadályozó cilicium, vezeklőöv viselését.) Másik munkájában („Collationes patrum”) a pusztai remete atyák tanítását sűríti össze párbeszédese formában. (Munkáit Benedek is ismeri és idézi Regulájában.)

Írország

A nyugati keresztyénség legtávolabbi területe, amelyet a római hódítás és a népvándorlás későbbi viharai is teljesen elkerültek, az ír sziget volt. **Írország apostola Patrik (+461.) volt, aki Lerinum szigetén ismerte meg a szerzetességet, s 432-ben a szigetországba visszatérve a monasztikus életmódot oly sikerrel alapozta meg, hogy később a kontinensről elszigetelődve, az ír egyház teljesen monasztikus berendezkedésű szervezetet alakított ki, Rómától és a püspöki hatalomtól is függetlenül. Sőt, később az ír szerzetesek vállalják a kontinens misszionálását is, előké-**

szítve ezzel a talajt a bencés szerzetesség térhódítása számára.

A nyugati szerzetesség felvirágzása (VI-VII. század)

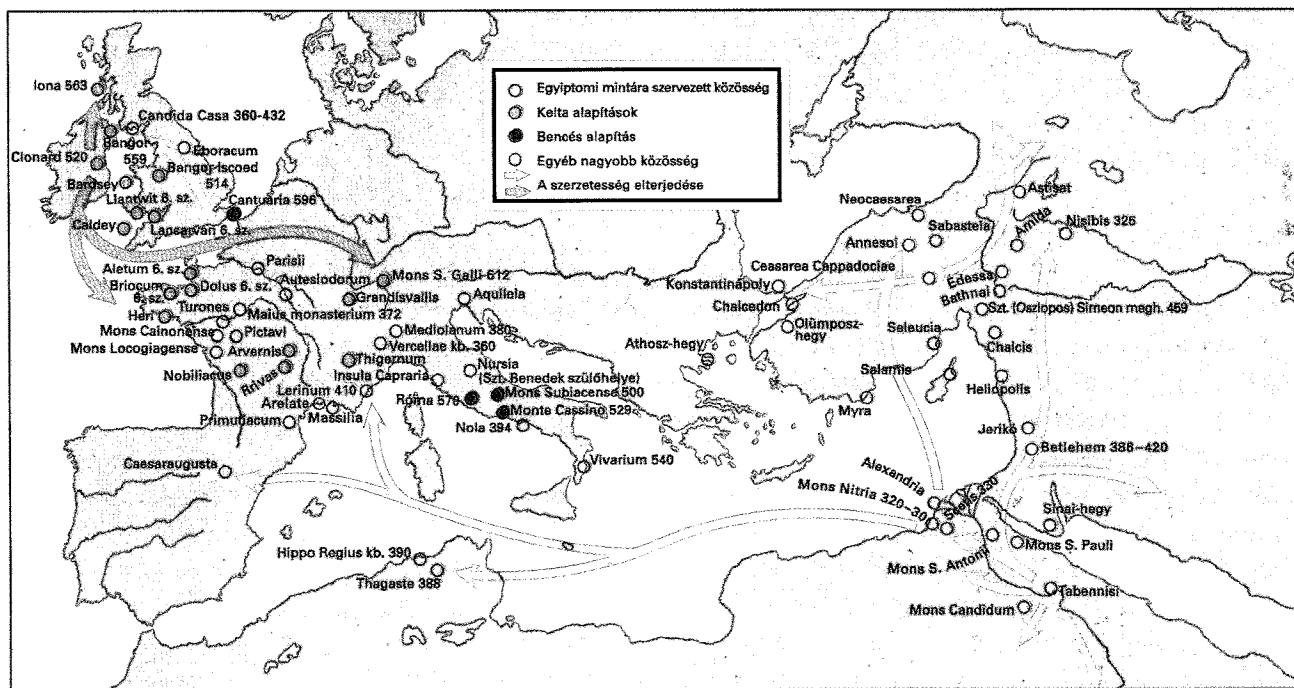
A viszonylag rövid előzményekre visszatekintő nyugati szerzetesi intézmény életében hamarosan visszaélések harapóztak el. Közülük kettő volt jelentősebb: az állandóan vándorló, kóborló „gyrovagus” és az előljárók és szabályok nélkül, saját kényük-kedvük szerint élő „sarabaita” szerzetesek. Mindkét problémán igyekezett segíteni Nursiai Benedek (kb. 480-547.) korszakalkotó művével, a bencés regula megalkotásával.

Benedek már a Római Birodalom bukása (476.) után született, s életének és működésének a színtere a népvándorlás viharai során Itáliában megalakult keleti gót királyság volt. Nem kívánt részt venni korának sem politikai, sem pedig egyházi küzdelmeiben, hanem elvonulva az őt körülvevő világról, csendben, saját maga és szerzetestársai erkölcsi átalakításán (conversio morum) fáradozott. Eközben monostorának falai között a népvándorlás viharai közepette is otthonra és stabilitásra leltek a keresztyénség és a rómaiság örök emberei értékei. **529-ben Monte Cassinón monostort alapít**, s itt írja meg a keleti és a dél-galliai szerzetesség hatását

egyaránt tükröző és harmonikusan ötvöző Reguláját. A Regula forrásaitól eltérően nem jámbor, épületes tanácsok gyűjteménye, hanem törvénykönyv, amelyben a római jog olvad egységbe az evangélium örömhírével, Krisztus követésével, amelynek sikerét hivatott szolgálni minden előírása és a szerzetesi fogadalom. Ez utóbbi a következőket foglalta magába: a monostori életben való állhatatos kitaratást (stabilitas loci), az erkölcsök tökéletesítését (conversatio morum), valamint a Regula és az apát iránti engedelmességet (obedientia).

Az apát Krisztus helyettese, aki számadással tartozik a reá bízottakról. Ő szervezi meg monostorának életét, amelyben az „opus Dei”, a zsolozsma jelenti a szerzetesi élet gerincét. De a regula előírja a lelki könyvek olvasását is: ez a követelmény a barbarizálódó nyugaton a korai középkor monostorait a kultúra ápolására ösztönzi. A kb. 4 órás zsolozsma mellett 6 órát töltöttek fizikai munkával a szerzetesek, hogy az önállósra be tudjanak rendezkedni. Ezt majd később a szellemi munka váltja fel sokhelyütt.

A Regula alapgondolata az „Ora et labora”, az imádság és a munka egyensúlya. Rendkívüli józanságot és mértéktartást (discretio) tanúsít minden kérdésben, az átlagos képességűek számára készült, azért semmi

A szerzetesi mozgalom

rendkívülit nem tartalmaz, s az egyéni aszkézis kinövései helyett az engedelmességre helyezi a hangsúlyt. A benedeki szerzetesi élet közép-pontjában végső soron Krisztus áll: „Krisztusnak semmit elébe ne tegyenek.” (Rg. 72:11.)

Kódekmásoló szerzetes (Képes Krónika)

Ugyancsak a gót uralom alatt kezdte pályafutását Cassiodorus (kb. 490-583.) szenátor, Nagy Theoderich kancellárja. A közéletől visszavonulva, calabriai birtokán alapítja meg „Vivarium” monostorát, ahol a szerzeteseivel hatalmas irodalmi munkásságot fejtett ki az ókori klasszikus kultúra értékeinek átmentésével. Hatása igen jelentősnek bizonyult a bencések későbbi kulturális tevékenységének kibontakozására.

Írországból érkezett 590. körül a Merovingok királyságába, Galliába ifjabb Kolumbán (540-615.), ahol a korábbi, ír szerzetesség meghonosításán fáradozott, s megalapította Luxeuil monostorát. Szerzeteseinek külön regulát szerkesztett, amely rendkívüli szigoráról volt híres, de a jogi alapvetés és a szervező-képesség teljesen hiányoztak belőle. Galliából Észak-Itáliába kényszerült távozni, s ott a longobardok királyságában megalapítja Bobbio világhírű monostorát. A Kolumbán-féle regula hiányosságai és túlzott szigora miatt hamarosan melléje vették a benedeki regulát is, és egészen a VIII. század elejéig sokhelyütt az ilyen, ún. „regula mixta” alapján rendezték be a monostorok életét. **Az egyik leghíresebb ír ala-**

pítású monostor a később bencéssé lett Sankt Gallen volt, a Bodeni-tó közelében. Elsőként Luxeuil adott példát a kolumbáni és benedeki regula szimbiózisára 630. körül. Így Kolumbán és tanítványai, jóllehet később éltek, mint Benedek, mégis elsőként készítették elő a talajt a bencés Regula térhódítása számára.

Kérdések:

1. *Hogyan definiálnád a keresztyén szerzetesség lényegét?*
2. *Ismertesd tömören a keleti és nyugati szerzetesi regulák alapvető jellegzetességeit!*
3. *Ismertesd részletesen Nursiai Benedek Regulájának alapvető jellegzetességeit!*
4. *Mit tudsz Toursi Mártonról?*
5. *Kalandozó magyar őseink hol találkoztak Nyugat-Európában kelta alapítású, de addigra bencéssé lett monostorral, s mi tette híressé ezt a találkozást?*
6. *Milyen „szerzetesrendeket” alapítottak Nagy Vazul (Basileios), Augustinus és Nursiai Benedek?*

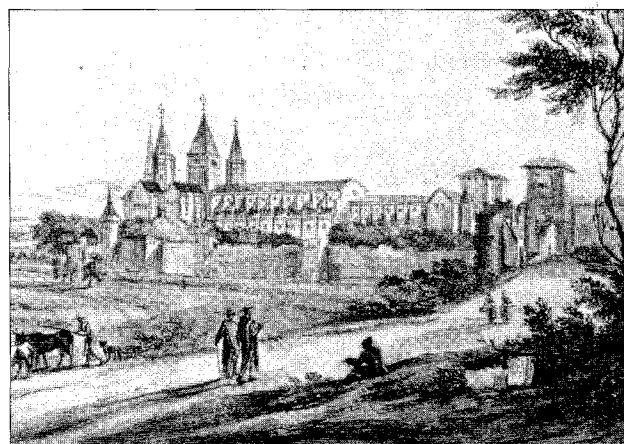
11.

Egyház és állam viszonya. A pápaság és a császárság investitúraharca

Előzmények

A pápai állam megteremtésével Róma helyzete stabilizálódott: a korábbi bizánci fennhatóságot felcserélte a frank orientációval és védnökséggel. Nagy Károly a frank birodalmat és a pápai államot nagyon szorosan egymáshoz láncolta, de erélytelen utódai képtelenek voltak az egyház védőjének szerepét ellátni. **Így a pápai trón a VIII-X. század folyamán mind gyakrabban a római és közép-italiai nemesi családok egymás közti marakodásának tárgya lett.** A helyzet még kilátástalanabbá vált, amikor a X. század elején a pápák szeretőinek kezében volt Róma kormányzása: a „ringyóuralom” fél évszázadon át tartott, s a pápai hatalom a Theophülaktosz családon belül öröklődött. A pápaság ebből a rendkívül mély válságából csupán a „szász dinasztia” segítségével tudott kilábalni. **I. Ottó német király 962-ben Itáliába vonult,** segítséget nyújtott a pápának ellenfeleivel szemben, megerősítve az elődeinek tett Karoling-adományokat. Válaszul XII. János pápa Ottót császárrá koronázta, s ezzel megvalósult a birodalom átvitele német kézbe, az ún. „translatio Imperi”: **megalakult a Német-Római Birodalom.** Ettől kezdve a német királyoknak Rómában külön császárrá is kellett koronáztatniuk magukat a pápával. Azonban abban az esetben, ha a császárt a német ügyek túlságosan is lekötötték - mint pl. II. Ottót - újból az itáliai nemesi családok marakodtak a pápai trónon. A császári és pápai hatalom szorosabb összekapcsolására III.

Ottó tett kísérletet, amikor nevelőjét, Gerbert-t tette meg pápának, aki felvette a II. Szilveszter nevet (999-1003.). (Nevét a magyar történelemből is jól ismerjük az I. Istvánnak küldött királyi korona kapcsán.) A császár terve az volt, hogy nevelőjével együtt uralkodjanak a keresztyén, nyugati világbirodalmon. megvalósítva Augustinus vízióját a Civitas Dei-ről, de korai halála megakadályozta álmai megvalósításában. **Az ezredforduló után a pápaság ismét visszazuhanni látszott a korábbi anarchikus állapotokba, amikor a burgundiai Cluny bencés monostorának szellemisége lehetővé tette az egyház megújulását, a reformmozgalom kibontakozását Odo apát vezetésével, s az egyház igazi „nagyhatalommá” válását.** Ez viszont szükségképpen szembeállította egymással a pápaságot és a császárságot, s két évszázad során próbált egyik a másik fölé kerekedni. Ugyanennek a harcnak a mellékhadszíntere, sokszor kompromisszumos megoldásokat, a mindenünnen felgyülemlett feszültség levezető csatornáit jelentve, a keresztes háborúk története: a pápával harcban álló császárok azzal bizonyíthatják kompromisszumkészségüket, ha keresztes hadjáratot vezetnek a Szentföldre. Azonban még a pápaság-császárság közötti harc, az ún. „investitúra-küzdelem” ki-robbanása előtt, a kortársak figyelmétől alig méltatva, következett be a nyugati és a keleti keresztyénség kettészakadása, az évszázadok óta egyre jobban érlelődő nagy skizma 1054-ben. A pápaság és a császárság küzdelme ezért csak a nyugati keresztyén Európát érintette; Bizánc pedig még közel fél évezreden át élte a maga külön, önálló életét.

Lallemant a cluny-i kolostort ábrázoló vízfestményének részlete (XVIII. sz.)

A küzdelem első szakasza: VII. Gergely és IV. Henrik

Az egyház reformját sürgetők abban látták az egyház bajának legfőbb okát, hogy az egyház a világiak uralma alatt áll, mivel hogy az egyházi tisztségek betöltése az ő kezükben van. Ennek a laikus „investitúrának” az eltöltése azonban a hűbéresküre és hűbéri láncolatra épülő világi hatalmat alapjaiban rázta meg. A császár által kinevezett főpapokról a császár nem mondhatott le, hiszen ezek voltak a császári hatalom legerősebb támaszai. Az eddigi történelmi joggyakorlat is a császárnak kedvezett. Az investitúra-küzdelem kibontakozására ebben a légkörben akkor került sor, amikor VII. Gergely pápa (1073-85.) lépett a pápai trónra. Személyében már a korábbi reformpápák alatt is jelentős diplomáciai tapasztalattal rendelkező, és a cluny-i reformok szellemében nevelődött szerzetes (korábbi nevén Hildebrand) került a pápai trónra.

VII. Gergely 1075-ben, kihasználva a IV. Henrik ellen kitört szász felkelést és az uralkodó lekötöttségét, a „Dictatus Papae” iratában a kánonjogi forrásokból kiindulva kifejtette a pápaság hatalmi igényeit. A 27 tételből álló, tömör megfogalmazású munka kifejti a római püspök egyetemes joghatóságát, a római Szentszék tévedésmentességét. A pápának jogában áll nemcsak püspököket, de világi uralkodókat is a hatalmuktól megfosztania. Ugyanakkor a pápa fölött senki sem ítélezhet. Ezekben a tételekben tehát VII. Gergely megfogalmazta a pápai hatalom egyetemes-ségét és tévedhetetlenségét. Amikor pedig 1075-ben a Lateránban tartott „böjti zsinaton” a pápa megtiltotta, hogy világi személy gyakorolja az investitúrát, kitört a nyílt harc. A pápa rendkívül jól választotta meg az időpontot igényei bejelentésére. A fiatal német király, IV. Henrik (1056-1106.) ugyanis nem volt még császárrá koronázva, s csakis a pápa tehetette fejére a császári koronát.

A király a békés tárgyalások helyett azonban a nyílt ellenállást választotta. A hozzá hű német püspökök a wormsi birodalmi zsinaton (1076.) kimondták Gergely letételét. Henrik pedig egy túlfűtött hangú kiáltványban fordult „Hildebrandhoz, nem a pápához, hanem az

álnok szerzeteshez”, amelyben római patríciusként megparancsolja neki, hogy szálljon le az általa „bitorolt” apostoli székről. Erre VII. Gergely az 1076-os böjti zsinaton válaszul kiközösítette Henriket, alattvalóit pedig feloldotta hűségesküjük alól.

A német fejedelmek úgy döntöttek, hogy Henrik letételét véglegesnek tekintik, ha egy évnél tovább marad a kiközösítésben. Ezek után Henrik a trónját csak úgy menthette meg, ha feloldozást nyer a kiközösítés alól. Ennek érdekében 1077. januárjában a király Matild toscanai örgrófnő várában találkozott a pápával, valamint a kettejük közt közvetítő Hugó cluny-i apáttal. A pápa kénytelen volt a bűnbánatot színlelő királyt visszavenni az egyházba.

A király ellen azonban mégis fellázadtak a német fejedelmek, de Henriknek sikerült Németországban úrrá lennie a polgárháborún. A harc ezután Észak-Itáliába tevődött át. A király ellenpápát választotta a ravennai érsek személyében, III. Kelemen néven, aki 1084. húsvétján Rómában császárrá koronázta Henriket. VII. Gergelynek a szicíliai normannok siettek segítségére, azonban a fellázadt római nép távozásra készítette a pápát. Utolsó szavai Salernóban ezek voltak: „szerettem az igazságot, gyűlöltem a gonosztságot, ezért halok meg számkivetésben.”

Az investitúra-küzdelem azonban tovább folytatódott. A pápai hatalom II. Orbán (1088-99.) idején már annyira megerősödött, hogy az 1095-ös clermont-i zsinaton sikerült az egész nyugati keresztyénséget megmozgató I. kereszties hadjáratot életre hívnia.

Az investitúra-küzdelmet IV. Henrik fia, V. Henrik tovább folytatta a pápákkal, amíg végre a császár és II. Callixtus pápa 1122-ben Wormsban megkötötték az investitúra-küzdelem első szakaszát lezáró konkordátumot, az egyházi és világi hatalom közötti kompromisszum alapján. Az egyházi méltóságba történő beiktatás a gyűri és a pásztorbot átadásával a pápa joga, míg a hűbéri birtokot jelképező jogart a császár adja át. A megegyezés szövegét a nyugaton elsőként megrendezett egyetemes zsinaton, az 1123-as I. lateráni zsinaton olvasták fel. A küzdelem V. Henrik 1125-ben bekövetkezett halálával zárult le a két hatalom közt, vele együtt a száli dinasztia is kihalt.

Az investitúra-küzdelem második szakasza: a Hohenstaufok

1138-ban a megüresedett császári trónra két rivális család is bejelentette az igényét: a Hohenstaufok sváb hercegi családja és a Welfek. A pápa a kisebb hatalmú Hohenstauf (III.) Konrád (1138-52.) mellé állt. Az általa és VII. Lajos francia király által vezetett második keresztes hadjárat 1147-49-ben sikertelen maradt. Unokaöccse, a Welfekkel is rokoni kapcsolatban álló **I. (Barbarossa - rőt szakállú) Frigyes** (1152-90.) követte őt a császári trónon. **Uralkodása alatt kiújultak a harcok a pápaság és a császárság között, azonban ennek a küzdelemnek a korábbiakkal szemben már kizárólagosan hatalmi jellege volt.**

A pápaság hatalma csúcsán: III. Ince

1198-ban a mindössze 38 éves, legfiatalabb kardinális foglalhatta el Szent Péter székét **III. Ince** (1198-1216.) néven. Uralmával a pápaság hatalmának csúcsához érkezett el. A pápaság a császársággal folytatott küzdelmeinek második szakaszából is megerősödött és Európa-szerte elismert tekintéllyel, győztesen került ki. A császárt képviselő Róma városi prefektussal elismertette a pápa világi uralmát is. Sőt, a Staufok délitáliei hűbéres királyságának az irányítása is **III. Ince** kezébe került, mivel Konstanza végrendeletében arra kérte a pápát, hogy vegye át fiának, a kiskorú **II. Frigyesnek** a gyámságát, s országának kormányzását is gyámfia nagykorúságáig.

III. Ince uralmának csúcspontját jelentette a **IV. Lateráni zsinat** 1215-ben, amelynek a hit és az egyházfegyelem dolgában hozott reform határozatai hosszú időn keresztül éreztették hatásukat. Döntött a keleti szerzetartású, Rómával egyesült (unitus) keresztényekről, s az új szerzetesrendek alapításának pápai jóváhagyásáról is. **III. Ince** alatt vált a pápa „Szent Péter utódából” „Krisztus helytartójává”. A pápa nagyságára vall, hogy felismerte az Assisi Ferenc mozgalmában rejlő rendkívüli vallási és társadalmi lehetőségeket, s elősegítette szerzetesrenddé szerveződését.

Hasonlóképpen járt el a másik „koldulórend”, a Guzman Domonkos által alapított, és elsősorban az egyházi tudományosság művelésére hivatott dominikánusok esetében is.

A pápaság és a császárság küzdelmének harmadik szakasza: II. Frigyes császár

III. Ince pápa a császári trónért folyó küzdelmek során a Welfek növekvő hatalmának megtörése érdekében gyámfiának, **II. Frigyesnek** (aki ekkor már Szicília királya volt) a jelöltségét támogatta. **II. Frigyes** (1212-50.) a pápának tett ígérete ellenére egyesítette Szicíliát és a birodalmat. Szicíliában Palermo központtal központosított monarchiát hozott létre. Udvarában a maga korában szokatlan nyitottság és felvilágosult gondolkodás lelt otthonra, három civilizáció, a latin, a görög és az iszlám egyaránt jól megfértek egymással. Azonban váratlanul kemény ellenfélre akadt **IX. Gergely** pápa (1227-41.) személyében, aki megpróbálta a rendelkezésére álló minden eszközzel a pápaságot északról és délről fojtogató harapófogó szétzúzását.

A küzdelemnek **II. Frigyes** váratlan halála vetett véget 1250-ben. Trónja fiára, az utolsó Hohenstauf-császárra szállt. **IV. Konrád** azonban csak rövid ideig uralkodott. Halála után, 1254-1273 között megkezdődött a „Nagy Interregnum”, amikor a birodalom élén nem volt olyan uralkodó, akit elismertek volna.

A pápaság tehát győztesen került ki a császársággal vívott investitúra háborúból. A Hohenstaufok bukása azonban utat nyitott a pápaság új, francia orientációjának, amely a következő évszázadokban, a pápaság avignoni „fogságában” fogja igazán megteremni a maga gyümölcseit.

Kérdések:

1. Miért került összetűzésbe a pápai és a császári hatalom?
2. Magyarázza meg az alábbi fogalmakat: investitúra, cölibátus, szimónia!
3. Tekintse át a pápa és a császárság küzdelmének szakaszait és az egyes szakaszok lezárását!
4. Hogyan dőlt el végül ez a kétszáz éves küzdelem?

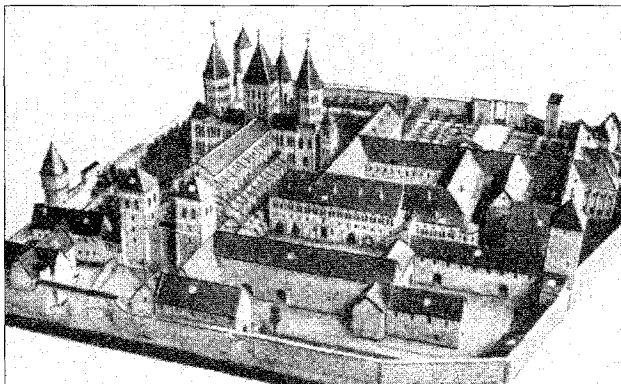
12.

A cluny-i reformmozgalom és hatása. A keresztes hadjáratok

A korai középkor folyamán a Meroving-korszak vége felé az egyház és a szerzetesség általánosnak mondható siralmas helyzetéből először a Karoling-kori reformtörekvések próbálták meg a kiút keresését. A szerzetesség megreformálását Anianei Benedek (750-821.) hajtotta végre, Jámbor Lajos császár védnöksége alatt. 816-ban a birodalmi apátok aacheni tanácskozásán Szt. Benedek reguláját tették kötelezővé, némiképp módosítva. Az itt megfogalmazott, majd 817-ben császári rendeletként kiadott „Capitulare Monasticum” erőteljesen hangsúlyozta a világtól való szigorú elvonulást, az istentisztelet fontosságát, valamint a fizikai munka végzéséhez való visszatérést. A Karoling-birodalom bomlása azonban kedvezőtlenül hatott a szerzetesség további alakulására is.

A cluny-i mozgalom. Hatása és jelentősége

A X. század elején azonban a burgundiai Cluny kiindulópontjává lett egy olyan re-

A cluny-i kolostor (makett)

formmozgalomnak, amely nemcsak a bencés szerzetesség megújítása, de az egész egyház reformja szempontjából új szellemiséget jelentett a nyugati egyháztörténelemben.

A burgundiai Cluny monostorát Jámbor Vilmos aquitániai herceg alapította 910-ben, s mindenféle feudális függőségtől mentesítette. 931-ben a pápa kivette Cluny-t a püspöki joghatóság alól (exemptio) is, és a Szentszék védelme alá vette. Egyúttal az újjászervezett monostorok Cluny joghatósága alá kerültek, valószínűs kolostorszövetséget, szerzetes kongregációt hozva létre ezáltal. Így a XII. századra közel 2000, minden hűbéri befolyástól független monostor tartozott a cluny-i kongregációhoz, és újabb 1600 olyan monostor, amely jogilag ugyan független volt Cluny-tól, de átvették a cluny-i szokásokat. Ez a több, mint három és félezer monostor óriási erkölcsi erőt képviselt, s az egyház középkori megújulásának záloga lett, amikor szoros kapcsolatban állva koruk reformpápaival, velük együtt küzdöttek az egyház szabadságáért és a különféle visszaélések megszüntetéséért. Általuk vált az ezredfordulóra az egyház a hűbéri állam első számú korlátozójává.

A monostorok életét a „Consuetudines Cluniacenses” (Cluny-i szokások) szabályozták részletesen. Cluny apátjai Benedek Regulája és Anianei Benedek „Concordia regularum”-a alapján állították össze. Az egységes szellemiséget hosszú ideig kormányzó apátjaik, Odó (927-42.), Majolus (954-94.), Odilo (994-1048.), és Nagy Hugo (1049-1109.) biztosították. A kongregáció többi apátjai és perjelei a monarchikusan kormányzó Cluny apátjainak tartoztak engedelmességgel, ők viszont egyenesen a pápának. A feudalizmus rendszeréből önállósodni óhajtó Cluny szervezete maga is tehát a feudális hierarchián alapult. A clunyiek szerveződtek először renddé a bencés története során. Rendjük arisztokratikus volt, rendtagjaik többsége a nemesség sorából került ki. Ezért jelentős változás történt a bencés történetében: az eredetileg laikus szerzetesség klerikalizálódott. A rendtagok többsége már felszentelt pap, akik a kétkezi, fizikai munkát már (Anianei Benedekkel ellentétben) nem tekintették alapvető fontosságúnak a maguk számára, hanem azt az ún.

„conversus”, laikus testvérekre bízta a földeken és a műhelyekben. Így idejük jelentős részét az imádságra fordították, amelyet a legapróbb részletekig kidolgozott, művészi liturgia, a zsolozsma végzése töltötte ki. Ezáltal azonban az „ora et labora” bencés alapelveknek józan mértéktartása megbillent, s a későbbiek során ez, valamint a rend hatalmas gazdagsága, óriási építkezéseik és hivalkodó pompaszeretete egyaránt kiváltották a XII. századra a bencések egyik újabb reformjának, a ciszterciáknak a rendkívül éles kritikáját Cluny és szellemisége iránt.

Mások a bencés regula alapján egészen más irányban keresték a megújulás útját a XI. század folyamán, s azt a remete-életmódban találták meg. Az új monasztikus intézmények, mint pl. a Romuald által alapított kamalduliak rendje, vagy a Gualberti János által alapított vallumbrosai rend mindmáig ezt a bencés, monasztikus-remete életmódot képviselik csendes elvonultságukban, remete-szerzetesként a római katolikus egyházban.

A keresztes hadjáratok

A IX-XI. század során a bencés regula alapján létrejött újabb és újabb monasztikus reform-mozgalmak segítették a XI. század második felétől az ún. reformpápaságnak a törekvéseit, s a pápaság és a császárság investitúra-küzdelmében a pápaság többnyire számíthatott rájuk. De hasonló volt a helyzet a nyugati keresztyénség nagy, XI. század végén elindult vállalkozásával kapcsolatban is: az első keresztes hadjáratot meghirdető II. Orbán pápa korábban cluny-i szerzetes volt, a későbbi hadjáratokban pedig tevékeny szerep jut a ciszterciáknak. A keresztes hadjáratoknak azonban ezen túlmenően megvan a maga öntörvényű története, meghirdetőinek (II. Orbán pápának, majd Clairvaux-i Bernátnak) az eredeti szándékától függetlenül.

A hadjáratok előestéjén

Amikor a keresztesek 1096-ban megérkeztek Konstantinápolyba - hogy a keresztyénség szülőföldjét, Palesztínát, a „Szentföldet” felszabadítsák és visszafoglalják - Bizáncban a

magasztos cél ellenére is mérhetetlen gyanakvással fogadták a nyugati lovagokat. Ez a kezdeti bizalmatlanság aztán hadjáratról-hadjáratra erősödött. S végül odáig fajult, hogy a IV. hadjárat során a nyugatiak elfoglalták Konstantinápolyt, s ezáltal a történelem maga igazolta Bizánc gyanakvásának, bizalmatlanságának jogos és megalapozott voltát.

Az okok és előzmények meglehetősen világosak. A keresztes háborúk eszméje - különösképpen annak nyugati értelmezésében - teljesen idegen volt Bizáncnak. A Szentföld, Palesztína és Szíria visszaszerzését Bizánc - mivel egykori provinciáiról volt szó - a saját államiságából, nem pedig a keresztyénségből vezette le. A Szentföld visszafoglalása Bizánc saját ügye, nem pedig összeresztyén feladat volt. Ehhez, és többi elveszett kisázsiai területeinek visszaszerzéséhez nyugatról zsoldosokat kért segítségül, s evégett II. Orbán pápával tárgyalásokat kezdeményezett az egyházi unióról is. Látszólag nem régi sebek orvoslásáról lett volna szó. 1054-ben ugyanis az addig hivatalosan egységes keresztyénség közt a skizmával létrejött az egyházszakadás, s különvált Kelet és Nyugat keresztyénsége. De Európa egészen a keresztes háborúkig nem is volt nagyon tudatában annak, hogy keresztyénsége - az „egyetemes” (katolikus) és „igaz hit” (ortodoxia) talaján állva - két külön egyházra szakadt volna. Erre csak később, a keresztes háborúk további története során döbrentek rá, azonban a XI. század végén még senki sem volt mindennek a tudatában.

Az első keresztes hadjárat: 1096-1099

Az 1095-ben I. Alexiosz bizánci császár segélykérésére összehívott clermont-i zsinaton II. Orbán pápa személyesen buzdította a résztvevőket, hogy „segítsék meg keleten élő testvéreiket”. A zsinati felhívásnak óriási volt a hatása. A cluny-i mozgalom által meghirdetett „Treuga Dei” (Isten békéje) eddig hatásosan lépett fel Nyugat-Európában a belső, feudális magánháborúk ellen, viszont a keresztes hadjárat meghirdetésével a lovagság keletre mehetett: élettér-keresése és vallási lelkesedése egymásra talált. A keresztesek első sikerei-

ket Kis-Ázsiában aratták 1097-ben, Nikaia visszafoglalásával a szeldzsuk-törököktől. A várost visszaadták Bizáncnak. Az egyetértés azonban már a következő esztendőben felborult: a normann keresztések Antiochiát saját maguknak foglalták el, s eszük ágában sem volt Bizáncnak visszaadni. Ugyanez ismétlődött meg 1099-ben Jeruzsálem elfoglalásakor. Ez utóbbi nem játszott lényeges szerepet Bizánc terveiben, de az antiochiai normann fejedelemség megszületése elfogadhatatlan volt számára, hiszen a szicíliai normannokkal együtt harapófogóba szoríthatták Bizáncot. Az első kereszties hadjárat eredményeképpen még egy ütközőállam jött létre a Közel-Keleten: az Edesszai Grófság.

A második kereszties hadjárat: 1147-1149

Közvetlen kiváltó oka: a moszuli emír 1144-ben elfoglalta Edesszát. A grófság elestére válaszul - Clairvaux-i Bernátnak, a cisztercita rend újjászervezőjének lángoló felhívására - Magyarországon és Bizáncon keresztül útnak indultak a német és a francia seregek III. Konrád császár és VII. Lajos francia király vezetésével. Konrád csak Efezusig, Lajos pedig csak Damaszkuszig jutott el, de sikertelenül. Egyetlen eredmény az összeütközés Bizánccal: **VII. Lajos környezetében nyíltan hirdették, hogy a szakadár Bizáncot kellene meghódítani.**

A harmadik kereszties hadjárat: 1189-1192

Közvetlen előzménye az volt, hogy a szeldzsukok, Szaladin vezetésével 1187-ben elfoglalták Jeruzsálemet, s hatalma alatt egyesítette Szíriát, Palesztínát és Egyiptomot, s így a keresztieseknek igen erős ellenféllel kellett számolniuk. A hadjáratban koronás fők is részt vettek: I. Barbarossa Frigyes német-római császár, Oroszlánszívű Richárd angol király és II. Fülöp Ágost francia király.

Barbarossa a hadjárat kezdetén Kis-Ázsiában vízbefulladt. **Oroszlánszívű Richárd útközben elfoglalta Ciprust.** Ez volt a kereszties hadjárat legnagyobb angol sikere. Ciprus lett egy évszázadra a Közel-Keleten a keresztiesek

fő támaszpontja. II. Fülöp Ágost Akkon alól visszafordult. Az angolok megverték Szaladint, de a legfontosabb célt nem érték el, Jeruzsálemet nem sikerült felszabadítani. **Jeruzsálem Szaladin kezén maradt, de szavatolta, hogy a fegyvertelen keresztien zarándokok szabadon látogathatják a szent helyeket.**

A negyedik kereszties hadjárat: 1202-1204

A negyedik kereszties hadjáratra Velencében gyülekeztek a résztvevők, köztük magyarok is. A dözse a Velencével megkötött szerződés értelmében hajóval szállította volna őket Egyiptomba. A keresztieseknek azonban nem volt pénzük a hajóútra, s ezért azt követelték tőlük, hogy az átszállítás fejében Velence számára foglalják el az Adria túlsó partján a magyar király fennhatósága alatt álló Zárát. A védők ugyanazt a keresztet viselték, mint a támadók, hiszen ugyanannak a kereszties hadjáratnak a résztvevői voltak! **Zára elfoglalása III. Ince pápa és a keresztiesek között szakításhoz vezetett: a pápa kiközösítette az egyházból a kereszties had résztvevőit.**

A keresztiesek ezután - egyházi kötöttségektől immár nem zavartatva - mindenben Velence érdekei szerint jártak el. Szinte megrendelésre érkezett a keresztiesek táborába a trónkövetelő Alexiosz herceg, akivel együtt kötöttek ki - Egyiptom helyett - Konstantinápolyban. 1203. július 17-én a város a keresztiesek kezén volt, s a bizánci trónkövetelő IV. Alexiosz néven elfoglalta a bizánci trónt. A keresztiesek Konstantinápoly falán kívül táboroztak. Ám Alexiosz nem tudta kifizetni nekik az előre aláírt összeget segítségnyújtásuk fejében. Uralmával a főváros népe is elégedetlen volt a kényszerűségből kivetett rendkívüli adók miatt. 1204 elején felkelés tört ki ellene, amelynek során nemcsak drágán szerzett koronáját, de az életét is elveszítette. De a felkelők győzelme is rövid életűnek bizonyult. **A keresztiesek most már saját érdekeik védelmében cselekedtek: 1204. április 13-án elfoglalták Konstantinápolyt. Ám előtte még a velenceiekkel együtt aláírták a bizánci birodalom feldarabolásának, és annak romjain a latin császárság létrehozásának tervét.**

Kérdések:

1. Hogyan jött létre és mi volt a szerepe az egyház megújulásában a cluny-i kongregációnak?
2. A „Cluny szokások” milyen változásokat hozott az eredeti bencés regulához képest?
3. Mik voltak a keresztes hadjáratok mozgatórugói?
4. Ismertesse az első négy keresztes hadjárat eseménytörténetét!

13.

Rendiség és városfejlődés. Az egyetemek kialakulása

A középkori városfejlődés

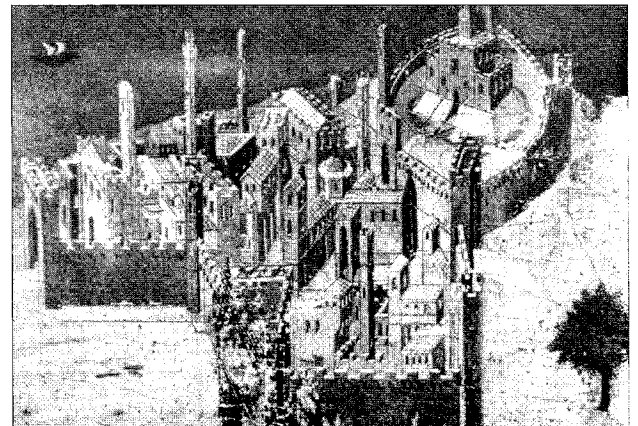
A Római Birodalom az V. század során, a népvándorlás következtében nyugaton összeomlott, s csak a keleti birodalomrész tudta átvészelni a barbár inváziókat. A nyugati részt a germánok bomlasztották föl, míg a keletit a szlávok belülről alakították át a középkori Bizánci Birodalommá, s a kontinuitás garanciáit elsősorban épségben megmaradt, virágzó városai biztosították, még a változások közepette is (Konstantinápoly, Thessaloniké, Antiochia, Alexandria, stb.). Nyugaton azonban nem így alakult a fejlődés. **A barbár germánok szabad**

paraszti társadalma nem tudott mit kezdeni a késő római municipiumokkal, nem volt szükség többé a római korból örökölt igazgatási és kereskedelmi központokra, így a városok nagyon gyorsan hanyatlásnak indultak.

A rómaiságot nyugaton egyedül az egyház élte túl és képviselte germán királyságokban. Így elsősorban a püspöki központok vészelték át a kezdeti bizonytalanságokat, s váltak a germán hódítókkal szemben a rend és a törvényesség központjaivá a megnövekedett társadalmi súlyú püspökök körül, s képviselték valamelyest a római kori urbánus tradíciókat. Ez a tendencia egészen a ezredfordulóig változatlan maradt.

A XI. századra azonban megérlelődtek a változás feltételei. Az agrártermelés fejlődése, a megújuló mezőgazdasági technika, a nyugat-európai népesség gyors gyarapodása, a politikai rend megszilárdulása, a mezőgazdasági termékefelesleg megjelenése lehetővé tették az árucser kialakulását, a mezőgazdasági termékek ipari cikkekre történő cseréjét. A mezőgazdaság sikeireinek köszönhetően Nyugat-Európa az ezredforduló után elindulhatott az érett középkor biztonságát jelentő társadalmi fejlődésének irányába. Mindennek azonban volt még egy rendkívüli horderejű következménye: a nyugat-európai városok újjászületése. A városok létét és fejlődését az újonnan kialakult város-vidék munkamegosztás biztosította, s a város növekedését a vidék teherbíróképessége határozta meg. A nyugat-európai városfejlődés legintenzívebb korszaka 1180-1270 közé esett, utána ismét visszaesett a városok fejlődése.

A nyugat-európai városfejlődés azonban nem egyformán ment végbe mindenütt, hanem

Középkori város archetípusa

eltérő vonásokat mutatott a Baltikumban, Flandriában, a Rajna mentén és Észak-Itáliában. Eltérő történelmük és földrajzi adottságaik indokolják eltérő városfejlődésük sajátosságait is.

A Baltikumban a német-római császári hatalom gyengesége miatt a vikingek elleni védekezés az északnémet városokra hárult, cserébe jelentős privilégiumokhoz jutottak. Gazdasági jelentőségük a békésebb időszakot jelentő XI. század során megnőtt, s a Skandináviát Nyugat-Európával összekötő közvetítő távolsági kereskedelem haszonélvezőivé váltak. Érdekeik védelmére 1161-ben létrehozták a „Hanzá”-t, melynek központja hamarosan Lübeck lett. Az egész északi- és balti-tengeri kereskedelem az északnémet Hanza-városok monopóliuma lett a XII. századtól. 1400 táján a „lübecki törvényeket” követő városok száma már meghaladta a százat, Londontól Novgorodig szállították „kogge”-jaikon a tengeri kereskedelem árucikkeit, s útvonalukon mindenütt kereskedelmi lerakatokat hoztak létre.

Egészen más tényezők játszottak szerepet Flandria városfejlődésében. A mostoha földrajzi tényezők agrártermelésre alkalmatlanná tették, de legelőin kiválóan tenyészthető a juh, és nagyon sok jól hajózható vízi úttal rendelkezik. Így a XI. századra a korábbi szövőipari technika gyors fejlődése következtében felvirágzott Flandria posztóipara. Sőt, hamarosan a flandriai gyapjú kevésnek bizonyult a fellendülő kereslet ellátására, ezért Angliából szorult behozatalra.

Jóval archaikusabb városfejlődésen mentek keresztül a Rajna-vidék városai. Itt már a rómaiak idején is számottevő, limes-menti város volt, amely a korai népvándorlás viharait „civitas”-ként, püspöki központként át tudta vészeltetni. A kereskedők a püspöki központok mellett telepedtek le, s ezáltal sajátos „kétközpontú” városokat hoztak létre. Egyik központjuk a püspöki katedrális körüli ősbibb „civitas”, a másik pedig a kereskedőtelep vásártere, a „burg” körül épül fel, a korábbi városfalakon kívül. Ilyen városok voltak a Rajna mentén pl. Worms, Speyer, Köln, de hasonló jellegű városok jöttek létre Franciaországban és Észak-Itáliában is. A püspökök és polgárság közt időnként kitört viszályban a király a polgárság pártját fogta, számítva jövedelmeikre és politikai támogatásukra. A városi polgárok létrehozták önkormányzatukat,

a „kommunát”, élén a polgármesterrel és a szenátussal. Olyan privilégiumokat sikerült kiharcolniuk, mint a vásártartás és az árumegállítási joga, vagy a bíraskodási immunitás. A városi szabadság egyik alapelemeként évi kötelezettségeiket egy összegben fizethették meg.

Annyiban hasonló fejlődést mutatnak Flandriával Észak-Itália városai, hogy szintén a római kezdetekre mentek vissza, de azzal a különbséggel, hogy hiányzott a stabil politikai hatalom, mivel a pápaság és császárság egyaránt a hatalmi szférájába tartozónak tekintette a longobard uralom utáni időkben kialakult városállamokat. Időnként érdekeik védelmére a pápa vagy a császár ellen szövöttek (pl. Lombard Liga). Észak-Itália városaiban gyorsan talajra talált a „kommuna”-mozgalom, s a pénzgazdálkodás kifejlődésével a váltó- és hitelrendszer, valamint a bankok tevékenysége - a templárius lovagok egész Európát átfogó szervezetei révén - meghatározó tényezőkké váltak az itáliai városfejedelemségek gazdasági életében. A pénzügyek mellett azonban, amelyek főként Milánóra, Bolognára és Firenzére voltak jellemzőek, Flandriához hasonlóan iparral és kereskedelemmel is foglalkoztak. Ezekben az iparvárosokban, mint pl. Genova, Pisa és Velence, főként posztót, bársonyt és selymet állítottak elő és dobtak a piacra.

Különálló, sajátos fejlődésen ment át Itáliában Velence, az „Adria királynője”. Attila hunjai kényszerítették 451-ben a lagúnák városának lakóit sajátos városrendszerük kiépítésére. Az ezredfordulóig a „doge” a távoli bizánci hatalom helyi képviselője volt. A XI. századtól kezdve azonban, a szicíliai arab uralom összeomlásával párhuzamosan elkezdődött a kiváló stratégiai fekvésű város felemelkedése. A kereszties hadjáratok során sikerült a levantei kereskedelembe bekapcsolódva a Távol-Keletről arab közvetítéssel a Földközi-tenger keleti medencéjének szigetvilágán át a luxuscikkek távolsági kereskedelmének ellenőrzése. Ceylonból a fűszerek útja Velencén át vezetett az Alpok hágóin át Champagne-on keresztül Flandriába.

A középkori nyugat-európai városok a XI. század során elsősorban gazdasági központok voltak, kulturális szerepük majd csak a XII. század során fog megnőni. Az említett városfejlődési sajátosságok mellett azonban mind-

nyájan rendelkeztek a legfontosabbal: a közös városi szabadsággal: „a városi levegő szabaddá tesz”. Egy év és egy nap letelte után a betelepülő városi polgárrá vált, s élvezte az evvel járó jogokat és kötelességeket. A jogok egyenlősége azonban különböző társadalmi rétegeket takart, a hatalom a gazdagabb polgárok, a patríciusok kezében volt, a plebejusok felett. A patríciusok egyúttal - gazdasági erejüknek megfelelő mértékben - városaik bőkezű mecénásai is voltak. A városi lakosság iparúzó része pedig céhekbe tömörült érdekei védelmére, egy termék gyártására szakosodva, s áruiknak a kontárok tevékenységével szemben biztos piacot teremtve. A városok így óriási anyagi értékeket halmoztak fel, s a XII. század végére már a szellemi kultúra központjává váltak.

Egyetemek

A középkori oktatás alapvetően a monostori, illetve a káptalani és székesegyházi iskolákban folyt. E két utóbbi már a városokhoz, mint püspöki székhelyekhez kapcsolódott. A püspöktől kapott „*licentia docendi*”, tanítási engedély birtokában a híres magiszterekhez (ilyen volt pl. a tragikus sorsú skolasztikus, Petrus Abaelardus) messze földről özönlöttek a diákok, az egyházi értelmiséget alkotó klerikusok.

A középkori egyházi tanítás kifejtésében, az egyházi tudományosság kialakításában és a skolasztika felvirágoztatásában kiemelkedő szerepet játszottak az egyetemek. Az egyetemek a középkori céhek mintájára alakult, függetlenséggel, önkormányzattal, autonómiával rendelkező testületek, a hallgatók és magiszterek „egyetemei” voltak: „*nos universitas magistrorum et scholarium*” - írják a párizsi magiszterek 1221-ben. Ezt megelőzően Párizs három jelentősebb iskolájával is kitűnt: a Notre-Dame dómiskolájával, a Szt. Genovéva hegyi monostori iskola, valamint a város melletti Szt. Viktor apátsági iskola. A párizsi egyetem ezek egyesüléséből keletkezett, s teljes függetlenségét 1222-ben nyerte el. Első állandó kollégiumát Szent Lajos király káplánja, Robert de Sorbon hívta életre szegényebb klerikusok számára 1257-ben. Az egyetem négy karra oszlott: a hét szabad művészet, az orvosi, a teológiai és a

kánonjogi fakultásra. A leglátogatottabb a „*septem artes*” kara volt, ahová a hallgatókat ún. „akadémiai nemzetek”-be sorolták be. Az egyetem tehát eredetileg a tanárok és hallgatók privilégiumokkal védett, közös, autonóm testületét jelentette, s a szó jelentése csak később megy át a „*studium generale*”-ra. Ennek elvégzése után kaphatott csupán egyetemi fokozatot: „*licentia ubique docendi*”. Ehhez azonban először a szabad művészetek karán 5-6 év elteltével a baccalaureatus fokozatát kellett elnyernie, s csak utána folytathatta jogi és teológiai tanulmányait, további 10-15 év során. A magiszteri fokozat elnyeréséhez, s a doktori címhez csak bizonyos tanári gyakorlat után, és a megkívánt vizsgák letételével juthatott.

Az egyetemek létrejöttének alapfeltétele a városfejlődés XI-XII. század fordulójára elért színvonala volt: a város képes volt már eltartani ennyi embert. Ezután a XI-XIII. századi Nyugat-Európa szellemi élete soha nem látott színvonalat tudott elérni. Sorra alakulnak Európában a pápai, császári vagy királyi alapítású egyetemek. A Barbarossa Frigyes által alapított bolognai egyetem a jogászképzést szolgálta Európa-szerte, Magyarországról is sűrűn keresték fel. A II. Frigyes által alapított nápolyi egyetem az orvostudomány központjává vált. Angliában pedig Oxford vált a középkori tudományosság centrumává.

Kérdések:

1. Milyen szellemi következményekkel járt a felgyorsuló európai városfejlődés?
2. Hogyan szerveződtek és működtek a középkori egyetemek?

14.

Új szerzetesrendek megalakulása a XI-XIII. században

A XI. század során a monasztikus eszmény újabb felvirágzásának lehetünk tanúi. Sorra alakulnak a különféle remete-közösségek, amelyek Szt. Benedek reguláját veszik alapul, főként annak legutolsó, remeteségről írott fejezetét. Ezek a remete-közösségek idővel a bencésség remete-hajtását jelentő rendekké fejlődnek, mint pl. a kamalduliak, olivetanusok, szilvesztrinusok, velumbrozaiak remete-rendjei. Nem a monasztikus eszmény került tehát válságba a XI. század során, hanem a bencésségnek az a formája, amelyet Cluny képviselt. Cluny gazdagsága építészetében és liturgiájában egyaránt kiváltotta az egyszerűséghez és a szegénységhez, Krisztus tökéletesebb követéséhez való visszatérés igényét a szerzetességben belül.

Benedek regulájából csak bizonyos részeket vett át Kölni Brúnó, amikor 1084-ben a Grenoble melletti Cherteuse-ben megalapította remeteközösségét, a karthauziak rendjét. A csend, a magány, az elvonultság és a hallgatás jellemzi életvitelüket, amelyben a remeteéletet a közösségi életformával szemben is előnyben részesítik.

A benedeki regula szigorú megtartásának vágya indította Molesme-i Róbertet arra, hogy Burgundiában, Dijon-tól délre 1098-ban egy új monostort alapítson, amely hamarosan **az apátság neve, Citeaux (latinul Cistercium) után egy új szerzetesrend, a ciszterciek anyaháza lett.** Alapszabályuk az 1115-18 közt írt, majd 1119-ben jóváhagyott „Charta Caritatis” lett. A cluny-i bencés „fekete szerzetesekkel” szemben a ciszterciek voltak a „fehér szerzetesek”. Rendi szervezetük is jóval demokratikusabb volt. Citeaux apátja volt a rend főnöke,

minden apátság az általa alapított monostorok felett gyakorolt felügyeletet. Az apátok viszont az évente megtartott generális káptalanon vettek részt, ahol a rend ügyeiről közösen döntöttek. **Lényegében tehát megszületett az első központosított nyugat-európai szerzetesrend.** Cluny fényűzésével szemben mindenben az egyszerűséghez való visszatérés dominált. **Újra megbecsültté vált a „labor manuum”, a kézkezi, fizikai munka. Majorságaikat, hatalmas kiterjedésű földbirtokaikat a várostól távol, elhagyatott helyeken, saját munkaerővel művelték meg.** Ismét jelentőssé vált a laikus szerzetesek szerepe: a ciszterci „fratres conversi” intézménye jelentette a mezőgazdasági munka végzéséhez szükséges munkaerőt. Mintaszerű gazdaságaik révén egész Európában a korabeli legfejlettebb mezőgazdasági technika elterjesztéséhez járultak hozzá jelentős mértékben. **A szegénység kérdésében azonban a ciszterciek is kompromisszumra kényszerültek: az egyszerűség és a szegénység a szerzetesekre nézve továbbra is szigorúan érvényes maradt, építkezéseik és liturgiájuk is ezt viseli magán, de földbirtokaik révén elkerülhetetlenül idővel a meggazdagodás útjára léptek.**

A ciszterciek rendjének „második alapítója” Clairvaux-i Bernát volt. Belépése a rend felvirágzását jelentette, **maradandó érvénnyel nyomta rá a bélyegét a ciszterci lelkiségre misztikájával.** A „fehér szerzetesek” fénykora Bernátnak köszönhetően a XII. század volt. **A ciszterciek sikertelenségei csak a XIII. században kezdődtek, amikor az albigensekkel szemben intellektuális képzetlenségük miatt alulmaradtak.** Ezért az egyetemi tanulmányok végzésére 1245-ben IV. Ince pápa engedélyezte ciszterci tanulmányi intézet, „studium generale” felállítását Párizsban. Ez jelentős lépés volt az egyetemi tanulmányok végzése szempontjából, de már nem tudott azon a tényen változtatni, hogy a XIII. század elején egészen másfajta igények jelentkeztek a társadalomban, amelyeket az ekkor megalakuló újabb rendek fognak majd kielégíteni.

A XI. századi reformmozgalmak hatására a székesegyházakban a püspök mellett szolgálatot teljesítő kanonokok közösségei 1059-től pápai rendeletre elfogadták Augustinus reguláját:

„canonici regulares”. Ezzel a XII. századra rendkívül népszerűvé vált a „szabályozott kanonokok” intézménye: új életstílusuk mentes volt ugyan a szigorú monasztikus fegyelemtől, de a korábbinál jóval méltóságteljesebb szerep jutott a püspök környezetében élő, szabályozott életvitelű papoknak. Személyes jellegű anyagi gondjaik ugyan nem voltak, de túlzott vagyonra sem tettek szert, sem egyénileg, sem közösségben, s ez a gazdag bencés, majd ciszterci monostorokkal szemben biztosította a „fekete kanonokok” számára az általános tiszteletet és a hívek szerény támogatását, s intézményeik rendkívül gyors elterjedését Európában.

Augustinus regulája jóval korábbi, mint Benedeké, s még a jóval fejlettebb római kori urbánus viszonyokat tartja szem előtt, szemben a bencés regulával, amely a népvándorlás viharai közt, az itáliai osztrogót uralom idején keletkezett. A kétfajta életstílus különböző forrásokra megy vissza: a monasztikus élet alapjául az evangélium szolgál, a bencés regula figyelmeztetése szerint a szerzetesek „Krisztus követésének semmit elébe ne helyezzenek”. **Az augustinusi regula viszont kifejezetten az őskeresztyénség jeruzsálemi tapasztalatát kívánja követni az Apostolok Cselekedeteiben leírtak alapján.** Augustinus regulája rendkívül tág teret enged az „apostoli élet” gyakorlásának konkrét módjai számára, éppen ezért nem véletlen, hogy számos későbbi szerzetesrend fogadja el közösségi életük alapszabályául.

II. Orbán pápa egyik oklevelében az ágostonos kanonokok mozgalmát egyetemes egyháztörténeti távlatokba helyezi, s ezzel perspektívát nyújt a kibontakozó új életformának. A szerzetesek az evangéliumi Mária szerepét vállalták az egyházban, amikor az Úr lábainál ülve, a világtól elfordulva, elmélkedtek az Úrtól hallottakon. A szerényebb, de nem kevésbé szükséges rész jutott a tevékeny Márta szerepében a gyakorlati szolgálatot vállaló kanonokoknak: „a szerzetes csak saját lelkéről ad számot, a kanonok mások lelkéről éppen ugyanúgy”.

A fekete kanonokok számos új reform, újabb kanonokrendek alakulását inspirálták. A leghíresebb új kanonokrend alapítója Xanteni Norbert volt. Korábban a császár környezetéhez tartozott, azonban a ciszterciek példáján felbuzdulva a champagne-i Premontré anyakolostorá-

nak létrehozásával 1120-ban Lyon mellett kezdetét vette a premontréiek (v. norbertinusok, ill. „fehér kanonokok”) rendjének a története. Életmódjukra Augustinus regulája mellett bizonyos ciszterci szokások átvétele volt jellemző, valamint a lelkipásztori és a téritő tevékenység, amelynek gyakorlására igen korán tág lehetőségek nyíltak számukra Közép- és Kelet-Európában, gyors elterjedésükkel párhuzamosan.

Az első keresztes hadjárat sikere, s a további keresztes hadjáratok lehetőséget teremtettek a zarándoklatok fellendüléséhez. A jeruzsálemi zarándokút azonban korántsem bizonyult veszélytelennek: az utazás, a klíma, a különböző betegségek és az ellenséges mohamedán támadások egyaránt tizedelték a keresztyén zarándokokat. Ezekben a problémákon kívántak együttesen segíteni a **Szentföldön alakult lovagrendek, amelyek összekapcsolták a zarándokok fegyveres védelmét, elszállásolását és betegellátását a fegyveres harc követelményeivel. „Krisztus katonái” egyszemélyben voltak szerzetesek, betegápolók és katonák: tehát lovagok, a különböző egyházi lovagrendek tagjai.**

Az első ilyen lovagrend a johannita lovagok rendje volt, 1113-ban hagyta jóvá a pápa alapszabályukat, amely Ágoston regulájának módosított változata volt. A jeruzsálemi Szt. János ispotály volt az első kórházuk, azonban 1136-ban, Raymond de Puy nagymester alatt „ordo militaris”-sá, lovagrenddé alakultak, jelvényük a nyolc boldogságot szimbolizáló „máltai kereszt” lett. Utolsó szentföldi erődjük, Akkon 1291-es eleste után 1291-1309 között Ciprus, 1310-1523 között Rhodosz, majd 1530-tól Málta lett a központjuk, innét az újabb nevük: „máltai lovagrend”.

A templomosok lovagrendje 1118-ban alakult meg és a jeruzsálemi templomról kapta nevét. Ők Bernát ösztönzésére a ciszterci rend szabályzatainak hatását tükröző regulát fogadtak el, fő céljuk Jeruzsálem védelme volt. Akkon eleste után ők is kiszorultak a Szentföldről, s székelyüket balszerencsájükre Párizsba helyezték át. Gazdagságuk azonban - mivel bankügyleteikkel az egész korabeli Európát behálózták, hogy így biztosítsák a Szentföld védelméhez szükséges anyagiak előteremtését - kiváltotta a francia király, Szép Fülöp irigységét. Az első avignoni pá-

pa, V. Kelemen közreműködésével sikerült felszámolni a templomosok lovagrendjét.

A német lovagrend Jeruzsálemben és Akkonban kezdte meg 1190-ben a működését, átvéve a johanniták szabályzatát. Az új lovagrend 1191-ben pápai megerősítést nyert, célja a betegápolás mellett a pogányok elleni küzdelem lett. Hamarosan birtokokat szereztek Európaszerte, 1211-ben II. András Magyarországra hívta őket. Függetlenedési törekvésük miatt ki kellett űzni őket Erdélyből. Lengyelországba 1230-ban érkeztek, hogy segítséget nyújtsanak a pogány poroszok keresztyén hitre térítéséhez. Itt sikerrel jártak önállósodási törekvéseik, és a német lovagrend hamarosan hatalmas és gazdag államot alapított, amely elvben a római pápa és a német-római császár fennhatósága alá tartozott, a gyakorlatban azonban teljesen független volt.

A XII. század végére a középkori monostorok fénykora véget ért. Az ágostonos kanonokok és a ciszterciek a XI. század közepe óta tartó vallási fellendülésnek olyan intézményeivé váltak, amelyek a lehető legtökéletesebb módon elégtették ki a nyugat-európai társadalom velük szemben támasztott, sok esetben ellentétes irányú igényeit is 1050-1200 között. Augustinus regulája és a ciszterci rendi szokások inspirálták a korszak lovagrendjeit is: mindez a közös forrásokra történő hivatkozás mellett a legkülönfélébb életstílusok békés egymás mellett élését tette lehetővé. Tökéletesen beilleszkedtek a virágzó középkor első századainak társadalmába, hiszen ugyanennek a társadalomnak a legkülönfélébb igényeit is sikerült kielégíteniük. A különböző rendek monostoraiban továbbra is példás módon éltek hagyományaik szellemében, s a korábbi bencesség monopóliumát megszüntetve sokszínűbbé vált általuk a szerzetesi élet. De egyvalami már hiányzott az életükből: az alapítók nemzedékének karizmatikus lendülete. Időközben bekövetkezett anyagi felvirágzásuk és gazdagságuk többé már nem ösztönözte a szerzeteseket a szigorú fegyelem betartására.

Azt az úrt, ami a társadalom új elvárásai és a régebbi szerzetesség között a XIII. század elejére már kitapinthatóvá vált, a IV. lateráni zsinat is érzékelte 1215-ben. A fegyelem meglazulását azzal próbálta orvosolni, hogy előírta: a sikeres ciszteri mintára minden más rend, még a régeb-

biek is, vezessék be a generális káptalan intézményét, de a zsinat ezen kísérlete kudarcba fulladt.

A lateráni zsinattal csaknem egyidőben került sor a koldulórendek alapítására: a szerzetesek kora után beköszöntött a barátok korszaka a virágzó középkor egyháztörténetében. A ferencesek vagy „kisebb testvérek” (Ordo Fratrum Minorum, innét: „minoriták”) rendjét 1210-ben III. Ince pápa erősítette meg, női ága, a „klarisszák” 1212-ben alakult meg. Végleges jóváhagyást III. Honorius pápától kaptak a „kisebb testvérek” 1223-ban. A dominikánusok (Ordo Praedicatorum, „prédikáló testvérek”) rendje 1216-ban kapta meg III. Honorius jóváhagyását, és az első generális káptalanjukat 1220-ban Bolognában tartották. **Mindkét kolduló rend átvette és a szigorú centralizáció alapján továbbfejlesztette a ciszteri generális káptalanok intézményét.** A ferences regula a korábbiakhoz képest teljesen új volt, de a ciszterciek örökségéből átvették krisztocentrikus életvitelüket, Jézus Krisztus emberségének gyakorlati követését. A domonkosok pedig, mivel alapítójuk maga is kanonok volt korábban, az ágostonos regula szerint rendezték be az életüket. **Mindkét rend elfogadta a korábbi szerzetességgel szemben alapelveként, hogy rendi eszményképük a teljes szegénység legyen, amely nemcsak az egyénekre, hanem az egész szerzetesi közösségre is vonatkozzék. Míg Assisi Ferencnél azonban az evangéliumi szegénység célként, Guzman Domonkosnál csak eszközként jelentkezett sajátos céljaik megvalósításában.** Még egy rendkívül fontos közös jellemvonással rendelkezett mindkét koldulórend, amely teljesen új szintet jelentett Nyugat-Európa vallási életében: **városi rendek voltak. Szerzetesi életük színtere a város volt, s a városok lelki igényeit elégtették ki. A XIII. század végére pedig a koldulórendek megjelennek az egyetemeken is.** Városok nélkül a koldulórendek sohasem születhettek volna meg, az egyetemek nélkül pedig sohasem tehettek volna szert olyan óriási tekintélyre, amelyet pl. ferences részről Bonaventura, domonkos részről pedig Aquinói Tamás munkássága jelentett rendjeik számára. Egyébként mindketten párizsi egyetemi tanulmányaik során kötöttek életre szóló barátságot. A koldulórendek tudták elsőként biztosítani egyetemi ta-

nulmányokat folytató fiatal rendtársaik részére, hogy zavartalanul a tudományok elsajátítására fordítsák minden idejüket, és ezáltal mentesüljenek az egyházi javadalmakért folyó tülekedéstől, s így az érvényesülés rögzös útjainak keresése helyett tisztán a tanulmányaik végzésével törődhetnek. Míg a ferencesek célja a legteljesebb evangéliumi szegénység követése volt, addig a domonkosok a teológia művelését tartották legfőbb céljuknak, ehhez csupán eszközt jelentett az apostoli szegénység, amely életvitelük hitelenségét biztosította a városok szegényebb néprétegei előtt. **A ferencesek sorait is megosztotta a szegénység értelmezésének problémája,** már az alapító, Assisi Ferenc életében. Az alapító eredeti nézeteihez ragaszkodó „spirituálisok” mozgalma az egész XIII. századon át végvonult, szemben a „konventuálisok” enyhébb szegénységfogadalmat valló többségével. Az avignoni pápaság is az enyhébb álláspontot támogatta, így a renden belül újabb, szigorú „obszervancia” kibontakozása már a XIV. század utolsó harmadára esik. 1517. után az enyhébb konventuális ágból alakultak meg a „minoriták”, míg az obszervanciából a „ferences” rend.

A XIII. század közepétől újabb kolduló rendek is alakultak. A szentföldi alapítású kármeliták szabályzatát III. Honorius pápa már 1226-ban megerősítette. A keresztes hadjáratok kudarca után el kellett hagyniok a szentföldi Kármel hegyét, s előbb Ciprusra, majd Nyugat-Európába telepedtek át. A szerviták 1233-ban alakultak, ágostonos szabályzatú renddé 1255-ös pápai megerősítésükkor váltak. Az Ágostonos-rendiek megalakulása 1244-re nyúlik vissza, amikor IV. Ince pápa a különféle remeteközösségeket egyetlen renddé tömörítette. Az igazi renddé alakulásuk azonban 1256-ban történt, amikor Augustinus regulája mellett a koldulórendi életformát is vállalták. Hasonló az eredete **a magyarországi pálosok rendjének is. Esztergomi Boldog Özséb kanonok a tatárjárás után egyesítette a szétszórta élő remetéket, s a Pilisben és Pécs környékén élőkől remete-rendet szervezett egyiptomi Remete Szt. Pál tiszteletére.** Az 1256-os esztergomi zsinaton Özséb aláírása is szerepel: „*Özséb, Első Remete Szent Pál rendjének provinciális perjele*”. Sikertült római útja során megszereznie Aquinói Ta-

más pártfogását alakuló rendje érdekében IV. Orbán pápánál, akitől megkapja a szóbeli megerősítést. A végleges jóváhagyást Rómától a pálos rend 1308-ban nyerte el, ekkor vállalták a Ágoston regulája szerinti remete életet is: a lelkipásztorkodás és a remete élet követelményeinek harmonikus összekapcsolását. 1329-ben Károly Róbert kérésére XXII. János pápától megkapják a „generalis prior” választásának jogát. 1382-ben alakult meg híres Cestohowa-i kolostoruk Lengyelországban. A rend virágkora a XIV. századdal kezdődik, s egészen a török hódításig tartott tüneményes fellendülésük.

A koldulórendek sikerének, társadalmi hatásának volt még egy nagyon fontos titka: a koldulórendek világi ágának megszervezése. Pl. a ferencesek első rendjét a kolostorban élő szerzetesek, a második rendjét a klarissza apácák, míg a harmadikat a világban élő ún. „terciáriusok” alkották (1221.). Ezáltal viszont kivitték a ferences eszményeket a világba, Krisztus követését a világban, családban és társadalomban élők számára is vonzóvá téve. Assisi Ferenc első ilyen világban élő követője Árpádházi Erzsébet volt. Krisztus követésének mértéke többé már nem a kolostor falának vastagsága, amely elválaszt a világtól, hanem az egyéni, személyes elkötelezettség, amely a társadalmat belülről próbálja meg átalakítani, keresztyénibbé tenni, sajátos világi hivatásának gyakorlása során. (Ilyen világi ferences volt pl. a Divina Comedia szerzője: Dante is.)

Kérdések:

1. *Milyen szerzetesrendek alakultak a XII. század folyamán, és miért utasítják el a cluny-i bencés életmódot?*
2. *Miért szerveződtek a lovagrendek és mi lett a későbbi sorsuk?*
3. *Hogyan újult meg a szerzetesség a XIII. századi koldulórendek mozgalmában?*

15.

Eretnekmozgalmak és az inkvizíció

A korai középkor egyháza nemigen ismerte az eretnekséget, egészen a XI. századig elvéve fordultak elő, és csak nagyon szűk egyházi körökre terjedtek ki (mint pl. Scotus Eriugena panteizmusa a IX. században, Kopasz Károly udvarában). A XI. század során azonban az egyházi reformmozgalmak fő célkitűzésévé az evangéliumi szegénységhez való visszatérés vált. Ezt egyes szerzetesrendek megpróbálták személyes életvitelükben, vagy az egész rendre vonatkoztatva megvalósítani, de az eredeti szegénységfogadalmat még a legradikálisabb ferencesek nagy többsége is feladta idővel. Az eretnekmozgalmak ugyanezzel a közös reformmozgalommal indultak a XI. század végétől, csak követeléseik idővel annyira radikálissá váltak, hogy az egyházon kívülre sodródtak, és magát az egyházi hierarchiát is tagadni kezdték. Ugyanekkor a XI-XII. századi eretnekségek tipikusan városi jelenségek, gondolatviláguk utat talált magának a legszélesebb városi néprétegekhez csakúgy, mint az egyetemek világába. A keresztes hadjáratokkal párhuzamosan keletről bizonyos ókori eredetű, dualista tanok is éreztették hatásukat, amelyek már nemcsak az egyházi, hanem a fennálló társadalmi hierarchiát is alapjaiban támadták.

Elsőként Bresciai Arnold Ágoston-rendi szerzetes, Petrus Abaelardus tanítványa került szembe az egyházzal a XII. század közepén. 1147-ben Rómában „kommunát” szervezett, és annak élére állt, önmagát „néptribunussá” kiáltotta ki. Esménye a régi, ókori római köztársaság volt, s ezért mind a császár által képviselt világi, mind pedig a világi hatalomra szert tett egyházi hatalmat elvetette. Ugyanekkor tanai révén szembekerült az egyház hagyományos teo-

lógiai tanításával is. A veszedelmessé váló „eretnekkal” szemben a pápaság és a császárság ideiglenesen félretette ellentétét, s Barbarossa Frigyes 1155-ben elfogatta és máglyára küldte a népvezért.

Igazi népmozgalommá az eretnekség azonban nem Itáliában, hanem Dél-Franciaországban vált, a XII. század közepére. A „kathar” (önmagukat „tisztáknak” nevező) eretnekség főbb központja Toulouse, Carcassone és Albi délfancia városok voltak, innét a másik nevük: „albigensek”. Tanaikat a Carcassone-i inkvizíció archívumában található „Titkos könyv” tartalmazza, amely egyértelműen utal arra, hogy a **bulgáriai bogumilok manicheizmusa ekkorra már egészen a Pireneusokig utat talált magának és megszervezte önálló, kathar egyházát.** Ókori eredetű manicheizmusuk végletesen dualista jellegű volt, s a látható anyagi világot, annak társadalmával együtt nem Isten, hanem a „Sátán” teremtményének tartotta. Ezért a „tiszták” számára tiltott volt az állati eredetű ételek fogyasztása, a magántulajdon, ill. a házasság, mivel az is az „anyagot”, a „Sátán” teremtményét hozza létre és az ő uralmát szolgálja. Természetesen ez a tilalom a közönséges kathar „hívők” nagy tömege számára követhetetlen volt. A XIII. század elején III. Ince pápa hirdetett keresztes hadjáratot ellenük 1209-ben. Simon de Monfort gróf vezetésével és az északfrancia lovagság részvételével húsz évig tartó háború tört ki, amely mindkét részről válogatott kegyetlenséggel folyt, s a végeredmény a délfancia, addig önálló tartományok, Toulouse és Provence meghódítása, és a francia királysághoz csatolása lett, véget vetve a délfancia (provenszál) nyelv és kultúra virágzásának.

Az albiaktól teljesen függetlenül indult útjára 1176-ban a „valdensek” vagy „valdiek” mozgalma. Elindítója egy gazdag lyoni kereskedő, **Pierre de Vaux, latinul Petrus Valdesius, vagy Valdo volt.** Nem vitatta a dogmákat, de szembeszállt az elvilágiasodott egyháziakkal. Saját vagyonát szétesztotta a szegények között, s az evangéliumi szegénység követésére szólította fel követőit. Az evangélium-fordítás hatékony segítséget jelentett prédikációikhoz, amelyben a feudális egyház fényűzését támadták, s így hamarosan szembekerültek az egyházzal. Bár attól nem akar-

tak elszakadni, 1184-ben Valdes-t és követőit kiközösítették az egyházból. Mozgalmuk azonban maradandó hatásúnak bizonyult, egyes csoportjaik később a huszitizmusba, mások a reformációba olvadtak be, míg egyes valdens közösségek az Alpokban mindmáig fennmaradtak.

Egészen más jellegű eretnekség volt az „apokaliptikusok” rajongó lelkületből fakadó eretneksége, amelynek inspirálója Joachim Fiore (+1202.) kalábriai volt ciszterci apát misztikus tanai voltak. A Bibliát allegórikusan magyarázva a történelmet három korszakra osztotta. Az első az Atya korszaka, ez az Ószövetség. A második a Fiú korszaka, a klerikális egyház kora. Végül a legutolsó a Szentlélek korszaka, amely 1260-ban kezdődik, s ez az új szerettség megreformálja az egyházat.

Ezek az elvilágiasodott klérust tetszetős ideológiával támadó nézetek kedvező fogadtásra találtak a ferencesek túlzó, spirituális ágánál, akik a Joachim apát által megjövendölt új szerzetesrendben természetesen önmagukra ismertek. A spirituálisok mozgalmát az avignon-i pápaság 1310-ben a templomosokhoz hasonlóan erőszakkal számolta fel, s az eredeti ferences szegénység-eszme hangoztatása Avignon-ban veszedelmes és eretnekgyanús követeléssé vált hosszú időre.

Az eretnekségek elleni küzdelem módszerei a korai középkor egyházában aránylag enyhék voltak és főként egyházi büntetéseket jelentettek, mint pl. a kiközösítés. A halálbüntetést elsőként nem az egyház, hanem az államhatalom alkalmazta az olyan eretnekekkel szemben, mint pl. Bresciai Arnold, akit Barbarossa küldött máglyára. Korábban ugyanis a pápa csak a kiközösítést alkalmazta vele szemben, s tanai visszavonása után valóban békességben élhetett. Tragédiáját politikai szereplése pecsételte meg a későbbiek során. Az eretnekek elleni fegyveres harc, a „keresztes háború” elsőként a katarok ellen került bevetésre a XIII. század elején. Az előző században sem a meggyőzés, sem az egyházi büntetések nem bizonyultak hatásosoknak az albiak ellen, akik 1208-ban erőszakhoz folyamodtak és megölték a pápai követet, a ciszterci Castelnau Pétert. Mivel ráadásul a francia király hódító törekvéseivel szemben VI. Rajmund toulouse-i gróf támogatását is élvezték, megin-

dult 1209-ben az északfrancia lovagok húsz éves „keresztes háborúja” ellenük.

Az eretnekségek elleni küzdelem bírósági módszerekkel folyt tovább, ennek eredménye az „inkvizíció” intézménye. 1215-ben III. Ince a IV. lateráni zsinaton az eretnekséget a fel ségsértéssel azonosította, II. Frigyes császár pedig 1224-ben azt a zsinati határozatot birodalmi törvényerőre emelte, s elrendelte a máglyahalál büntetésének alkalmazását velük szemben. A pápai inkvizíciót IX. Gergely pápa szervezte meg, s az albiakkal szemben kudarcot vallott ciszterciek helyett az újonnan alakult koldulórendek teológiailag képzett tagjaira, domonkosokra és ferencesekre bízta a vezetését. IV. Ince pápa pedig a római jogból átvette a kínvallatást az „inquisitio”, azaz a nyomozás során. A bírósági eljárás lefolytatása az egyházi szervek feladata volt, míg az ítéletvégrehajtás az állami szerveké. Működése sok visszaélésre és jogos kritikára adott okot, azonban mint minden történelmi jelenséget, így az inkvizíciót is elsősorban saját korának szemszögéből kell néznünk, amely az eretnekségek egyház- és társadalom-ellenessége miatt szükségesnek ítélte működését. Később a reformáció sem látott kivétnevet benne, s gyakorolta szintén az inkvizíciót az általa eretneknek ítélttel szembe; és csak a felvilágosodás ítélte el elsőként az intézményt módszereivel együtt. Megkésve, de a II. Vatikáni Zsinat vallásszabadságról szóló dekrétuma is szakított saját múltjának gyakorlatával, amikor hangsúlyozta, hogy a vallásszabadság alapja az ember személyi méltósága, ezért erőszakkal senki se kényszeríthető a lelkiismeretével ellentétes meggyőződésre. Más a kortársak véleménye tehát, és gyökeresen más a mi történelmi megítélésünk ebben a kérdésben.

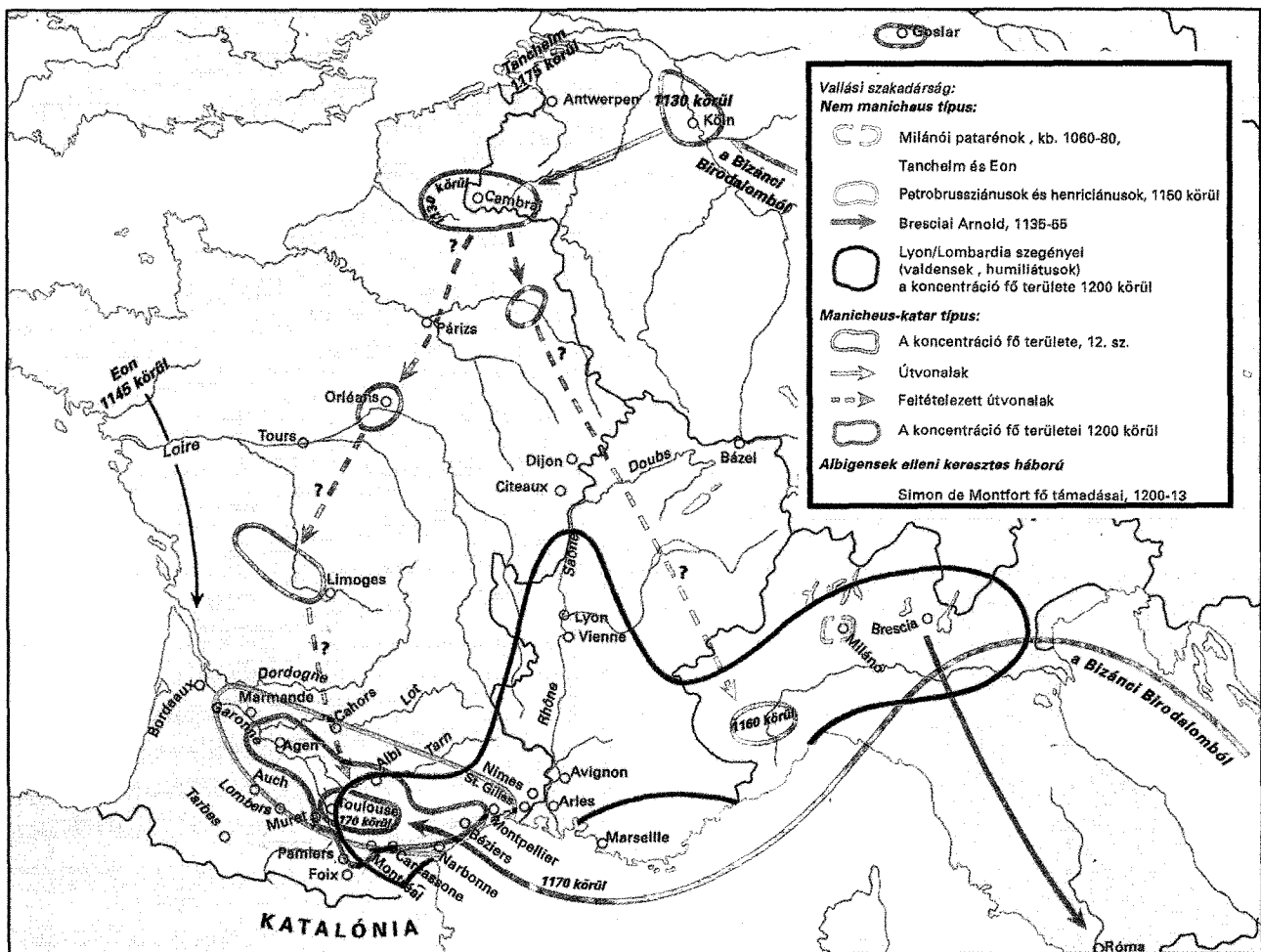
A XIII. század második felére a keresztyén filozófiának választ kellett adnia arra a kérdésre, hogy mi a hatalom alapja, mivel a hűbéri rendszer Európa-szerte meginogni látszott. A pápaság univerzális hatalmi igényei a nemkülönben univerzális igényekkel jelentkező császársággal szemben különösen éles megvilágításba helyezték a hatalom kérdését, és a többi uralkodó saját királyságában szintén szembe találta magát ezzel a kérdéssel.

Aqunói Tamás kérésére rendtársa Moerbeke-i Vilmos lefordította 1260. táján Arisztote-

lész „Politika” c. művét, amelyhez kommentárt készített, és megfogalmazta benne a saját államelméletét is. Az állam célja Aquinói Szt. Tamás szerint a közjó, míg az egyház számára a lélek üdvössége marad. A politika öntörvényű, s a kegyelem szférájától független, nem elsődleges feladata tehát az egyháznak, hogy beavatkozzon az állam dolgaiba, kivéve ha ezt a lelkek üdve indokolja. Ebben az államelméletben Isten és az uralkodó közt ott van a nép, és minden hatalmat a közösség megbízása alapján, a népfeltség elvének megfelelően gyakorolnak, ahol az uralkodó a nép által megválasztott képviselővel együtt, alkotmányos módon gyakorolja a hatalmat. Tamás államelmélete Arisztotelészre hivatkozik, s a párizsi egyetemről Arisztotelész tanaival együtt rendkívül gyorsan elterjedt. A XIV. század elejének egyik leg híresebb röpirata, a párizsi egyetemen tanító Pádúai Mersilius „Defenzor pacis” c. műve a népfeltség elvét alkalmazza már magára a pá-

paságra és a hierarchiára is, amikor a pápai hatalmat az egyház főpapjainak egyetemes zsinatával helyezi szembe, s ezzel megszületik a konciliarizmus eszméje.

A nyugat-európai társadalomban az ezredforduló körül kezdett a rendiség kialakulni. Az eddigi függőleges társadalmi viszonylatok (hűbériség) mellett elkezdődött a társadalom vízszintes irányú szerveződése is. A társadalom különböző csoportjai a funkciójuk, a társadalomban betöltött szerepük alapján szerveződtek egységes rendekké. Általánosságban három ilyen rendet különböztettek meg: az imádkozók (oratores), a harcolók (bellatores) és a dolgozók (laboratores) rendjét. Ez utóbbi a parasztságra, mint egységes jogokkal rendelkező rendre éppúgy vonatkozott, mint a tőle különvált, egységes városi szabadságot birtokló polgárságra. A népfeltség elve az előbbi három „hivatásrendre” egyaránt kiterjedt, azonban a társadalom életében ennél szűkebb kör, az ún. „politikai rendek” ját-

Eretnekségek a középkori Európában

szottak döntő szerepet: az egyház, a nemesség és a városok. A „rendi alkotmányosság” és a „rendi képviselete” tehát együtt éltették az érett közép-kor társadalmát Nyugat-Európában. Ott volt ez előtt a társadalom előtt a kisebb közösségi nézetekben már jól bevált recept: a ciszterci és koldulórendi általános káptalanok rendkívül demokratikus intézménye.

A nyugat-európai társadalom megszervezésében a bizánci modelltől eltérően döntő módon vett részt az egyetlen római korból örökölt intézmény: az egyház. **A rendiség különböző felfogásaiba egyaránt beletartozott a nyugati egyház, amely a maga erkölcsi tekintélyével az uralkodói önkénynek mindig igyekezett gátat szabni. Éppen ezért a bizánci „cezaropapizmus” és az „autokrácia” fogalma nyugat társadalmában ismeretlen maradt. Nyugat-Európa államai közül elsőként Anglia, majd Franciaország lépett a rendi fejlődés, a rendi állammá válás útjára.**

Kérdések:

- 1. Milyen követelésből nőnek ki az eretnekmozgalmak? Jellemezze a fontosabb irányzatait!*
- 2. A rendiség kibontakozása hogyan módosítja az egyház működésére és a pápai hatalomra vonatkozó elképzeléseket?*

16.

Tanbeli fejlődés Augustinustól Aquinói Tamásig

A nyugati keresztyén gondolkodást **Augustinus (354-430.), a latin patrisztika legnagyobb egyénisége alapozza meg, utána évszázadokig nem találunk olyan szerzőt, akinek filozófusi vagy teológusi teljesítménye Augustinuséhoz volna fogható.** Az európai gondolkodás következő nagy korszakának, a skolasztikának első jelentős alkotója Anzelm (1033-1109.), „a skolasztika atyja”, aki először alkalmazza kellő arányérzékkel és rendszerességgel a filozófia eszközeit a teológiában. Ennek az irányzatnak betetőzője Aquinói Tamás (1224-74.), a keresztyén tradíció és az európai szellemi életbe hosszú feledés után újra teljes egészében bekerülő arisztotelészi filozófia nagyszabású szintézisének megteremtője.

A latin egyházatyák közül az elméleti gondolkodás terén Ágoston a legjelentősebb, **Ambrosius püspök és Nagy Szent Gergely inkább az egyházszervezésben tűntek ki, Hieronymus (Jeromos) pedig elsősorban Biblia-fordításával alkotott maradandót** (ezeket az egyházatyákat tartja számon a hagyomány az egyház négy doktoraként). Augustinus - akár Ambrósius és Marius Victorinus - az újplatonikus filozófiát használja fel a keresztyén tanítás elméleti artikulálásához, e tekintetben tehát nem hoz újat, ám elődeihez és kortársaihoz viszonyítva kitűnő spekulatív készsége, az elméleti problémákban való személyes érintettsége, gondolkodói és emberi formátuma. **Nem rendszeralkotó elme, a keresztyénséghez hosszas útkeresés, tépelődés után jut el, megtérése után, keresztyén gondolkodóként pedig a különböző eretnenségekkel való viták során kristályosodik ki álláspontja.**

A keresztyénséghez vezető útról a Vallo-
 mások alapján alkothatunk képet, életművét egy
 időkori munkájában vizsgálja felül, mely a
 Retractationes címet viseli. Az észak-afrikai
 Tagastéből származik, apja pogány, anyja ke-
 resztyén - talán az ő hatásának tudható be, hogy
 Augustinusban kezdettől fogva megvan egyfajta
 vallásos beállítottság és a keresztyénség iránti
 szimpátia. Cicero egy bölcséleti műve ébreszti
 fel filozófiai érdeklődését, vallásossága ekkor fi-
 lozofikus színezetet nyer. **Elsősorban etikai
 kérdések foglalkoztatják**, mindenekelőtt a
 rossz eredetének problémája nyugtalanítja. E
 kérdésére a manicheus vallásban talál választ: a
 manicheusok elgondolása szerint a világ és az
 emberi lélek a jó és a rossz isteni princípiumai, a
 Fény és a Sötétség harcának színtere - tehát min-
 den rosszért, így az emberi bűnért is a Sötétség
 princípiuma tehető felelőssé. A manicheizmus-
 ból azonban néhány év elteltével kiábrándul,
 mert nézeteiket számos ponton következetlen-
 nek és a görög tudomány és filozófia álláspont-
 jánál alsóbbrendűnek találja. Ekkor a biztos
 megismerés lehetőségét tagadó szkeptikus filo-
 zófiát teszi magáévá - inkább kétségbeesésben,
 mint komoly meggyőződésből, hiszen ez a felfo-
 gás soha nem tűnt számára kielégítőnek. **Milá-
 nóban megismerkedik Ambrosius, a város
 püspöke tanításával, emellett az újplatoniz-
 mus alapítója, Plótinosz írásait és Pál leveleit
 olvasgatja; e hatások kimozdítják a holtpont-
 ról, megtér és megkeresztelkedik.** Ezután
 visszatér Afrikába, ahol barátaival szerzetesi kö-
 zösséget alapít; később Hippó városának püspö-
 kévé választják. Megtérését követően először sa-
 ját korábbi nézeteivel számol le, a manic-
 heizmust és a szkepszist támadja, Afrikában a
 donatistákkal vitatkozik, akik még a keresztyén-
 üldözések idején szakadtak ki a nagy egyházból
 bizonyos egyházfegyelmi okok miatt, majd a
 pelagiánusok és az ariánusok eretneksége ellen
 küzd (a pelagiánusok szerint az ember szabad
 akarati döntése elegendő az üdvösséghez).

Ágoston hatalmas életművét főként e viták
 során hozza létre: az említett önéletrajzi munkák
 mellett ír filozófiai dialógust (pl. A boldog élet-
 ről), Biblia-kommentárt (pl. a Teremtés könyvé-
 hez), dogmatikai értekezést (pl. A Szenthárom-
 ságról), apologetikai művet (De civitate Dei - Isten
 városáról), ezenkívül számtalan kisebb írása,

levele és prédikációja maradt ránk.

A platonizmus legfontosabb hozadéka
 Augustinus gondolkodásában az isten- lélekfogalom.
 Mindkettőt testetlen, szellemi természetű
 valóságnak tartja - Isten túl van a világon,
 transzcendens, ugyanakkor minden létező tőle
 származik, a lélek pedig a testi világ és Isten kö-
 zött helyezkedik el. E hierarchia jelöli ki a rossz
 eredetének kínzó kérdésére adandó válasz kere-
 teit is: **a rossz nem önálló létező, hanem csu-
 pán hiány, mely a lét forrásától való eltávolodásból
 adódik.** A keresztyén újplatonikusok -
 köztük Augustinus is - továbbfejlesztik e gondo-
 latot: **a rossz az értelemmel felruházott lé-**

Augustinus Niccolo Polano miniatúráján

**nyek, az angyalok és az ember akaratának
 defektusa, fogyatkozása révén kerül a világ-
 ba. Az ember célja, a boldogság az Istenhez
 való felemelkedésben, Isten megismerésében
 áll.**

Augustinus az újplatonizmus istenfogalmát
 nem egyszerűen átveszi, hanem számos vonat-
 kozásban át is alakítja. Az újplatonikusok három
 isteni valósága az egymást hierarchikus rendben
 követő Egy, Szellem, Lélek helyébe nála a
 Szentháromság egyenrangú, azonos lényegű
 személyei lépnek, akiket csupán egymáshoz va-
 ló viszonyuk különböztet meg. Az egység és há-
 romság misztériumát az emberi szellem egysé-
 ges, ám mozzanatokra tagolható működésének
 (emlékezet, megértés, akarat) analógiája világít-
 ja meg. Fontos eltérés még hogy koncepciójában
 Isten nem áll a lét felett, mint a plótinosi Egy,

hanem éppen a lét teljességeként határozható meg. **Augustinus Istent - ellentétben a neoplatonizmussal - személyként fogja fel, ebben a Szentírás szemléletére támaszkodik. Hasonlóképpen a Bibliából meríti teremtélméletét: a világot Isten a semmiből teremtette akaratával, ez az aktus jelenti az idő kezdetét is;** e gondolat szintén idegen a plótinuszi emanáció-elmélettől, ahol a létezők automatikusan és időtlenül áradnak ki princípiumukból, az Egyből.

Augustinus szerint az istenismeret kiindulópontja a tekintély: ennek hatására kezdjük hinni az igazságot, melyet aztán értelmünkkel is beláthatunk. A megismerést ily módon a hit készíti elő és a megértés tetőzi be. A hit azonban önmagában is elégséges a boldogság eléréséhez, hiszen tárgya ugyanaz, mint a megértésé, emellett maga is racionális abban az értelemben, hogy feltételez egyfajta megértést. Hasonlóképpen az értelem sem nélkülözi a hitet: a földi életben soha nem tudja teljes egészében helyettesíteni a hit tekintélyét. Az emberi elmét minden megismerésben Isten megvilágosító ereje segíti, más szóval minden igaz megismerés Istentől származik (ezt a teóriát nevezi Augustinus Illumináció-elméletnek). Augustinus ezen megfontolások jóvoltából megszabadul a szkeptikus filozófia ismeretelméleti kételyétől. Tekintélyen mindenekelőtt Krisztus tekintélyét értik - ezt közvetítő a hívő felé az egyházi hagyomány és a Szentírás is, melyet **Augustinus Ambrosius és az alexandriai iskola nyomdokaiba lépve a szószerinti értelem mellett allegorikusan magyaráz.**

Krisztus, a megtestesült Ige azért jelent meg a világban, hogy intésével visszavezesse az embert Istenhez. A krisztusi tekintély kétféleképpen nyilvánul meg: egyrészt Krisztus példáját és a világban hirdetett tanítását jelenti, másrészt pedig azt, hogy Krisztus a hívő lelket belül mint Isten és Igazság tanítja. Ahhoz, hogy Isten és ember között közvetítsen, teljességgel Istennek és teljességgel embernek kell lennie - az Ige magára vette az ember halandóságát, hogy saját halhatatlanságának részesévé tegye. Ez a közvetítés a keresztyénség kiváltsága: Augustinus szerint a pogány filozófusok is ismerik Istent, sőt a Szentháromságról is tudomásuk van, ám nem tudják a hozzá vezető utat.

Krisztus megváltó tette az embert azon bukott állapotából emeli fel, amelybe az eredeti bűn következtében került. Ádám bűnbeesésével, melynek fő mozgatórugója a gőg, az emberiség szabad akaratából pártolt el Istentől, ám az örök haláltól egyedül Isten kegyelme mentheti meg - ugyanis a bűn révén természete olyannyira megromlott, hogy kegyelem nélkül még arra sem képes, hogy akarja a jót. **Augustinus emberképe a pelagiánus vitában mind sötétebbé, pesszimizmussá válik, az üdvösség elérésében egyre kisebb szerepet tulajdonít az ember szabad akaratú döntésének, s egyre erősebben hangsúlyozza a kegyelem fontosságát. Ebben az összefüggésben fejti ki predestináció-tanát is, mely szerint Isten egyeseket üdvösségre, másokat kárhozatra rendelt. Az eredeti bűnnel az emberiség egésze rászolgált az ítéletre, így az sem volna igazságtalan, ha minden ember elkárhozna - ezért nem kérhetjük számon Istentől, hogy csak kevesebb lelket rendelt üdvösségre.**

Az üdvösséget egyedül az egyház közvetítheti, mely mint látható intézmény a keresztyének egyetemes közössége. A földi, történeti egyházban egyaránt vannak jók és gonoszok - a láthatatlan egyház, az angyalok és az üdvösségre rendelt emberek közössége csak a végítélet napján különül el a kárhozottaktól (e tanítás a donatisták ellen irányul, akik szerint csak feddhetetlen keresztyének alkotják az egyházat).

Augustinus történetfilozófiáját öregkori nagy művében, a De civitate Dei-ben fejti ki, ahol cáfolja a pogányok vádaskodását, akik a barbár betörések okát az ősi római istenek elhagyásában, a keresztyénség terjedésében látták. A katasztrófa hatására a keresztyének közül is sokan kételkedni kezdtek az isteni gondviselésben. E konkrét apologetikai kérdésből kiindulva bontja ki Augustinus nagyszabású koncepcióját: **a világtörténelem Isten városának (civitas Dei), és az angyalok bukásával, majd az ember bűnbeesésével létrejött civitas diabolinak (a Sátán városa) küzdelme, mely csak a történelem végét jelentő utolsó ítélettel jut nyugvópontra** - ekkor válik nyilvánvalóvá, ki melyik város polgára. **A két város a földi életben nem válik külön, amiből az következik, hogy Isten városával semmilyen konkrét intézmény nem azonosítható, az állam, sőt az egyház sem, így**

a birodalom ellen támadó barbárokat nem kell feltétlenül Isten országa ellenségeinek tekintenünk.

Az augustinusi tanítás maradandó hatást gyakorolt a középkor teológiájára és filozófiájára: a XIII.századig meghatározza a dogmatika alapkérdéseit, s az arisztotelianizmus elterjedéséig a filozófiában is elsősorban Augustinus befolyása érvényesül. Kegyelemtanára és predestináció-elméletére Luther és Kálvin is támaszkodnak teológiájukban.

Augustinus és Anzelm közötti korból érdemes megemlítenünk Boëthiust (480-525.) és Johannes Scotus Eriugenát (800-877.). **Boëthius még a patrisztikához tartozik, teológiai művei Ágoston hatása alatt állnak, ám nála kidolgozottabb a görög logika használata a dogmatikai problémák megoldásában - e tekintetben már a skolasztika előfutára.** A középkorban a XII.századig Boëthius Arisztotelész-fordításai és kommentárjai, valamint önálló logikai munkái az arisztotelészi logika kizárólagos forrásai (ebben az időben Nyugaton néhány kivételtől eltekintve senki nem tudott görögül), fő műve, A filozófia vigasztalása pedig a neoplatonizmust közvetíti. Eriugena az első önálló gondolkodó a középkorban, filozófiája a keleti egyházatyák, elsősorban Dionüsziosz Areopagitész keresztyén újplatonizmusán alapul, akinek írásait latinra fordítja; legfontosabb munkája A természet felosztása címet viseli.

Anzelm lényegében az augustinusi hagyományhoz tartozik, ám határozottan az arisztotelészi-boëthiusi logika felé fordul. Az észak-itáliai Aostából származik, a normandiai Bec bencés kolostori iskolában tanul Lanfranc irányítása alatt, tanácsára belép a rendbe, majd a kolostor apátjává választják. Később mesterével, Lanfranc-kal, aki elnyeri Canterbury érsekségét, Angliába megy; halála után mesterét Anzelm követi az érseki székhelyben. E hivatalában állandó harcban áll az uralkodóval, aki nem akarja elismerni a pápa investitúra-jogát, két ízben is száműzetésbe kényszerül, s csak élete végén térhet vissza az országba.

A skolasztika hajnalának fő vitakérdése a hit és az értelem viszonya - ez áll a dialektikusok és antidialektikusok küzdelmének középpontjában. Toursi Berengár, az egyik legnevesebb dialektikus szerint az értelem felette áll a

hitnek, a teológiai kérdések eldönthetők a dialektika (logika) segítségével: így például bebizonyítható, hogy az eukharisztianál a kenyér és bor Krisztus testévé és vérévé való átlényegülése (transzsubstanciáció) lehetetlen. Vele szemben Petrus Damianus (1007-72.) elveti a filozófia teológiai kérdésekben való alkalmazását, kikel azok ellen, akik Boëthiust többre tartják a Szentírásnál, nézete szerint ugyanis Isten előtt nem érvényesek a logika szabályai.

Anzelm a vitában mérsékelt álláspontra helyezkedik. Számára a hit a megértés előfeltétele és kiindulópontja, az értelem feladata tehát nem a hit megalapozása, hanem a hit-tartalom kifejtése, mélyebb megértése, belső szükségszerűségének igazolása. Az intellectus fidei, a hit megértése egyesíti a hit személyes megtapasztalását és a gondolati erőfeszítést. Anzelm koncepciójában ily módon az értelem nem mond ellent a hitnek, dialektika és teológia, racionális érvelés és szemlélődés összekapcsolódnak: a hit és értelem e harmóniájának megteremtés nyitja meg az utat a skolasztika fejlődése számára.

Anzelm mint teológus feladatának érzi a hit olyan misztériumainak racionális igazolását is, mint a Szentháromság és az Ige megtestesülése. Ez utóbbit fejti ki a Cur Deus homo? (Miért lett az Isten emberré?) című munkájában. Itt a megváltás szükségszerű okát abban jelöli meg, hogy a bűnbeeséssel az ember megsértette Istent, ám bűnéért nem képes méltó elégtételt szolgáltatni - egyedül Krisztus, az emberré lett Isten helyettes áldozata állíthatja helyre a világ rendjét (satisfactio-elmélet). Többek között szentháromságtani kérdések tárgyalását tartalmazza Anzelm egy másik jelentős műve, a Monologion; e munka Isten létezése melletti platonikus érvekkel kezdődik. Ám Anzelm nem annyira a Monologionnal vált ismertté, mint inkább a Proslogion úgynevezett ontológiai isten-érvével.

A Proslogionban Anzelm azt az egyetlen érvet keresi, mely önmagában elégséges ahhoz, hogy egyedül az ész segítségével bebizonyítsa Isten létezését. Érvelése a következő állításokból indul ki: Isten valami olyan, aminél nagyobb nem gondolható el (aliquid quo nihil maius cogitari possit). E formula - ha helyesen fogjuk fel - már önmagában elegendő Isten lété-

nek bizonyításához: nem mondhatjuk ugyanis, hogy Isten pusztán az emberi elmében létezik, hiszen elgondolható az is, hogy mindazon tökéletességekkel bír, mint a legnagyobb (legtökéletesebb) gondolattárgy, ráadásul a valóságban is létezik - vagyis, ha nem gondolnánk valóságos létezőnek, nem az elgondolható legnagyobbat gondolnánk el. Anzelm nem áll meg ezen a ponton: Isten nem csupán valóságosan létezik, hanem el sem gondolható róla, hogy nem létezik (a bizonyítás hasonló az előzőhöz: ha Istent olyanak gondolnánk el, hogy lehetséges elgondolni róla, hogy nem létezik, akkor nem azt gondolnánk el, aminél nagyobb nem gondolható el). A fejtegetést az tetőzi be, hogy Isten nem csak az, aminél nagyobb nem gondolható, hanem valami nagyobb, mint ami elgondolható (mert ha nem ilyenek gondolnánk, nem a legnagyobbak gondolnánk el).

Anzelm istenért a középkor teológusai mellett (Bonaventura és Don Scotus mellette, Aquinói Tamás ellene foglal állást) az újkorban is vitatják: Descartes újrafogalmazza, Kant kritizálja, s még századunk filozófusait és logikusait is foglalkoztatja.

A XII.században tovább folytatódik a skolasztika kibontakozása. A kor egyik legérdekesebb figurája Abelárd (1079-1142.), a jeles logikus, teológus és morálfilozófus, akinek fő ellenfele a misztikus Clairvaux-i Bernát (1091-1153.) volt. **Az Abelárd-féle racionalisztikus és a bernáti antiracionalista irány között helyezkedik el a Saint Victor-i iskola, melynek legnevesebb képviselője Saint Victori Hugo (1096-1141.).** Fontos szellemi központ még a chartres-i iskola, melynek jelentős újdonsága a természettudományos érdeklődés: ide tartozik többek közt chartres-i Bernát, Bernardus Silvestris, conches-i Vilmos, Gilbertus Porretanus.

A XII. században rendkívüli ösztönzést jelent a filozófiának, a teológiának és a tudományoknak az ókori görög és az arab szövegek egyre gyorsabb ütemben haladó fordítása. A század közepére elkészül Arisztotelész valamennyi logikai művének latin verziója (a korábbi középkorban használatos Boëthius-féle fordításokból álló gyűjtemény nem volt teljes), a XII-XIII. század fordulóján pedig már a Metafizika, a Nikomachoszi etika és A lélekről is hozzáférhető. Arisztotelész művein kívül szá-

mos görög és arab természettudományos, orvosi és matematikai értekezést latinra fordítanak.

A görög és arab kultúra eredményeinek átvétele, különösen az arisztotelészi filozófia feldolgozása egyedülálló szellemi erjedést indít el Európában: a XIII. század a skolasztika virágkora. Ekkor tevékenykedik Robert Grosseteste (1175-1253.) és Roger Bacon, a görög, arab és héber, valamint a természettudományok és matematika tanulmányozását szorgalmazó oxfordi iskola két legkiemelkedőbb tagja. Szintén ferences szerzetes Bonaventura (1221-1274.), aki az ágostoni hagyományt védelmezi az arisztotelianizmussal szemben. **Bonaventura nem egészen alaptalanul félti a keresztyén tanítást az arisztotelianusoktól:** a legnagyobb arab Arisztotelész-kommentátorról, Averroésről elnevezett irány, az averroizmus képviselői Arisztotelészből kiindulva - szemben a keresztyén felfogással - tagadják az egyéni lélek halhatatlanságát. Felbukkannak egyéb, a keresztyén hittételekkel ellenkező arisztotelianus filozófiai nézetek is: vannak, akik kétségbe vonják a semmiből teremtést és a világ örökkévalóságát tanítják.

Jóllehet más oldalról, de támadást intéz az averroisták ellen a skolasztika talán legjelentősebb gondolkodója, Aquinói Tamás is. Tamás Arisztotelészt veszi alapul filozófiájához, és megkísérli a Filozófus gondolatainak olyan magyarázatát adni, mely nem mond ellent a keresztyén tanításnak: Az értelem egységéről írott művében az averroisták központi tétele ellen érvel, egy másik vitairatában pedig a világ örökkévalóságát igyekszik cáfolni. Ugyanakkor szemben áll a konzervatív augusztínusokkal is.

Tamás a Nápolyhoz közeli Rossaseccában született, a Monte Cassino-i bencés kolostorban nevelkedik; nápolyi tanulmányútja idején találkozik a domonkosokkal, s családjá heves tiltakozása ellenére belép a rendbe. Ezután Párizsban, majd a kölni domonkos főiskolán tanul, ahol Albertus Magnus irányításával mélyebben megismerkedik Arisztotelész filozófiájával. Párizsban szerez teológiai magisztrátust, egy ideig itt is tanít. A következő időszakban Itáliában, a pápai udvarban és a rend iskoláiban működik, majd ismét Párizsban folytatja tanári munkáját. Életének végén egy studium generale felállításán fáradozik Nápolyban a rend megbízásából; a lyoni zsinatra való útja során éri a halál.

Az arisztotelianizmus Tamás egész gondolkodására, filozófiájára, sőt teológiájára is rányomja a bélyegét. A filozófus iránti érdeklődését mutatja az a tény is, hogy Arisztotelész fontosabb műveihez (logikai munkák, Fizika, Metafizika, Nikamakhoszi etika) terjedelmes kommentárokat szerkeszt, noha ez neki, mint teológusnak nem tartozott egyetemi munkájához. E munkáiban az averroizmus elleni vitáitáéhoz hasonlóan keresztyén szemszögből értelmezi Arisztotelészt, ami azonban nem jelenti azt, hogy eltorzítaná tanítását: Tamást a mai napig a legkiválóbb Arisztotelész-magyarázók között tartják számon. Szorosabban kapcsolódnak egyetemi működéséhez questiói (questio=kérdés, vizsgálódás - ez a középkor tudományos irodalmának egyik legfontosabb műfaja), melyek különböző filozófiai és teológiai problémákat taglalnak (pl. A rosszról, Az igazságról, A lélekről, A szellemi teremtményekről).

Tamás újragondolja a hit és az értelem viszonyát: e kettő nála sem mond ellent egymásnak, ám koncepciója szerint sokkal világosabban elkülönülnek, mint az ágostoni hagyományt követő gondolkodóknál. A természetes ész igazságait vagy közvetlenül beláthatjuk (ilyen pl. „az egész nagyobb egy résznél” állítás), vagy ilyen közvetlenül belátható igazságokra vezethetjük vissza. A vallás kinyilatkoztatott igazságainak ezzel szemben csupán egy része olyan természetű, hogy az értelem is képes igazolni őket (ilyen pl. Isten léte), míg mások - így a Szentháromság és a megtestesülés misztériuma - nem láthatók be közvetlenül és más közvetlenül belátható tételekre sem vezethetők vissza: ezeket az igazságokat tehát nem tudhatjuk, hanem kizárólag a hit tárgyai lehetnek. A teológia érveléseinek kiindulópontját a kinyilatkoztatott igazságok adják, módszeréhez tartozik viszont a filozófia eszközeinek használata is. A filozófia egyes hitigazságokat a kinyilatkoztatástól függetlenül is bizonyíthat, ezenkívül analógiák se-

gítségével megvilágíthatja az értelemmel felfoghatatlan hittitekokat, végül pedig képes az utóbbi hittételekkel szemben felhozott érveket cáfolni, hiszen ezek az állítások igazak, ha nem tudjuk is bizonyítani őket, ezért a nekik ellentmondó tételek szükségképpen hamisak, vagy legalábbis nem kényszerítő erejűek.

Tamás filozófiája a teremtett dolgok megismeréséből indul ki - szerinte ugyanis az emberi intellektus sajátos tárgyai a természeti létezők esszenciái, lényegei. A természeti szubsztanciák összetettek, anyagból és formából állnak, így pl. az ember testből és lélekből. Az esszenciát, egy adott faj egyedeinek közös természetét, általános fogalmát a definícióval adhatjuk meg, mely a genus (nem) és a differentia specifica (fajalkotó különbség) fogalmait tartalmazza. Az ember meghatározása a következőképpen hangzik: az ember értelmes élőlény. A definícióban a genus (példánkban: az „élőlény”) azt a tágabb osztályt jelöli, melyhez a meghatározandó faj tartozik, míg a differentia specifica (az ember esetében az „értelmes”) a genusban foglalt többi fajtól (pl. az értelemmel nem bíró állati élőlényektől) különbözteti meg. A nemfogalom indirekt módon az anyagra, a differentia a formára utal.

Aquinói Tamás

A középkoron végighúzódo univerzálé-vitában (univerzálé = általános fogalom) a realisták és a nominalisták állnak szemben egymással. A realisták szerint az esszenciák az egyedi dolgoktól független, reális létezők, míg a nominalisták azt állítják, hogy az általános fogalmak nem léteznek valóságosan, pusztá nevek. Tamás a kérdésben a nominalizmus és a realizmus között foglal állást: nézete szerint nem léteznek az egyedektől elkülönült esszenciák (pl. az önmagában vett emberi természet, függetlenül az egyes embertől), ám az általános fogalmaknak reális alapja van, a konkrét individuumok (pl. az egyes emberek) hasonlósága. Az anyagból és formából összetett természeti szubsztanciák lénye-

gének megismerése az érzékelésből indul ki. E folyamat során az intellektus elvonja a formát az érzéki adatokból, és megalkotja az adott létező általános fogalmát - ez az emberi értelem adekvát feladata.

Istenről viszont, aki az emberi megismerő-képességet mérhetetlenül felülhaladja, csupán indirekt módon, a teremtményekről való tudásunk alapján lehet ismeretünk. **Az emberi gondolkodás és nyelv sajátos tárgyai a teremtett dolgok, így szavainkat csak analógikusan (nem azonos és nem is teljességgel eltérő, hanem hasonló értelemben) alkalmazhatjuk Istenre. Istenről - tekintetbe véve a Teremtő és a teremtmények különbségét - háromféleképpen tehetünk kijelentéseket: állíthatjuk például, hogy Isten bölcs, hiszen megvan benne a tulajdonság (via affirmationis); mondhatjuk, hogy nem bölcs, mivel bölcsessége nem a számunkra ismert teremtményi bölcsesség (via negationis); végül pedig mondhatjuk azt is, hogy Isten bölcsessége bölcsesség feletti bölcsesség (via eminentiae). Isten különböző nevei ugyanazon valóságra utalnak - **Isten ugyanis teljességgel egyszerű, nincs meg benne lét és lényeg, anyag és forma, szubsztancia és akcicens (jámulékos tulajdonság) összetétele, mint a teremtményekben: így léte, lényege, bölcsessége, jósága, igazságossága azonos** - ám különböző módokon jelöli meg. Isten e meggondolások alapján nem ismerhető meg lényege szerint, hanem csupán a teremtményekből. Ezt a módszert követi Tamás akkor is, amikor Isten létét őt úton bizonyítja: a mozgásból vett érvben például a teremtett világban tapasztalható mozgásokból következtet az első mozgató, Isten léte.**

A tiszta filozófia és a filozófiai teológia mellett Tamás a szentháromságtan és a krisztológia kérdéseit is tárgyalja, ezenfelül a szentírási teológiának szintén jeles művelője. Tanításának hatása óriási: bár halála után sem sokkal néhány tételét elítélik, a domonkos rend elszántan védelmébe veszi; a XIV. század elejétől kezdve osztatlan tekintélynek örvend; eszméit a **XIX-XX. században a neotomista gondolkodók elevenítik fel.**

A skolasztika Tamás után is produkált jelentős alkotókat: közülük mindenképpen említést érdemel a ferences Duns Scotus (1266-1308.) és William Ockham (1285-1349.), vala-

mint a domonkos Eckhart mester (1260-1327.), aki nem csupán skolasztikus tudósként, hanem mint misztikus is a legnagyobbak közé tartozik. **A XIX-XX. század kutatásainak fényében egyre kevésbé tartható az a humanisták vádaiból származó előítélet, mely a skolasztikát szellemtelen, formalista, szórszálhasogató szócséplésnek állítja be - a skolasztikusok rendszeres, fegyelmezett gondolkodása, elemző készsége, módszeres kutatásai önmagukban is tiszteletre méltó szellemi teljesítményt jelentenek, emellett döntően hozzájárultak az újkori gondolkodás kialakulásához is.**

Kérdések:

1. Kiket nevezünk a patrisztika 4 doktorának?
2. Mutassa be Augustinus szellemi fejlődését a megkeresztelkedéséig!
3. Milyen magyarázatot ad Augustinus a rossz létezésére?
Milyen viszonyban áll a hit és az értelem az un. illumináció-elméletben?
4. Mi Krisztus világban való jelenlétének célja? Hogyan kell értelmezni a predestináció-tant?
5. Milyen történelemfelfogást fejt ki Augustinus az Isten városáról című művében?
6. Hogyan foglal állást Anzelm a skolasztika fő kérdésében? Mi az un. ontológiai istenérv lényege?
7. Hogyan gondolja újra Aquinói Tamás a hit és az értelem viszonyát?
8. Mi az univerzálé-vita lényege?
9. Milyen szerepet játszott a skolasztika az európai szellemi fejlődésben?

III.

Reformtörekvések és a pápaság válsága a XIV-XV. században

17.

Devotio moderna - Németalföld

A devotio moderna (új kegyesség) a XIV-XV. század nagy vallási mozgalma, melynek fő célja a világi keresztyén élet megújítása. Németalföldről indult ki, de hamarosan egész Európában elterjed. Egyszerre hangsúlyozza az egyéni áhitat, elmélkedés és a tevőleges felebaráti szeretet fontosságát, emellett fellép a formális, külsődleges vallásossággal szemben.

A késő középkorban, a XIV. század vége felé a Németalföldön, közelebbről az Ijssel-völgyben vallási nyugtalanság jelei mutatkoznak. Ilyen például Deventerben a flagellánsok és beginák megjelenése, valamint számos többekévéb éretnek eszméket hirdető vándorprédikátor fellépése. **Ez a terület a korábbi időkben nem sokat hallatott magáról, a vallási élet, a szerzetesség hagyományos központjaitól távol esik: mégis innen indul ki a modern vallásosság kialakulásában döntő szerepet játszó spirituális áramlat, a devotio moderna. A mozgalom közege - akárcsak a koldulórendek és a begináké - a városi környezet. Míg a kora középkorban a várostól távol eső kolostorok a vallási élet központjai, erre az időre e téren is a város veszi át a kezdeményezést.**

A korai középkorban a vallás elsősorban az egyházi emberek, a szerzetesek ügye volt, a laikus gyülekezet teljességgel passzív szerepre kényszerült. Európa tényleges krisztianizálódása évszázadok folyamata - a keresztyénség lassanként épül be a világiak mindennapi életébe, gondolkodásába és válik belső igényükké, s csak fokozatosan tanulják meg kifejezni saját törekvéseiket a vallás nyelvén. Ennek első lépéseit a XI. században kezdődő nagy eretnekmozgalmakban látjuk. Döntő állomás a koldulórendek megjelenése a XIII. század elején: a domonkos és ferences szerzetesek nem

zárkóznak klastromaikba, mint a monasztikus rendek, hanem kimennek a nép közé, annak nyelvén prédikálnak, igyekeznek a vallást mindenkinek belső, személyes ügyévé tenni. Ezek a rendek a laikusok számára a vallásos élet új formái teszik lehetővé - a hívők konfraternitásokba tömörülnek körülöttük, s a beginák eredetileg független, spontán mozgalma is a kolduló barátok szellemi irányítása alá kerül. Az új kegyességben a középkornak ezen tendenciái bontakoznak ki, melynek eredményeként **a vallás behatol a világi életbe.**

A vallásosságnak a középkor nagy századaiban létrejött formái e korra kezdenek kiüresedni, egyre inkább hitelüket veszítik. A szerzetesrendek - köztük a krisztusi szegénységet hirdető ferencesek is - jóllehet eredeti szándékuk ellenére roppant vagyonok urai lesznek, betagozódnak a társadalomba, beilleszkednek annak megszokott rendjébe. Kezdeti frissességük, lendületük elvész, vallásosságuk sokszor formálissá válik. **A hittudomány impozáns épülete a köznapi ember számára átláthatatlanul bonyolult, s a hit és értelem, melyet a skolasztika erőfeszítései kényes egyensúlyba hoztak, elméleti síkon egyre inkább szembekerül egymással.**

Ugyanakkor a városi élet nagy tömegben termeli ki a gyakorlatias beállítottságú, írástudó, önálló gondolkodású embereket, akikben feltámad az igény a hit mélyebb átélésére. A devotio moderna-val, mely eme kihívásra választ ad, a vallás visszavonhatatlanul beépül a világi szférába, az emberek mindennapjait meghatározó tényezővé válik.

A mozgalom alapítója **Geert Grote (1340-1384.), deventeri diakónus**, akinek személyisége hosszú időre meghatározza a mozgalom jellegét. Prédikátorként tevékenykedik, **az Ő hatására alakul meg a devotio modernát képviselő Közös Élet Testvéreinek és Nővéreinek laikus szervezete, továbbá az ágostonos kanonokok szerzetesi közössége Windesheimben.** Grote munkáságában mindazon lényeges vonásokat megtaláljuk, melyek a továbbiakban a devotio moderna-t jellemzik: **a bensőséges vallásosságot, a rendszeres meditációt, a Szentírás elmélyült tanulmányozását, a mindennapi élet módszeres alárendelését a spirituális fejlődésnek, a könyvmásolás szorgalmazását és a nevelői tevékenységet.** Az, hogy hatása évszázad-

okon keresztül eleven maradt, egyrészt annak köszönhető, hogy az általa létrehozott laikus szerveződések és a windesheimi kongregáció hosszú ideig hitelesen képviselték eszményeit, vonzó életformát kínáltak a kor mélyebb hitéletre vágyakozó embereinek, másrészt pedig annak, hogy **tanítása mentes volt az eretnekmozgalmak túlzásaitól, ennek következtében követői nem kerültek szembe az egyházi felsőbbsséggel.** Ezenfelül a Közös Élet Testvéreinek és Nővéreinek az egyházi hatóságok és különösen a koldulórendek által rosszal szemmel nézett felszerzetesi mozgalma mellett az ágostonos kanonokok szabályos rendházának megalapításában is szerepe volt - így az utóbbiak szükség esetén megvédehették a Közös Élet Testvéreinek és Nővéreinek kevésbé szabályszerű közösségeit.

A Közös Élet Testvérei és Nővérei a régebbi szerzetesrendekhez hasonlóan szerveződtek ám bizonyos lényeges különbségeket is mutatnak a szerzetességhez viszonyítva: **nem köti őket örök fogadalom, a belépéshez elegendő kinyilvánítaniuk, hogy szándékukban áll tisztán, egyetértésben és vagyonközösségben élni; nincs a pápa által jóváhagyott regulájuk, csupán a Consuetudines (Szokások) címet viselő irat szabályozza életüket; nincsenek földbirtokaik, mint a bencéseknek és a cisztereknek, adományokat sem gyűjtenek, mint a koldulórendek, megélhetésük a mindennapi munkából származik, melynek különös értéket tulajdonítanak a lelki tökéletesedésben (munkájuk leggyakrabban könyvek előállítására); házaikban papok és világiak élnek együtt, és törekszenek arra, hogy a laikusok is teljes jogú tagjai legyenek a közösségnek.** A Consuetudines értelmében a világiak mellett minden ház legalább négy papból és nyolc klerikusból áll, a ház vezetője a rektor, helyettese és a gazdasági ügyek intézője a prokurátor.

A regula és a fogadalom hiánya, a munka új felfogása, az egyháziak és laikusok keveredése sokakból ellenállást vált ki: mindebben a hagyományos szerzetesi élet, a megszokott, áttekinthető rend veszélyeztetését látják. A domonkos-rendi Martin Grabow, a konstanzi zsinaton kísérletet tesz arra, hogy elítéltesse az újtókat, ám e próbálkozása kudarcba fullad.

Az új kegyesség a XIV-XV. század fordulóján viharos gyorsasággal terjed: a Közös Élet Testvérei és Nővérei sorra alapítják házaikat a Németalföldön, a Rajna-vidéken, Szászországban, a mozgalom Franciaországban, Spanyolországban, Itáliában, sőt a pálosok és a karthauziak közvetítésével Ausztriában, Csehországban és Magyarországon is érezteti hatását.

A devotio moderna virágkora a XV. század, ekkor működik a Közös Élet Testvéreinek és Nővéreinek, valamint a windesheimiekhez tartozó ágostonosoknak legtöbb közössége Európa-szerte. **Hatásuk kulturálisan is számottevő, jóllehet teljesítményüket elsősorban nem a magaskultúra, hanem a kultúraközvetítés, népszerűsítés terén kell keresnünk.** Nem alkotnak eredeti filozófiai vagy teológiai rendszereket, mint korábban a ferencesek és a domonkosok, de nevelői tevékenységük jelentős, híres scriptoriumaik vannak, melyek nagy szerepet játszanak a vallásos irodalom elterjedésében (e műfajban maguk is nagyhatású művekkel dicsekedhetnek); **külön említést érdemel Bibliakiadásuk, melyben a Vulgata hiteles szövegének helyreállítására vállalkoznak, emellett szorgalmazzák a nemzeti nyelvekre való fordítást - mindez elősegíti a vallási kérdésekben jártas laikusok rétegének megerősödését, a devotio moderna lelkiiségének elterjedését.**

Az új kegyesség spiritualitásában nem találunk gyökeresen új elemeket, nagy mértékben építenek a szerzetesség évszázados hagyományaira, a cisztercita Clairvaux-i Bernát, a ferencesek és a domonkos Eckhart mester misztikájára, a karthauziak aszkézisére - inkább a hangsúlyok eltolódásáról van szó. A közös officiumokkal, a külsődlegessé vált liturgiával szemben az egyéni hitbuzgalom kerül előtérbe: **ezzel a vallási élet fő színterévé az individuum válik.** A devotio moderna lelki könyvei magányt és csendet ajánlanak - az emberekkel való foglalatosság veszélyt, kísértést rejthet magában. **A tökéletesedés az önismereten és a kötelességek teljesítésén, valamint az elmélyedésen alapul.**

A világtól való visszavonulás azonban nem jelent teljes elzárkózást: **a Közös Élet Testvérei munkájukon és nevelői tevékenységükön keresztül bekapcsolódnak tágabb környezetük életébe. Az elmélyült lelki élet és a gyakorlatra irányultság tehát életformájukban szoros**

egységet képez, új viszonyrendszerbe illeszkedik - ez a devotio moderna maradandó hozadéka a korábbi középkor kontemplatív, a szemlélődést középpontba állító keresztyéniséggel szemben. A középkor másik jelentős irányával, a skolasztika spekulatív gondolkodásával hasonlóképpen szemben állnak: a tudás kedvéért való tudást, a teológia bonyolult kérdéseinek fürkészését haszontalannak tartják - szerintük többet ér a Szentháromság tetszése szerinti élet, mint elméleteket kovácsolni róla.

Szellemisségük azonban nemcsak a középkor misztikus és racionalisztikus áramlatától, hanem a korban kiformalódó humanizmusétól is különbözik: a kultúrát önmagában véve nem becsülik, a tisztán emberi, pogány értékek nem vonzzák őket. A kultúrát mindig spirituális céloknak rendelik alá, így például a Bibliát is kizárólag vallási, nem pedig tudományos célzattal tanulmányozzák.

Elmélkedésüket, meditációjukat mindig szigorú rendszerességgel végzik, céltudatosan törekszenek az Istenhez való felemelkedésre. Speciális meditációs technikát dolgoznak ki, melyben nagy szerep jut az érzelmi elemnek: nem annyira az értelmi megismerésre, mint inkább a bensőséges átélésre helyezik a hangsúlyt. Meditációjuk középpontjában Krisztus áll, ám a krisztológiai elmélet finomságaival, Krisztus isteni és emberi természetének logikai viszonyával keveset törődnek - számukra az ember Krisztus a fontos, aki életével és szenvedésével követendő példát nyújt a hívőnek.

A devotio moderna vallásos irodalmából kiemelkedő Imitatio Christi (Krisztus követése) is erre a gondolatra épül. A mű szerzője a hagyomány szerint Kempis Tamás (1379-1471.) ágostonrendi kanonok. Az Imitatio Christi négy könyve Isten emberszeretetét, az ember Isten felé törekvését állítja a középpontba, és gyakorlati tanácsokkal látja el a szerzetest, miképpen kövesse alázatosan Krisztust, hogy Istenhez emelkedhessen. A Krisztus követését gondolati tisztasága, költői szépsége a spirituális irodalom nagy könyvei közé emeli. Kevés mű volt valaha is annyira olvasott és népszerű, mint ez: számtalan kézírata és nyomtatott kiadása van, a legkülönbözőbb nyelvekre fordították le - a könyv egyik első magyarra fordítója Pázmány Péter volt.

A XVI. században a devotio moderna le hanyatlik, feloldódik az egyéb spirituális áramlatokban - ehhez a reformáció előretörése is nagymértékben hozzájárul. Ebben az időben számos házuk megszűnik, közülül némelyek a reformációhoz csatlakoznak. Néhány helyen egészen a XVIII-XIX. század fordulójáig fennmaradnak közösségeik (Herfordban egy lutheránussá lett ház is) - ezek azonban korábbi jelentőségüket végérvényesen elvesztik. A mozgalom spiritualitásának hatása viszont maradandónak bizonyult: az új kegyesség vallásos irodalma a fiatal Luther kedves olvasmányai közé tartozott, másrészt Loyolai Ignác is merít e hagyományokból meditációs könyve, az Exercitia spiritualia (Lelkigyakorlatok) írásakor. Ezek a tények is mutatják, hogy a devotio moderna nagymértékben hozzájárult a modern, az újkori Európa embere számára elfogadható, gyakorlatias vallásosság kialakulásához.

Kérdések:

- 1. Mi a társadalmi háttere a devotio moderna kibontakozásának? Mennyiben jelent ez új hitbéli magatartást?*
- 2. Milyen elvek alapján szerződtek a Közös Élet Testvérei és Nővérei Közösségek? Miért váltanak ki ellenállást a hagyományos szerzetesrendekből?*
- 3. Hogyan teremt egységet a devotio moderna a befelé forduló lelki élet és a keresztyén elvek gyakorlati alkalmazása között?*
- 4. Miért volt rendkívül népszerű Kempis Tamás Krisztus követése című műve?*

18.

Az egyház és a más kultúrák a középkorban

A középkori zsidóság

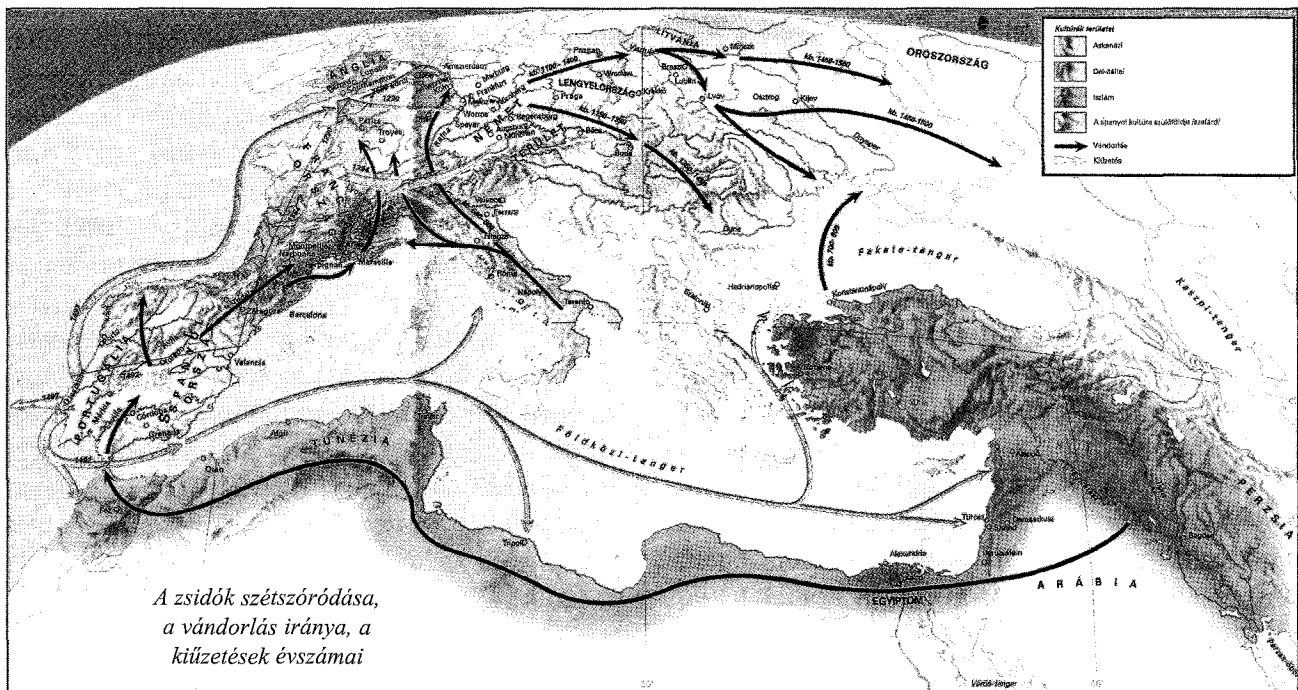
A keresztyén középkor a zsidósághoz való viszonyulását még az ókorból örökölte. Miután a keresztyénség az I. század során elvált a zsidóságtól, tisztázni kellett a viszonyukat egymáshoz. Kr.u. 150-180 között Markion eretnekségével szemben az egyház pontosan körvonalazta kettőjük viszonyát, s ennek eredményeképpen megszületett az egyház szent iratainak, az Ó- és Újszövetségi Szentírásnak a „kánonja”. Markion mindenestől elvetette ugyanis az Ószövetséget, míg az egyház tradíciója az ún. „Muratori-töredék” tanúsága szerint hitének történelmi előzményeként ismerte el a zsidóságot. Ebben az Újszövetség könyveinek felsorolása meglepően hasonló - kicsit bővebb - a mi újszövetségi szövegünkhöz.

Időközben maga a zsidóság is tisztázta, mit ért saját szent iratai alatt. Még az ókorban a keresztyénségtől teljesen függetlenül megszületett az Ószövetség görög nyelvű fordítása az alexandriai diaszpóra-zsidóság számára a Kr.e. II. század során, ez az ún. „Septuaginta” (LXX). A korai keresztyénség a görög nyelvvel együtt ezt a héber szövegű Szentírásnál jóval bővebb ószövetségi kánont vette át saját egyházi gyakorlata számára. A zsidóság csak a Kr.u. II. század elején döntött úgy, hogy azokat az alexandriai kánonban lévő könyveket, amelyeknek a héber eredetije (ha volt egyáltalán) nem található meg, vagy eleve görög nyelven íródtak, kizárja az Ószövetség könyvei közül. (Később a reformáció Luther nyomán, aki a „hebraica veritas”-t vette alapul, szintén erre az álláspontra helyezkedett, míg a katolikus és az or-

toodox egyház megmaradt saját korábbi álláspontján. Ezért különbözik ma terjedelmében a protestáns bibliafordítás az ortodox görögökétől és a LXX-t követő Vulgata bővebb kánonjától.)

A zsidóságnak azonban nemcsak az Ószövetségi szentiratoknak a kánonját kellett megállapítania, hanem saját tradíciójával is számot kellett vetnie, s ezt saját belső ügyként, a keresztyénségtől függetlenül foglalta írásba, szintén a II. század során. Az Ószövetség alapját képező „mózesi öt könyv”, a Tóra (görögül: Pentateuchosz) volt irányadó a zsidóság vallási életének alakításában. Azonban a szétszórattatás, a „diaszpóra” következtében, a jeruzsálemi liturgia megszűntével rendkívüli jelentőségre emelkedett a „rabbik” tanítói működése, amely a Tóra szóbeli, mindennapokra alkalmazott kiegészítését, magyarázatát nyújtotta. Ez sokszor a Tóra (bővebb) ismétlését jelentette, még a korábbi időkben, s ezt hívták „Misná”-nak, ezt követte az időben később keletkezett „Gemara”. Ezt a kettőt foglalták írásba és nevezték együtt a „Talmud”-nak, a tanítók és magyarázók munkásságának gyümölcseként. Az írások és az írásba foglalt hagyomány, a Tóra és a Talmud ezáltal együtt tartalmazta azt a „törvényt”, amely a diaszpóra-zsidóság életét, mindennapjait szabályozta. Ez a folyamat kétféleképpen ment végbe a zsidóságon belül: jóval rövidebb és töredékesebb a jeruzsálemi Talmud, amely Kr.u. 350 körül zárult le; illetve a jóval terjedelmesebb babilóniai Talmud lezárására csak Kr.u. 500 körül került sor, s ez utóbbi már a diaszpóra-zsidóság hagyományainak a hú tükre. **A nem törvény-értelmezést, hanem főként erkölcsi jellegű hagyományokat, tanítást tartalmazó írások gyűjteménye viszont a „Midrás” volt.**

A keresztyénné váló Római Birodalom, valamint a népvándorlás után kialakult új európai államok egyaránt kétféleképpen viszonyultak a zsidósághoz a középkor folyamán. Egyrészt tisztelték és elfogadták az Ószövetséget, másrészt viszont elutasították a zsidóság talmudista hagyományait. A kettősség azonban a gyakorlati élet egyéb területein is megmutatkozott a diaszpóra zsidóságnak és az európai keresztyénségnek az együttélése során. A keresztyén államokban tiltó intézkedések tették lehetetlenné, hogy a zsidóság földbirto-

kokat szerezhesen, s ezért a gazdasági élet egyéb területein, a kereskedelemben és a pénzügyletekben találta meg a megélhetését.

Mivel az uzsorakamat keresztyén számára megengedhetetlen volt, ezért az ebből származó jövedelmeik kiváltották a keresztyének irigységét és gyűlöletét. Azonban az egyház hiába tiltotta a kamatszédést, az állam mégiscsak rászorult zsidó hitelezőinek erre a tevékenységére. Az uralkodók pénzügyeinek intézése ezért gyakran került az ilyen téren jártas zsidóság kezébe, s ez újabb gyűlölködések forrásává vált.

A középkori városokban gyorsan kialakultak a zsidónegyedek, az ún. „gettók”. Maguk a zsidók is szívesen költöztek össze, mivel így nagyobb biztonságban érezhették magukat, s a hitközség köré szerveződve éltek saját életüket. Megkülönböztető jelet kellett viselniük, s sajátos volt öltözködésük is. Ugyanakkor nyelvüket tekintve alkalmazkodtak környezetükhöz, amelyben éltek. Így német nyelvterületen a „jiddis”, míg spanyol környezetben a „ladino” keverék-nyelvei alakultak ki. A jiddist beszélők voltak az „askenázi”, míg a ladinót használók voltak a „szefárd” zsidók. A héber nyelv pedig a vallási élet szent nyelve maradt.

A középkorban időnként fellépő antiszemitizmus legszélsőségesebb formáit jelentették a lakosság részéről kiinduló, fanatikusok által szított „pogromok”. Ilyen esetekben gyakran a leg-

közelebbi püspökség védelme alá tudtak menekülni, akiket a püspök igyekezett megvédeni a fanatizált tömeg dühe elől. Más volt a helyzet, amikor az üldözéseket felülről, államilag kezdeményezték. Ilyenkor a zsidóság sorsa a kiűzetés volt, mint pl. 1290-ben Angliából, 1349-ben Franciaországból, 1492-ben Spanyolországból, vagy 1496-ban Portugáliából. (A spanyolországi zsidóság új otthonra Konstantinápolyban talált, így a XV. századi spanyol nyelvet ma Isztambulban lehet tanulmányozni!)

A középkori arab kultúra

A Kelet-római Birodalom évszázadok óta élet-halál harcát vívta az újperzsa birodalommal, amikor a VII. század első felében váratlanul újabb félelmetes ellenfél jelentkezik Bizánc határainál: az arabok. A „hidzsra”, vagyis az új monoteista vallást, az „iszlámot” alapító Mohamed „futása” 622-ben történt, ám a következő évtizedben már ellenfelei futására került sor. Bizánc ellen először Omár kalifa (Mohamed vallási utóda és helyettese) támad 634-ben, s ezután sorra foglalják el az arabok Szíriát, Palesztínát, Egyiptomot. 697-ben Karthagó is elesik, 711-ben pedig Gibraltárnál már Európa földjére lépnek, megsemmisítve a vizigót királyságot, ahol 1492-ig tartósan megvetik a lábukat. 717-18 folyamán Konstantinápolyt ostromolják, s csak az akadályozta meg, hogy az arabok egész Európát

átkarolják, hogy Martell Károly 732-ben Poitiers-nél, a kazárok pedig 737-ben a Kaszpi-tenger mellől verik vissza az arab inváziót.

Miközben Európa a létéért küzd az arab invázió ellen, nem tud ellenállni az arabok vitathatatlan kulturális fölényének. A bizánci-arab háborúk, ill. a hispániai „reconquista” sem tudta befolyásolni az arab kultúra maradandó érvényű hatását egész Európára, s a középkori keresztyén gondolkodásra. **Egészen sajátos hatást jelentett pl. a „képrombolás” átvétele Bizáncban (730-843), amelyet pár évvel korábban arab részről Jezid kalifa indított el Szíriában, átvéve a képi ábrázolás ószövetségi tilalmát.** Mindez nem akadályozta meg Bizáncot abban, hogy kulturális téren csodálja az arabokat, de ugyanakkor állandóan fegyverrel küzdjön az arabok inváziója ellen.

Az iszlám terjeszkedés első szakasza az Omajjádok alatt (630-750.) megteremtette az arab virágbirodalmat. A bagdadi kalifa kezében óriási hatalom összpontosult. Véres belháború következtében az Abbászidák követték (750-1258.) őket, egészen addig, amíg a mongolok 1258-ban Bagdad lerombolásával a kalifátust is megszüntették. A bagdadi kalifátus fénykora Harin ar-Rasid (786-809.) kalifa idejére esik, aki Nagy Károly kortársa volt. Az „Ezeregyéjszaka” meséinek csodálatos világa is nagyrészt az ő idejében játszódik. Az első szakadást a Cordobai Emirátus (756.), majd 929-től önálló kalifátus elszakadása jelentette Bagdadtól. Abd-ar-Rahmán túlélte az Abbászidák vérengzését, családját kiirtását, s átkelve a Gibraltári szoroson, önálló Omajjád Emirátust alapított: al-Andalus tartománya, Cordoba központtal szakadt el elsőként a bagdadi Abbászida kalifáktól. Uralma alatt kezdődött meg az arab, szír, berber, zsidó és hispániai kultúra elemeinek összeolvadása, amelyből a „mór kultúra” virágzott ki. **Cordoba egyeteme az akkori Európa legjelentősebb szellemi központjává vált, megelőzve a bagdadit és a kairóit is, és igen nagy mértékben hatott Nyugat-Európa szellemi arculatának formálódására: keresztyén hallgatók is látogatták Nyugat-Európából.** III. Abd-ar-Rahmán 929-ben felvette a kalifa címet, s még I. Ottó német uralkodó is kereste a kalifa barátságát. Alatta épült fel a Cordobai Nagymecset, a sevillai Alcazar, és kezdődött meg az Alhambra építése

Granadában. Sevillában, Toledóban, Valenciában szintén híres egyetemek működtek, s **az analfabétizmus ismeretlen jelenség volt, miközben Európában csak az egyháziak tudtak írni-olvasni a korai középkorban!**

A Cordobai Emirátus, majd Kalifátus területén békésen megfértek egymás mellett a nagy világvallások: az iszlám, a zsidóság és a keresztyénség. Idővel az egykori vizigót keresztyének is arab szokásokat vettek fel, kialakítva sajátos „mozarab” liturgiájukat az istentisztelet során, mindennapi életük pedig püspökeik irányítása alatt a nyugati gót és a római jogszokások és törvények szerint zajlott.

A XI. század elején megkezdődött a Cordobai Kalifátus szétesése önálló emirátusokra. Az észak-afrikai Maghreb vidékéről 1086-ban átkelnek az Almoravidák, hogy hamarosan ők is átadják helyüket Andalúzia újabb berber meghódítóinak, az Almohádoknak 1147-ben. Ezek a belső viszályok megkönnyítették az északról kiinduló keresztyén „reconquista” évszázadokon át tartó folyamatát. Elsőként Toledó visszafoglalására került sor 1085-ben. A legjelentősebb keresztyén győzelem azonban 1212-ben Las Novas de Tolosa mellett született az arabok felett, ettől kezdve a mórok kiszorítása Hispániából már csak idő kérdése volt. Cordoba 1236-ban esett el, Sevilla 1248-ban, Murcia 1253-ban, Cadiz pedig 1263-ban. Ekkor azonban megtorpant a „reconquista” lendülete, s az arabok végső kiűzésére majd csak Amerika felfedezésének évében, 1492-ben, a Granadai Emirátus elfoglalásával került sor. Őket követte a zsidók kiűzése Spanyolországból. A „reconquista” eredményeként három állam született meg: Leon-Kasztília, Aragónia és Portugália. Kasztília és Aragónia 1479-ben egyesültek, s így létrejött Spanyolország.

A Cordobai Kalifátus 1031-es megszűnése és emirátusokra történt szétesése azonban korántsem jelentett kulturális hanyatlást. Sőt, éppen ekkor kezdődött meg a későbbiek során annyira jelentőssé váló középkori arab filozófia virágkora.

A középkori arab és zsidó bölcsélet

A keresztyénség középkori bölcséleti szintézisének, a skolasztikának a kialakulásához a görög filozófia mellett jelentős mértékben járult hozzá az arab és a zsidó kultúra is. Cordoba az arab műveltség központja volt Európában, s innét az arabok közvetlenül tudtak érintkezésbe kerülni a nyugat-európai keresztyénséggel. **A gyökerek mindkét esetben közös: az arab kultúra tanítómesterei is a görögök voltak. Az arabok mindent lefordítottak, amit a görögök örökségéből kultúrértéknek tekintettek,** s így a nyugati keresztyénség is először arab közvetítéssel ismerkedett meg újra a görögség szellemi kincseivel. **Az arabok - a szíriai keresztyénség közvetítésével - Arisztotelész magyarázatához az újplatonizmus értelmezését vették alapul.** Eszerint a lét az abszolútumból emanáció útján keletkezik, s ennek megfelelően az ismeret isteni megvilágosítás, illumináció útján jön létre.

A legjelentősebb arab filozófusok sorát Alfarábi (+950.) nyitja meg, aki az arab oktatási rendszerbe az arisztotelészi logikát vezette be. Fontos metafizikai meglátása a lét és a lényeg megkülönböztetése. A dolgok lényege nem szükségszerűen követeli meg a létet, amennyiben azonban mégis léteznek, úgy a létüket Istentől nyerik, akinek a lényege maga a lét. A halhatatlan emberi léleknek az Isten által megvilágított értelmének a fogalmi pontosan megegyeznek a dolgok lényegével.

Az ő gondolatait fejleszti tovább Avicenna (arabul: Ibn Sina, 980-1037.). Művei 100 kötetre terjednek, s Arisztotelészt legnagyobb részt megpróbálja feldolgozni. Avicenna szerint a filozófia sajátos tárgyát képező egyetemes lényegnek 3 féle létmódja van: a dolgok létét megelőzőleg az isteni értelemben (ante res); az anyagban megvalósulva annak immanens lényegét alkotva (in rebus); és végül az isteni megvilágosítás erejéből az emberi értelem tárgyaként (post res) létezik. Az egyetemességet tehát a gondolkodási formákban az emberi értelem alkotja meg.

Az arab bölcsélet a XII. század során a nagyobb szellemi szabadságot biztosító Hispániába, Andalúziába tevődik át. **A legjelentősebb nyugati arab filozófus a Sevillában és Cordo-**

bában működő Averroës (Ibn Rusd, 1126-1198.), akinek a munkássága jelentős mértékben járult hozzá a keresztyén nyugat Arisztotelész-ismereteinek gyarapodásához. Működésének jelentős részét az Arisztotelészhez írott kommentárjai képezték. Arisztotelész eredeti tanait szeretne volna megállapítani, de újplatonizmusa miatt ez csak részben sikerülhetett neki. A Korán és a filozófiai igazságok összeegyeztetési kísérlete **nagy hatással volt a keresztyén nyugati averroisták „kettős igazság” elméletének kialakulására.**

Az arab filozófusokon kívül a nyugati keresztyén filozófiára a zsidó bölcsélet is hatással volt, amely az arab bölcsélettel párhuzamosan fejlődött a XI-XII. századi arabok Hispániájában, al-Andalus-ban.

Salamon ibn Gebirol (1020-1070 kb.) volt Andalúzia elsőneves, zsidó vallású filozófusa, akit a skolasztikusok arab nevén emlegetnek (Avicebron), és akinek a fő művét „Fons vitae” (Az élet forrása) címmel már 1150-ben latinra fordítanak, a fordítás eredetije nem is maradt fenn. Ebben az arisztotelészi, újplatonikus és az arab filozófia szinkretizmusát nyújtja. Munkássága maradandó hatást gyakorolt a kialakuló skolasztikára.

Moses Majmonidész (Mose ben Majmún, Músza ibn Majmún) cordobai születésű zsidó filozófus (1135-1204.), aki nagy hatással volt Aquinói Tamás és Albertus Magnus gondolkodására, következetesebben igyekezett Arisztotelész eredeti tanaihoz ragaszkodni. Élete főműve a „Tévelygők kalauza”, amelyben a filozófia révén igyekszik az ingadozó hitűeket meggyőzni a vallás igazságairól. Ezért fektet olyan nagy súlyt Isten létének a bizonyítására. **A skolasztikára éppen istenérvei révén gyakorolt maradandó hatást.**

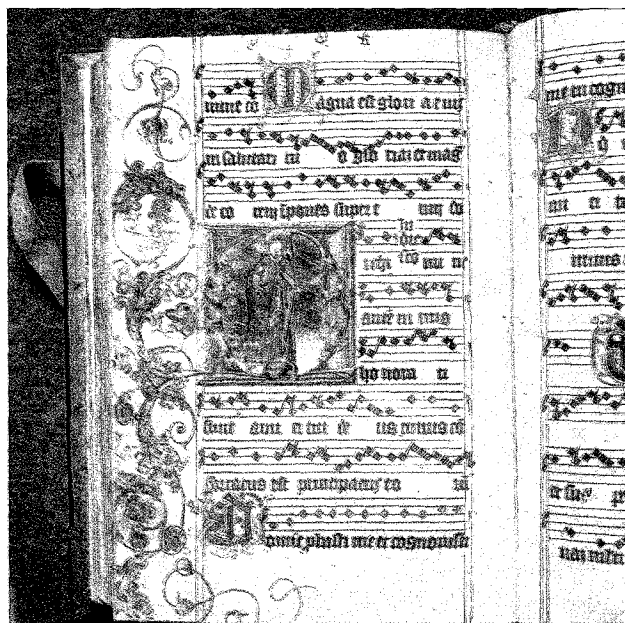
A keresztyén középkor tehát hallatlan nyitottságáról tett tanúbizonyságot, amikor a görög bölcsélet mellett az arab és a zsidó filozófia eredményeit is kész volt átvenni, sokszor ez utóbbiak közvetítésével. A XIII. századi skolasztika virágkorához jut el, amikor a teljes arisztotelészi életmű ismeretének birtokába jut forrásainak gyarapodásával. Toledóban Cremonai Gellért, Joannes Hispanus és Gundisalvi Domonkos arab szövegekből fordítják Arisztotelészt. Oxfordban Grossetete Róbert és Michael Scotus,

ill. a szicíliai normann királyi udvarban, Paler-
móban - ahol a görög, az arab és a latin kultúra
csodálatos szimbiózisa jött létre - „Henricus
Aristippus és Messinai Bertalan már az eredeti
görög szöveget használják. A legkiválóbb a gö-
rögből fordítók közül a dominikánus Moerbeke
Vilmos, aki egyenesen rendtársa, Aquinói Ta-
más részére készíti Arisztotelész-fordításait, s
javítja a korábbi fordításokat.

A középkori értelmiség születésének árnyoldalai

A korai középkor néhány nagy alakja,
mint pl. Alkuin Nagy Károly udvarában, az
ún. „karoling reneszánsz” elindítója, az eljöv-
endő virágzó középkor századainak „értel-
miségi” alakját vetítik előre, de valójában
még nem igazi értelmiségiek. Az a középkori
klerikus, egyházi ember, akinek mestersége az
írás és a tanítás, és professzori katedrájáról vég-
zi a tudós és a tanár munkáját, vagyis a hivatásos
értelmiségi a középkorban csak a városokkal, az
egyetemekkel jelenik meg, és csak a XII.
századtól található meg Nyugat-Európában. Az
újjászülető városi világ szellemi reneszánszának
főszereplője a középkori értelmiség. A szerzete-
sek XI. századi magányba vonulása ezek előtt az
új típusú klerikusok előtt egyengeti az utat. **Az
egyetemi ifjúság a maga frissességével rendkí-
vül élénk színt vitt bele a középkor világába,
és kulturális hagyatékuk ma is elevenen él a
„Carmina Burana” vagy a „Cambridge-i da-
lok” versei révén.** Ezt az iskolai költészetet, di-
ákköltészetet hordozza a XII-XIII. században az
egyetemről-egyetemre vándorló, csavargó kleri-
kusok rendje, a „divagorum ordo”, a „tekergők
rendje”. Ők latinos műveltséggel rendelkeznek,
egyetemről-egyetemre vándorolnak egy-egy hí-
resebb professzor, mint pl. Petrus Abaelardus
köré csoportosulva, majd ismét továbbállva.
**Vagansok vagy vagusok ezek a helyhez nem
kötött klerikusok, akik ezért kilógnak a feu-
dális társadalomból,** másik nevük: goliard-ok.
Dalaik elveszítik személyes jellegüket, s a diák-
ság közösségi dalaivá válnak, **témájuk annak a
társadalomnak az ostromozása, amelynek az
egyházi javadalmakért való embertelen tüle-
kedéséből ők kimaradtak, vagy lemaradtak.
De témájuk a szerelem, a tavasz, az örök em-**

**beri örömök megéneklése éppúgy, mint a ta-
verna, a kocsmai mulatozás.** Az egyetemek te-
rületén kívüli, külön joghatóságához és privilé-
giumaihoz szívósan ragaszkodnak, hiszen ez je-
lentette számukra a védettséget és a függetlensé-
get. Minden társadalmi réteg megtalálható ko-
rukban, s úgy próbáltak kitörni örökölt, maguk-
kal hozott jogi alárendeltségükből, hogy az egy-
ház tagjainak a sorába léptek. Igyekeztek a társa-
dalmi ranglétrán felfelé, de a kitörés csak kevés-
nek sikerült közülük. Legtöbbjük azonban kol-
dusszegényen is halt meg, a társadalommal
szemben mélységesen elégedetlenül. Tanultsá-
gukból próbáltak megélni, ha a társadalom
igényt tartott rájuk oklevelek írásba foglalásakor

Kódexlap kottával II. Ulászló graduáléjából

a különböző jogügyletek alkalmával, vagy ír-
deákként, magántitkárként befolyásos egyházi
személyiségek mellett. Vagy járták az országúta-
kat a különböző egyetemek, Párizs és Orléans,
Bologna és Padova vagy Oxford között: ők al-
kották a „clerici vagantes, vagabundi, gyrovagi”
hírhedt rendjét. A tekergő, csavargó klerikus, a
„goliard” azonban nem éli túl a XIII. századot.
Hamarosan a középkori szellemi élet perifériájá-
ra sodródnak, bár számos kérdésfeltevést hagy-
nak megoldatlanul az utókorra. **Kritikájuk a
társadalmi rendet ostromozta, de csak rombol-
ni tudott: titokban mindnyájan arra vágytak,
hogy ugyanolyan társadalmi pozíciót töltsen-
ek be, mint azok, akiket ostromoztak.** Egyéni
előmenetelük útját nem tudták megtalálni az

egyetemek világában, amikor inkább választották a könnyebb életet, a csavargást. **Az igazi értelmiség szilárd központokra lelt az egyetemek szervezetében, s a tekerdő klerikus emléket, a középkor egészen különleges kultúráját képviselő vándordíákét dalaik,**

*„Félre, könyvek, doktrínák,
hív az édes dáridó!
kivirult az ifjúság,
szűzi csokrát szedni jó,
vénhöz illik a komolyság,
neki már csak az való!
Ránk dohosul az idő
könyvek börtönében,
tréfa és csók, nóta, nő
ez igazi éden!*

(Carmina Burana:
Omittamus studia
ford.: Szabó Lőrinc)

költeményeik őrzik napjainkig. A legnagyobb közülük, akiből a modern értelmiség első nagyszabású, XII. századi képviselője lett Párizsban: Pierre Abélard (1079-1142.).

A lovagi kultúra és a trubadúr-költészet

A középkori társadalom legfontosabb világi szereplője a lovag volt. Önálló társadalmi réteggént az ezredforduló után, a XI. században jelentek meg Nyugat-Európában, főként az erősen romanizált kultúrájú délfancia tartományokban, Provence-ban és Aquitániában. Itt bontakozott ki a XII. században az a lovagi kultúra, amely innét terjedt el egész Nyugat-Európában a XIII. század első felére. Ezt megelőzőleg azonban az európai lovagság nagy része megjárta a Szentföldet a keresztes háborúk során, ahol megismerkedett a jóval kifinomultabb arab világ civilizációjával, városi kultúrájával. Ugyanilyen ismereteket eredményezett a hispániai „reconquista” is a mórokkal hadakozó, de kultúrájukat, építészetüket csodáló keresztyén lovagok számára: **Andalúzia mór költészete erősen rokon vonásokat mutat a szomszédos „provencal” költészettel. A lovagi erkölcsök ennek következtében jelentősen szelídültek, a délfancia hűbérurak udvaraiban új viselkedés-**

Társaséneket kísérő muzsikusok (miniatúra, London, British Múzeum)

formák jöttek létre, és így kialakulhatott az „udvari szerelem”, az úrnő szépségének a dicsérete. A toulouse-i, poitiers-i grófi kastélyok adták ott-hont az itt kibontakozó lírának, trubadúrok napfényes szerelmi költészetének, méghozzá nemzeti nyelven. De ez nem a francia, hanem az ettől lényegesen különböző délfancia, provencal nyelv, a trubadúrok nyelve volt, költészetük pedig a világirodalom lírájának egyik legfontosabb fejezetét alkotó röpke pillanatát örökítette meg számunkra. Erről az udvari szerelemről és az udvari viselkedésről szinte tankönyvjellegű irodalmi alkotások szólnak: Andreas Capellanus állította össze a szerelem törvénykönyvét jelentő „A tisztességes szerelem művészetéről” c. könyvét; ilyen Guillaume de Lorris: „A rózsza regénye” c. híres műve is. A „hölgy” és a lovag mindig hűbéri viszonyban állnak egymással, a lovag felajánlja szolgálatait, amit a hölgye egy csókkal vagy egy gyűrűvel viszonzoz elfogadása jeléül. De a hölgy semmivel se tartozik lovagjának, minden, még a jutalmazás is önkéntes. A trubadúr-szerelem lényege a távolság-tartás, maga a szerelem pedig a legmagasabb erkölcsi, emberi érték: „fons et origo omnium bonorum”. Költészet és szerelem egyaránt a kényesen szabályozott etikettnek van alárendelve; s a provencal nyelv nem is tesz különbséget a kettő közt, amikor a verselés szabályait tárgyaló poétikai tankönyveket, magát a verstant tehát „Leys damors”-nak a szerelem törvényeinek nevezték.

A XII. századra a lovagi epika is kibontakozik: a „Roland-ének” pl. Nagy Károlynak a Pireneusokon túlra vezetett hadjáratát dolgozza fel. **A XIII. századra azonban a lovagi epika inkább a misztikus vallásosság felé fordul:** Arthur király és a Szent Grál kelta mondakör-ének feldolgozása jelzik azt a változást.

A trubadúr-költészet alkonya a XIII. század elején következett be. Az albigensek ellen indított keresztes háború során Simon de Monfort északfrancia lovagjai húsz évig tartó háborús borzalmak közepette nemcsak a katharok eretnekségét irtották ki, de elpusztították az egész délfancia, provencal lovagi kultúrát is. A francia királyság területi gyarapodásának ára egy újlatin, a franciától lényegesen különböző nyelv és kultúra kiirtása volt. A trubadúrok költészetének azonban Európa-szerte akadtak folytatói. A pártfogójukat vesztett trubadúrok szétszóródtak Európa udvaraiba, magukkal vitték költészetüket is. **Német követők voltak a leghíresebbek, az ún. „minnesenger”-ek,** akik még bensőségebben és méginkább absztrakt módon énekelték meg az örök témát, a szerelmet. **A lovagi kultúra azonban még őket is túlélte, s egészen a XVI. századig a nyugat-európai civilizáció maradandó értékének bizonyult.** Örök emléket állít Dante az „Isteni Színjáték”-ban az addigra már elpusztított provencal kultúrának, amikor tisztelete jeléül nem olaszul, hanem a trubadúrok nyelvén szólaltatja meg a Purgatóri-

Harangjátékos (XIII. századi miniatúra. El Escorial, Real Biblioteca de San Lorenzo)

um XXVI. énekében a trubadúr-költő Arnan Danielt:

„*Arnant vagyok, ki sírok és énekelve járok; látom eltűnt boldogságaimat, de látom a Napot is, melyet remélek, közel már. Most kérlek, az Erőre (Értékre), mely titeket e lépcső csúcsáig visz: emlékezzetek meg annak idején az én fájdalmamról!*”

(Babits Mihály fordítása)

Kérdések:

1. Milyen iratokból tevődik össze a zsidó vallási hagyomány?
2. Hogyan alakult a zsidóság sorsa a középkori Európában?
3. Milyen hatást gyakorolt az arab bölcsélet a nyugati keresztyén gondolkodásra?
Kik voltak a legfontosabb arab filozófusok?
4. Az egyháziakon kívül kiket tekinthetünk értelmiségieknek a XII-XV. századi Európában?
5. Sorolja fel a világi irodalom műfajait és legjelentősebb alkotásait!

19.

A pápaság válsága. A nagy nyugati egyházzsokadás

A XIII. századi előzmények

A XIII. század elejére, III. Ince pápa alatt a pápaság eljutott hatalmának a csúcsára. A pápaság és a császárság további küzdelmét III. Ince utódai sokáig váltakozó sikerrel vívták Itália birtoklásáért II. Frigyes császárral, főként IX. Gergely (1227-41.) és IV. Ince pápa (1243-54.) alatt. A Hohenstaufok bukásával a pápaság a XIII. század közepe táján, II. Frigyes halála (1250.) után úgy tűnhetett, hogy végleg győzelmet aratott a császárság felett. Az egyre erősödő francia befolyást a pápaság továbbra sem tudta kivédeni: V. Celesztin pápa pl. még a székhelyét is Nápolyba tette át (1294.). Önkéntes lemondása után utóda, VIII. Bonifác (1294-1303.) próbálta meg a francia befolyás kiküszöbölését. A pápaság tekintélyét utoljára a középkorban az 1302-es „Unam Sanctam” című bullájában VII. Gergely szellemében próbálta meg helyreállítani, azonban ez nem sikerülhetett neki. **Az ereje tudatában lévő, városi polgárságára, hivatásos tisztviselői karára, királysága megnövekedett anyagi erejére támaszkodó francia király, IX. (Szent) Lajos unokája, IV. (Szép) Fülöp (1285-1314.) ugyanis már a siker reményében vehette fel a harcot a pápasággal, megtiltva az egyházi adók kivitelét Franciaországból.** Sőt, a király kancellárja, Nogaret az anagni merénylet során 1303-ban még személyesen a pápát is megtámadta és bántalmazta, így mutatva a pápának a francia király hatalmi felsőbbbségét. A merénylet után VIII. Bonifác 6 hét múlva meghalt.

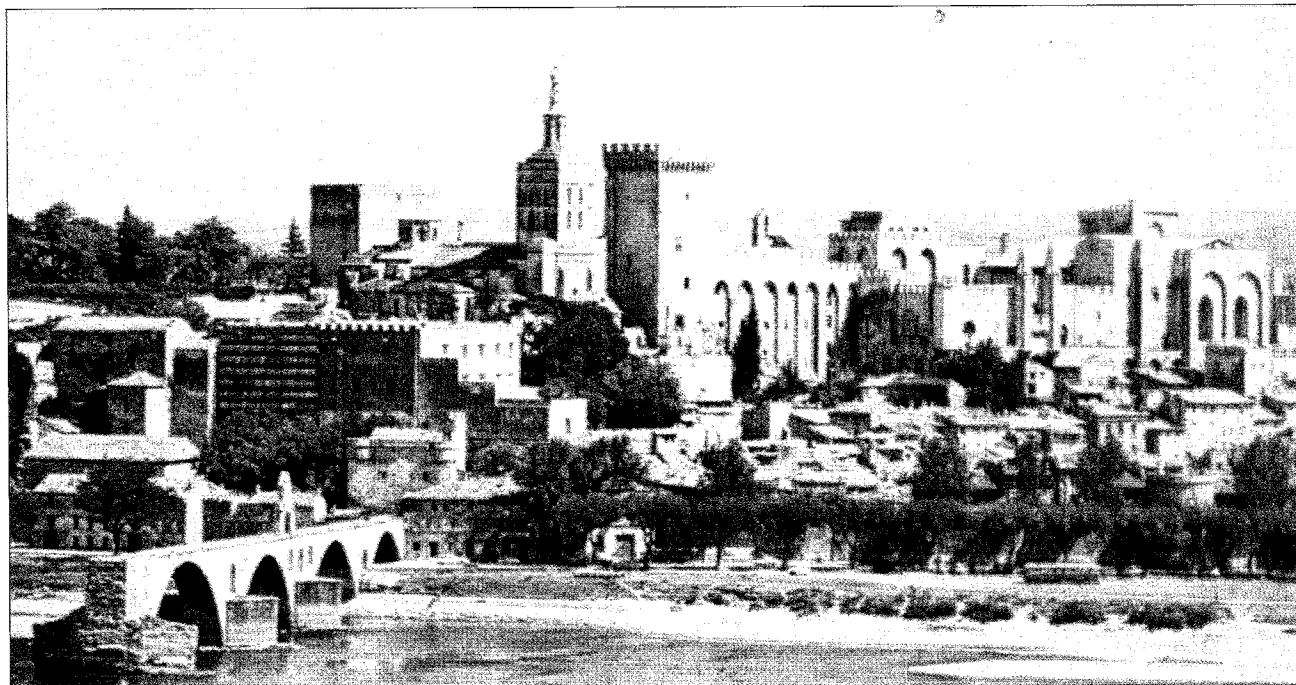
A pápaság „avignoni fogsága” (1309-1377.)

A francia befolyás csúcsát jelentette 1305-ben a francia származású **V. Kelemen** (1305-

14.) pápává választása, aki a templomosok pere miatt **1309-ben véglegesen áthelyezte a székhelyét Avignonba.** A városka és környéke ugyan nem a francia koronához tartozott, hanem a Német-Római Császárság Szicíliahoz tartozó hűbértartók volt, azonban a francia befolyás itt még akadálytalanabban tudott érvényesülni, mint korábban, Rómában. A sorsára hagyott Róma a XIV. század során pusztulásnak indult, míg Avignonban az akkori Európa legfényesebb udvarát építették ki az avignoni pápák. Ez a hatalmas építkezésekre éppúgy vonatkozik, mint a pápai udvar reformjára. **Az Avignonba átköltözött bíborosi kollégiumban is nyomasztó túlsúly volt a francia bíborosoknak.** A francia király hatalmát és gazdasági erejét rendkívüli mértékben megnövelte a templomos lovagok pere. A lovagok a Szentföldről az utolsó keresztes erőd, Akkon eleste (1291.) után végleg kiszorultak, s központjukat Párizsba helyezték át. Rendkívüli gazdagságuk felkeltette Szép Fülöp irigységét, s 1307-ben perbe fogatta a templomosokat, természetesen koholt vádak alapján. A nagymestert és a rend vezérkarát 1314-ben Párizsban máglyára küldte a francia király, s ehhez az avignoni pápa rossz lelkiismerettel ugyan, de asszisztált!

V. Kelemen halálával 2 éves széküresedés következett be a pápai trónon. A francia király nyomására természetesen francia bíborost választottak meg, aki **XXII. János** néven (1316-34.) idős kora ellenére még 18 évig viselte a tiarát. **Az Ő pápasága alatt épült ki a pápaság központi egyházkormányzata és a pápai pénzügyek hivatala.** Az idős, energikus pápa újjászervezte a pápai jövedelmeket, s ennek következtében jelentősen megnövekedtek az egyházi bevételek. A bankházak ekkor kezdtek jelentősebb szerepet játszani a pápaság pénzügyeiben. **Az egyházat érintő legfontosabb ügyekben az egyházkormányzat döntő szervévé vált bíborosi konzisztórium döntött,** ahol különböző családok tagjai (pl. Colonnák, Orsiniak) próbálták meg összemérni befolyásukat a pápa rokonságából kikerült bíborosokkal (nepotizmus - az unokaöccsek magas hivatalokhoz juttatása).

Az ekkor kirobbant „százéves háborúban” (1337-1453.) az avignoni pápák természetesen a franciákat, a császár meg az angolokat támogatta. XXII János pápasága alatt került sor a pápa-

Az avignoni pápai palota

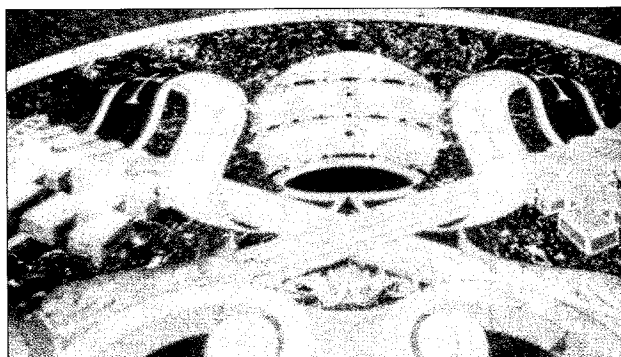
ság-császárság utolsó nagy összecsapására, Bajor (Wittelsbach) Lajossal. A pápaság avignoni „fogsága” idején elveszítette az Itália feletti kontrollt, s az Egyházi Állam önálló városállamokra esett szét. V. Orbán pápa 1367-ben megkísérelt visszatérni Rómába, de három év múlva visszazökött Avignonba. Végül is XI. Gergely pápa tért vissza végleg 1377-ben Rómába, nem kis mértékben egy egyszerű domonkosrendi apáca, Siennai Katalin fáradozásainak és érdemének köszönhetően. Egy évvel később bekövetkezett halála azonban a középkori egyház legmélyebb válságának nyitányát jelentette: a pápaság „Babiloni fogságát” a „nagy nyugati egyházszakadás” sötét és zavaros korszaka követte (1378-1414.).

A nagy nyugati egyházszakadás (1378-1414.)

A XIII-XIV. század fordulójára olyan európai jelentőségű változások történtek, amelyek mélyen érintették az egyházat is. Az uralkodókkal szembeni „népfelség” elvét a rendiség és a rendi gyűlés valósította meg. Az egyházon belül ugyanezt testesítette meg az egyház főpapjainak zsinata. A zsinat a keresztyén ókorból örökölt intézménye volt az egyháznak, azonban a keleti egyházszakadás (1054.) óta a nyugati egyház zsinatai - minden egyete-

mes szándék ellenére - gyakorlatilag a pápák tanácsadó intézményei voltak. A XIV. század elején kialakult konciliarizmus ezen a téren kívánt gyökeresen változtatni, amikor a pápa vagy zsinata elsőbbségének kérdésében a zsinat elsőbbségét hangsúlyoztatta: „concilium supra papam”.

Az új pápa megválasztására 1378-ban rendkívül zavaros, tisztázatlan körülmények között került sor. Ezért fél év múlva Johanna, nápolyi királynő, valamint a francia király védnöksége alatt új pápát választottak a francia bíborosok, aki VII. Kelemen (1378-94.) néven Avignonban rendezte be udvartartását, míg VI. Orbán (1378-89.) Rómában székelt. A kortársak nem tudták eldönteni, ki az érvényesen megválasztott pápa és ki az ellenpápa. Még a kor nagy szentjei is ellentétesen vélekedtek: pl. Siennai Katalin VI. Orbánt, Fereri Vince pedig VII. Kelelent

A pápai tiara ábrázolása (Sixtus-kápolna, Róma)

tartotta igazi pápának. VI. Orbánt Németország, Magyarország, Észak- és Közép-Itália, Anglia és Skandinávia támogatta, VII. Kelement pedig Franciaország, Nápoly, Szicília, Spanyolország és Skócia ismerte el. A pápák kölcsönösen kiközösítették egymást és egymás híveit. A nyugati keresztyén világ két ellentétes táborra szakadt szét. Mindkét pápa halála után utódaik állandósították a szakadást az egyházon belül.

Az egyre mélyülő egyházi válság megoldására 1409-re Pisába zsinatot hívtak össze, ahol új pápát választottak, a másik kettőt pedig letettnek nyilvánították. Jóllehet a pisai pápát az egyház jelentős része elismerte, a másik két pápa hallani se akart a lemondásról. Most már így nemcsak két, hanem három pápája is volt az egyháznak egyszerre, egy időben.

A nagy nyugati egyházszakadás rendkívül súlyos következményekkel járt, és magával hozta a pápaság tekintélyének megrendülését, sőt a látható egyház létét is megkérdőjelező tanítások jelentkezését. Ilyen volt pl. Angliában John Wyclif (1320-1384.) és Csehországban Husz János (1369-1415.). Az egyház egységét, sőt látható létét most már kettőjük „eretnekmozgalma” is fenyegette, a konciliarizmus eszméje mellett.

De az egyházszakadás másik szomorú következményeként háromszorosára fokozódtak a nyugati keresztyénség anyagi terhei is, a többféle irányuló egyházi adók következtében. Sőt, a pápai trónharcok átterjedtek az egyes helyi közösségekre is, az egyes országokra, szerzetesrendekre, egyházmegyékre és plébániákra, aho-

vá mindkét, majd mindhárom pápa a saját embe-reit próbálta meg kinevezni, súlyos küzdelmek árán. Mivel a pisai zsinat az egyház problémáinak megoldása helyett csak még tovább növelte a zűrzavart, ezért egyre erőteljesebb igényként merült fel a konciliarizmus szellemében az egyház egységének helyreállítása és az egyház elodázhatatlan belső reformja.

A nyugati egyházszakadás felszámolásának érdeme elsősorban Luxemburgi Zsigmond német és magyar királyé, akit a husziták mozgalma éppúgy, mint a balkáni török fenyegetés arról győzött meg, hogy csakis az egységes keresztyénség tud hatékonyan védekezni mindkettő ellen, a konciliarizmus eszméjének segítségével. A zsinatot a pisai pápa utódjával, XXIII. Jánossal hívatta össze Konstanzba (1414-18.). Amikor látta, hogy ügye vesztésre áll, a pisai pápa megszökött a városból. A zsinat ezek után 1415-ben elfogadta a „Haec Sancta Synodus” c. dekrétumot, amelyben kijelenti, hogy a zsinat egyetemes jellegű, és az egész egyházat képviseli, nem lehet feloszlatni a skizma felszámolása előtt.

Erre valóban sor is került, az eddigi pápák önkéntes lemondása vagy kényszerű lemondása után, amikor 1417-ben Colonna Ottó bíborost választották új pápává, aki az aznapi szent tiszteletére az V. Márton nevet vette fel (1417-1431.). A pápa Rómába visszatérve azonnal hozzálátott az újjászervezés hatalmas munkájához, amelyben igen nagy segítséget nyújtott neki a Colonna család, az egész egyház érdekeinek szolgálatában. Ő hozta létre a pápai állam új kormányzati szervét, az államtitkárságot, s

Konstanz látképe

helyreállította Róma városának önkormányzatát. A bíborosi testületet egész Európában közismert humanista tudós főpapokkal töltötte fel, s egyre erősebbé vált az itáliai városok túlsúlya.

A konstanzi zsinat a hitbeli egységet Husz János máglyára küldésével (1415.) megoldottnak tekintette, azonban a huszita mozgalmat évtizedeken át nem sikerült Csehországban felszámolnia, sőt a fegyveres harc túlterjedt az országhatárokon is. Szellemi hatása pedig még maradandóbbnak bizonyult, s a reformáció előfutárának tekinthető.

A század legnagyobb s egyben utolsó reformzsinata, valamint a konciliarizmus csúcspontja az 1431-ben Baselbe összehívott egyetemes zsinat volt, amelyet Cesarini Julian bíboros, pápai legátus nyitott meg. Időközben Luxemburgi Zsigmond három keresztes hadjáratot is vezetett a husziták ellen, s 1433-ban sikerült a mérsékeltbb irányzatú huszitákkal, a kelyhesekkel a megegyezés, az ún. „prágai kompaktátumok”, amelynek során teljesítették a kelyhesek követeléseit. Ez a kiegyezés jelentősen növelte a baseli zsinat tekintélyét, amely kifejezetten a konciliarizmus elvén állva, határozottan a pápa felett állónak deklarálta önmagát. A szakítás a zsinat és a pápa, IV. Jenő (1431-1447.) között akkor következett be, amikor a bizánci uralkodó, VIII. Joannész Palaiologosz kérésére a pápa a könnyebben megközelíthető Itáliai Ferrarába helyezte át a zsinatot, ahol a keletiek uniójának a megtárgyalása lett kitűzve. A pápa és a görögök szándékát támogató zsinati atyák kisebbségben maradtak, a többség egészen 1448-ig Baselben maradt, s egészen a skizmáig jutott el, hajthatatlan konciliarizmusa következtében. A kisebbség Cesarini Julian és Nicolaus Cusanus (filozófus és humanista főpap) vezetésével átvonult 1438 elején Ferrarába, ahol IV. Jenő pápa mellett a bizánci császár és a konstantinápolyi pátriárka, valamint Bessarion niceai érsek vezetésével kb. 700 görög is megjelent a zsinaton, az unió lelkes hívével, Izidor kijevi érsekkel együtt. A görögöket latin részről senki sem kényszerítette az unióra, kivéve a történelmi szükségszerűség, az oszmán-török hódítástól való félelem, és a nyugati segítségnyújtás reménye. Álláspontjukat szabadon kifejtve, kompro-

misszumok útján sikerült is tető alá hozni a mindvégig egyenrangú félként kezelt görögökkel az egyházi uniót. Erre azonban már csak az 1439-ben Firenzébe áthelyezett zsinaton kerülhetett sor a Ferrarában kitört járvány miatt. A „Laetentur Caeli” kezdetű uniók dekrétum aláírását hamarosan követte a chalcedoni zsinat (451.) előtt elszakadt örmények, jakobita szírek és a libanoni maroniták egyesülése is.

Az uniót azonban a görögök elmulasztották otthon kellőképpen előkészíteni, s a bizánci nép ellenállásán hamarosan zátonyra is futott. Bizánc bukását a nyugati segítség sem tudta feltartóztatni, hiszen a nyugati kereszténységet már jó száz éve megosztó „százéves háború” befejező szakaszát vívták angolok és franciák egymással. 1453-ban, a százéves háború befejezésével egyidőben ért véget Bizánc ezer esztendősi történelme is.

A baseli szakadás elsimítása V. Miklós pápára (1447-55.) maradt, aki III. Frigyes német-római császárral konkordátumot kötött. A császár felszámolta a baseli zsinatot. A pápaságnak sikerült a konciliarizmus felett úrrá lennie, de a küzdelmekből súlyos presztizvesztéssel tudott csak kikecmeregni. Az 1378-as kettős pápaválasztással kezdődött nagy nyugati egyházszakadás folytatódott tovább a baseli szakadás során, s így a reformok elmaradása elemi erővel készítette elő a XIV. század elejére az újkor legnagyobb vallási jellegű forradalmát, a reformációt.

Kérdések:

1. A Hohenstauf dinasztia kihalása után milyen újabb ellenfelei támadtak a pápaságnak?
2. Mennyiben tekinthető fogságnak a pápák avignoni tartózkodása?
3. Miért jelentett rendkívüli veszélyt a szigorúan centralizált nyugati egyház csúcán támadt megosztottság? Hogyan sikerült megszüntetni az egyházszakadást?
4. Tekintse át Róma és Bizánc uniók törekvéseit!
5. Hogyan jelentkezik a rendi gondolat (konciliarizmus) a nyugati egyházban és mi lett a további sorsa?

20.

Előreformációs törekvések: Wyclif és Husz

A reformok szükségessége

„Az egyházat fejében és tagjaiban reformálni kell.” Ezt a gondolatot nemcsak az eretnek- és evangéliumi mozgalmak, nemcsak a megújulásra létrejött szerzetesrendek, de az egyház tanítói is képviselték. A hivatalos egyházi reformmozgalom központja a párizsi egyetem volt. Ennek tanárai azt hirdették, hogy az egyetemes zsinat, mint a hívők összességének képviselője, felette áll a pápának. A zsinat főfeladata a reformáció. Ezt a nézetet konciliarizmusnak (zsinat-elvűségnek) nevezték, szemben a pápai udvar (kuria) elsőbbségét hangsúlyozó (kurializmussal). Ugyancsak a reformzsinat elveit dolgozta ki Páduai Marsilius és az angol William Ockham. Felhasználva az antik római jogot, abból indultak ki, hogy a pápák és királyok egyaránt a nép megbízásából uralkodnak

(„népfelség-elve”), a világban a rendi gyűlések, ill. a városi önkormányzatok, míg az egyházban az egyetemes zsinatok útján. Tanításukat az ún. reformzsinatok próbálták meg a gyakorlatba átültetni. Adott volt tehát a lehetőség, hogy a kiutat nemcsak az általános elégedetlenségből fakadó eretnekmozgalmak elfojtásában (inkvizíció), vagy a kegyességi irányzatok különféle szerzetesrendekké alakításában lássák, hanem belső egyházi reformot indítsanak el.

A ferences rend egy részét az alapítójuktól örökölt szociális felelősségérzet és szegények nyomora készítette a kolduló-vándorló igehirdetői életforma, sőt a társadalmi igazságosság követelése vállalására. A XIV. században a spirituáli (lelkiek) és a fraticelli (kistestvérek) működtek ebben az irányban. Az ún. apostoli mozgalom Észak-Itáliában már szembefordult a fennálló társadalmi renddel és felkelést robbantott ki. Ennek élére a ferences Fra Dolcino állt. Mozgalmukat azonban levertek. A XV. században az obszerváns (a rendi szabályokat megtartó) ferences mozgalmak egyaránt szolgálták a tömegek evangélizációját, a nyomor enyhítését és a gazdagok felelősségre indítását. A XVI. század elején pl. a magyar reformátorok jó része az obszerváns ferencesek köréből került ki.

A XV. század végén működött Firenzében Girolamo Savonarola (+1498.) dominikánus szerzetes. Próféta elragadtatásában felindította a város polgárai egy részét az uralkodó Medici

John Wyclif

család elűzésére, a világi örömök megtagadására és önmaga próféta küldetésének elismerésére. Rövid ideig Ő volt Firenzében élet és halál ura. Végül külső segítséggel leverték és máglyára küldték. Mozgalma csupán Firenzére korlátozódott.

Előreformáció

Angliában egy tudós pap, John Wyclif (1320-1384.) tekinthető előreformátornak a XIV. században. Yorkshire grófságban született szegény nemesi családból. Már 16 éves korában az oxfordi egyetemre került, ahol doktorátust szerez és teológiát tanít. Hatalmas filozófiai és teológiai munkát végzett. Állást foglalt a kor legfontosabb bölcseleti kérdéseiben. Summa theologica (Teológiai összegzés) című főművében sokat foglalkozott az egyházi és világi hatalom problémájával, az egyház rendjével, reformációjával, a Szentírással, annak magyarázatával és az úrvacsorával.

Lutterworth gyülekezetében lesz pap és királyi káplán (gyóntató és tanácsadó). Mindkét fél megalégedettségére közvetít a pápa és az angol király konfliktusában. **Azt tanította, hogy világi dolgokban a király nincs alávetve a pápának.** Ezt szívesen hallotta az udvar és a főnemesség. Kedvező visszhangra talált a pápánál eladósodott hazájában az a nézete is, hogy **ellenezte a Rómának történő adófizetést. Később azonban továbblép és az elvilágiasodott egyházat az őskeresztyénség mintájára akarja reformálni, a Bibliát az egyházi tanítás fölé helyezi és angol nyelven terjeszti, Ő és hívei angol nyelven prédikálnak és tanítványai biztatására egy sereg laikus prédikátor indul a nép közé. Őket nevezik lollardoknak.** A szó „halkan éneklést” jelent, ugyanis a titkos összejöveteleken Wyclif követői nem akartak hangosan énekelni, nehogy felfedezzék őket. Ettől kezdve a klérus egy része erősen támadja Wyclifet. Az angol püspökök zsinata ítéletétől csak pártfogója, János herceg, az oxfordi egyetem és a londoni polgárok közbeavatkozása menti meg. **XI. Gergely pápa öt bullát ad ki ellene és 19 tételét nyilvánítja eretneknek.** Amikor viszont parasztfelkelés tör ki Angliában (1380-81.) ellenfelei a felkelők szövetségesének bélyegzik, nagyhatalmú pártfogói pedig elhide-

A Bibliotheca Chalcographica Wyclifet ábrázoló metszete

gülnek tőle. Kénytelen elhagyni Oxfordot. Utolsó éveit elhagyatva, vidéki papságban tölti. 1415-ben, mintegy 30 évvel halála után, az egyházból kiátkozzák, műveit eretneknek bélyegzik, csontjait kiássák és elégetik. A lollard mozgalmat - valamint a beghardoknak nevezett, betegápolással és a halottak eltemetésével foglalkozó ágát - kegyetlenül üldözik, de a mozgalom a felszín alatt előkészíti Angliában a reformációt, s közvetlen hatást gyakorol a huszitizmusra.

Csehországban Husz János mozgalmával joggal tekinthető előreformációnak. 1371-ben született Husinecban, szegény sorsú családból. 1396-ban a prágai egyetem magistere, 1400-ban pappá szentelik. Tanít a teológiai fakultáson, a prágai Betlehem kápolna prédikátora és a királyné gyóntatója. Rektorsága idején vita támad az egyetem német, ill. cseh hallgatói és tanárai között a cseh nyelv bevezetése és a szavazati arány megállapítása miatt, ennek következtében a németek elhagyják Prágát és Lipcsében alapítanak egyetemet. **A nemzeti gondolat hívei Husz mellé állnak, aki tudatosan az angol kapcsola-**

tokat ápolja - a cseh király nővére feleségül megy az angol uralkodóhoz -, olvassa és terjeszti Wycklif iratait.

Az ellentámadás nem marad el. A prágai érsek elhidegül tőle, eltiltják a prédikációtól, de Ő tovább prédikál. A kitört zavargások állítólagos pártolása és eretneknek mondott - valójában evangéliumi - tanítása miatt exkommunikálják (kiközösítik) a hivatalos egyházból, Prágát pedig interdiktum (egyházi átok) alá helyezik. **Amikor a bűnbocsátó cédulák árusítása ellen kel ki, IV. Vencel király kegyeit is elveszti és száműzetésbe kerül (1412-14).** Bujdosása közben is terjeszti eszméit szóban és írásban. Főműve az egyházzól szól, de fontos „A hat eltévelyedésről” írt traktátusa is.

Megidézük az 1414-es konstanzi zsinat elé, ahová el is megy, Zsigmond császár oltalomlevelének birtokában. Ott azonban a menlevél és a cseh rendek tiltakozása ellenére börtönbe vetik, mert indítanak ellene, s miután többször kihallgatják, mint megátalkodott eretneket halálra ítélik és 1415. július 6-án máglyán megégetik, hamvait a Rajnába szórják.

Husz Jánost ábrázoló metszet

Csehországban azonban megerősödik a huszita mozgalom. Egyik ága a mérsékelt kelyhesek csoportja (utraquisták), azaz az úrvacso-

rát a laikusoknak is kenyér és bor formájában adók, akikhez inkább a főnemesség és az egyetemi oktatók-hallgatók tartoztak. A kehely jelképét és a „két szín alatt áldozás” (úrvacsorázás) gyakorlatát a király eltúrta, a nemesség pedig kívánta, az egyetem teológiailag támogatta. Mivel Prága interdiktum alá került s ez azt jelentette, hogy nem volt szabad istentiszteleteket végezni, temetni és keresztelni a Rómához hű papoknak, a kelyhes papok átvették a templomokat. Tovább azonban ez az irányzat nem lépett, sőt kiegyeztek a pápával, aki megengedte nekik a kehely, a bor és a kenyér úrvacsorai használatát.

A radikális irányzat - később táboritáknak nevezték őket a Tábor hegyéről - azonban nemcsak egyházi, de társadalmi reformokat is akart és kész volt a fegyveres harcra. Elvetették a szentek tiszteletét, a tisztítóúz gondolatát, támadásokat indítottak a régi vallás követői és az egyházi birtokok ellen. Megindul a huszita háború (1419-34.). Élére Jan Žižka áll, aki elszánt katona. Az országgyűlés elfogadja az ún. 4 prágai cikkelyt (a laikusok úrvacsorai kehely használata, a prédikáció szabadsága, a papi szegénység és a cseh nemzet becsületének helyreállítása), a husziták a prágai vár ablakából kidobják 13 ellenfelüket és felkelést indítanak a fennálló rend ellen. A Tábor hegyén hadigazdálkodást és sokféle túlzást vezetnek be, egyebek között nőközösséget. 1434-ben legyőzik a táboritákat, Žižka már előzőleg meghalt.

Kérdések:

1. Mi volt az oka a középkori eretnekmozgalmaknak és reformációs törekvéseknek?
2. Érdekes-e egy hitbeli vagy társadalmi igazságért kiállni a túlerővel szemben? Nem felelőtlen-e másokat ilyesmire biztatni?
3. Kit tart ellenszenvesnek és kit rokonszenvesnek az egyházi reformmozgalmak képviselői közül?
4. Helyes-e az a nézet, hogy a nyugati egyház a XVI. századi reformációig teljesen egységes volt?

21.

A humanizmus és a reneszánsz

A humanizmus a középkort felváltó reneszánsz kor kezdetén kibontakozó szellemi áramlat. Neve a latin „homo” (ember) szóból származik. **A humanisták célja az ókori görög-római kultúra felélesztése volt.** Olyannyira visszakíváncsoztak az antikvitásba, hogy pl. egyik legjelentősebb képviselőjük, Petrarca úgy írt leveleket antik íróknak (Vergilius, Cicero, Seneca, Horatius), mintha azok élő személyek lennének. Mások dialógusokban folytattak párbeszédet az ókor nagyjaival.

Természetesen a középkor is ismerte az antik műveltséget. A keresztyén tanítás szolgálatába állította az antik szerzők írásainak egyes elemeit. De a Róma bukása óta eltelt évszázadok alatt az antikvitás igazi ismerete eltört vagy feledésbe merült.

Az ókori Itáliában éledt újjá, ugyanott, ahol egykor virágzott. **Nagy lökést adott kibontakozásának Konstantinápoly 1453. május 29-én bekövetkezett pusztulása. Ettől fogva ugyanis számos keleti tudós menekült Itáliába,** s a görög-római világ sok, addig ismeretlen emlékét hozták magukkal. Addig ugyanis a legnagyobb görög filozófusok (Platon, Arisztotelész) írásai inkább csak kommentárokban és a skolasztikusok szórszálhasogató magyarázataiban éltek tovább. Az eredeti szövegek, az ókori irodalom legjelentősebb alkotásaihoz hasonlóan, nagyrészt ismeretlenül lappangtak. A humanisták felkutatták az ókori klasszikusok munkáit, kézírataik egybevetésével igyekeztek megállapítani eredetei szövegüket és **a középkori „barbár” latin nyelvvel szemben visszatértek a klasszikus, cicerói latinsághoz. Legfontosabb elvük „ad fontes” = vissza a forrásokhoz! volt.**

Újrafelfedezték a régi görög-római „pogány” világ nagyszerű művészeti alkotásait is és

gyönyörködtek azokban. Tették mindezt azért, mert rokonnak érezték magukhoz az ókori embereszményt. **Szakítottak azzal az egyházi felfogással, amely a tudományt és a művészeteket az egyház tekintélyének vetette alá.** Figyelmük a túlvilági életről a földi életre irányult. Igyekeztek önmagukat, a világot, a természetet a maga valóságában megismerni. **Hitték és csodálták az ember méltóságát.** Erejükben és eszükben bízva messze utakra is elmerészkedtek. A nagy földrajzi felfedezések kora ez. Gondoljunk csak Amerika felfedezésére (1492)!

A humanizmus korában fejlesztette ki Johann Gutenberg Mainzban a mozgatható és cserélhető betűkkel történő nyomtatást. Legnevezetesebb alkotása, az ún. „42 soros Biblia”, 1455-56-ban készült el. A könyvnyomtatás ettől kezdve elterjedt az egész világon, és nagyban hozzájárult ahhoz is, hogy a humanizmus majd a reformáció tanításai meghódítsák a világot.

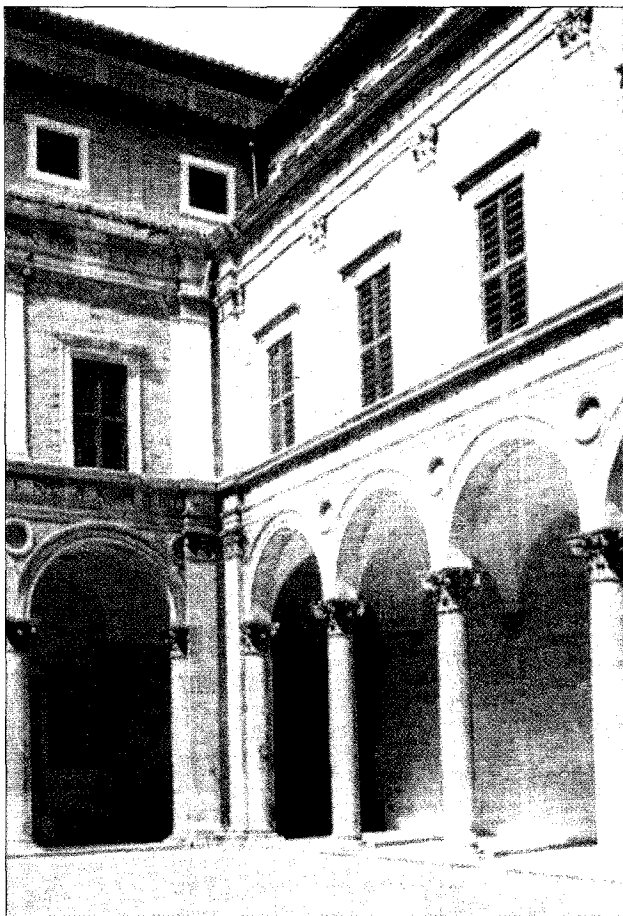
E korszakban csodálatos remekművek születtek: az irodalomban Dante, Petrarca, Boccaccio, Ariosto, Machiavelli stb.; a képzőművészetekben Giotto, Michelangelo, Leonardo da Vinci, Raffaello stb.; a zenében Palestrina alkotásai a legjelentősebbek. A természettudományok területén megingott a geocentrikus világkép és Kopernikusz lengyel csillagász felújította és bizonyította a heliocentrikus világképet.

A reneszánsz pápák

A humanizmus kezdetben az itáliai fejlett városállamok polgárságának ideológiája volt. Tévedés volna azonban azt hinni, hogy megmaradt e réteg körében. **Híve lett számos papi ember is, akik külsőleg ugyan nem szakítottak az egyházzal, de erősen világi életet éltek.** Sőt a pápák között is **tíz, ún. „reneszánsz” pápát jegyez fel a katolikus egyháztörténet 1447. és 1521. között.**

Világi fejedelemnek tekintették magukat és legfőbb céljuk a pápai udvar hatalmának, gazdagságának növelése és saját családjuk érdekeinek az előmozdítása volt. Művészetpártolásukkal ugyan hírt-nevet szereztek maguknak, de vallási kötelezettségeik ellátását nem tekintették elsődlegesnek.

V. Miklós (1447-1455) volt az első, aki rokonszenvezett a görög irodalom tanulmányozá-

Montefeltre herceg urbinói palotájának udvara

sával. Az Ő nevéhez fűződik a vatikáni könyvtár megalapítása.

Utóda, III. Calixtus (1455-1458) az első Borgia-családból származó pápa. Magyarországgal kapcsolatos intézkedése volt a déli harangzó elrendelése Hunyadi János nádorfehérvári diadala (1456) idején.

II. Pius (1458-1464) megválasztása előtt pápai nunciusként Magyarországon is járt, Mátyás király udvarában. Latin nyelvű történeti, földrajzi, néprajzi műveket írt, és kiterjedt levelezést folytatott.

IV. Sixtust méltán vádolhatták a nepotizmus (a családtagok irányában tanúsított kivételezés, kedvezés) vádjával. 1478-ban ő engedélyezte a spanyol királynak az állami inkvizíció megszervezését.

VI. Sándor pápa (1492-1503) fiaival együtt botrányos életet élt. Önző nepotizmusa következtében talán az ő pápasága idején süllyedt legmélyebbre a pápai udvar.

II. Gyula (1503-1513) sikeresen háborúzott az egyházi állam határainak kiterjesztése érdekében. Az ő nevéhez fűződik a római Szent Pé-

ter bazilika újjáépíttetése. Ennek érdekében a hívők körében pénzért bűnbocsátó leveleket árult.

A reneszánsz pápák sorát a Medici-családból származó, művészetpártoló X. Leó zárja le (1513-1521). Az ő uralkodása idején kezdődött el a reformáció.

A pápai udvarban és az egyházi életben tapasztalható visszaélések ellen a katolikus egyházon belüli reformtörekvésekkel a pápák komolyan nem foglalkoztak. Sőt VI. Sándor 1497-ben kiátkozta, majd máglyán megégettette Girolamo Savonarolat, a szigorú erkölcsű és kíméletlen szavú firenzei dominikánus szerzetest, aki beszédeiben az egyház és a társadalom megújulását sürgette. **Halála előtt Savonarola a következő prófétai szavakat mondta: „Történjék bármi, én bizonyosan tudom, hogy az egyház meg fog újulni.”**

A keresztyén humanizmus

Amerika felfedezése (1492) után Európa gazdasági és kereskedelmi súlypontja Itáliából Európa nyugati államaiba tevődött át. **Az Itálián kívüli humanizmus legjelentősebb képviselője a németalföldi születési Rotterdami Erasmus (1466-1536) volt. A deventeri kolostorban a devotio moderna (új vallásosság) szellemében nevelték. Ez az irányzat az egyén vallásos életének elmélyítésére helyezte a hangsúlyt és szembeállt a megmerevedett egyházi szokásokkal.**

Itteni tanulmányai után 1492-ben pappá szentelték, de rövid időn belül szakított a szerzetesi élettel. Európai körutat tett, amelynek során hosszabb ideig tartózkodott Angliában és Itáliá-

Rotterdami Erasmus

ban. Később Freiburgban, majd Baselben telepedett le.

Ő volt az első, aki eszméi terjesztésére használta a könyvnyomtatás lehetőségét. A reformáció előkészítőjének tartják két szempontból is. Főművében A Balgaság dicséretében ugyanis keményen, de ugyanakkor közérthető stílusban és szellemesen bírálta korának egyházi intézményeit, az egyházi hatalmasságoknak Krisztus tanításától való eltávolodását, visszaéléseit, valamint a szerzetesi élet megromlását. Eszménye a pompától, külsőségektől mentes vallásosság volt, és ebben Lutherhez hasonló elveket vallott.

A humanisták „ad fontes” elvét követve görögül latinra fordította és jegyzetekkel bőven ellátva 1516-ban jelentette meg Baselben az Új Testamentum kritikai kiadását. E kiadásával a nemzeti nyelvű Biblia-fordításoknak vetette meg az alapját. Maga Luther is az Erasmus által kiadott latin szöveget fordította le németre.

Bár Erasmus jelentős előkészítője volt a reformációnak, Luther mozgalmához mégsem csatlakozott. Az egyház megosztottságát ugyanis nem helyeselte az egyre komolyabbá váló török veszély idején.

Erasmus Újszövetségének egy lapja (Basel, 1516)

Feladat:

A természet szépségének költői kifejezése nem újdonság a reneszánsz korban. Keressetek a Zsoltárok könyvében szép természeti képeket!

Kérdések:

1. Miért éppen Itáliában indult útjára a humanista szellemi áramlat?
2. A humanisták nevezték el az őket megelőző időszakot középkornak és aggatták rá nyomban a sötét jelzőt. Mi lehet az elnevezés eredete?
3. Milyen volt a reneszánsz világképe?
4. Milyen közös vonások alapján beszélhetünk a reneszánsz pápák csoportjáról?
5. Miért Rotterdami Erasmus a legnagyobb hatású humanista? Milyen a viszonya a meginduló reformációhoz?

IV.

A reformáció előtti Magyarország egyháztörténete (X-XV. század)

22.

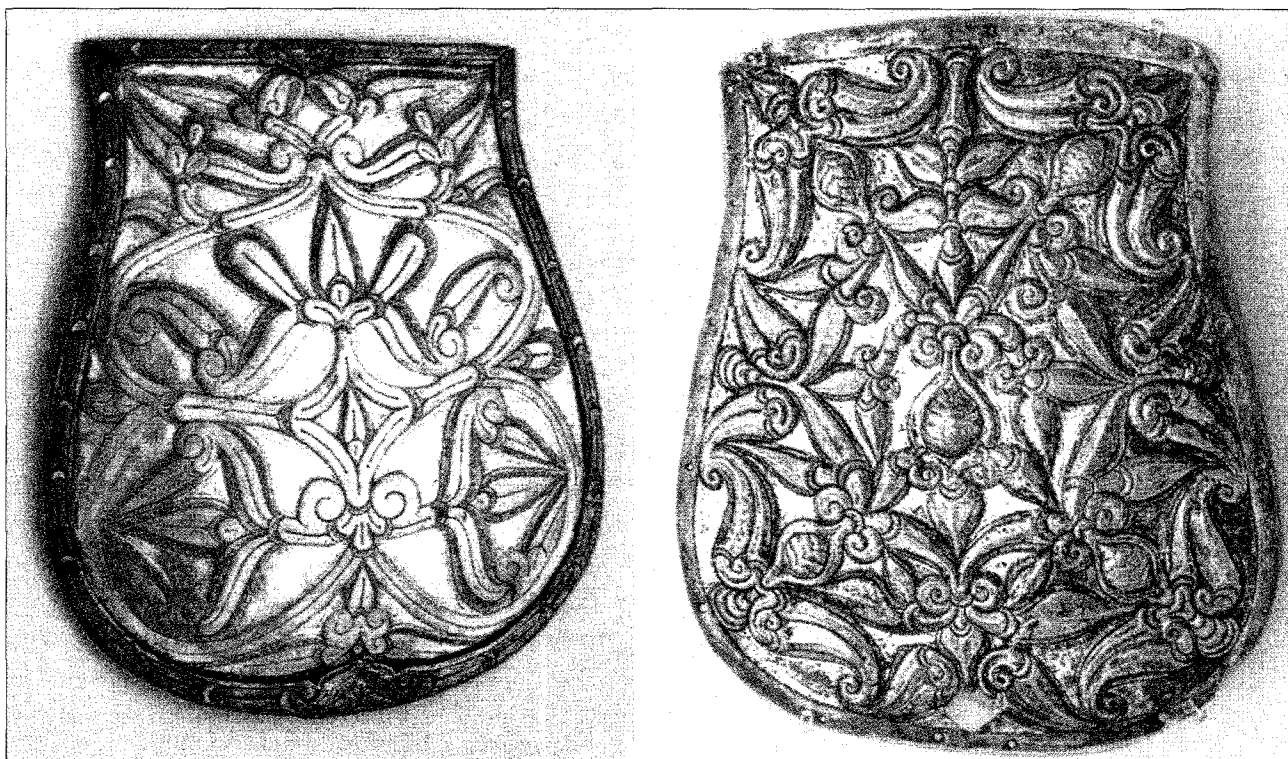
A magyarság és a monoteizmus (Kr.u. VIII-X. század)

A honfoglalás előtt a táltoshitű magyarság a korabeli világvallások közül már többel is megismerkedhetett, azok létezéséről kétségtelenül tudomást szerzett, erről korabeli írásos források is tanúskodnak számunkra. Közülük a legkorábbi, amellyel kapcsolatba kerülhetett a magyarság az a zsidó vallás volt, de mindmáig kérdéses, milyen mélységű volt ez az ismeretség. A Kazár Kaganátusban, melynek keretében őseink ugyan ismeretlen hosszúságú, de nem jelentéktelen időt töltöttek el, a zsidó vallás bizonyos értelemben államvallássá vált, miután talán 740-750. táján, a kagán és rokonai, valamint az előkelők - politikai megfontolásból

- felvették a zsidó vallást, majd a VIII-IX. század fordulóján Obadja kagán uralkodása idejében még szélesebb körben terjedt el a Tóra, a Misna és a Talmud tisztelete, zsinagógák és vallási iskolák létesültek. Más kutatók úgy vélik, hogy a zsidó vallás a Kazár Kaganátusban csak 860 után terjedt jobban el, amikor a keresztyén hithirdető Kirill (Konstantin) alulmaradt a kagáni udvarban a tudós rabbikkal folytatott hitvitákban. Egy bizonyos, hogy a IX. század második felében a néptömegek elsősorban az ősi türk, samanisztikus világképet vallották magukénak. Erről Ibn Ruszta arab író tanúskodik.

A Kazár Kaganátusban jelentős számú, Bizáncból elmenekült zsidó került a VIII. és a X. században, de a kaganátus délkeleti peremvidékeire (a mai Dagesztánba) valószínűleg már a VI. században menekülhettek zsidók Iránból. Ezek a menekültek hozzájárulhattak a zsidó hit térhódításához.

Egyes kutatók úgy vélik, hogy a Baranya megye területén, XI. századi keresztyén magyar temetőből előkerült, héber írásjelekkel ékes gyűrűk a magyarság és a kazár zsidóság kapcsolatát bizonyítják, amit a temetővel szomszédos falu Kozár neve is alátámasztani látszik. Az írásjeleket feliratszerűen elolvasni nem sikerült, azok inkább bajelhárító szerepet játszhattak.

Életfa ábrázolás a rakamazi tarsolylemezen

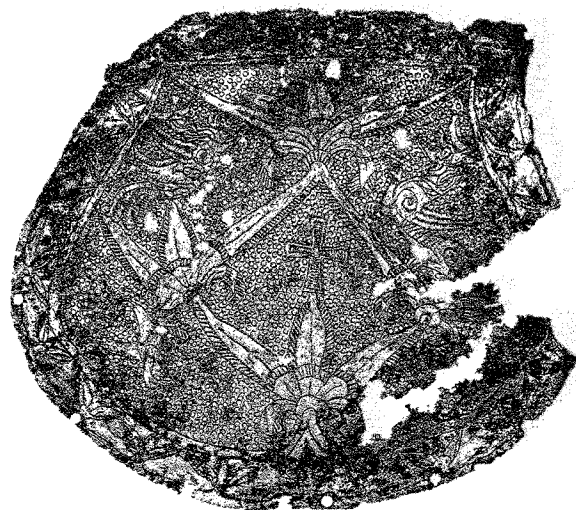
Joggal fel lehet tételezni azt is, hogy őseink a IX. században, vagy még előbb, az iszlámra vonatkozólag is rendelkeztek ismeretekkel, hiszen maga a kazár kagán még arra is rákényszerült, hogy megígérje az iszlám felvételét és így, maga és előkelői életét megmenthesse akkor, amikor az arabok üldözték és elfogták őt a Volgánál 737-ben. Időrendben a harmadik kazár fővárosban, Itilben, nemcsak zsidó imaház, de mohamedán iskolák, dzsámi és keresztyén templom is állott, melyeknek romjait annak a ma már fellelt helyén, talán fel is fognak tární a régészek a Volga-deltában lévő szigeteken, a Kaszpi-tengerben. A kazár-arab sorozatos háborúk, a kazárok élet-halál küzdelme alapvetően járult hozzá ahhoz, hogy ne az iszlámot vegye fel önként a kazár uralkodó és azarisztokrácia. Fontos viszont megemlíteni, hogy a kazárok híres kereskedői az arab ezüstpénzeket, az ún. dirhemeket használták, sőt utánozták is őket, vagy súlycsonkítással sajátos pénzlábukhoz alakították.

A Kazár Kaganátus a keresztyénséggel először délkelet felől jutott szoros kapcsolatba, amikor a VII. század nyolcvanas éveiben a dagesztáni Varacsan városban talán püspökség is létesül és maga az ottani kazár helytartó megkeresztelkedett, jóllehet ez nem váltott ki egyetértést a kagán részéről. Ettől függetlenül a keresztyén lakosságú, még délebbi, Kaukázuson-túli vidéket a VIII. század második felében a kazárok kétszer is feldúlták. A déli vidékkel őseink nem álltak kapcsolatban, sokkal jobban ismerhették a IX. században Kijevet, ahol a keresztyénség a Nagy Vlagyimir által véghezvitt tömeges megkeresztelkedés előtt már működtek keresztyén görög papok, a bizánci ortodox keresztyén egyház képviselői. Amikor a magyarok már Kijev alatt elvonulván átkeltek a Dnyeperen, akkor még az oroszok zöme természetesen pogány volt. A keleti keresztyénség fő bázisai a Bizánci Birodalom peremén, a Krím-félszigeten voltak, a kazár-bizánci háborúskodások veszélyzónájában.

A pogány (táltoshitú) magyarság valahol a Duna-deltánál, vagy az Al-Dunánál. 882-ben, tehát még a honfoglalás előtt találkozott Metóddal, Kirill testvérével, aki éppen útban volt Bizánc és Morvaország között. A magyarok vezetője már nyilván jól ismerte az ortodox

keresztyének szokásait, mert megölelte és megcsókolta őt (ez nem nomád szokás!), sőt még azt is kérte, hogy emlékezzen meg róla imáiban. Itt meg kell említenünk azt, hogy van olyan vélemény is mely szerint a találkozásra korábban, azaz 864-ben került sor, a kalandozó magyarok egyik seregének vezérével.

A honfoglalás kori régészeti leletek között van egy olyan tarsolylemez, amelyen egyenlőszárú bizánci keresztet és mellette óvó-védő szörnyállatot látunk bevésve. Ez a tarsolylemez keleten is készülhetett, lelőhelye Tiszabezdéd (Szabolcs-Szatmár-Bereg megye).

A tiszabezdédi tarsolylemez a kereszt motívummal

A keleti (ortodox, bizánci) keresztyénséggel való ismeretség és találkozás, valamint a politikai helyzet indokolta azt, hogy Gyula (talán Zombor) a X. században nem nyugati, hanem keleti keresztyén térítőt, Hierotheosz püspököt hívta be (954.), sőt maga is a kereszttségben a görög Sztephanosz nevet kapta.

A honfoglaló magyarság nem rendelkezett tételes vallással, hitvilága, világképe a szamanizmus körébe tartozott. Erős hagyományőrzés, totemizmus, őskultusz volt jellemző rá, hasonlóan más félnomád népekhez. Szomszédai azonban részben már lassan náluk államvallássá lett nagy világvallások vonzási körébe kerültek. Ez nem lehetett hatás nélkül őseinkre sem. A Kárpát-medencében való megtelepedéskor pedig jelentős keresztyén közösségekkel találkoztak, amelyek egy része még a pislákoló őkeresztyén hagyományokat folytatta, másrészt például az erdélyi és délmagyarországi bol-

gárok esetében a bizánci ortodox egyház térítő tevékenysége révén vált keresztyénné. **Tudunk az avar kor végén megindult kisebb nyugati térítésekről is, sőt arról is van értesülésünk, hogy 796-ban a frankok az avarok földjén, Pannóniában keresztyéneket találtak. A IX. század első éveiben az avarok egyes vezetői is megkeresztelkedtek.** Ennél jelentősebb volt Kirill és öccse Metód missziója. Később a IX. század derekán nemcsak a morvák földjén, hanem főleg a Dunántúlon, valamint a Dráva-Száva között (Metód II Hadrián pápától 869-ben Sirmium érseke címet is megkapta, de mivel ez a város akkor Bulgáriához tartozott, nem tudta székét elfoglalni.). A testvérek térítő tevékenységének súlypontja a Zala völgyében élő, zömmel szláv lakosság területére esett, ott, ahol akkoriban Mosaburg vár és város állott. Ez a tevékenység sértette Salzburg német egyházának érdekeit, mert annak missziós területe volt. A passai püspök 870-ben Metódot elfogatta, és Regensburgban őt a zsinat kolostorba záratta, ahonnan csak 873-ban szabadult ki VIII. János pápa erőteljes közbenjárására. A testvérek terjesztette szláv liturgia azonban rövidesen kiesett a használatból Pannónia területén, így az azon át kalandozó magyarok ezt nem igen ismerhették. Metód Morvaország érseke lett, majd 879-ben Rómába rendelték, ahol továbbra is jóváhagyták a szláv nyelvű liturgiát Morvaországban.

Kérdések:

1. *Miért a zsidó vallás elemeivel ismerkedett meg elsőként a pogány magyarság a Kr.u. VIII-IX. században?*
2. *Hogyan alakultak a keleti (orthodox) keresztyénség és a magyarság kapcsolatai a IX-X. században?*
3. *Milyen nyomai voltak a keresztyén térítésnek a honfoglalás-kori Kárpát-medencében?*
4. *Mit tud az ősmagyarok világképéről, a táltos-hitről?*

23.

A magyar egyházszer- vezet kiépítése Géza és I. István korában

A magyarság Krisztus tanításaival a Kárpát-medencében még jobban megismerkedhetett. Az itt élő szláv lakosok, a behurcolt hadifoglyok jobbára már keresztyének voltak. A X. század közepén Tormás, Bulcsu és az erdélyi Gyula Bizáncban megkeresztelkedtek (948.). A görög fővárosból térítő püspök jött a magyarok közé (Hierotheosz), aki a délvidéken és Erdélyben eredményesen működött. **A bizánci egyház mögött azonban a görög császárok hatalmi igényei álltak.** Ugyanekkor erősödött meg a német állam is. 962-ben uralkodóját, I. Ottót a pápa császárrá koronázta. A két birodalom szövetséget kötött, és félő volt, hogy a két hatalmas állam a magyar törzsek ellen fordul. **Célszerűbbnek látszott a veszélyesebb nyugati uralkodóval kiegyezni.**

972-ben Bruno Sankt Gallen-i szerzetest térítő püspökké szentelték. A passai püspök karantán-szláv papokat adott mellé, és ezzel megkezdődött a magyarság szervezett áttérése a keresztyénségre. A szláv papoknak köszönhetjük az új hittel kapcsolatos szavaink egy részét (bérmál, apát, apáca, stb.). A következő évben Quedlinburgban 12 magyar előkelő jelent meg Géza fejedelem megbízásából, hogy kijelentsék, a magyarság Európához akar csatlakozni.

A térítés sokszor erőszakosan történt. Géza - írja a krónikás - „a hit megerősítése végett tombolt vonakodó alattvalói ellen”. Ő maga azonban hitében felszínes maradt. Azt vallotta, hogy elég nagy úr ahhoz, hogy két istent szolgáljon. A királyi családot Brunó keresztelte meg. Utána következett a nevezetes térítők sorában Adalbert prágai püspök, aki a trónörökösnek, Istvánnak

(pogány nevén Vajknak) lett a nevelője. Több forrás neki tulajdonítja István megkeresztelését. Géza jelölte ki az első püspökség központját Adalbert tanácsára Esztergomban, s idején kezdtek el az építkezést a Szent Márton hegyen a bencések. Feleségének, Saroltnak bizánci kapcsolatait bizonyítja, hogy Veszprémvölgyben görögkeleti apácák monostora létesült (997.).

A keresztyénné válás, az állam megszervezése hosszú folyamat volt. Az alapokat Géza fejedelem rakta le, de a munka java fiára, Istvánra (997-1038.) maradt. István számíthatott mélyen vallásos feleségére, Gizellára, aki a bajor hercegi családból származott. Ahhoz azonban, hogy uralmát az egész országban elismerjék, fegyverhez kellett nyúlnia. Előbb az ellene lázadó Kopányt (997.), majd az erdélyi Gyulát (1003.) győzte le. Végül a Maros vidékének hatalmas urával, Ajtonnyal számolt le (1028.). Jóllehet Ajtony felvette a görög hitet, de tartományának a megtérítésére csak a legyőzése után kerülhetett sor, mivel nem lett valódi keresztyénné. Ez a táj vált legutoljára keresztyénné.

Istvánt 1000 karácsonyan (vagy 1001. január 1-jén) királlyá kenték. Mint ismeretes a mai Szent Korona nem azonos azzal a jelvényel, amivel Istvánt királlyá koronázták. Valószínűnek látszik azonban, hogy hasonlít az eredetihez. Még fontos hatalmi jelvény volt ekkor a királylándzsa.

A koronázás fontos lépés volt az egyház- és államszervezés területén. Ezzel a magyar államot Európa fejedelmei keresztyén országnak ismerték el. A koronázás révén azonban István fontos jogok birtokába jutott. Ebben az időben ugyanis az a felfogás élt, hogy ezzel a szertartással a király egyben főpapi jogokat szerzett, és függetlenül maga alakíthatta ki az egyházi szervezetet, maga nevezhette ki a főpapjait. VII. Gergely pápa később ezeket a jogokat már nem ismerte el. A koronázás révén István tehát a német salzburgi érsektől, ill. passai püspöktől független magyar egyházat tudott megteremtetni.

A koronázást nem ellenezte III. Ottó, német-római császár sem. Ebben az időben ugyanis a pápa a császártól függött. Szilvesztert épp a német uralkodó állította a nyugati egyház élére. Mind a ketten az egyetemes birodalom megvalósításán fáradoztak, amely a nyugati világot egye-

István király szobra a kalocsai székesegyházban

síti. A császár és a pápa tehát ekkor nem voltak még ellenségek. István elismerte a császár vezető szerepét, cserébe Magyarország nem lett német hűbéres tartomány.

István az egyházszervezés terén a kánonjog előírásai szerint járt el. Azt tartották ugyanis, hogy az önálló állam arról ismerhető fel, hogy 10-12 püspöksége van, amelyek élén az érsek áll. Királyunk ennek megfelelően 10 egyházmegyét szervezett, melyeknek a határait is ő állapította meg. Ezek a következők voltak: Esztergom, Veszprém, Kalocsa, Eger, Győr, Pécs, Gyulafehérvár, Bihar, Csanád, Vác. Esztergom érseki rangot kapott, nem sokkal később pedig a király Kalocsát is érsekséggé tette. A püspökségek területe több vármegyére terjedt ki. Egy-egy megye papjait a főesperes (ekkor még esperesnek hívták) ellenőrizte.

A nép lelki gondozásával a plébánosok foglalkoztak. **István az ún. keresztelő egyházi szervezetet honosította meg, ahol a templomokat a hívek közösen alapították.** Minden 10 falunak templomot kellett építenie. A plébánosnak két telket, ugyanennyi rabszolgát, és élőállatokat kellett adniuk. **Papról, könyvekről a püspök gondoskodott, ruhát, oltártakarót a király adott az új templomnak. Még a XI. század első felében azonban mind több lett az olyan templomok, monostorok száma, amelyeket egy-egy személy alapított, és a sajátjának tekintett.** Frank-német területen ilyen magán egyházak voltak ebben az időben.

Wonters látképe Pannonhalmáról

Az egyházszervezés fontos részét képezték a monostoralapítások, hisz a térítők javarésze szerzetes volt. Nyugatról bencések jöttek. Nagy szerepük volt a földművelés és kézművesség elterjesztésében. A legelső monostort, a pannonhalmi még Géza fejedelem alapította, bár birtokait már István királytól kapta. Az itt élő szerzetesek olyan jogokat szereztek, mint az itáliai Monte Cassino bencései. Így apátjukat maguk választhatták, és nem tartoztak a megyéspüspök joghatósága alá. Különleges kegyként István király Somogy megye tizedeit is nekik ajándékozta. Nevezetes bencés apátság működött még Zalaváron, Bakonybélen, Pécsváradon, Zoborban (Nyitra). A Somló hegy tövében bencés apácák laktak. **A monostorok és a püspökségek iskoláiban nevelődött ki az a hazai papság, amely a külföldi hittérítőket felváltotta.**

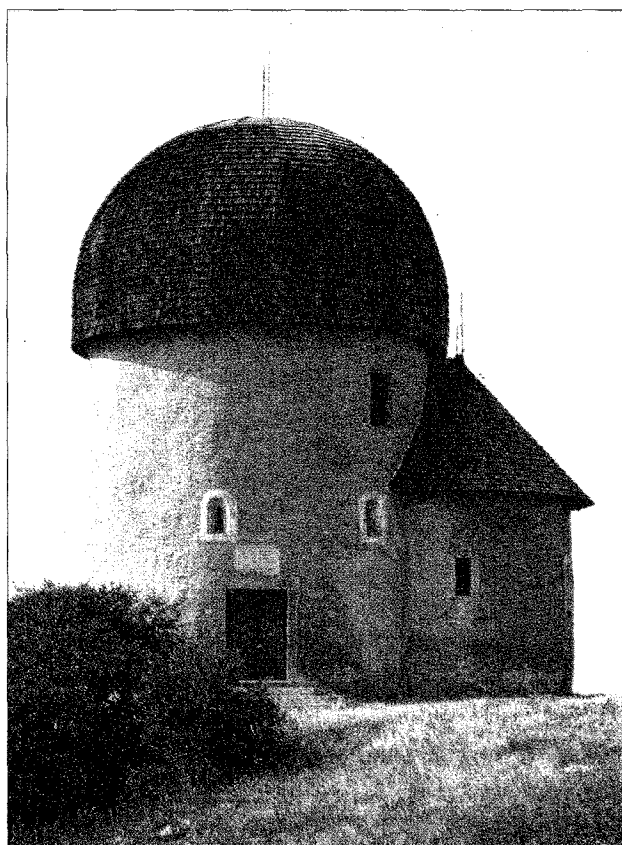
Ebben az időben a nyugati és a keleti kereszténység nálunk sem vált el élesen egymástól. István király szívesen fogadta a bazilita szerzeteseket is. Görög apácák számára a Veszprém-völgyben, Dunapentelén, Marosvárott (Erdély), Oroszlámoson (Bácska) és Szávaszentdemetere (Szerémség) voltak görögkeleti monostorok.

Azért, hogy az egyház hivatását teljesítse, vagyonra volt szüksége. Az uralkodó hatalmas birtokokat adományozott a püspökségeknek, érsekségeknek, monostoroknak. Az egyháziak az uradalmakat a nyugati tapasztalatok alapján szervezték meg. Így a szolgálónépet foglalkozásuk szerint csoportosították. Az egyházi birtokon élőkre az volt jellemző, hogy lakóhelyüket sohasem hagyhatták el, az egyház tulajdonában voltak.

István király rendelte el a tized szedését. **A tized háromnegyede a püspöknek, egynegyede pedig a plébánosnak járt.**

Amíg elég hazai pap nem akadt, a születő magyar kereszténység nem nélkülözhetette a külföldről jött egyháziakat. Közülük a legjelentősebbnek Szent Gellértet tarthatjuk, aki velencei származású volt. A művelt szerzetest István tartotta Magyarországon, és fiának, Imre hercegnek a nevelésével bízta meg. Gellért egy ideig a Bakonyban remetéskedett. Ő írta az első magyarországi teológiai munkát. Később a király rábízta az Ajtony tartományának a helyén szerveződő csanádi püspökségnek az irányítását (1030.k.).

Az uralkodónak művelt egyháziak voltak a segítségére az állam- és egyházszervezésben. El-

Egy román kori templom a Bakonyban (az ösküi templom)

ső okleveleinket a német császári kancelláriából hozzánk került pap készítette. Uralkodónk intézkedéseit olyan egyháziak fogalmazták, akik jól ismerték koruk egyházi és világi törvényeit. **Nagy királyunknak két törvénykönyvét ismerjük. Az elsőt a koronázás után, a másodikat pedig 1030 után adhatták ki. Cikkelyei között akad olyan, amely nyugati egyházi zsinat (847. évi mainzi zsinat) vagy kánongyűjtemény cikkelyeit szószerint megismétli.**

Könnyebb volt az egyházi szervezetet kiépíteni, mint a nép között az új hitet meggyökeresíteni. Törvényben kellett előírni a templom látogatását, és hogy a hívek a mise alatt ne morogjanak. A vasárnapi munka tilos volt, csak az öregek, betegek, és a tűz őrzői maradhattak otthon. A böjtök betartásáról és a gyónásról is intézkedni kellett. Az is természetes, hogy cikkelyt kellett alkotni a keresztyén vallás követéséről, a vétségek egyházi törvények szerinti büntetéséről. Igaz, a püspököket is figyelmeztetni kellett, hogy az egyházi vagyont ne tekintsék sajátjuknak.

Királyunk pártolta, ha a magyarok a keresztyenség fontos helyeit felkeresik. Magyar zarándokok számára szállóházat építtetett Jeruzsálemben, Konstantinápolyban, Rómában és Ravennában.

István nemcsak a hitet terjesztette, hanem maga is mélyen vallásos ember volt. Ezt példázzák Imre hercegnek szóló intelmei, amelyekben fia számára a legfontosabb uralkodói erényeket foglalja össze. A mű a tízparancsolat mintájára 10 fejezetben foglalja össze a legfontosabb tudnivalókat. A tanácsok között az első helyre a keresztyén hit megtartása került. Majd az egyház és a főpapok fontosságáról olvashatunk ebben az alkotásban. István arról sem feledkezett meg, hogy olyan keresztyéni erényeknek, mint az igaz ítélkezés, a türelem, a kegyesség, az irgalmasság gyakorlására figyelmeztesse a fiát. **Vallásosságát (és politikai bölcsességét) mutatja, hogy országát Máriának ajánlotta fel, aki a kor embereinek a szemében a világ királynője volt. Ezzel ugyanis elkerülhette a közvetlen pápai hűbéri igényeket.**

Imre herceg halála után (1031.) István a velencei dózse fiát, Pétert szemelte ki utódjául. Rokonát, Vazult mellőzte, mert nem élt keresztyéni

életet, és így okkal tarthatott attól, hogy nem fogja művét folytatni. Vazul merényletet szervezett ellene, ezért megvakítottatta, fiait (András, Béla, Levente) pedig száműzte. István király 1038-ban halt meg, Székesfehérváron temették el. 1083-ban avatták szentté.

Első királyunkat méltán tarthatjuk történelmünk egyik legnagyobb alakjának. Megteremtette a magyar államot, keresztyénné tette népét, és életével példát mutatott utódainak.

Kérdések:

- 1. Mit tud a térítésről?*
- 2. Mi a koronázás jelentősége?*
- 3. Melyek a magyar egyházmegyék? Hol voltak monostorok?*
- 4. Milyen intézkedéseket hozott István a hitélet erősítésére?*
- 5. Jellemezze első királyunk hitét!*

24.

A magyar keresztyén-ség válságai és megerősödése a XI-XIII. században

István halála után a keresztyénség még gyenge volt hazánkban. Az új uralkodónak, Péternek (1038-1041, 1044-1046.) az lett volna a feladata, hogy a helyi viszonyokat figyelembe véve tovább építse István művét. Sajnos nem így történt.

Péter nem volt tisztában a magyar viszonyokkal. Idegenekkel kormányzott, túlzott adókat vetett ki, két püspököt megfosztott méltóságától. A főurak ezért 1041-ben elűzték, és helyére István rokonát, Aba Sámuelet választották. Ő is keresztyén ember volt, és maga mögött tudhatta Gellért püspökkel az élen a főpapokat, akik attól féltek, hogy Péter politikája pogánylázadást fog előidézni. Péter nem nyugodott bele bukásába, és elnyerte a német-római császár támogatását. Miután a főurak szembefordultak Abával, 1044-ben Ménfő mellett csatát veszített. Péter visszatért, de nem változtatott politikáján. Sőt Magyarországot a német császárnak ajánlotta fel hűbérül.

Az előkelők Gellért püspök székhelyén, Csanádon gyűltek össze, és elhatározták, hogy hazahívják Vazul fiait, akik közül András is és Béla is keresztyén nőt vett feleségül. Csak Levente ragaszkodott a régi hithez. András hazajövetelének a hírére felkelés robbant ki az országban (1046.). A felkelők élén a békési főúr, Vata állt. András elé vonultak, és azt követelték, hogy rombolják le a templomokat, a papokat és a dézsmaszedőket öljk meg. A lázadók vissza akartak térni a pogány szokásokhoz. Papokat gyilkoltak le, templomokat gyújtottak fel. Áldozatuk lett maga Gellért és két püspöktársa, Budli és Besztrik, akik a Kelenhegynél (Gellért-hegy ma) haltak már-

tírhalált. Gellért püspök és társai épp Andrásához igyekeztek, hogy a felkelők megfékezésére bírják. András megrettent a kegyetlenségektől, és miután legyőzte Pétert, leverte a lázadást is.

Az új uralkodó elkötelezte magát az istváni mű folytatása mellett. Elrendelte, hogy a pogányok „*Krisztus igaz hitére térjenek vissza, és mindenben aszerint a törvény szerint éljenek, amelyre Szent István király tanította őket*” (Thuróczi-krónika). András helyreállította a korábbi államszervezetet és egyházszervezetet. Tihanyban 1055-ben monostort alapított, ahova halála után eltemették.

A béke azonban nem állt helyre az országban. Előbb több háborút kellett vívnia a német hódítók ellen, majd öccse, Béla herceg is szembefordult vele. A herceg ugyanis meg akarta szerezni a trónt. Miután legyőzte Andrást, ő lépett a helyére, de mindössze három évig uralkodott (1060-1063.). Az ő uralkodása idején volt az utolsó pogánylázadás. 1061-ben minden faluból 2-2 bölcs öreget hívott Fehérvárra, hogy tanácskozzanak. Mellettük azonban még sokan mások is a városba csődültek, és a régi életforma, a régi hit visszaállítását követelték. Végül Béla szétkergette őket, a varázslókat pedig börtönbe csukatta. A felkelők vezére Vata fia János volt.

Béla halála után fiai, Géza, László és Lampert királyuknak ismerték el András fiát, Salamont (1063-1074.). A hercegek és az uralkodó azonban nem éltek békében. Végül Géza elkergette Salamont, és ő lett a király (1074-1077.). Halála után öccse, I. László lépett a trónra (1077-1095.). ő erős kézzel kormányzott, és Salamon már soha többet nem tudta visszaszerezni a hatalmát. Sógorára, a német császára sem számíthatott, mert őt már ekkor az invazív hódítók kötötték le.

Lászlóra és utódjára, Kálmánra (1095-1116.) várt a feladat, hogy helyreállítsák mindazt, ami az elmúlt években elpusztult. Szent László vitéz lovag volt, akinek a hőstetteiről legendák születtek. 1068-ban Kerlés (Erdély) mellett a magyar seregeknek az egyik vezére, amelyik győzelmet arat a besenyőkön. A történet szerint egy magyar leányt mentett ki egy pogánynak a fogságából. 1085-ben és 1091-ben a pogány kunokkal szemben kellett az országot

megvédenie.

Vele szemben Kálmán a harcmezők helyett jobban kedvelte a könyvek társaságát. A hagyomány Könyves Kálmánnak nevezte el őt. „**Világiaknál szokatlan jártassággal tűnsz ki az egyházi írások tudományában, és ami még inkább illik a bírói hatalomhoz, a szent kánonok ismeretében**” - írta neki a pápa. Természetesen ő is értett a hadviseléshez. Befejezte Horvátország hódoltatását, amit még László kezdett el. Haddal ment azokra a keresztesekre, akik ahelyett, hogy békésen átvonultak volna az országon, rabolni és fosztogatni kezdtek.

Mindketten az állam és a keresztyénység megszilárdítását tekintették céljuknak. Ennek érdekében törvényeket hoztak. Mind Szent Lászlónak, mind pedig Kálmánnak a neve alatt két törvényhozási emlékünk maradt fenn. Az egyházfők ugyanebben az időben Szabolcson (1092.) és Esztergomban (1100.u.) tartottak magyar egyházi zsinatot, ahol a hitéletet szabályozták. Mint tudjuk, László törvényei szigorúak voltak, amelyeknek a szigorán épp utóda enyhített.

A pogánylázadások után még mindig voltak olyanok, akik ragaszkodtak a régi hithez. Többször kellett tiltani, hogy pogány módra kutak mellett áldozzanak, fákhoz, kövekhez, forrásokhoz ajándékokat vigyenek. A magyarságot még mindig a törvény szigorával kellett a templomok látogatására serkenteni. Ha valaki ezt nem tette, megbotozták. Ugyanígy a vásári árus, ha vasárnap nem bontotta el sátrát, 55 penzát volt köteles fizetni. Cikkely rendelkezett arról is, hogy a halottat a templom mellé kellett temetni. Határozatban írták elő, hogy a lázadások során elpusztult templomokat újjáépítsék.

Az uralkodóknak, a főpapoknak azonban már nemcsak a régi szokások, hit megszüntetéséről, hanem a magyar egyház építéséről is gondoskodniuk kellett. Előírták, hogy tanulatlan papokat ne szenteljenek fel, a kánonokok pedig egymás között latinul beszéljenek. Egyháziaknak tiltották, hogy világi öltözetet, vagy épp tarka ruhákat hordjanak. A magánegyházak tulajdonosai korántsem mind tartották be az előírásokat. Az is megesett, hogy a templom vagy kolostor alapítója, egyháza vagyonaival úgy bánt, mint sajátjával: visszavette,

másnak adta. A főpapok ezen a helyzeten is változtatni akartak.

VII. Gergely pápa célul tűzte ki a papi cölibátus bevezetését. A magyar egyház támogatta a pápai reformokat, de nálunk általánosnak volt mondható a papok házassága. Így ezt a reformot csak lassan, lépésenként lehetett bevezetni. Így 1092-ben a plébánosoknak még csak azt írták elő, hogy erkölcsös hajadont válasszanak. Később már azt akarták elérni, hogy akiket felszenteltek, ne házasodjanak. Nős papokkal azonban még a XII. század végén is találkozunk Magyarországon.

A hitéletet erősítette, hogy előírták, melyek azok az ünnepek, amelyeket mindenképpen meg kell tartani. **Összesen 32 egyházi ünnepet tartottak fontosnak a főpapok.** A hívők számára az évi háromszori gyónás volt a kötelező. Ismert volt a bűnbánat nyilvános módja is, amelynek a céljából vezeklő házakat rendeztek be a püspökségekben.

Noha a magyar egyház és az uralkodók a gergelyi reformoknak a hívei voltak, a pápák hűbérúri igényeit már nem fogadták el.

Királyaink ragaszkodtak az investitúrához is. A megerősödő pápai hatalomnak azonban egyre nehezebb volt ellenállni. 1106-ban ezért Kálmán király a guastallai egyetemes zsinaton lemondott arról, hogy a püspököket ő nevezze ki. Ám utódai továbbra is éltek az investitúra jogával. Csak III. István hagyott fel végleg ezzel a gyakorlattal (1169.). Ezt a döntést sürgette Lukács esztergomi érsek, aki a gergelyi reformok elkötelezett híve volt a XII. század második felében. Párizsban tanult, ahol iskolatársa volt Becket Tamás is.

László és Kálmán folytatták István egyházszervezői működését. **László Szlavónia számára püspökséget alapított Szent István tiszteletére (Zágráb, 1091. u.). Biharról Váradra helyezte a püspökség székhelyét, míg Bácsot a kalocsai egyházmegye második centrumává tette. Kálmán Nyitrán szervezett püspökséget (1110-1113.).** A XI. század végére fejeződött be a főesperesi szervezet kialakulása. Újabb bencés apátságok alakultak. Közülük a legnevezetesebb Somogyváron jött létre, ahová a franciaországi Saint-Gilles-ből jöttek szerzetesek.

Szent László uralkodásának nevezetes eseménye volt, amikor azokat, akik a keresz-

tyénség hazai terjesztéséért sokat tettek, 1083-ban szentté avatták: István király, Imre herceg, Gellért püspök, Zoererd és Benedek remeték. 100 év múlva (1192.) a katolikus egyház László királyt is a szentjei sorába emelte.

Ebben az időben emelkedett a művelődés színvonala a nagyobb egyházi intézményekben. Pannonhalma könyvtárában a XI. század végén 80 könyvet tartottak nyilván. Midőn a zágrábi püspökség megalakult, a szükséges könyveket már a magyar egyházak tudták összeadni a számára. István király tetteit 3 életrajz beszélte el. Az első a szentté avatására készült (1083 előtt tehát), majd egy kisebb legenda született (1095.u.). A legrészletesebb azonban az az életrajz volt, amit Hartvik püspök foglalt írásba (1112-1116.).

Az Árpád-korban a nyugati keresztyén-ség mellett erős gyökerekkel rendelkezett a görög hit is. István király után András is alapított rendházat a bazilita szerzeteseknek (Visegrád). Baziliták éltek még a tihanyi félszigeten, Arácson és Szőregen. A monostorok a görög és szláv szerzetesek mellett görög hitű magyaroknak is otthont adtak.

Az egyházszakadás után a nyugati keresztyénség tért hódított, úgy hogy a XII-XIII. század fordulójára a templomok és monostorok jó része már a latin egyház kezébe ment át. Néhol azonban (pl. Szávaszentdemeter) még a XIV. század elejéig megmaradtak a görögkeleti magyar keresztyének. A keleti keresztyénség elterjedtségét mutatja, hogy nálunk is népszerűek voltak azok a szentek, akiket Bizánc birodalmában kedveltek (pl. Szent Demeter, Szent Kozma és Damján, Szent Anasztázia stb.) . A bevándorolt románok, szerbek és ruszinok később új erőt adtak a görögkeleti hitnek Magyarországon.

Kérdések:

1. Miért robbantak ki pogánylázadások Magyarországon?
2. Hasonlítsa össze Lászlót és Kálmánt!
3. Hogyan szilárdította meg László és Kálmán a keresztyén hitet?
4. Hogyan viszonyultak a magyar uralkodók a pápák igényeihez?
5. Mit tud a keleti keresztyénség elterjedéséről?

25.

A magyar keresztyén műveltség

A magyar katolikus egyház élén az esztergomi érsek állt. ő koronázta a királyt, ő volt a királyi család plébánosa, felügyelte a királyi udvar papságát, nemzeti zsinatot hívhatott össze. Mint ismeretes, a koronázás csak akkor volt érvényes, ha az esztergomi érsek a Szent István-nak tulajdonított koronát Székesfehérváron helyezte a jövő uralkodó fejére. Az esztergomi egyházfőnek fontos világi feladatai is voltak. Így az 1370-es évektől kezdve ő töltötte be a kancellár méltóságát, tagja volt a királyi tanácsnak. Egyházmegyéje a Felvidék nyugati részére, Esztergom környékére, valamint Erdélyben Szeben és Brassó környékére terjedt ki. Néhány város (pl. Buda) plébánosa ugyancsak az esztergomi főpap irányítása alá tartozott. Rangsorban második volt a kalocsai érsek.

Az érsekek irányították az alájuk tartozó megyéspüspökségeket. A XII. század elején 12 püspökségbe volt osztva az ország területe. Az egyházmegyék száma később gyarapodott. A XIII. század első felében szervezték meg a szerémi és a boszniai egyházmegyét. A magyar király fennhatósága alá tartoztak a középkorban a horvátországi és dalmáciai egyházkerületek is (pl. Zengg, Zára, Trau stb.). Térítés céljából alakult meg a kunok között a moldvai-milkói püspökség (1226-1241.). A XIII. század végén a nándorfehérvári püspökséget azért hozták létre, hogy a görögkeletieket mind könnyebb legyen áttéríteni.

A püspökök munkatársainak számítottak a kanonokok, akik külön testületbe, a káptalanba tömörültek. Ők alkották a székesegyházak papságát. A XII. században váltak el a püspöktől, és lettek önállóak. A kanonokok eleinte szerzetesi közösségekben (a kánonok

szabályai szerint) éltek. Az életközösség a XIII. században bomlott fel, és ettől kezdve a kanonokok már külön laktak.

A székesegyházak mellett működő székeskáptalanokon kívül ilyen testületek létrejöhettek nagyobb, gazdagon megajándékozott templomok papjaiból is. Ezeket társaskáptalanoknak hívjuk. Pozsonyban, Székesfehérváron, Óbudán, Aradon találunk nevezetes társkáptalanokat.

A káptalanok élén a prépost állt. A kanonokok közül a legrangosabb az olvasó-, éneklő- és örkanonokok méltósága. Ők voltak a testület oszlopos kanonokjai. Az olvasókanonok végezte az oktatás irányítását. Az éneklőkanonok felügyelt az istentisztelet rendjére és éneket tanított. A kincstárra, levéltárra és a pecsétre pedig az örkanonok vigyázott. A káptalanok tagjai közül kerültek ki a főesperesek. A kanonokok száma különböző volt. A nagyobb helyeken sokan

Főhajó (Pannonhalmi Bencés Főapátság)

A háromhajós atemplom (Pannonhalmi Bencés Főapátság)

éltek (Esztergom 39, Székesfehérvár 40), míg másutt csak néhányan voltak (pl. Pozsony 14). Különleges hely illeti meg az esztergomi káptalant, mert tagjai közé számíthatta a királyt és a királynét is.

A hívek lelki gondozásával a plébánosok foglalkoztak. Vagyon, tekintély dolgában igen csak különböztek egymástól. A gazdag városi templomok papjainak helyzete és tudása vetekedett a kanonokéval. Némelyikük káplánok seregének parancsolt. Ezzel szemben szegényes kö-

rülmények között éltek a falusi templomok papjai. **Helyzetük attól függött, milyenek a kegyuraik.** Az egyház kegyurának volt ugyanis joga arra, hogy a lelkipásztor személyét kiválassza. Ám ők arra törekedtek, hogy olyan személyeket válasszanak, akik nekik engedelmessé válnak. A templom jövedelmeinek jórészt pedig elvették. Nem csoda, ha a plébános tudása alacsony színvonalú volt, ahogy az sem volt ritka, hogy a kegyurak évente hoztak új papot.

A világtól elzárva, rendházaik csendjében

éltek a szerzetesek. Nálunk a középkorban 20 férfi és 6 női rend tevékenykedett. A legtöbb monostort a királyok alapították, de sok kolostor alapjait gazdag világi birtokosok vetették meg.

A XI. században az első nyugati szerzetes közösséget nálunk a bencések hozták létre. A rend virágkora az Árpád-korra esett. Ekkor 81 monostorral rendelkeztek. A tatárjárás pusztításait azonban a benedekrendiek nem tudták kiheverni, úgyhogy 40 rendházuk megszűnt, vagy egy másik rend tagjai költöztek az elárvult falak közé. Ebben az időben az emberek már más szerzetesi közösségekre figyeltek.

Az első premontrei és ciszterci szerzetesek a XII. században jelentek meg nálunk. Az első premontrei ház II István uralkodása idején Várad közelében jött létre. 1264-re már 32 kolostoruk volt szerte az országban. A ciszterciek legkorábbi rendháza Cikádon (Tolna megye) épült fel (1142.). Ennek a rendnek a tagjai arra törekedtek, hogy a társadalomtól elvonultan éljenek. Épp ezért választották lakóhelyül az erdők mélyét, a magányos völgyeket. Földjeiket maguk művelték. Zircen, Szentgotthárdon, Egresen, Kercen (Szászföld) és Pásztón voltak nevezetes monostoraik. **Mind a két rend francia alapítású volt. Magyarországi közösségeik szoros kapcsolatot tartottak fenn franciaországi kolostoraikkal, és így hozzájárultak a francia kultúra hazai terjesztéséhez.**

A XIII. század nevezetes szerzetesrendjei, a koldulórendek - a domonkos és a ferences - már elsősorban a városokat választották tevékenységük színteréül. A domonkos életformát a bolognai egyetem magyar származású tanára, Pál honosította meg az országban a XIII. század húszas éveiben. Székesfehérvárott alakult az első kolostoruk. A rend tagjai térítették a kunok között. **Domonkos volt Julianus barát is, aki a magyarság keleten maradt maradványainál járt (1235.). Náluk is népszerűbbek voltak a ferencesek.** Annyira, hogy a XIV. század elejére már 54 rendházuk volt szerte az országban, míg a domonkosok csak 36 kolostorral rendelkeztek.

Sokakat vonzott a remeteélet. Az ilyen emberek hozták létre a középkor egyetlen magyar alapítású szerzetesrendjét, a pálosrendet. Nevét védőszentjéről, Szent Pálról kapta. Az első közösségek Patacon és a Pilisben jöttek létre a XIII. század első felében. A

szétszórtan élő remeték a század közepén Özséb esztergomi kanonok irányítása alatt egyesültek. A XIV. század elején Gentilis pápai legátus adott szabályzatot a mind népszerűbb szervezetnek. A XIV-XV. században újabb házak jöttek létre, úgyhogy a számuk a középkor végén 63-ra nőtt. Külföldön is ismerték őket. Magyar pálosok alapították Lengyelország híres kolostorát Czeszochowaban, ahova évente emberek ezrei zárandokolnak el. A rend központja Budaszentlőrincen működött, ahol Remete Szent Pál földi maradványait őrizték.

A kor lovagrendjei is helyet találtak nálunk. Sokfelé volt monostora a johannitáknak. A Német Lovagrend 1211 és 1225 között tevékenykedett a Barcaságban. Mivel független államot akartak, II András kiűzte őket.

Magyarországon kevés apáca zárda alakult. A férfi és női kolostorok száma úgy aránylik egymáshoz, mint 20:1. Közülük a XIII. században nevezetes lett a domonkosok nyulakszigeti (Margitsziget) zárdája, ahol IV. Béla leánya, Szent Margit élt. A XIV. században sok főúri leány a ferences apácák (klarisszák) óbudai kolostorában nevelkedett.

Ahogy másutt Európában, nálunk is akadtak nevezetes zárandokhelyek. Sokan keresték fel Váradon Szent László sírját vagy Újlakon (Szerémség) Kapisztrán János nyughelyét. Sok embert vonzott Bátaszékre a Szent Vér ereklye. Már kevesebben jutottak el Rómába, Compostellába, Aachenbe, Mariazellbe. A két németországi kegyhelyet gazdagon megajándékozta Nagy Lajos királyunk.

A vallásos élet elmélyítését szolgálták a különböző jámbor társulatok (Oltáriszentség, Mária Társulatok) a városokban. **A szegények és a betegek gondozását szolgálták a városi ispályok, amelyek egyben egyházi intézmények voltak.**

Az egyház elvben minden társadalmi réteg számára nyitva állt. Elsősorban a képzettség és rátermettség döntötte el, hogy kiből mi lesz. Kétségtelen ugyanakkor, hogy az előkelők gyermekei könnyebben tudtak magasabb rangot elérni, mint a szegény családok fiai.

Egyházi ember műveltség, megfelelő ismeretek nélkül elképzelhetetlen. Nem véletlen tehát, hogy az egyház gondot fordított az iskoláztatásra. **Az alapvető ismereteket a plébániai is-**

kolákban lehetett megszerezni. Nemcsak a városokban, hanem sokfelé a falvakban is találkoztunk iskolamesterekkel. Szélesebb ismereteket kínáltak a kolostori iskolák és a káptalani iskolák. A tananyagot a hét szabad művészet tárgyai képezték. A jövő papnak természetesen filozófiát és teológiát is kellett tanulnia. A székesegyházi iskolák közül kiemelkedett a XIII. században a veszprémi, ahol még egyházjogot is lehetett tanulni. 1276-ban azonban Csák Péter hadai feldúlták a várost, és az iskola elpusztult.

Nálunk a koldulórendek tartottak fenn főiskolákat. A domonkosok legfontosabb főiskolája Budán működött. Esztergom, Buda és Várad adott otthont a ferencesek hasonló oktatási intézményeinek.

Királyaink kísérletet tettek arra, hogy a legmagasabb ismereteket nyújtó egyetemek alapítsanak. Nagy Lajos 1367-ben Pécsen alapított egyetemet. Zsigmond 1389-ben vetette meg az óbudai egyetem alapjait. Az intézmény megszűnt, ezért 1410-ben újra alapította. 1467-ben Pozsonyban létesült egyetem. Sajnos ez az oktatási forma nálunk csak rövid ideig élt.

A magyar fiatalok külföldön szerezték meg a felsőfokú ismereteket. Párizs, Bologna volt eleinte a kedvelt célpontjuk. A XIV. században azonban már Prágában, Bécsben és Krakóban is működtek egyetemek. A magyarok ettől kezdve elsősorban ezekre a helyekre jártak.

Tudásuk miatt az egyháziak világi ügyek intézésében is szerepet vállaltak. Királyaink szívesen bíztak rájuk diplomáciai feladatokat. De egyháziak dolgoztak a királyi kancelláriában is.

A XIII. század közepéig az olyan pereket, amelyekben ember nem tudott határozni, istenítélettel döntötték el. Ezt az eljárást csak a püspöki és érseki székhelyeken, ill. a nagyobb káptalanoknál lehetett tartani. Az istenítélet legelterjedtebb formája a tüzesvaspróba volt, amikor meghatározott távolságra kellett egy izzó vasdarabot vinni. 3-4 napra a sebesült kezét bepólyálták, majd ezután a sebet megvizsgálták. A gyógyulás mértéke alapján állapították meg, hogy igaza volt-e az illetőnek vagy sem.

Mivel egyházi intézmények értettek az íráshoz, a XII. században mind többen fordultak hozzájuk, hogy ügyeiket velük jegyez-

tessék le. A nagyobb intézmények pecsétjeit az egész országban elfogadták. Így keletkeztek a hiteles helyek, amelyek afféle közjegyzői feladatot láttak el. Nagy Lajos király 1351. évi törvénye a számukat korlátozta. Csak a káptalanok, a nagyobb monostorok folytathattak ilyen tevékenységet. A hiteles helyek 1874-ig működtek.

A kor történeti munkáit is papok alkották. Anonymus XIII. század elején, Kézai Simon 1282-1285 között tevékenykedett. A Képes Krónika írói (XIV. század) ugyancsak egyháziak voltak. Nagy Lajos királyunk életrajzát János küllői főesperes írta (XIV. század második fele).

A kor egyházi műveltsége latin nyelvű, de már megjelentek magyar nyelvű alkotások is. A Halotti Beszéd a XII. század végéről való, az Ómagyar Mária-siralom XIII. századi szerző munkája. Tudunk arról, hogy a Biblia egyes részleteit is már átültették magyarra.

Kérdések:

1. Mit tud a magyar egyházi hierarchiáról?
2. Beszéljen a káptalanok szerkezetéről!
3. Melyek voltak az Árpád-kor nevezetes szerzetesrendjei?
4. Mit tud a koldulórendekről és a pálosokról?
5. Milyen világi feladatokat végeztek az egyháziak?

a vagyonközösség, a parasztok inkább a rendi szervezkedés útjára kívántak lépni.

A zsinati mozgalom veresége után a reform, a megújulás eszméje a ferences rend egyes áramlataiban élt tovább. A rend soha nem volt egységes, egyes szélsőséges irányzatait eretnekségnek bélyegezve maga az inkvizíció fojtotta el. A XV. század folyamán intézményesen is elkülönült az obszervánsok és a konventuálisok csoportja. Az obszervánsok a remeteségben, az eredeti ferenci regulák szigorú megtartásában keresték a megújulást, míg a konventuálisok kényelmesebben éltek és tulajdont is halmoztak a kolostori konventekben. Mivel hamarosan kisebbségbe kerültek, minoritáknak kezdték nevezni őket. 1444-ben az obszervánsok megkapták a minoriták budai, pesti és marosvásárhelyi kolostorait. **A XV. század végén a 107 magyarországi ferences kolostorból már 70 az obszervánsoké. Laskai Osvát obszerváns prédikátor 1498-ból való prédikáció-gyűjteménye a hazai devotio moderna első, megkapó jelentkezése.** Az egyes barátok prédikációiban megnyilvánuló társadalomkritika, és az egyházi előkelőségek életvitelének ostorozása ellenlépéseket váltott ki a felettes hatóságok részéről. 1513-ban a visegrádi káptalan gyűlésén elítéltek és kizártak egyes fiatal szerzeteseket, „*akik többet akarnak megérteni, mint ami helyes, bizonyos könyveket terítenek ki magyarázatra, ami nem szentírás-magyarázat, hanem szemfényvesztés és a nyugalom megbontása*”. A rendből eltávolítottak alig néhány hónappal később a keresztesek toborzásakor a felsőbbségnek való engedelmességnek megtagadására szólították fel a parasztokat. **A Dózsa-féle parasztháború nyolc kiemelkedő színtere közül ötben volt ferencesek lettek a felkelők kapitányai, és ők fogalmazták meg a felkelés ideológiáját.** A vereség utáni bosszú állami formát öltött. Az 1514. évi 48. törvénycikkely arról rendelkezik, hogy a gonosztevő papokat börtönbe kell vetni. **Az erjedést a megtorlás már nem tartóztathatta fel. Dézsi Balázs helytartó 1516. februári körlevelében szigorúan megtiltotta, hogy „az Apostoli Szentszék és az egyház gazdagsága ellen prédikáljanak”.** Egy évvel Luther fellépése előtt egyes szerzetesek már a pápát támadták. Az 1530-as években a káptalan határozatai már a lutheri tévelygés

áldozatairól írtak, megnevezve a rendből kizártakat. Ők lesznek a magyarországi reformáció élharcosai. Dévai Bíró Mátyás, Ozorai Imre, Benczédi Székely István, Sztárai Mihály és Szkhárosi Horváth András szakítottak a pápai hatalom alá rendelt katolikus egyházzal és immár magyar nyelven folytatódott írásaikban az az elesettekért felelősséget vállaló szociális kritika, amely a legjobb ferencesek sajátja volt a középkorban.

Hunyadi Mátyás egyházpolitikáját szorosan alárendelte a nagyhatalmi elképzelésének. Uralkodása alatt tűntek fel az első jobbagyfiúk a papi hierarchia csúcsán. Mivel nem számíthattak befolyásos rokonokra, erős becsvágy, gyakran az uralkodó elvtelen kiszolgálása jellemezte őket. A kortársak is értetlenül álltak Bakócz Tamás karrierje előtt. Mátyás kegyenceként lett győri, majd egri püspök, később esztergomi érsek, 1500-tól bíboros és az 1513-as pápaválasztáson csak egy szavazattal maradt le a későbbi X. Leó mögött.

A magyar egyházfők gazdagságával kevesen vetekedtek Európában. A XV. század végi 670 püspökségből 300 volt Itáliában és 14 a vele azonos területű Magyarországon. A leggazényebb dél-itáliai püspök évi jövedelme 33 aranyforintra, amíg az esztergomi érseké 24 ezerre rúgott (ez kétszerese lehetett a leggazdagabbnak tekintett Winchester és Rouen püspökének bevételeinél). A szerényebb magyarországi egyházmegyék is évi 3-5 ezer aranyat jövedelmeztek. Érthető, hogy Beatrix királynő mindent megtett annak érdekében, hogy Mátyás az unokaöccsének adományozza az esztergomi főegyházmegyét. (A reneszánsz pápák idején nem számított meglepetésnek, hogy Estei Hippolit csupán 7 éves volt beiktatásakor.)

VIII. Ince pápa adta ki 1484. december 5-én a Summis desiderantes kezdetű bullát, amely nyitánya lett a nagy európai boszorkányüldözésnek. Az újkor első két évszázada alatt becslések szerint kétmillió embert küldtek a máglyahalálba. Nálunk már Szent István törvényei rendelkeztek a boszorkányságról, ami alatt a pogány szertartásokon való részvételt értették. Szent László a fajtalanokot, a nemi kicsapongókat nevezte boszorkányoknak. Könyves Kálmán híres törvénycikkelye betiltotta a sztrigák üldözését. A korabeli fölfogás a boszor-

kányok sztriga, venefica és malefica fajtáját különböztette meg, akik egyaránt rontó hatalommal bírnak, elapasztják a tehén tejét, meddővé teszik az asszonyokat, jégverést hoznak a termésre stb., de a sztrigák állatformát (pl. bagoly) is ölhetnek. A veneficákat és a maleficákat ezentúl is bíróság elé állították. Szerencsére Magyarországon a boszorkányüldözés nem vált tömeghisztériává. 1526-ig csupán néhány halálos ítélettel járó perről tudunk, köztük néha 80-100 év is eltelt, tehát nem manipulált típusperekről volt szó.

Boszorkányégetés (miniatura, XVI. század eleje)

Az egyházi vezetés elvilágiasodása, az alópapság tudatlansága, a kolostori élet kiüresedése, a búcsúcédulák és a szentek ereklyéinek adás-vétele egyre több hívőt fordított szembe a hagyományos vallási keretekkel. A válságjelenségek mellett azonban számos nyoma van Mátyás és Jagellók korában a köznapi vallásosság elmélyülésének és a hitélet reneszánszának. Valójában most válik bensőségessé 500 év után a keresztyén érzület. Virágzik a kolostori kódex-irodalom, s a művek között egyre több a magyar nyelvű. Napirenden van a szerzetesi normák reformja, a végrendeletek tele vannak kegyes célra tett adományokkal. 1476. és 1526. között a Felvidéken és Erdélyben közel kétezer oltár- és táblakép készült, ahol a szenteket a hívők arcvonásaival és a kor köznapi viseletében ábrázolják. Az egyes városokban több tucat vallásos céh, ún.

konfraternitás mozgósítja a híveket egy védőszent neve alatt. A tagok maguk fizetik a miséket, segítézik az árvákat és az özvegyeket, befogadják és gyámolítják a szegényeket, mert úgy hiszik, hogy az ő imájuk könnyebb meghallgatásra talál Istennél. **A kor vallásosságában keveredik a válság és a megújulás készsége, és jelen van már a meginduló reformáció szinte egész szellemi eszköztára. Nem meglepő tehát, hogy Magyarországon gyors és élénk visszhangot váltottak ki a Luthertől induló reformáció eseményei és egyes áramlatai.**

Kérdések:

1. Milyen jogokat gyakoroltak a magyar vegyesházi királyok a katolikus egyház fölött?
2. Mely eretnekmozgalmak jelentkeztek a középkori Magyarországon?
3. Az egyházszakadást 1417-ben felszámolták, de később a zsinati mozgalom vereséget szenvedett. Hogyan függ össze a hitélet megújításának elmaradása a Lutherral kezdődő reformációval?
4. Voltak-e jelei a hitélet elmélyülésének az 1526. előtti Magyarországon?

Befordulat:

Nézz utána, milyen volt a ferencesek által kialakított eszmerendszer az 1514-es parasztfelkelés idején!

27.

A magyarországi humanizmus és reneszánsz

A humanizmus a középkori kultúra utóvirágzásával egyidejűleg a XV-XVI. században terjedt el Magyarországon. Már Zsigmond, majd I. Ulászló király kancelláriájában megfordult egy-egy külföldi humanista. Igazán azonban Mátyás király uralkodása idején terjedt el e szellemi irányzat olasz humanisták, ill. Itáliában járt magyarországiak közvetítésével. Hazai képviselői kivétel nélkül egyházi hivatalokat is betöltöttek, az volt ugyanis a fizetségük kancelláriai szolgálataikért. Jóllehet többnyire fel is szentelték őket, főpapi teendőik ellátása mellékes volt világi hivatalukhoz képest.

A magyarországi humanizmus legnagyobb alakja Janus Pannonius (1434-1472) Ferrarában, Padovában és Velencében folytatta tanulmányait és ismerte meg a humanizmust. Nagybátyja, Vitéz János közvetítésével bekerült a királyi kancelláriába. Munkájáért nemsokára megkapta a pécsi püspökséget. De karrierje nem ívelt feljebb, kegyvesztett lett Mátyás előtt. Ezért 1471-ben ő is a Mátyás király elleni összeesküvés egyik fő szervezője lett. Amikor Mátyás az összeesküvést leverte, Janus Pannonius önkéntes száműzetésbe menekült, de hamarosan meghalt.

Janus - bár nem maradt fenn egyetlen magyar nyelvű sora sem - az első humanista költőnk. Művei középpontjában - papi hivatala ellenére - önmaga áll a maga érzelmeivel, korlátaival, lelki és testi bajaival, gyötrelmeivel. Itáliai tanulmányai során kritikus szemmel nézte és epigrammafüzérben gúnyolta ki az 1450. szentév kapcsán V. Miklós pápát. A pápa ugyanis a szentév alkalmából a hívőknek bűneik másvilági büntetésének teljes elengedését, vagyis teljes „búcsút” ígért, ezért tódul-

tak az emberek seregestől Rómába. Janus világosan látta, hogy milyen nagy anyagi haszna van a szentévből a pápának, a római kereskedőknek és kocsmárosoknak.

Később már pécsi püspökként újra járt Rómában. A nem pápához méltó életet élő II. Pál pápáról ekkor írt epigrammákat. Bennük a pápa (= atya, apa) tényleges apaságát gúnyolta ki.

Pál pápához

*Van lányod s aranyad van, Pál, ugyancsak,
Hogy pápának alig volt még ilyen sok
Rómában; Hja nem is vagy „szent”-atyának
Jó, boldognak azért beválsz valóban.*

(Gáspár Endre fordítása)

*(Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény.
Humanizmus. Bp., 1998. 115. o.)*

Galeotto Marzio (1427-1497.) több ízben hosszabban is tartózkodott Mátyás udvarában. Itteni tapasztalatait örökítette meg a „Mátyás király bölcs mondásairól és tetteiről” szóló művében. Az egyik anekdota Mátyás véleményét foglalja össze a rossz papokról.

„A restség pedig, amit a görögök „acediának” neveznek, úgy befonja őket, hogy örökké pihennek, örökké álmosak, elhanyagolják az istentiszteletet, s legtöbbször délig alszanak. Színlelni, tettetni, szavukkal, arcukkal, de nem szívükben jóságot mutatni, álnok hízelgéssel behálózni az embert: ez szerintük mesteri ügyes elme. De hogy az igazat bevalljuk, egyet nagyon utálnak, hévvel riadoznak tőle, éjjel-nappal törpöngve, szorgosan kerülnek látványától borzadnak, félnek tőle, és soha sem kéréssel, sem fenyegetéssel, sem példákkal rá nem vehetők, hogy megkedveljék. Olyasmiről beszélek, amit a pokolban leledző dolgok közé számítanak.

Valamennyien mohón kérdeztük, mi az az egy; Mire Mátyás király azt felelte:

- Az inség, attól menekülnek annyira a papok! Ennek a bajnak a lelőhelye pedig a pokolban van, ...

Így leplezte le Mátyás király a rossz papokat a maga elmés beszédével!”

(Kardos Tibor fordítása)

(Galeotto Marzio: Mátyás királynak kiváló, bölcs, tréfás mondásairól és tetteiről szóló könyv Kardos Tibor fordításában. Magyar Helikon. Bp., 1977. 36-37. o.)

Egyházi élet a középkor végi Magyarországon

Magyarországon a XV. század második felében a római katolikus egyházi élet igen élénk volt. Az eretnek tanok terjedésének kivédése érdekében ugyanis különösen a ferences kolostorokban szigorúbb rendtartást követtek, nagyobb fegyelemben éltek a szerzetesek és apácák. A kolostori kultúra magas színvonalát bizonyítják Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát latin nyelvű prédikációskötetei. Ezek külföldön több tucat kiadást mértek a XV-XVI. században.

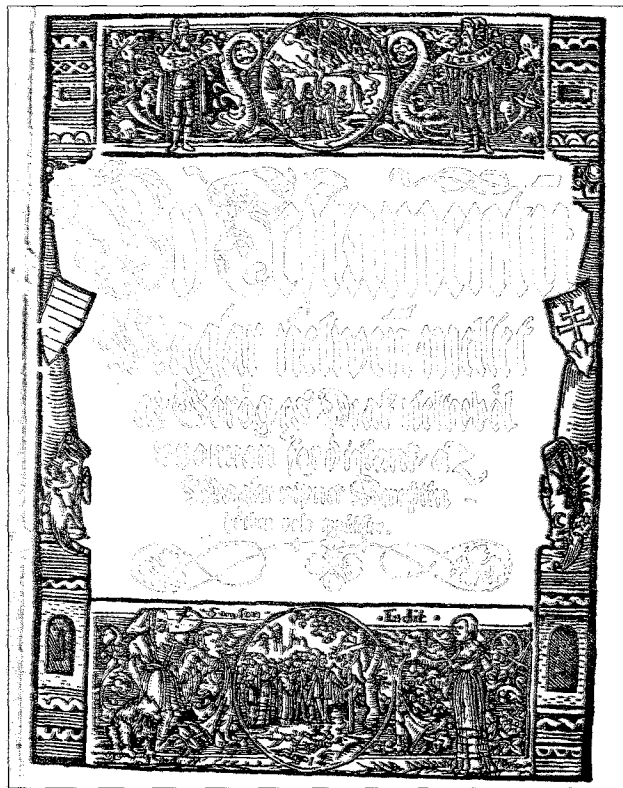
Magyarországon is érezte hatását a **devotio moderna**. Ennek az irányzatnak is köszönhető, hogy jelentős magyar nyelvű fordításirodalom jött létre. Köztük a devotio moderna (ld. 21. lecke) legjelentősebb képviselőjének, **Kempis Tamásnak Krisztus követéséről írott könyvének egyes részleteiből több magyar fordítás is készült.**

Erazmista bibliafordítóink

Az első erazmista bibliafordítóink **Komjáti Benedek, pozsonyi kanonok volt.** Bécsben folytatott egyetemi tanulmányai után előbb a

Temesvári Pelbárt

A Sylvester-biblia (1541)

Nádasdyak, majd 1530-31-ben özvegy Perényiné Frangepán Katalin udvarában élt, ahol Perényi János nevelőjeként működött. Úrnője ösztönzésére fordította le Pál apostol leveleit, az erasmusi textust véve alapul. Könyve a jelenleg ismert legrégebb magyar nyelven készült nyomtatvány. Krakkóban jelent meg 1533-ban.

Komjáti kezdeményezését Pesti Gábor folytatta. Pesti patricius családból származott. Bécsi tanulmányai során bekerült az ottani Luther-ellenes katolikus erasmista körbe. 1536-ban megjelentetett *Novum Testamentum ... Új Testamentum magyar nyelven* című fordítása előszavában lelkesült és tiszteletteljes hangon szólt Erasmusról, s idézte a bibliafordítás fontosságáról vallott nézeteit. Stílusát tekintve Pesti fordítása az egyik legjobb XVI. századi magyar bibliafordításunk.

Harmadik erazmista bibliafordítóink Sylvester János volt. Kisnemesi családból származott. Krakkóban, majd Wittenbergben folytatta tanulmányait. Elsajátította a három szent nyelvet (héber, görög, latin). 1534-től Nádasdy Tamás sárvári iskolájában, 1543-tól a bécsi egyetemen tanított hébert, görögöt és históriát. A Nádasdybirtokon működő sárvár-újszigeti nyomdában jelentette meg legfontosabb munkáit. Az első,

Magyarországon megjelent magyar nyelvű nyomtatvány az ő főműve: az Új Testamentum magyar nyelven (1541.) volt.

Kérdések:

- 1. Minek köszönhető a humanizmus gyors térhódítása a Mátyás-korabeli Magyarországon?*
- 2. Milyen humanista vonásokat lehet megállapítani Janus Pannonius életútjában és munkásságában?*
- 3. Milyen erasmusi ihletésű bibliafordítások születtek a XVI. század első felében?*

V.

**A reformáció Európában a
XVI. században**

28.

A reformáció előestéjén

Azok a tételek, melyekkel Luther Márton 1517-ben föllépett, nem voltak vadonatújak. Sok közülük már a középkori szerzetesi mozgalmakban és az előreformátoroknál (20. lecke) is föltűnik (inkább a megfogalmazásuk az, ami jellegzetesen lutheri). **Nem a tételek voltak tehát lényegesen újak, hanem az a világ, amely olvasta őket.** A Husz és Luther közötti évszázad gyökeres változásokat hozott az emberek, különösen a polgári rétegek életkörülményeiben és gondolkodásában.

A városok gazdagodásával párhuzamosan Nyugat-Európában a nemesség egyre inkább vesztett a jelentőségéből. A Német-Római Császárság már csak formális egységet takart, a hatalom tényleges birtokosai a tartományurak voltak, akik éppen a városokra, a megélnkült kereskedelemről származó bevételeikre támaszkodva a császárral is ujjat húzhattak. A változások másik nagy vesztese a parasztság volt. Egyes rétegei teljesen elszegényedtek, s csak kevesek útja nyílt meg a felemelkedéshez.

Az átalakulás a vallásosságot is érintette: **a templomok ugyanúgy tele voltak, mint korábban, de egyre nagyobb szakadék húzódott a különféle irányzatok, kegyességi formák között. Babonás ereklyetisztelet és cinikus pénzügyletek, szerzetesi kórházak és világvégeprédikátorok, monumentális építkezések és reformtörekvések megfértek egymással ugyanazon anyaszentegyház kebelén. A laikusok éles kritikával illették a papság világi pompáját, kicsapongásait. Az egyházfőket főleg korrupcióval vádolták, míg az alsópapságnak tanulatlanságát (sokszor írástudatlanságát) vetették szemére.**

A korszak jellegzetes figurája volt VI. (Borgia) Sándor pápa (1492-1503), aki semmilyen eszköztől nem riadt vissza, csak-hogy ha-

talmát biztosíthassa. Gyermekait (!) fejedelmi családok tagjaival házasította össze, egyházi méltóságokat és világi birtokokat osztogatott nekik. Kortársa, Girolamo Savonarola, firenzei domkosrendi szerzetes (1452-1498), viszont prófétai prédikációival az aszkézist hirdette, élesen bírálta a hatalmasokat (magát Sándort is), s a „krisztokráciát” igyekezett bevezetni, míg máglyára nem küldték.

A korabeli egyház legkirívóbb gyakorlata a búcsúcédulákkal való üzérkedés volt. Ennek háttérében a vezeklésről (búcsú) szóló középkori tanítás állt: a purgatóriumbeli majdani szenvedést a földi kegyes cselekedetek megrövidíthetik, ezekre tekintettel ad az egyház - a kulcsok hatalmának birtokában - feloldozást. Jócselekedetek azonban vásárolhatók is, hiszen az egyház az örököse a szentek temérdek jócselekedetének (ez az örökség „az egyház kincse”), amit kegyes célokra áruba bocsát. Ilyen jócselekedeteket tudhat magáénak a búcsúcédula boldog tulajdonosa. Luther korában a „kegyes cél” a római Szent Péter székesegyház építése volt.

Gyökeresen új helyzetet teremtett a kulturális érintkezésben a könyvnyomtatás feltalálása (1445 körül). Azokat az eseményeket, melyek korábban ismeretlenségben sülyedtek volna el, vagy a helyi hatalmasságok kénye-kedve szerint letek volna szerény visszhangra (pl. Luther 95 tétele), most röpiratok ezrei híresztelték túl az országhatárokon. Erasmus szatírának pl. 600 kiadása jelent meg a szerző életében, ezek egyike pedig 24000 példányban! Ha valahol föllobbant a tűz, sokkal nehezebb volt elfojtani: a nyilvánosság állt minden új Husz János védelmében.

A reformáció két fontos szellemi előzménye a devotio moderna (17. lecke) és a humanizmus (21. lecke) volt. Az előbbi mozgalomhoz tartozott Kempis Tamás (1380-1471), a Krisztus követéséről (De imitatione Christi) című könyv szerzője. Ez az áhítatoskönyv kéziratban majd nyomtatásban bámulatos gyorsasággal hódította meg Európát, s lett (a mai napig) a legolvasottabb művek egyike. A könyv újdonsága: Krisztusra összpontosító szemlélete (krisztocentrizmus) és a személyes hit hangsúlyozása; mindezek megelőlegezték Luther reformátori felismerését, az újra felfedezett evangéliumot és a „kereszt teológiáját”:

„Sokan szeretik most Jézus mennyei birodalmát, de kevesen hordozzák keresztjét. Sokan vágyódnak a vigasztalás után, de kevesen a szenvedés után. Sok társat talál az asztalához, de keveset a böjtöléshez. Mindannyian szeretnének vele örvendezni, de kevesen akarnak érte valamit elszerven. Sokan követik Jézust egész a kenyértörésig, de kevesen a szenvedés kelyhének kiürítéséig. Sokan tisztelettel veszik körül csodáit, de kevesen követik keresztjének gyalázatát. Sokan szeretik Jézust, míg valami baj nem éri őket. Sokan magasztalják és áldják őt, míg vigasztalásban részesülnek. Ha azonban Jézus elrejtőzik és egy kicsit magukra hagyja őket, akkor vagy zúgolódnak, vagy nagyon kétségbeesnek. Akik azonban Jézust Jézusért szeretik és nem valamilyen vigasztalásért, azok a szív minden háborúságában és szorongásában éppen úgy áldják, mint a legnagyobb vigasztalásban. És ha sohasem akarna nekik vigaszt nyújtani, mégis mindég csak dicsérenék őt és örökké csak hálat akarnának Néki adni.”

(A II. könyv 11. fejezete, Földváry Antal fordítása.)

A humanizmus nemcsak a klasszikus latin szerzőket tekintette örökségének, hanem emellett megteremtette a görög és a héber nyelvű tudományosság alapjait is. „Vissza a forrásokhoz!” („Ad fontes”) - hangzott jelszava, s mivel a teológia forrásai tudvalevőleg nem latinul íródtak, a XV. században egész Európa lázasan kezdte tanulni a bibliai nyelveket. E kutatás széles folyamatából két humanistát ragadjunk ki példaként: Lorenzo Vallát (1405-1457) és Johann Reuchlint (1455-1522). **Valla az újszövetségi szövegkritika úttörője. Elve az volt, hogy a szent szövegeket ugyanolyan módszerekkel lehet vizsgálni, mint az antik szerzők irodalmi műveit.** Ő hívta fel arra a figyelmet, hogy Hieronymus (Jeromos) latin fordítása (a Vulgata) több ponton eltér a görög Újszövetségtől, s a szemében a szövegghűség már többet nyomott a latban, mint az egyházatya tekintélye. Ugyancsak ő bizonyította be, hogy Nagy Konstatin adománylevele, mely a pápai állam alapító okiratának számított, nem más, mint négyszáz évvel későbbi hamisítvány.

Lorenzo Vallához hasonló eredményre jutott Reuchlin is egybevetve a Vulgátát a héber

Ószövetséggel. Továbbá ő állította össze az első héber nyelvtant, s ugyancsak ő próbálkozott először a héber betűk nyomtatásával. A humanizmus történetében Reuchlin az első homo trilinguis (a latin, a görög és a héber nyelv tudósa). Mikor Luther Márton fordítani kezdi a Ószövetséget, az ő unokaöccsét veszi maga mellé segítő-társul, a szintén kiváló hebraista Philipp Melanchthont.

E két mozgalom, a devotio moderna és a humanizmus csomópontján találjuk Desiderius Erasmust (Rotterdami Erasmus 1467-1536), a korabeli tudományosság fejedelmét. Az ő személye nemcsak azért tartozik ide, mert Lutherral való vitája révén a reformáció történetének szereplőjévé lett, hanem azért is, mert benne testesül meg a reformáció előtti Európa minden hagyományos reformtörekvése, melyek Luther fellépése után avultnak hatottak, ezért az ő sorsán kiválóan lemérhető, mennyire más volt az, amit a reformáció hozott.

Erasmus eszménye a keresztyén humanizmus volt, mely a dogmatikus vallásossággal szemben inkább bensőséges, külső pompától mentes, és erkölcsi alapon ítél el minden visszaélést (pl. a búcsúcédulákat és az ereklyeimádatot is). A moralista Erasmus maró gúnnyal ostromozott minden hatalmasságot szatíráiban (a legismertebb A balgaság dicsérete), nem kímélve az egyházat sem, melynek maga is felszentelt papja volt. Nemcsak antik görög szerzőkkel foglalkozott, hanem 1516-ban Valla nyomában megjelentette a görög Újszövetség kiadását is, melyben a régi kéziratokra támaszkodva több fontos helyen javított a hagyományos szövegen. E módosítások sokféle felháborodást keltettek, ám másokat - így Luthert is - inkább felvillanyoztak. Amikor Luther Wartburg várában németre fordítja az Újszövetséget, az erasmusi szöveget veszi alapul. Újszövetsége előszavában Erasmus síkra szállt a nemzeti nyelvű bibliafordítások mellett: felhívását mindenütt tettek követték, a magyar reformátoroknál is élénk visszhangra talált.

1. Mely szerzetesrendeknél találjuk meg elsősorban a reformáció csíráit?
2. Jellemezd röviden a humanizmust és a devotio moderna mozgalmát!
3. Melyik az a terjedelmesebb mű, mely elsőként hagyta el Gutenberg nyomdáját?

29.

A lutheri reformáció

Luther Márton (1483-1546) bányászcsaládból származott, de szülei mindent megtettek taníttatásáért. Az erfurti egyetemen jogot kezdett tanulni, ám egy halálos ijedelme után (egy viharban közvetlen közelébe csapott le a villám) belépett az ágostonos szerzetesek közé. **Pappá szentelése után Rómába is eljutott, ahol végigzárandokolt minden jelentős búcsújáró helyet, mégsem érezte biztosítva üdvösségét.** 1512-ben nevezték ki a bibliamagyarázat tanárának a frissen alapított wittenbergi egyetemre. A Zsoltárok könyvét, a Római és a Galata levelet magyarázva jutott reformátori felismerésére, melynek megszületését később „toronyélménynek” nevezte.

Ezt a döntő változást (az evangélium újrafelfedezését) így fogalmazta meg „Jer Krisztus népe nagy vígan“ kezdetű énekében (Református Énekeskönyv 298. 2-4.):

„A Sátán tett rám rabigát És már halálba vesztem, A bűn gyötört éj- s napon át, Mert benne gyökereztem. Mind jobban elsüllyedtem én,

Nem volt számomra már remény, Megült a bűnek átka.

Nem használt, sőt káromra lett, Ha bármi jót is tettem, Mert az égi ítéletet Önkényből megvettem. Mégis kínzott a félelem, Hogy csak a halál van velem És a poklokra hullok.

Ám az örök szent irgalom Nagy inségem megszánta És könyörülvén ily bajon Megenyhíteni kívánta. Mint jó Atya, szívébe vett, Nem játék volt, amit megtett, Legfőbb kincsével, értem.”

Ez a felismerés állt a háttérben annak az eseménynek, melyhez általában a reformáció kezdetét szoktuk kapcsolni: a 95 tétel közrebozsátásának (1517. október 31.).

A tételek megfogalmazására Luthert a búcsúcédulákkal való visszaélés indította. Egy Johann Tetzel nevű domonkosrendi szerzetes (1465-1519) óriási sikerrel árulta a „bűnbocsánatot” Németországban. Wittenbergben mindenszentek napján nagy tömeg szokott összegyűlni, hogy megtekintse (ugyancsak vezeklésképpen) a választófejedelem messze földön híres ereklyegyűjteményét. Ennek a napnak az előestéjén tette közzé Luther (a hagyomány szerint a vártemplom kapujára szögezve) 95 tételét, mellyel vitára hív föl a búcsú kérdéséről. **A tételek nemcsak a bűnbánat akkori gyakorlatát bírálják, hanem annak teológiai háttérét is támadják, leszögezve, hogy „az egyház igazi kincse az Isten kegyelmének és dicsőségének legszentebb evangéliuma.”** Az ártatlan tudományos vitának induló ügy, mivel nyilvánvaló visszaélésekre irányította a figyelmet, a sokadalomban óriási feltűnést keltett, napokon belül már nyomtatásban terjesztették a tételeket, aláásva ezzel Tetzel üzleti kilátásait.

A következő három év disputái során válik Luther tekintélytisztelő szerzetesből a fölfedezett igazság következetes harcosává és a szentszék ellenfelévé. Mikor Cajetan bíboros Augsburgban kihallgatja (1518), még a zsinatok végzéseire hivatkozik, de a Johann Eckkel folytatott lipcsei hitvitan (1519) már ezeket sem tekinti tévedhetetlennek: egyedül a Szentírásra hagyatkozik. Röpiratai (A jó cselekedetekről; A német nemzet keresztyén nemességéhez; Az egyház babiloni fogságáról; A keresztyén ember szabadságáról) számtalan követőt szereznek neki, s ami a legfontosabb, mel-

Lucas Cranach: Luther (festmény)

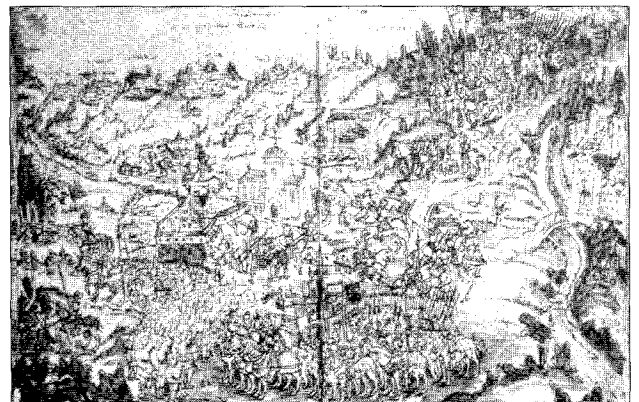
lé állítják Bölcs Frigyes szász választófejedelem (1486-1525). **A tételek visszavonását követelő pápai bullát nyilvánosan elégető Luther magára vonja a kiközösítést, melyet a wormsi birodalmi gyűlés 1521-ben a birodalmi átokkal is megerősít: ami annyit tesz, hogy Luthert vagy védelmezőit bárki, bárhol büntetlenül megölheti (wormsi ediktum).** A wormsi gyűlés óta V. Károly császár (1519-1556) is a reformátor engesztelhetetlen ellenfelének számít, de a tartományurak és a birodalmi városok sorban hozzápártolnak.

Az átokkal sújtott Luthert Bölcs Frigyes Wartburg várába menekítette, ahol Luther kényszerű tartózkodása alatt elkészítette az Újszövetség német fordítását, amely 1522-ben jelent meg (a német teljes Biblia ezt majd 12 év múlva követi). E munkájával Luther nemcsak a német irodalmi nyelv megteremtésében tett hatalmas lépést, hanem **megnyitotta a nemzeti nyelvű, reformátori szellemű bibliafordítások sorát is.** A reformátori szellemű fordítás azt is jelenti, hogy már nem a Vulgatát, hanem az eredeti szöveget veszi alapul. A wartburgi

biztonságot Luther csak annak hírére hagyta ott, hogy Wittenbergben törvényeskedő „próféták” dúlják föl az egyházi életet. Hazatérve prédikációival lecsillapította a zavargásokat, s többé már nem távozott el tartósan a városból.

A német reformáció történetének következő fontos állomása az **1525-ös év, az elhatárolódások éve.** Erasmus iratára (**A szabad akaratról**) Luther ellenirattal válaszol (**A szolga akaratáról**), ezzel szakít a vele rokonszenvező, ám a régi egyházhoz kötődő humanizmussal, annak emberközpontú világgépével, az ellentéteket összebékítő törekvéseivel. A másik oldalon - még keserűbb - elhatárolódást a német parasztháború hoz. Luther határozottan elutasítja a parasztok 12 pontját, akik az evangéliumból kovácsolnak maguknak politikai programot, önkényesen magyarázzák a Szentírást, és mindezt Lutherre hivatkozva teszik. A véres felkelés és a még véresebb megtorlás megerősíti a reformátort abban, hogy a szabadság semmivé, vagy még keserűbb szolgálattá lesz szeretet, Isten iránti engedelmesség és önkéntes szolgálat nélkül.

Worms után V. Károly kilenc évre elhagyta Németországot, s teljesen lekötötték a franciákkal és a pápával vívott háborúk. Az ediktumot ki-ki saját lelkiismerete szerint igyekezett (vagy nem) végrehajtani, a katolikus fejedelmek üldözték tartományaikban a lutheránusokat, míg az evangélikus tartományurak védelmi szövetségbe tömörültek. Az 1526-os speyeri birodalmi gyűlésen a két párt egyenlő erővel vonult föl; s ez, valamint a török fenyegetése (Mohács!) elősegítette a kompromisszumos megoldást. Abban állapodtak meg, hogy egyelőre (az összehívandó zsinatig) **minden fejedelem a maga területén**

Kép a német parasztháborúból: a Sváb Szövetség urainak meghódolása

illetékes az egyházi ügyekben, ami a reformáció szempontjából kétélű fegyver volt ugyan, de ezen területi elv alapján kezdődhetett meg a tartományi egyházak szervezése. Az ekkor kialakult struktúra Németországban évszázadokig fennállt. **Luther ugyan mindig az egyházi és a világi hatalom szétválasztásának szükségességét hirdette, de elfogadta, hogy a helyzet kényszere folytán a tartományúr álljon az egyházak élén, s maga is tevékenyen részt vett az egyházlátogatásokban.**

Az 1529-es speyeri birodalmi gyűlés idejére az erőviszonyok lényegesen megváltoztak: a császár minden fronton győzött (Bécs!). A többségben lévő katolikus párt ezért megerősítette a wormszi ediktumot, amire az evangélikusok tiltakozásul (egyebet nem tehettek) kivonultak az ülésről. Erről a protestálásról nevezték őket ezután protestánsoknak. Mindkét párt izgalommal várta a császár hazatérését, hogy ő tegyen pontot a vita végére.

A protestánsok szorongatott helyzete arra indította Hesseni Fülöp fejedelmet, hogy békét teremtsen a reformáció svájci és wittenbergi ága, Zwingli és Luther között. A teológiai ellentétet a marburgi kollokviumon (1529. októbere) kellett volna a vitás feleknek megszüntetniük, ám az összefogás kísérlete az úrvacsora értelmezésének kérdésen (miként van jelen Krisztus?) zátonyra futott. Ez a szakítás utóbb véglegesnek, s kis híján végzetesnek bizonyult, mert lehetetlenné vált a protestáns erők egységes fellépése.

A császár csak 1530-ban találkozott újra rendekkel. Az Augsburgba (Ágosta) összehívott birodalmi gyűlésen végre hozzájárult ahhoz, hogy az evangélikusok fölolvassák hitvallásukat. Ezt - mivel Luther az átok miatt nem lehetett jelen - Philipp Melanchthon fogalmazta meg (Ágostai Hitvallás), és 5 fejedelem, valamint 2 város (Nürnberg és Reutlingen) írta alá. Bár a szöveg a megegyezés reményében, a közeledést szem előtt tartva fogalmazódott, az akkori helyzetben mégis hitvalló bátorság kellett annak nyílt vállalásához. **A császár végül nem a Hitvallást, hanem annak katolikus Cáfolatát fogadta el, és a gyűlés megújította a wormszi ediktumot (ám annak végrehajtására a remélt zsinatig haladékot engedélyezett).** A protestánsok által a következő évben létrehozott

Melanchthon (Lucas Cranach festménye)

Schmalkaldeni Szövetség alapirataul az Ágostai Hitvallást fogadta el, ezóta nevezik magukat a lutheri reformációt követő egyházak ágostai hitvallású evangélikusoknak.

1. Mit jelent a „a választófejedelem” cím?
2. Mennyiben készítették elő az előreformátorok Luther föllépését, milyen közös elemeket találhatunk tanításukban?
3. Hogyan hatott a külpolitikai helyzet alakulása a német reformáció sorsára (vö. pl. a két speyeri birodalmi gyűlést)?
4. Hogyan tükröződik az egyház kincséről szóló tanítás Luther idézett énekében?

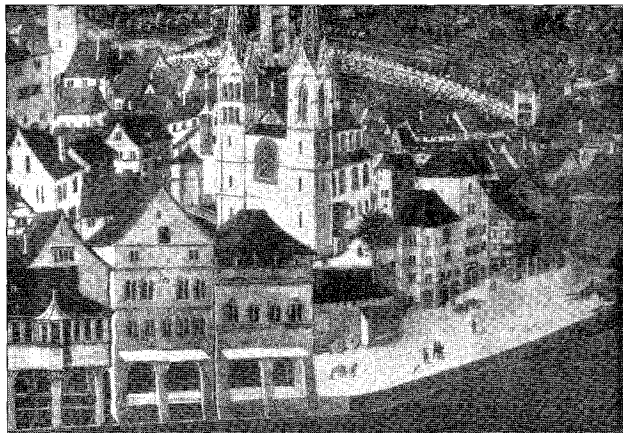
30.

Ulrich Zwingli és a német-svájci reformáció

A XV. és XVI. század fordulóján Svájc németajkú kantonjai államszövetséget hoztak létre (Eidgenossenschaft). Ez a politikai képződmény a sváb háborúban (1499.) elszakadt a Német-Római Birodalomtól s kicsiny, de erős állammá szilárdult. Nemcsak önálló tudott maradni a körülötte lévő nagyhatalmakkal (Német-Római Birodalom, Franciaország, Pápai Állam) szemben, de jó pénzért még zsoldosokat is küldött azoknak.

A Svájci Államszövetség egyik legfontosabb kantona Zürich volt a maga hatvanezer lakosával, abból ötezen laktak a városban. A várost a Nagytanács vezette, élén a polgármesterrel. A város lakói nagyrészen iparosok voltak, akik különféle céhekbe tömörültek. A háború és a béke, valamint újabb kantonok csatlakozása kérdésében a Nagytanács az egész város, sőt a vidék lakossága (a szabad parasztok) véleményét is kikérte.

Zürich a reformáció előtt egyházilag a konstanzi püspökséghez tartozott. Két, híres temploma a Grossmünster és a Fraumünster

Zwingli temploma (Grossmünster) Zürichben (festmény)

mellett több kisebb temploma és kolostora volt. A késői középkor számtalan intézményt (alapítványokat, zárandoklatokat), zene- és képzőművészeti alkotásokat hozott itt létre, sőt, megjelent a nemzeti nyelvű vallásos irodalom is. A városi tanács már a reformáció előtt kezdett befolyást gyakorolni az egyházi ügyekre. Kialakult a városi egyházkormányzat, mely a papságot jogi kérdésekben a városi bíróság alá rendelte és korlátozta a klérus befolyását. Ugyanakkor természetesen segítették is az egyház életét. Zürichben indult el, Zwingli munkássága következtében a svájci-német reformáció.

Zwingli Ulrich (Huldrych) észak-kelet Svájc Wildhaus nevű községében született 1484 január 1-jén jómódú, szabad paraszti családból. Apja bíró volt. Szép faházuk ma is áll és megtekinthető. Itt tanult meg a gyermek Zwingli énekelni, olvasni és itt formálódott elmélyült közösségi lényé. Szűkebb hazájából hozta a természet szeretetét, a közügyek iránti érdeklődését és munkabírását.

Zwingli szülőháza (Kovácsné Pázmándi Ágnes felvétele)

Nagybátyja, aki pap volt, Baselbe majd Bernbe küldte latin iskolába. Amikor itt a dominikánusok, szép hangja miatt a 13 éves fiút megakarták nyerni a szerzet kórusa számára, apja és nagybátyja Bécsbe küldték tanulni (1498.), ahol egészen fiatalon beiratkozott az egyetemre, amit Baselben fejezett be. 1506-ban magisteri fokozatot szerzett, majd teológiai tanulmányokat folytatott. **Megismerkedett a skolasztikán kívül a humanista műveltséggel és az egyházi reformok iránti törekvésekkel.**

Tíz éven át (1506-1516.) Glarusban lelkész. Papi szolgálatait maradéktalanul ellátja, latin iskolát alapít és elkíséri a glarusi zsoldosokat tábori papként több itáliai hadjáratba (1512-15 kö-

zött). Ezért évjáradékot kap a pápától. Felkeresi Baselben a humanista tudóst, Erasmust és hatására a középkori teológiától a Biblia és az egyházatyák felé fordul. Glarusi évei végén vált reformátorrá, amikor „*Krisztust minden jónak forrásaként, a lélek üdve, vigasztalása és kincse*”-ként ismerte meg. Ezután Einsiedelben lesz pap (1516-18.). A város híres búcsújáróhely, ugyanakkor humanista művelődési központ. Kérésére az illetékes püspök megtiltja, hogy egy búcsúcédula-árus a városban működjék. Ugyanitt történik a pápai kegydíjról való lemondása és fellépés az ellen, hogy a svájci férfiak idegen országokban legyenek zsoldoskatonák. Ehelyett ott hon kíván nekik munkát szerezni.

Zürichi papsága 1519-ben kezdődik és haláláig tart. Először azzal tűnik ki, hogy prédikációiban nem az előírt válogatás szerint, hanem folytatólagosan magyarázza a Bibliát. **A híres Grossmünsterben evangéliumi szellemben végzi az igehirdetést és a tanítást a hozzátartozó iskolában. Luther iratait tanulmányozza,** ezek, együtt a németországi reformátor bátor fel-

Zwingli temploma, a Grossmünster Zürichben

Ulrich (Huldrych) Zwingli

lépésével, nagy hatással vannak rá. Pestisből történő gyógyulását a Gondviselés csodájának tekintik s ez még odaadóbb szolgálatra kötelezi Isten iránt. **Kiadja a böjttel, zsoldos katonasággal papi nőtlenséggel (cölibátus), szentek tiszteletével és a Szentírás tekintélyével kapcsolatos prédikációit** s ekkor válik akarva - nem akarva reformátorrá. Az 1522-23-as években, az ún. „böjt-vita” idején azok mellé a nyomdászok mellé állt, akik egy sürgős munka elvégzése idején nem tartották meg a böjti előírásokat. Érveit teológiai gondolatai keretébe foglalta és 67 tételben adta ki. Példaként ebből hármat idézünk: **Krisztus egyetlen főpap és közbenjáró (17. tétel); A mise nem áldozatbemutató, hanem emlékezés és zálog Isten kegyelméről (18. tétel); Nincs tisztító tűz (purgatórium) a Szentírás szerint (56. tétel).**

Főműve a „Kommentár a hamis és az igaz vallásról” 1525-ben jelent meg. Több hitvitában győztesnek nyilvánítják, **megreformálja az iszenteszeteletet, bevezeti a német nyelvű prédikációt, eltávolíttatja a templomokból a képeket és a szobrokat, a miseáldozat helyett beveti a két „szín” alatt (kenyér és bor) az úrvacsorát, melyet nem díszes oltárról, hanem fe-**

hér terítővel borított úrasztaláról vesz a gyülekezet. A városi Nagytanács az ő hatására a reformáció ügye mellé áll és szövetséget köt ez ügyben Basellel és Bernnel. Könyveiben, röpirataiban a közvetlen egyházi tanításon kívül szociáletikával, neveléssel politikával is foglalkozik, mert **eszméje a „theokrácia” (Isten uralma),** melyen a polgári-városi demokrácia és a megreformált egyház együttműködését értette úgy, hogy **a lelkipásztorok tanácsadói, de nem felettesei a politikai hatóságoknak.** Nevéhez fűződik a Zürichi Teológiai Főiskola (Karolineum) megalapítása, amely a mai zürichi egyetem őse, valamint a teljes Szentírás népnyelvre fordítása.

Zwingli „kétfrontos” küzdelmet vívott. A középkori egyházi berendezéssel szembeni hatékony fellépésén túl **szembefordult az anabaptistákkal és élete végén Lutherrel is.** Vele 1529-ben a híres „marburgi kollokviumon” (tárgyaláson) találkozott. A hitvitán azonban nem

született megegyezés, sőt a nézetek inkább megmerevedtek. Luther nem tudta elfogadni azt, hogy **Zwingli tagadta Krisztus testi jelenlétét az úrvacsorában és a hangsúlyt nem a kenyér és bor látható „jegyeire”, hanem Krisztusnak azokkal kapcsolatos ígéreteire (bűnbocsánat, üdvösség) tette.**

1531. október 11-én a kappeli ütközetben halt meg Zwingli, aki városa lelkészeként elkísérte a katonákat a reformációt el nem fogadó „öskantonok” (Uri, Zug, Schwyz) elleni harcba. Utolsó szavai ezek voltak: „*A testet megölhetitek, de a lelket nem.*” **Az általa elkezdett zürichi reformációt utódja Heinrich Bullinger (1504-1575.) fejezte be és szilárdította meg úgy, hogy hatása messzire, még a Kárpát-medence magyarságára is kisugárzott. Az ő munkája volt a II. Helvét Hitvallás, amelyet 1566-ban fogadtak el a német és francia ajkú svájci reformátusok s csakhamar a világ reformátusságának egyik legfontosabb alapirátává vált.**

A német-svájci reformáció megerősödése és hatásai

A grossmünsteri káptalant még Zwingli életében (1523.) teológiai iskolává alakították, ahol elsősorban a bibliai nyelveket (héber, görög) oktatták, elvégezték a teljes Biblia németre fordítását (Zürichi Biblia 1523.) és magyarázatát. E teológiai iskola vált világszerte a református teológiák ősvé. Ugyanakkor a világi oktatás színvonalát is emelték, előbb a humán tudományok (nyelvek, retorika, irodalom, jog), majd a reáliák (természetan, gyógyászat) terén. A kétféle főiskolai típus később a mai egyetemé fejlődött. **Az egyházszerkezet a püspöki vezetésből zsinati rendszerűvé lett, a városi tanács irányításával. A zsinat tiszte volt a prédikátorok vizsgáztatása, választása és beiktatása, életük és munkájuk felügyelete. A zsinat tagjai a zürichi és környékbeli lelkészek és a városi tanács erre választott tagjai (tehát a lelkészi és a polgári elem). Az 1528-ban megalakult zsinat a mai napig évente kétszer ülészik.**

Zwingli szerette volna megszüntetni a jobbagság intézményét és az egyháznak fizetett tizedet, de ez csak részben, enyhítések formájában sikerült neki. **Az egyházi adót a városi tanács-**

A Második Helvét Hitvallás egy 1791-ben, Debrecenben kiadott példányának címlapja

nak kellett befizetni, az viszont gondoskodott a vallási életet szolgáló kiadások fedezéséről és széleskörű szegénygondozást végzett. Házassági ügyekben többé már nem az egyházi, hanem a város házasságjogi bírósága ítélt, ennek azonban lelkészi tagjai is voltak.

A zürichi reformációt 1528-ban Bernben is bevezették. Az ezt megelőző dispután (hitvitán) mintegy 450 lelkész, tanácsnok és tudós vett részt. Innen kezdve a zwingliánus reformáció a legtöbb németajkú svájci kantonban (az említett őskantonokat kivéve) elterjedt. A kezdeti összecsapások után a római katolikus és a református kantonok már 1536-ban békét kötöttek, megegyeztek abban, hogy az alattvalók mindenütt az uralkodók vallását követik („aki a föld, azé a vallás”), a külpolitikában pedig a paritás (részarányosság) elve alapján mind a római katolikus, mind a protestáns országokkal együttműködnek. Ebből a részaránytartásból fejlődött ki később az ismert svájci semlegesség.

A zwingliánus reformáció a kálvinival egyezően figyelembe vette a földművelés és a kézműipar mellett a kereskedelem fontosságát, azt szabályozta és segítette. Szabadságot adott a tudományos kutatásnak. Szorgalmazta az egyén közéleti felelősségvállalását és szociális elkötelezettségét.

Kérdések:

1. *Hogyan függött össze a város és az egyház története Zürichben a reformáció idején?*
2. *Milyen hatásokra vált reformátorrá Zwingli?*
3. *Milyen politikai és kulturális hatásai voltak a reformációnak Svájcban és annak határain túl?*

31.

Kálvin János és a genfi reformáció

Genf, Kálvin fellépése előtt

Genf városa a XVI. század elején politikailag a Savoyai Nagyhercegséghez tartozott, kulturális tekintetben pedig a Franciaországból érkezett hatásoknak volt kitéve.

Franciaországban, ahol a központi államhatalom jobban kifejlődött ez időben, mint a fejedelemségekre tagolt Németországban, a reformáció eszméit részben a humanisták, részben Luther iratai tették ismertté. Nem kis szerepe volt mindebben Faber Stapulensis humanista előreformátor munkásságának, aki már Luther fellépése előtt (!), 1512-ben evangéliumi szellemenben magyarázta Pál apostol leveleit és később Kálvinra is nagy hatást gyakorolt. Francia földön korán kialakultak a titkos egyházi összejövetelek, házi gyülekezetek a reformáció jegyében. A megújított hit követőit hugenotáknak nevezték. A szó pontos jelentése bizonytalan, talán a svájci eidgenosse (szövetséges) elnevezésből eredt. **I. Ferenc király (1515-47.) eleinte megtűrte őket,** később azonban az ún. „plakátharc” (1534.) után, melynek során a királyt kigúnyolták, kiadták a Fontainebleau-i Ediktumnak nevezett eretnek-ellenes törvényt és véres üldözés kezdődött (börtön, kivégzés pallossal és máglyán) ellenük. A hugenoták titkos párizsi összejövetelükön (zsinat) **1559-ben fogadták el - kálvini hatásra - a Confessio Gallicana-t hitvallásként.**

Ami Genfet illeti, a város és környéke a Savoyai-házból kikerülő püspökökhöz tartozott. **1526-ban azonban a genfiak szövetséget kötöttek Bernnel és Freiburggal s a szövetséges városok hadserege legyőzte a savoyai herceget, amikor az Genf ellen vonult s arra kötelezték, hogy többet ne jöjjön erre a terület-**

re. Így mind politikailag, mind egyházszer-
vezetileg függetlenekké váltak a genfiék.

Már 1521-ben alakultak Genfben humanis-
ta körök, a tudós Rotterdami Erasmus (1465-
1536.) hatására. Több templomban már 1530-
tól reformátori újításokat vezettek be. Nem-
sokára a püspök elhagyja és exkommunikálja
(a római egyházból kiközösíti) a várost.
Guillaume Farel (1489-1556.) lelkész és társai
munkája nyomán növekszik a reformáció hí-
veinek száma. 1536-ban a reformáció győze-
delmeskedik és megérkezik a városba az ifjú
új munkatárs: Jean Calvin.

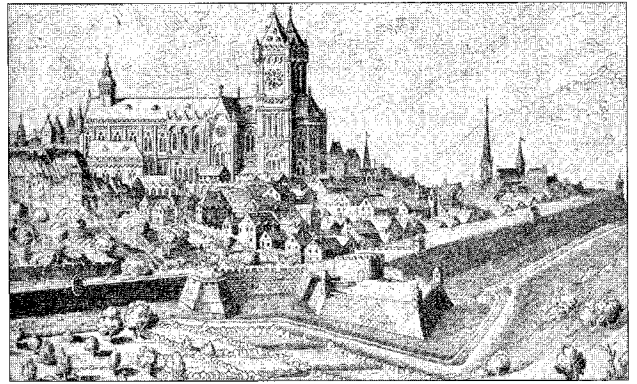
Kálvin élete és munkássága

Kálvin 1509. július 10-én született Noy-
onban, kb. 100 km-re északi irányban Párizstól,
Picardiában. Apja a káptalan ügyésze volt, a
gyermek Kálvin plébániai ösztöndíjjal tanult.
Párizsban, Orleansban volt joghallgató s megis-
merkedett a humanizmus eszméivel, de a bibliai
nyelvekkel is. 23 éves korában kiadta Seneca:
„De clementia” c. művét, mely az uralkodóknak
a méltányosságot ajánlotta a kegyetlenség he-
lyett alattvalóikkal szemben. Ezzel valószínűleg
a hugenották üldözésével szemben foglalt állást
- egyenlőre még csak áttételesen és rejtetten.
1533-ban azonban, a Biblia és az egyházi atyák
tanulmányozása következtében bekövetkezett
megtérése, melyről így ír:

„Nagyon bele voltam merülve a pápaság
babonáiba úgy, hogy nem volt könnyű kiragadni
engem ebből ... Ezért az Isten belőlem hirtelen
megtéréssel fogékony tanulót formált.”

(A Zsoltárok könyvéhez írt kommentárja
előszavából.)

Részt vesz a párizsi egyetem ifjúságának
evangéliumi összejövetelein, sőt maga is tart
bibliaórákat. Amikor barátját, Nicolas Cop-ot az
egyetem rektorának választják, Kálvin írja meg
a székfoglaló beszédét, a reformáció szellemé-
ben. A felolvasás alkalmával azonban botrány
tör ki és Kálvinnak menekülnie kell. Három év
(1533-36.) bujdosás következik, ennek során
egyebek közt Navarrai Margit, a király evangéli-
umi hitű nővére udvarában tartózkodik. A fran-
cia reformáció neves alakjai figyelnek fel rá. **Baselben megírja és kiadja főműve: A keresz-
tyén vallás rendszere (Institutio Religionis**

A genfi Szent-Péter katedrális (Kálvin temploma)

Christianae) első változatát (1536.), mely egy-
szerre ismertté teszi nevét a reformáció hívei-
nek táborában. Így, amikor Genfen átutazik,
a már idős Farel Vilmos nagynehezen rá tud-
ja venni, hogy vállalja a városban előbb a lek-
tori, majd a prédikátori tisztelet.

Első genfi tartózkodása csupán két évig
(1536-38.) tartott. Bár eredetileg csak íróként
akarta szolgálni az egyház megújításának ügyét
- nem is volt felszentelt lelkész -, most mégis
nagy eréllyel fogott munkához. **Hitvallást ír
(erre esküt kellett tennie a genfi polgárok-
nak), egyházfegyelmi szabályokat dolgoz ki,
hitvitákat folytat ellenfeleivel.** Felismeri, hogy
a jómódú genfi polgárok főleg azért fogadták el
a reformációt, hogy így megszabaduljanak a
savoyai herceg és püspök uralmától, de messze
vannak még attól, hogy életüket is a reformáció
szelemében alakítsák át. **Nem hajlandó a
kompromisszumokra, s amikor kényszeríteni
akarják, hogy az úrvacsorát ne evangéliumi
módon ünnepelje a gyülekezet, akkor ellenáll,
vállalva a befolyásos polgárok haragját. Meg
akarják ölni. Utolsó percben sikerül elmenek-
külnie a városból.**

Strassburgba menekül, ahol 3 évig (1538-
41.) működik a francia menekültek lelkészeként.
Ezalatt a Zsoltárok könyvéhez és a Római levél-
hez ír magyarázatot. Megjelenteti franciául is la-
tinul írt főművét, tanácsadóként részt vesz a né-
metországi római katolikus-protestáns teológiai
vitákon és családot alapít. Felesége: Idelette de
Bure.

Közben a genfiakat Sadoletus bíboros levél-
ben próbálja visszahódítani a római egyháznak.
A város érzi, hogy olyan valaki tudna válaszolni
a bíboros levelére, mint amilyen az általuk el-
űzött Kálvin volt. **Követséget küldenek tehát**

hozzá Strassburgba és visszahívják, elfogadva feltételeit. Visszatér s megkezdődik második genfi munkássága (1541-64.), mely haláláig tart.

Visszatérése első évében megalósítja az egyháztanács (consistoire, konzisztórium) intézményét, mely 12 választott presbiterből és a lelkészekből állt. Talán az őskeresztyénség óta ez volt az első egyházi testület, mely nem a püspökök s nem a klérus fennhatósága alatt állt! A genfi konzisztórium a presbiter-zsinati református egyházalkotmány modelljévé vált szerte a világon.

Megírja az egyházi törvénykönyvet, liturgiát, a híres Genfi Kátét. **Főművét, az Institutiót, egyre inkább bővítve adja ki (1536, 1539, 1543, 1559.),** míg négy, hatalmas könyvvé terebélyesedik. A művelt világ csaknem minden nyelvén megjelent, **magyarra Szenci Molnár Albert fordította le 1624-ben.**

Közben elszánt küzdelmei voltak különféle ellenfelekkel, akik ellen keményen fellépett. A város kapitányát pl. száműzetésbe kényszerítette, több tekintélyes polgárral együtt, mert a szigorú életmód bevezetése ellen lázadoztak. Ugyanakkor menedéket talált Genfben a hazajukból elüldözött hugenották és más nemzetbeli

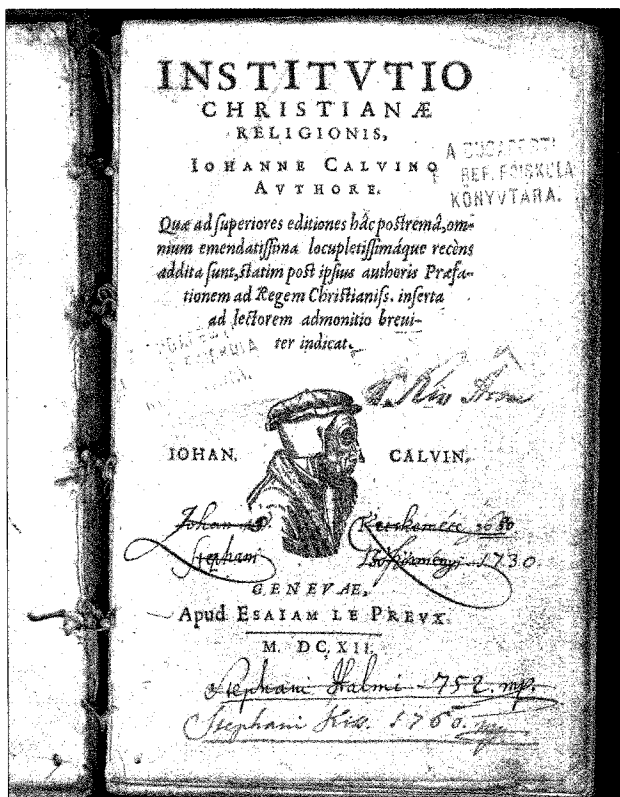

Kálvin (festmény)

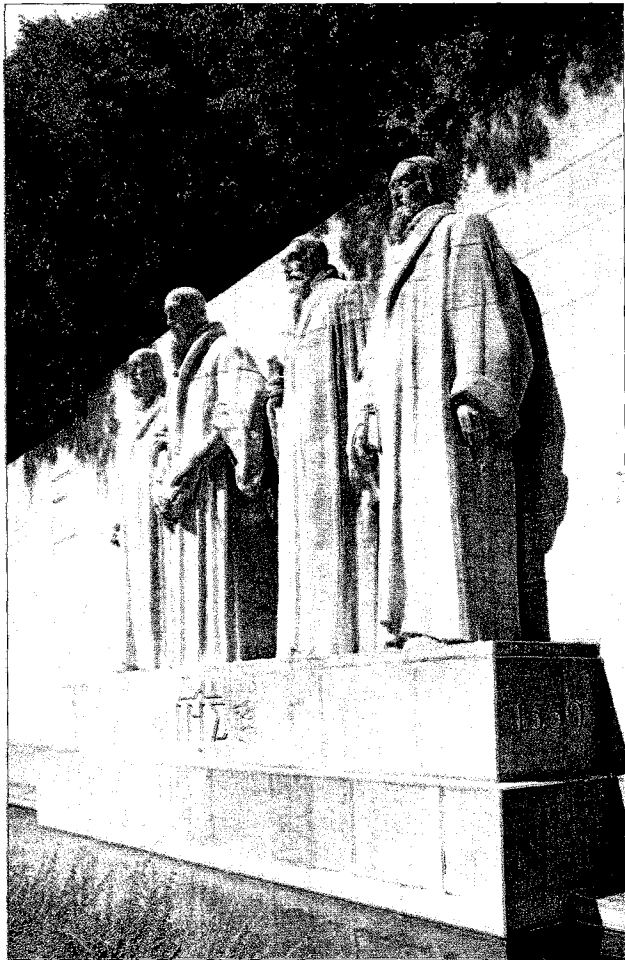
reformátusok sokasága. **Az eleve elrendelésről vallott felfogása mellett legtöbb ellenséget szigorú egyházfegyelmi elvei és gyakorlata szerezte Kálvinnak.** Amikor Miguel Serveto spanyol orvos, a kisvérkör felfedezője, aki a Szentháromságot tagadta - ezirányú könyvei miatt a viennei püspök törvénytörése halálra ítélte, de sikerült elmenekülnie - Kálvin figyelmeztetése ellenére Genfbe jött, a genfi tanács, több reformátori központ (Wittenberg, Bern) véleményét kikérve, máglyára küldte őt. **Bár sem Serveto elfogatását nem Kálvin rendelte el, sem halálos ítéletét nem ő hozta, mindezzel ő is egyetértett.** Tanításának késői követői ezzel a magatartásával nem értettek egyet s engesztelő emléktáblát helyeztek el Serveto síremlékénél.

Amikor 1555-ben a városi tanácsban Kálvin párhívei győztek, a reformátor elismertette a városi hatóságokkal a konzisztórium függetlenségét. Kálvin döntő szerephez jutott mind a város, mind az egyház vezetésében. Hatására a „könnyelmű Genf” puritán, fegyelmezett és kitűnően szervezett, erős várossá, a reformáció egyik központjává lett.

Kálvin az egyetemes egyháztörténelem legtöbbet alkotó Szentírás-magyarozói közé tartozott. **Csaknem az egész Bibliát végig magya-**

Kálvin Institutiója 1612-es kiadásának címlapja

A reformáció genfi emlékművén Farel, Kálvin, Bèze és Knox alakja

rázta tudományos kommentárjaiban és igehirdetési során. Vasárnaponként folytatólagosan vette sorra a Szentírást. Amikor 3 évi száműzetés után visszatért Genfbe, első prédikációját így kezdte:

„A múltkor ott hagytuk abba, hogy ...” s folytatta 3 évvel azelőtti igehirdetését!

Fáradhatatlan volt pásztori (lelkigondozói) munkájában. A beteget, haldoklókat rendszeresen látogatta, levelezésben állt hitük miatt bebörtönzött férfiakkal és nőkkel, akiket bátorított és vigasztalt. Pl. így: „*Az Istennek minden gyermeke imádkozik Önért... Bármi történik is, mi reméljük, hogy az Úr fogságukat jóra fordítja ...*”

A reformáció ügyében fél Európával folytatott levelezést. Igen jó szervező volt. **Fontos tette volt a Consensus Tigurinus (Zürichi Egyetértés, 1549.) című hitvallás, amit Heinrich Bullingerrel, Zwingli zürichi utódjával együtt alkottak.** Ez az irat ugyanis a német és a francia ajkú Svájc reformátorainak egyessége volt. A Genfi Akadémia, melyet 1559-ben alakított ki

egy alsóbbfokú iskolából, már az első évben 900 ifjút fogadott s később Svájcön kívül a szomszédos és távoli országoknak képzett kiváló lelkipásztorokat.

Kálvin egész életében küzdött gyenge testalkatával, betegségekkel. Csak hivatástudata és akaraterije tette képessé, hogy törekeny szervezete ellenére ilyen sokat dolgozzon. 1564 május 27-én halt meg. Előzőleg a presbitérium és a városi tanács elé vitette magát betegágyán, együtt úrvacsorázott velük, bocsánatot kért tőlük, ha valamiben vétkezett volna ellenük és ő is mindenkinek megbocsátott. Halála után munkáját utóda, Theodore Bèze (1519-1605.) folytatta.

Tanítása és hatása

Ha Luther adta a reformációnak a vallásos élmény közvetlenségét, úgy Kálvin érdeke volt a reformáció tanításának rendszerbe foglalása és védelme. A teljes Szentírást tartotta a keresztyén hit alapjának. **A teológia lényegét Isten szuverenitása (korlátlan teljhatalma) és dicsősége hirdetésében látta.** Az egyháznak küzdenie kell azért, hogy a világban Isten akaratát érvényesüljön (theokrácia). **Lutherrel együtt vállalta a kegyelemből hit által történő megigazolást,** a hangsúlyt azonban az isteni eleve elrendelő (predestinációs) kegyelemre tette, amelyre feleletként a keresztyén ember hálából egész életét Istennek szenteli és az ő dicsőségére igyekszik élni. **Úrvacsoratanában összekötötte Luther és Zwingli eltérő felfogását: Krisztus valóságosan jelen van az úrvacsorában, de nem materiálisan, hanem Lelke által, hatásában. Az egyházi élet szervezésében megvalósította a gyülekezet önállóságát a világi hatóságokkal szemben és a feladatoknak megfelelően négy egyházi tisztséget vezetett be (lelkipásztor-presbitéri, tanítói, egyházfegyelmi és diakóniai).**

Hatása az akkori egész Európára, sőt Dél-Amerikára is kiterjedt. Legerősebben Franciaország, Skócia és Hollandia reformációjára tudott hatni, az előbbi helyen a szenvedésben kitartó, erős kisebbségi, az utóbbi helyeken pedig államegyházzá váló többségi református egyházak születtek. Kálvin hatása a magyar nemzetre felbecsülhetetlen értékű: lelki, tudományos és egyházszerkezési tekintetben egyaránt.

1. Mi volt a közös és mi volt az eltérő Wittenberg, Zürich és Genf reformációjában?
2. Mi volt hatással a genfi reformáció szigorúságára: Kálvin egyénisége vagy elvégzendő feladatok természete?
3. Milyen magyar városokban és falvakban találkozott Kálvinról elnevezett intézményekkel, terekkel és utcákkal?
4. Milyen tulajdonságok jellemzik a közvélemény szerint a „kálvinistákat”?

32.

A reformáció mellékirányzatai

Az anglikanizmus

Az angol reformációt a XV. században virágzó humanizmus készítette elő. Ennek hatásaként indult meg a görög nyelv tanulmányozása a fontosabb angol egyetemeken. A legnevesebb humanista, Rotterdami Erasmus mellett itt élt William Tindale (1484-1534.) aki ugyancsak komoly műveltségű tudós, aki elkészítette a Szentírás első teljes angol nyelvű változatát. Ez a fordítás vált az itteni reformáció alapiratává

A műveltségi tényező mellett a döntő impulzust a politikai változások adták meg. 1485-

ben Anglia trónjára a Tudor család került, s ezzel együtt az addigi oligarchia helyére erős központosított monarchia került. Az uralkodói család egyik leszármazottja, a drámairodalomból jól ismert VIII. Henrik (1509-1547.) idején következett be az angol katolikus egyház elszakadása Rómától. Ezt ő indította el, ám célja nem az egyház megújítása volt, hanem inkább a fölötte gyakorolt hatalom megszerzése. Személyes érdek vezette a királyt a szkizma elindításában.

Első felesége eredetileg bátyjának volt a felesége. VIII. Henrik viszont házasságot kötött vele, hogy ne szakadjon meg a kapcsolata a hatalmas spanyol uralkodói házzal. Tette ezt annak ellenére, hogy az egyházi törvények tiltották az ilyen házasságot és a pápa külön beleegyezésétől tették függővé. A római egyházfő jóváhagyását, megkapta és már 18 évet élt együtt bátyja volt feleségével, amikor a házasság felbontását szeretne volna megszerezni a pápától. Feleségül szeretne volna venni ugyanis a királynő egyik udvarhölgyét, Boleyn Annát. A házasságot a pápa azért nem sietett felbontani, mert a királynő az akkori Európa leghatalmasabb királyának, a spanyol I. Károlynak (császárként V. Károly) volt a nagynénje.

Évekig elhúzódtak a tárgyalások s amikor VIII. Henrik látta, hogy semmi reménye nincsen e téren, 1532-ben már nem fizeti a pápai illetéket VII. Kelemen pápának, majd 1533-ban illetéktelennek mondja ki a pápát házassági és örökösödési ügyekben s elválik feleségétől. Magát 1534-ben az egyház fejének nyilvánította, amit elismert az angol papság is és a parlament nemsokára megalkotta a király egyház fölötti uralmának törvénykönyvét („Act of Supremacy”). Ez a szakítást azonban nem lehet reformációként emlegetni.

Az egyház megújítását Angliában Cranmer Tamás (1489-1556.), Erasmus tanítványa kezdte el. Mint érsek megszerezte a trónörökös, VIII. Henrik harmadik házasságából származó fia, VI. Edward (1547-53.) támogatását hogy az egyház mélyebbre ható reformját elvégezhesse. Az új király rendeletben mondotta ki a templomi képek eltávolítását, a két szín alatti úrvacsorát, a papi nőtlenség eltörlését.

Kálvin János levelei is hozzájárultak e reformációhoz. (1548-ban írt először Angliá-

ba). Első levelében szól arról hogyan kell tanítani a népet. Ő a szabad igehirdetésben és a vallás-oktatásban látta a reformáció leghatásosabb eszközeit. Javasolta a középkori egyház maradványainak az eltörlését és ajánlotta az egyházfegyelem bevezetését.

Cranmer tevékenységét támogatták az európai kontinensről elüldözött forradalmárok, akik Anglia legtekintélyesebb egyetemén kaptak menedéket. Egy ideig Oxfordban működött Peter Matryr, Cambridge-ben Martin Bucer, Londonban pedig a holland A. Lasko.

A szakadás (1530-40.) és a reformáció (1547-1553.) korszakát az angol reformáció mártíruma követte, amely időszakban reformellenes királyok igyekeztek elfojtani a reformációt. Ezt a sötét időszakot váltotta fel Erzsébet angol királynő uralkodása, aki 1558-ban jött az országba trónkövetelőként, mint VIII. Henrik és Boleyn Anna leánya. Hosszú uralkodása (1558-1603.) a protestanizmus diadalát hozta meg. Támogatója volt az a nemzeti párt, amely a spanyol befolyás ellen küzdött.

Uralkodása második évében az angol parlament újra életbe léptette az „Act of Supremacy” korábbi törvényt, és így a királynő

I. Erzsébet angol királynő (Zucchero festménye)

megszerezte az egyház fölötti teljes uralmat. Ennek értelmében ő döntött a tanítás, a zsinatok összehívása, a püspökök kinevezése, a szertartások a fegyelem ügyében. Az említett törvény értelmében a püspököknek és a lelkészeknek esküt kellett tenniük a királynő mellett, amit többen is megtagadtak. Mégis akadt nem egy, aki azt nem vonakodott megtenni, és így az angol egyházban megmaradt az apostoli successiónak nevezett folytonosság. Ez „hitelesítette” az egyházat, hiszen a kifejezés annak jelölésére szolgált, hogy a Péter apostoltól származtatott egyházvezetési folytonosság alapján az egyházat Krisztus testeként hitelesítse.

Az előbbi újabb lépés követte. A királynő rövidesen gondoskodott az egységes egyházi szertartások bevezetéséről is. 1559-ben egységtörvényt léptetett életbe („Act of Uniformity”), amely a templomokban használatos egységes liturgiát rendelte el. Ennek címe: „Common prayer book” (ezt eredetileg Cranmer állította össze és még 1549-ben jelent meg először). Ez a könyv napjainkban is érvényes, az anglikán egyház liturgiáját illetően. Sok részletkérdésben eltér a római katolikus tantól, bár az istentiszteletek formáját tekintve a római egyház hagyományainak a hatása érződik rajta. Érdekessége, hogy már akkor a XVI. században nemzeti nyelven íródott.

Hátra volt még egy mindent átfogó hitvallás elfogadása. Ennek alapját ugyanazon Cranmer munkássága teremtette meg, aki a liturgia egységén is munkálkodott. Cranmer 1552-ben állított össze egy 42 cikkből álló hitvallást, amely nagyon szorosan kapcsolódik Kálvin tanításához. Ezt némileg módosítva fogadta el 1562-ben két angol érseki tartomány, mint közös hitvallást, 39 hitcikk formájában.

A XVI. századi angol egyház hitvallásában kálvini, liturgiájában és szervezetében katolikus. Az újabb kori hivatalos nyilatkozatok alapján az anglikán egyház mai képviselői mondják, hogy a kálvini szellemben készült 39 hitcikk ma csupán történelmi emlék és nincs szabályozó ereje.

Az egyháznak napjainkban kb. 27,6 millió híve van Angliában. 33,8 millió azon hívek száma, akik Skóciában Írországon, az Egyesült Államokban és a nyugat európai országokban élnek.

Az anabaptizmus

Ezt a vallási csoportot általában a reformáció egyik radikális irányzataként szokták emlegetni, akik megtagadták a gyermekkeresztiséget. Csak azokat fogadták be köreikbe akik eléggé érettek voltak arra, hogy megértsék a hit és a bűnbánat dolgait. Csak az ilyeneket keresztelték meg.

Az anabaptizmus a XVI. századi egyházak ún. „szabad”, vagy „hitvalló” közösségeinek egyike volt. A XVI. század eléggé zavaros hitvilágában több anabaptista részegyház alakult ki, amelyeknek mind származása, mind tendenciája eltérő volt, és a század folyamán valamennyiüket hevesen üldözték.

Az anabaptizmus egyik ága Zürichben született a Zwingli-féle reformációt követő egyházszakadás következményeként. Zwingli egyes tanítványai ugyanis nem tudtak megbékélni azzal a gondolattal, hogy az új egyház az államhatalomhoz hasonló uralmat gyakoroljon. Ugyanakkor ellenezték azt, hogy a hívők alá vessék magukat az állami kormányzatnak, fegyvert viseljenek, közszolgálatot vállaljanak. Vezetőjük Conrad Grebel és Felix Manz volt, akik prédikálni kezdtek és több felnőttet kereszteltek meg 1523 táján Zürich környékén. Kezdeti sikerük hivatalos üldözést váltott ki 1526-ban, amelynek eredménye az lett, hogy Felix Manzot, szószólójukat vízbe fojtották, prédikátor társai közül többit száműztek. Ezt követően Zürich kanton területén teljesen megszűnt a mozgalom. Újjászerveződött viszont Bern kanton területén és Elzászban. Akik továbbra is Svájcban maradtak csak titokban gyakorolhatták vallásukat, egészen a XVII. századig.

A mozgalmat azok a száműzöttek terjesztették el Európában, akik innen elmenekültek. Különösen Németország déli részén és Morvaországban alakultak ki újabb közösségek. 1527-től az akkor még a Német-Római Birodalomhoz tartozó Strassburg vált az egyik igen jelentős anabaptista központtá. 1533 táján a város két híres reformátora, Bucer és Capito megdöbbenve vette tudomásul szeparatista törekvéseiket és egyetértettek az ellenük tervezett akciókkal.

A Strassburgban, Metz városában valamint Flandria környékén létesült közösségek nem tudtak sokáig ellen állni az üldözéseknek és szét-

szóródtak. Az itt töredékesen megmaradt közösségekből kerültek ki a XVIII. század végén Lengyelország és Ukrajna anabaptista „misszionáriusai”.

Németország déli részén működött továbbá a XVI. században Melchior Hoffmann, akinek a munkássága kevés gyümölcsöt hozott ugyan Strassburg környékén, de annál nagyobb sikereket aratott Münsterben. Az ő tevékenységének köszönhetően nyert vezető szerepet az anabaptizmus a városban. Itt lépett fel egy John Matys nevű prédikátoruk is, aki azt vallotta magáról, hogy ő Enoch, és feladata Krisztus útját előkészíteni a „jó” emberekből álló közösségek létrehozásával, ezért félre dobott minden törvénykönyvet. Százával keresztelte meg a városnak eme új hitre áttért polgárait, a „rosszak” pedig, akik nem voltak hajlandóak újrakeresztelkedni, futásban kerestek menekülést, vagy egyszerűen lekaszabolták őket.

Történelmük e sötét epizódja miatt a holland anabaptisták is hitelüket veszítették, s erős megtorlási hullám indult el ellenük. Tízezrével hullottak a holland anabaptisták a XVI. században, de az üldözéseket átvészelte egyik csoportjuk, akiket mennonitáknak neveznek.

A mennoniták

A mozgalom egyik konzervatív származéka a mennonita közösség volt. **Simon Mennon anabaptista prédikátor nevére nevezik így, aki 1536-ban e vallási irányzat egyik ágához (az ún. obbenitákhoz) csatlakozott és hozott létre egy új anabaptista szervezetet, amely kezdetben mennitek, később pedig mennoniták név alatt vált ismertté.**

Simon Mennon (1496-1561.) Frieslandban született, ahol húsz esztendősen korábban katolikus lelkészként működött. Hamarosan kapcsolatba került Luther és a többi reformátor írásaival és 1536-ban az Philipp Obbe anabaptista prédikátorral elnevezett obbenitákhoz csatlakozott. Ezzel megnyílt az út a gyors felemelkedés előtt, a rövidesen a mozgalom egyik vezére lett. A következő huszonöt évben bejárta egész Németalföldet és Németország északi részét: gyülekezeteket szervezett és vitatkozott.

Tanítása fontosabb elemei: olyan hívők közösségének a gondolatát hangoztatta, aki új

életre kötelezték el magukat, s akik erre felnőttkeresztséggel pecsételtettek el. Különösen fontos volt az ilyenek teljes visszavonulása a közéletből és annak minden hiábavalóságából. Ez abból állt, hogy bizalmatlanok voltak a kultúra iránt, megtagadták a politikai szereplést és a fegyverviselést. A teológiát mint tudományt Mennon elutasította és a Szentírás szó szerinti értelmezését állította helyébe. Így nem használt egyetlen olyan teológiai műszót sem (pl. a Szentháromság), amely nem szerepel a Bibliában. Addig jutott, hogy Krisztus emberi természetét is megkérdőjelezte. Tanította Krisztus nagyon közeli visszajövetelét.

A világon jelenleg kb. 700.000 olyan mennonita él akit személyes hitvallástétel alapján kereszteltek meg, de az ilyenek családtagjait is figyelembe véve számuk több millió is lehet. Legtöbben az Egyesült Államokban (350.000) és Hollandiában (70.000) élnek közülük.

Az antitrinitarizmus

Az antitrinitarizmus (vagy unitarianizmus) olyan tanrendszer, amely tagadja a Szentháromságot, és Krisztus isteni természetét. Az értelemre és a gyakorlati tapasztalatra épül. Hisznek az emberi természet jó tulajdonságaiban, kritikusan szemlélik az ember bűnesetét, a megváltást az örök kárhozatot.

Mint szervezett egyház a XVI. században született meg, először Lengyelországban, majd Magyarországon, különösképpen Erdélyben. **Tanításuk alapja megtalálható már a korai keresztyénségben is az arianizmus, adoptianizmus stb.** néven emlegetett és az akkori egyház által eretneknek nyilvánított tanrendszerekben is. Bár a niceai zsinat (Kr.u. 325.) szigorúan elítélte e tanításokat, az mégis tovább élt (pl. Spanyolországban). **Újjáéledt a reformáció korában,** a socianizmusnak emlegetett teológiai irányzatban. A XVI és XVII. században Lengyelország és Magyarország (Erdély) fogadta be őket, később pedig Anglia és Amerika.

Jelesebb képviselői között említhetjük Miguel Serveto, Giorgio Blandrata, Dávid Ferenc, Fausto Sozzini, John Biddle nevét.

A XVI. századi újjáéledés egyik kulcs-egyéniisége Miguel Serveto (1511-1553.) volt, aki Spanyolországban született. Ifjú korában

matematikát, filozófiát, teológiát és jogot tanult Zaragoza város egyetemén, majd Toulouse-ban. Először közhivatalt viselt, majd elvetődött Strassburgba, ahol találkozott a város egyik nagy reformátorával Martin Bucerral, de talán bizonyos anabaptista körökkel is. Ez felerősítette radikális teológiai nézeteit.

Hinni kezdte, hogy a keresztyén tanítás Szentháromság tanának módosított formájával sikerülne áttéríteni a mórokat és a zsidókat. Tanulmányai során arra a következtetésre jutott, hogy a Szentháromság tanításában a legkomolyabb tévedés akkor csúszott be, amikor a Fiút öröktől fogva létezőnek nyilvánították. Ezt az alapötletet számos könyvben közzé is tette (1531-32.). Amikor azonban tanításáért heves támadások érték, a további kellemetlenségek elkerülésére szakmát változtatott és orvos lett. Lyonban végzett tanulmányai eredményeként könyvet írt pl. a vérkeringésről. De végzett földrajzi és asztrológiai kutatásokat is.

Egy ideig Bécsben időzött mint érseki orvos, ahol a bécsi inkvizíció letartóztatta. Kiszabadult és Genfbe távozott. Itt újra üldözték tanai miatt, elfogták és halálra ítélték, majd megégették. A kivégzés nagy vitát kavart az akkori Európában a vallási türelem ügyében.

Kérdések:

1. Milyen esemény indította el az anglikán reformációt?
2. Mit tartalmaz az Act of Supremacy?
3. Miért felelt az anglikán reformáció a kálvinihoz képest?
4. Foglalja össze Simon Mennon és Miguel Serveto főbb tanításait!
5. Miért váltak ki az anabaptisták a Zwinglit követők táborából? Mely területen ért el időleges sikereket ez az irányzat?
6. Melyik korábbi eretnek hagyomány folytatódott az unitáriusok tanításában?

33.

A reformátori teológia főbb vonásai

A reformátori teológia nem a középkori tan redukciója, egyszerűsítése volt, hanem összpon-tosítás, koncentráció Istennek a Jézus Krisztus-ban kijelentett egyetlen igéjére.

A tanbeli szemléletváltást megelőzték és előkészítették egyrészt az előreformátori moz-galmak és a XV. századi un. reformzsinatok eredménytelenségei, a humanizmus, de főkép-pen az a tény, hogy a középkori skolasztikus te-ológia képtelen volt válaszolni az ember üdvbi-zonyossága nagy problémájára. A „**hogyan talál-lok egy kegyelmes Istenre**” - lutheri kérdésre a hármas „**egyedül**” szócskával válaszolt a re-formáció: egyedül kegyelemből (*sola gratia*), egyedül hit által (*sola fide*), egyedül Krisztus (*solus Christus*). E hármat tekinthetjük a re-formáció legfontosabb tartalmi alapelveinek. Mivel mindezeket egyedül a Szentírásban ta-lálták meg és onnan bizonyították, ezért ne-gyedikként mintegy formai alapelveként hoz-zátehetjük az Írás-elvet, *Sola Scriptura* (Egyedül a Szentírás, ti. a hit és élet mércéje).

Luther Augustinuson keresztül talált vissza a páli antropológiához: az ember mindenestől fogva bűnös, és saját erejéből fogva nem állhat meg Isten ítélőszéke előtt. Nemcsak annyi tör-tént tehát a bűnesetben, hogy az ember jóra való akarata meggyengült, hanem teljes egé-szében szolgálai akarattá változott. Ezért a ke-gyelem sem csupán a megromlott természet gyógyítása, hanem a halálból új életre terem-tés. A szakadék Isten és ember között sokkal mélyebb annál, mintsem emberi erővel ez áthidalható lenne.

A bűn és a kegyelem radikalizálásával Lu-ther a középkor kettős örökségével kerül szem-be. Egyrészt a misztikával, amely az ember bel-ső világában, a lélek mélyén vélte felfedezni az

eredendő romlatlanság maradványait, és így megtapasztalhatónak gondolta a lélek titokzatos egyesülését Istennel. Ugyanezen elv alapján bí-rálta az észnek az istenismeretben betöltött sze-repét is. A skolasztika istenérvei ugyanis arra épültek, hogy az ember logikai úton eljuthat leg-alább a hit küszöbéig, ahonnan az utolsó lépést a kegyelem segítségével teheti majd meg. Luther számára a megromlott ész azonban semmikép-pen nem lehet Isten dolgai megismerésének esz-köze. (1Kor. 1, 18-31.) Az ember tehát nem di-csekedhet Isten előtt sem érdemeivel, sem böl-csességével.

Az istentelen ember megigazítása egyedül úgy történik, hogy az igazságos és szent Isten Krisztus tökéletes elégtételét tulajdonítja az em-bernek. Igazsága ezért tőle idegen igazság. Még a megigazított ember is „egyszerre megigazított és egyszerre bűnös”. (*Simul iustus et peccator.*) Ez óvja meg a perfekcionizmus (tökéletesség) tévhitétől, vagyis, hogy Isten színe előtt más-képp álljon meg, mint szegény nyomorult bűnös.

A cselekedetektől történő megigazulás tehát szemben áll a Jézus Krisztusba vetett hittel. A cselekedet nem veszíti el a jelentősé-gét a lutheri tanításban, csupán a helye és hangsúlya változik. Amikor a megigazulásról van szó, akkor egyedül a hit jöhet szóba, vi-szont ha a keresztyén élet egészére gondo-lunk, akkor nyilvánvaló, hogy a hitet követik a jócselekedetek. A keresztyén ember megiga-zulás által teljesen szabad, de szabadon még-is mindenkinek szolgálja.

Luthert biblikus következetessége nem-csak a középkori teológiával, hanem a huma-nizmussal is szembe állította. A szabad akarat kérdésében Erasmus vitázik vele (*De libero arbitrio 1524.*), amely vita jelzi, hogy a huma-nizmus nem egyházi reform mozgalom többé. Az Írás értelmezésében azonban nagyszolgálatot tesz a reformációnak továbbra is gazdag filológi-ai munkásságával. A *Sola Scriptura* elv ugyanis nem csupán annyit jelent, hogy a zsinati dönté-sek, egyházi tradíció tekintélyének helyére egye-dül az Írás lép, hanem annak magyarázasi for-mája is változik. Luther, de a többi reformátor is, szakít az allegorikus írásmagyarázattal. A Biblia eredeti nyelveiről történő fordítások váltják fel a Vulgátát és a szöveg pontos értelmezése lehet csak a keresztyén igehirdetés alapja. Erre mutat

egyik szellemes mondása is: „*theologia est grammatica*”, a teológia nem más mint nyelvtan. Az önkényes igemagyarázásnak gátat szab azonban, hogy a részt az egész összefüggésében kell vizsgálni, annak az elvnek a szem előtt tartásával, hogy az Írás Krisztusra mutat, annak középpontjában ő áll. Az Írás a törvény és az evangélium feszültségét hordozza, s ez csak Krisztusban oldódik fel. A törvény megmutatja Isten haragját és ítéletét, az evangélium pedig Isten kegyelmét.

Ez a kettősség figyelhető meg Luther un. „két birodalomról” szóló tanításában is, amelyben az egyházat és az államot, az oltárt és a trónt elválasztja egymástól. Ebben a kettősségben ugyanis az fejeződik ki, hogy Isten az ő uralmát kétféleképpen gyakorolja a világban: Az ige és a sákramentumok által az egyházban, a felsőbbbségek (a kard) által a világban. Az egyik a lelki, a másik a világi kormányzás. A szétválasztás egyúttal azt is jelenti, hogy mindkettő felett Isten áll, általa e kettő össze is függ egymással. Ennek megfelelően **a keresztyén ember is kettős hivatásban él: az evangélium elhívásában, de egy világi „hivatásban” is.** Ez utóbbi gondolat forradalmi változás volt a középkori felfogáshoz képest, amely hivatásnak csak az egyházi tisztségeket (papi, szerzetesi) tekintette.

Luther halála után a német reformáció legjelentősebb személyisége, Luther kortársa és tantársa, a humanista műveltségű Philipp Melanchthon (1497-1560.) volt. A Római levélhez írt kommentárját (*Loci communes* 1521.) a reformáció első dogmatikájának tekinthetjük. Luther kegyelemtanának félremagyarázása ellen nagyobb hangsúlyt tesz mesterénél a jócselekedetekre, amelyek mindig követik a hitet. Erre különösen szükség volt olyan szélsőségesek ellen, amelyek a törvényt szinte feleslegesnek tartották az Újszövetség korában, vagy a jócselekedeteket egyenesen károsnak nevezték.

Nagyrészt Melanchthon műve az Augsburgi Hitvallás és a hozzá írt Apológia (1530.), amely az evangélikus egyházaknak mindmáig mérték és egyben névadó hitvallása is (Ágostai hitvallású evangélikusok).

Luther hatása a svájci reformáció kezdetében is kimutatható. Bár előbb humanista hatásokra, majd Luther teológiája nyomán kezdi

meg Zürich városának reformációját Zwingli (1484-1531.) Neveltetésük, alkatuk különbözősége azonban teológiai gondolkozásukat is különböző irányba tereli. Ez leginkább az úrvacsoráról vallott felfogásukban mutatkozott meg. **Zwingli kitartott amellett, hogy a kenyér és a bor csupán jelei Krisztus testének és vérének, és csupán csak emlékeztetnek Krisztus halálára.** Ennélfogva az úrvacsora: emlékvacsora, a hit megvallása és a hívők közösségének gyakorlása.

A megegyezésre tett kísérlet volt az un. marburgi kollokvium (1529.), ahol azonban még nyilvánvalóbbá vált a két álláspont különbözősége. Így bár 14 alapvető kérdésben megegyezett Luther és Zwingli felfogása, a 15.-ben, az úrvacsorában végképp összeegyeztethetetlen maradt. Ezzel a reformáció két nagy ága már korán kettészakadt. Luther számára ugyanis Krisztus jelenléte olyan fontos kérdés volt, hogy Zwingli álláspontjában a sákramentum megüresítését látta. Zwingli viszont Luther felfogásában a középkori örökséget bírálta, amely szerint Krisztus jelenléte valami módon a jegyekhez kötődik. Az ősi krisztológiai vita éledt fel itt újra Krisztus kettős természetéről. Luther a „szét nem választható”, Zwingli a „megkülönböztethető” elemre tette a hangsúlyt. Így az első állítás szerint Krisztus emberi természetére nézve is jelen lehet mindennütt, ahol a sákramentummal élnek, a másik még filozófiai alátámasztást is adott állításának, nevezetesen: *finitum non est capax infiniti*, azaz a véges (az emberi) nem zárhatja magába a végtelent.

A svájci reformáció legnagyobb hatású rendszerező teológusa kétség kívül a genfi reformátor Kálvin (1509-1564.) volt. Fő műve az *Institutio religionis Christianae* (A keresztyén vallás rendszere), amely végső formáját 1559-es kiadásával nyerte el. Ebben az Apostoli Hitvallás menetét követve négy könyvben fejti ki a keresztyén hit tartalmát.

Az első könyv Istenről, mint teremtőnkéről, a második Istenről, mint megváltónkról, a harmadik Istenről mint megszentelőköről, a negyedik pedig az üdvösségre segítő eszközökről szól. Még Kálvin életében több európai nyelvre lefordították, anyanyelvére maga Kálvin (magyarra 1624-ben Szenci Molnár Albert).

„Egész bölcsességünknek, már amelyik igaz és valóságos bölcsességnek nevezhető, valójában két összetevője van: Isten és önmagunk ismerete. De mivel ezek sokféleképpen összefüggnek egymással, nem könnyű eldönteni, hogy melyik közülük az első, és egyben forrása a másiknak. Elsőrenden azért, mert senki sem nézhet önmagára anélkül, hogy ugyanakkor Istenre ne fordulnának gondolatai, akiben „él” és „mozog”. Mert egészen világos, hogy a bennünk levő rendkívüli ajándékok aligha származhatnak magunktól, hiszen maga a létünk sem más, mint egy Istenben való létezés.” - olvassuk a könyv első soraiban.

Nincs tehát önismeret istenismeret nélkül és fordítva. Isten azonban igazán csak Igéjéből ismerhető meg. Ez az Ige a Szentírásban adatik számunkra, amely tekintélyét nem az egyháztól kapja, hanem önmagában van. Ám hatékony akkor lesz Isten üdvözítő megismerése, ha a Szentlélek tesz bizonyosságot szívünkben róla. **„Azok akik nem hívőknek akarják bebizonyítani, hogy a Szentírás Isten Igéje botorul próbálkoznak, mert ezt csak hit által tudhatjuk meg.”**

Nemcsak a Bibliával, de az úrvacsorával kapcsolatban is a Szentlélekre hivatkozik Kálvin, így keresve egy harmadik utat Luther és Zwingli után Krisztus jelenlétének szemléltetésére. **„A sákramentumok csak akkor töltik be a megfelelő módon rendeltetésüket, ha a Lélek... hozzájuk csatlakozik.”** Kálvin tehát nem a hitre (Zwingli), de nem is a jegyekre (Luther) teszi a hangsúlyt, hanem a Szentlélek munkájára. **Így a sákramentumok nem mást mondanak, mint az igehirdetés csak megpecsételik ugyanazt. (Joggal nevezte Kálvint egy újkori méltatója a Szentlélek teológusának.)**

A kálvini teológia Isten szuverenitására helyezi a hangsúlyt. Isten akarata, döntése megelőzi az embert. **A kegyelem mindent megelőző alapelvből következik a sokszor kiragadottan és kizárólag Kálvinnak tulajdonított tanítás az eleve elrendelésről, vagy latinul predesztinációról.** Egyrészt ez nem túlhangsúlyozott tan nála, hanem csupán a bibliai kiválasztásról szóló kijelentés következetes végig gondolása. Másrészt nem is egyedülálló ezzel a teológiatörténetben, hiszen Ágoston már hasonló következtetésekre jutott.

Mi ennek a tanításnak a célja? Nem az, hogy túlzott bátorságra indítson bennünket és mi istentelen elhamarkodással próbáljuk Isten megközelíthetetlen titkait kutatni. Ellenkezőleg azzal a szándékkal teszi ezt, hogy megalázottan és leverten tanuljunk meg félni az ítéletét, könyörületességét pedig csodálni. **A tanításnak az a pozitív célja, hogy üdvösségünket kizárólag Isten kezében tudjuk,** amint azt a református Arany János Szondi György szájába adja: „Jézusa kezében kész a kegyelem, Egyenest oda fog folyamodni.” Ennek a hitnek tehát tartást és magatartást formáló ereje van. Az elvettetés pedig nem más, mint a kiválasztás árnyképe a fény mellett. A logikát próbára tévő gondolatmenet követésénél nem szabad soha szem elől téveszteni az alábbiakat. Amint egy gótikus katedrálisba is csak egy ajtón mehetünk be egyszerre, úgy kell eldöntenünk, hogy üdvösségünk isteni vagy emberi oldaláról beszélünk-e. **Az eleve elrendelés az isteni oldalról lép be a kijelentés titkába, ami nem zárja ki az emberi döntés felelősségét.** Nem fatalizmusról van szó tehát Kálvinnál, noha el kell ismernünk, hogy utódai sokszor a dekrétumokról szóló tant ebbe az irányba torzították el. **A célja tehát sohasem a kétely támasztása, hanem egyetlen vigasztalásnak a hitvallása: „nem a magamé vagyok”... „ úgy megőriz, hogy a mennyei Atyámnak akarata nélkül egy hajszál sem eshetik le a fejemről, sőt inkább minden az én üdvösségemre kell hogy szolgáljon.”** (Heidelbergi Káté 1.k.f.)

Kálvin tanításai közül még két, a társadalom fejlődésére is hatást gyakorló gondolatot említsünk meg: **a kollektív (alkotmányos) ellenállás jogát, és a kamatszédés elismerését.**

Kálvin is megkülönbözteti Isten kétféle kormányzását, de a határt nem az egyház és a világ (hatalom) között húzza meg, hanem belső és külső kormányzásról is beszél. Ez azt jelenti, hogy az utóbbira az egyházon belül is szükség van. Másrészt a polgári kormányzást is Isten rendelkezésként ismeri el, amelynek az állam polgárai alávetik magukat. **Magánemberként tehát csak akkor van joga bárkinek ellenállni, ha a hatalom Isten törvényeivel ellenkező dologra akarja kényszeríteni.** Ilyenkor Istennek kell inkább engedni, hogyses az embereknek. (Ap.Csel. 4,19.) Isten azonban a történelem

Ura is és a zsarnokkal szemben „olykor az ő szolgálai közül támaszt valakit a nyilvánvaló megtorlásra és megbízza azzal, hogy bosszulja meg a bűnös uralmat és szabadítsa meg az igazságtalanul elnyomott népet...” **A törvényes magisztrátusnak pedig egyenesen kötelessége a „népet sanyargató királyokkal” szembeni ellenállás.** A hatalom megosztásának elve tehát benne van Kálvin tanításában.

A gazdasági életre nézve pedig ugyancsak nagy jelentősége volt annak, hogy Kálvin megengedte a kölcsönadott pénz utáni tisztas kamat szedését, amelyet a középkori egyház tiltott.

Az előbbi elvek gyakorlati megvalósulását látjuk a hugenottáknál, a magyar kálvinista rendek függetlenségi törekvéseinél, ill. a nyugat-európai polgári társadalmak gazdasági életében.

Az istentisztelet és igehirdetés kálvini fel fogásában nagy szerepe volt annak, hogy a Szentírást az Ó- és Újszövetség egységében látta, azaz az Ótestamentumot is az újjal egyenlőképpen Isten ígéjének tartotta. Ezért prédikált az ún. lectio continua szerint (a Biblia fejezeteiről folyamatosan), a Zsoltárok könyvének genfi versei és dallamai pedig a református egyházak közös kincsévé váltak. Ebben az az elv vezérelte, hogy Istent legszebben dicsőíteni az ő Igéjével lehet, márpedig a bibliai zsoltárokból még az emberi kérések és panaszok is Isten Igéjévé váltak.

A XVII. századra a reformáció kálvini iránya sokszínűvé vált. A lutheri irány egysége a Confessio Augustana elfogadása folytán szilárdabbnak tűnt. **A reformáció talaján többféle nemzeti hitvallás is létrejött, amelyekben a reformátorok hatása különböző módon érvényesült.** Egységes volt azonban a reformáció mindegyik ága abban, hogy új dogmákat nem alkotott. **A confessiókat egy történelmi helyzetben megszületett egyházi konszenzusként értelmezték, mint Isten úton járó népének vallástételét.**

Így vall erről a II. Helvét Hitvallás bevezetése:

„Mindenki előtt pedig ünnepélyesen kijelentjük, hogy mindig nagyon készek vagyunk, ha bárki kívánja mindazt, amit itt előadunk bővebben kifejteni, végül azoknak, akik Isten ígéjéből

jobbra tanítanának, köszönetünk nyilvánításával engedni és hozzájuk igazodni az Úrban...”

A református hitvallások formai és tartalmi szempontból is eltérőek lehetnek. A Heidelbergi Káté, amely III Frigyes pfalzi fejedelem kérésére készült és amelyet 1562-ben a heidelbergi zsinat fogadott el a katekizmus formájában készült. Így mind az ifjúság, mind később az 52 vasárnapra beosztott rend szerint a gyülekezetek tanítására igen alkalmasnak bizonyult. Ezzel a reformáció egyházi kifejezték azt a teológiai igényességet is, amelyet a gyülekezet tagjaitól elvártak. A 129 kérdés feleletből álló munka két bevezető kérdésből és három fő részből áll. Az első kérdés az „egyetlen vigasztalásra” kérdez, így joggal tehetjük **a bevezetésben felsorolt reformátori elvek mellé még a „sola consolatio”, az egyetlen vigasztalás református hangsúlyát is.** A 3 fő rész pedig az ember nyomorúságáról, az ember megváltásáról és háládatos életéről szól.

A Heidelbergi Káté mellett egyházunk másik elfogadott hitvallása a II. Helvét Hitvallás. Ez valójában Heinrich Bullinger (1504-1575.) Zwingli zürichi utódja magán-hitvallásának. végrendeletének készült. Ebben XXX fejezetben foglalta össze halála esetére azt, amit hitt és tanított. Ehhez csatlakoztak később a svájci kantonok lelkipásztorai. **Fontos jellemvonása a hitvallásnak, hogy az egyetemes (katolikus) hitet hangsúlyozza.** Nem akar tehát valamiféle szakadár új tanítás szócsové lenni. Amint a XIII fejezet mondja: „az evangéliumi tanítás nem új, hanem a legrégebbi tanítás,” - ”régibb minden tanításánál a világon”.

Kérdések:

1. Keressük meg és beszéljük meg azokat a bibliai Igéket, amelyek a reformátorok számára kifejezték a három tartalmi alapvet.
2. Milyen hatása volt a kultúrára a Sola Scriptura elvnek?
3. Hogyan érvényesülnek a magyar református úrvacsorai gyakorlatban Zwingli, ill. Kálvin hatásai ?

4. Beszéljünk az eleve elrendeléssel kapcsolatban az emberi idő faktorról (előbb, most, később), és az isteni dimenzióról. (pl. az ének nyomán „Örök Isten, kinek esztendők nincsenek létében, Jelen vannak múltak, s jövőndők egy tekintésében...!”)

5. Nézzük meg énekeskönyvünket és hasonlítsuk össze a Heidelbergi Káté számánál szereplő kérdés-feleleteket az énekekkel!

6. Milyen változások láthatók a II. Vatikáni Zsinat után a római katolikus egyház életében?

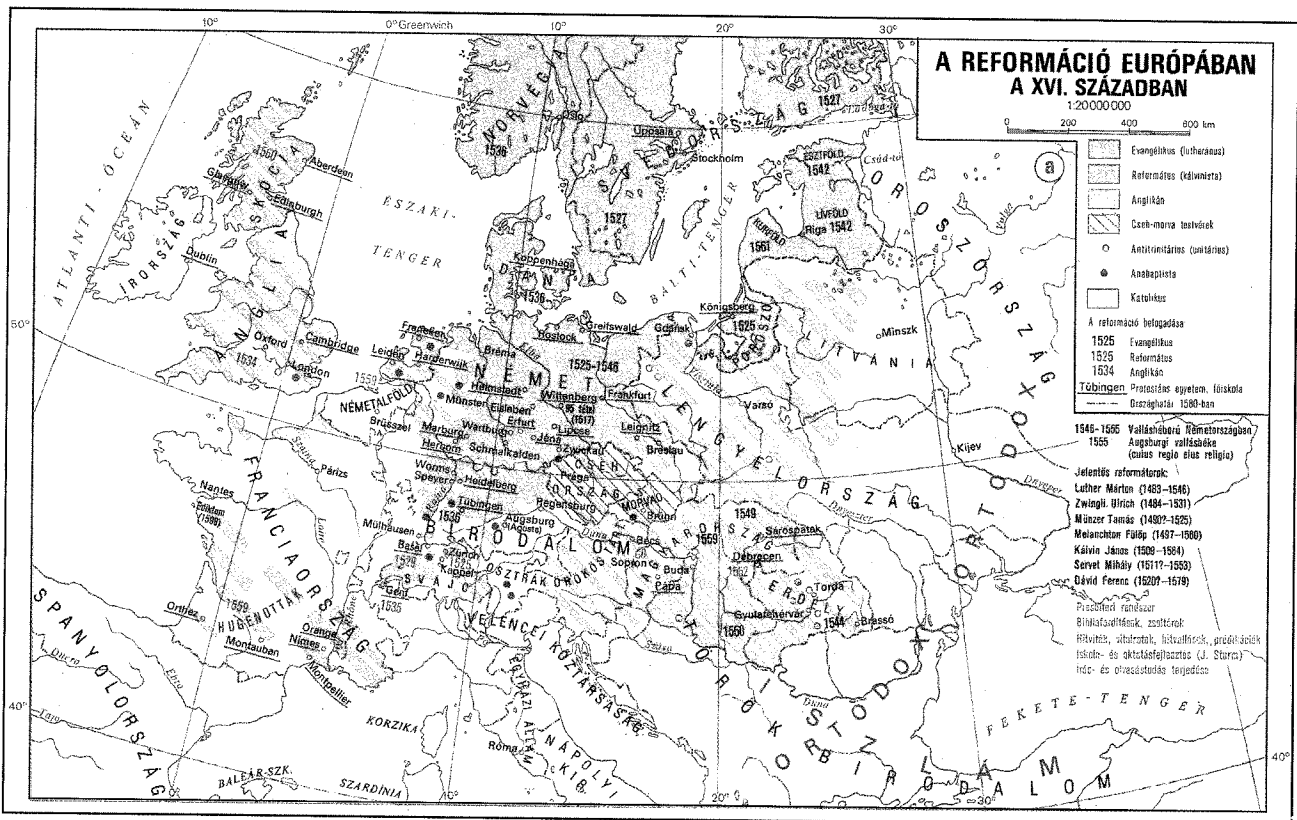
34.

Az ellenreformáció megindulása

A XVI. század hatvanas éveiben az első nagy reformátori nemzedék kihalt, a protestanizmus alapvetése befejeződött, Európa nagy része protestánsná lett.

A keresztyénség történetének ekkor egy új szakasza kezdődött el, mely a XVII. század végéig tartott, s az ellenreformáció korának nevezzük (1560-1689.).

A reformáció hatalmas mozgalmával szemben a római katolikus egyház sokáig szinte bénultan, tehetetlenül állt. Ezért elodázhatatlan lett a belső, erkölcsi, fegyelmi restauráció, hogy a katolicizmus felvehesse a harcot a reformációval, s ahhoz, hogy protestánsná lett híveit visszaszerezhesse, minden té-

ren megújulásra volt szükség. A katolicizmus azonban nem elégedett meg a szellemi visszahódítás lehetőségeivel, hanem fegyverrel is felvette a küzdelmet a reformációval szemben. Így vette kezdetét a véres ellenreformáció, amelynek során Nyugat- és Közép-Európa másfél századon keresztül háborúk színtere lett. A reformátorok még azt remélték, hogy az egész nyugati kereszténység elfogadja a Szentírásan alapuló reformációt. Ez azonban nem történt meg. A pápa vezetésével a római katolikus egyház kitzsította magából a reformációt elfogadó egyházakat.

A tridenti zsinat (1545-63.)

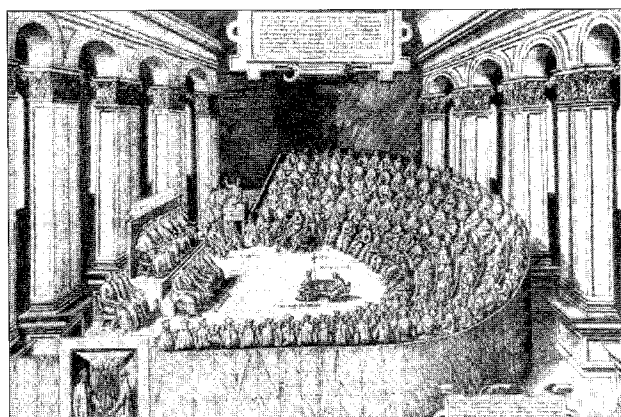
A római katolikus egyház restaurációjára nagy befolyással bíró **tridenti zsinat alapozta meg az ellenreformációt. A zsinatot III. Pál (1534-49.) pápa hívta össze.** A protestánsok azonban nem fogadták el a meghívást, abban a meggyőződésben, hogy a zsinat teljes mértékben a pápa irányítása alatt fog állni. A zsinat résztvevői között nagy feszültség uralkodott, **a pápák és az uralkodók közötti nézeteltérés abban állt, hogy az uralkodók kiegyezést óhajtottak, céljuk az egyház egységének helyreállítása volt,** mindezt reformok útján szerették volna elérni. **A pápák ugyanakkor a protestánsokkal való minden tárgyalás elől elzárkóztak.** A katolikus klérus azonban belül sem volt egységes. Mindezen nézeteltérések alapvetően nem érintették a protestánsellenes egységet.

Maga a zsinat négy ülészakban fejtette ki munkáját. Sok visszaélést szüntetett meg, pl. a bűnbocsátó cédulák árusítását. Rendezte a katolikus egyház sorait, összefoglalta a reformáció tanításai ellen irányuló céllal a katolikus tanokat. **A papság fegyelmét, erkölcsét megszilárdította, iskolázottságuk színvonalát emelte.**

A zsinat legfontosabb határozatait a reformáció ellen hozta. Megállapította, hogy a hit nem egyedüli forrása a Szentírás (benne az apokrifusokkal), hanem ugyanúgy a hagyomány is forrásnak tekinthető. Kimondta, hogy a Biblia hiteles fordítása, a katolikus egyházra nézve kötelező szövege a Vulgata, és ennek magyarázatára egyedül az egyház jogosult. Elfogadta az eredendő bűn dogmáját.

Hét sákramentumot fogadott el (szemben a lutheri hárommal, és a Kálvin által elfogadott kettővel). Tévelygésnek nyilvánította azt a tant miszerint a megigazulás „sola fide” (egyedül hit által) történik. Állást foglalt a szerzetesi élet reformálása s a pápai pénzgazdálkodás visszaéléseinek megszüntetése tárgyában.

1564-ben elkészült a Professio fidei Tridentina, azaz a hűségeskü a pápa iránt és hitvallás. Erre a klérus minden tagjának le kellett tenni az esküt, s ezzel a római katolikus egyház felekezetté vált. **1564-ben látott napvilágot a tiltott könyvek jegyzéke (Index),** majd 1566-ban a Catechismus Romanus, 1590-ben és 1592-ben pedig a Vulgata újabb kiadása.

A tridenti zsinat

Tridentben tehát újra öntudatosá, erkölcsiben tisztábbá, s ez által harcképessé lett a római katolicizmus. Paradox módon ez nem következett volna be, ha nincs a reformáció, tehát elmondhatjuk, hogy **a katolikus egyház XVI. századi megújulásának záloga maga a reformáció volt.**

Az 1540-ben alakult jezsuita rend erejét szitett a római egyház a protestáns „eretnység” ellen azonnal kihasználni. Az inkvizíciót is ahol csak tehette a legkíméletlenebbül működtette.

A katolikus egyház restaurációjának kezdetei Spanyolországba nyúlnak vissza. (Itt a megújulás már Luther fellépése előtt elkezdődött, a klastromokban szigorú erkölcsreform lépett életbe.) A mozgalom átcsapott Itáliába, ahol először is új rendalapításokban nyert kifejezést, meghódította magát a pápai széket is. Ennek a spanyol reformmozgalomnak a legkiválóbb itáliai képviselője Gian Pietro Carafa bíboros, a későbbi IV. Pál pápa (1555-59.).

Az új szellemi áramlat által létrehívott szerzetesrendek közül a jezsuita rend lett a legerősebb támasza Rómának az ellenreformációs törekvései megvalósításában. A rend alapítója: **Don Inigo Lopez de Recalde de Loyola**. Életének jelmondata: *Omnia ad maiorem Dei gloriam* - Mindent Isten nagyobb dicsőségére. Nevének fordítása: A tűz embere. Valamiféle belső tűz „emésztette” életén keresztül, s nagy szélsőségek között valóra váltotta tanítását: *„Ha egyszer a hívek megváltoznak, nem csoda, hogy utána a világ is megváltozik”*.

Ignatius L.

Loyola Ignác (Rubens festménye)

Loyola Ignác (1491-1556.) baszk nemesi családban született. 1521-ben Pamplona ostrománál megsebesült, sokat szenvedett. Egy ágyúgolyó találta el a lábát, az egykori életvidám apród, a „pompás ruhák és a jó élet barátja” súlyos seblázban került haza. A hosszú lábadozás idején következik be élete nagy fordulata. Időtöltésül lovagregényeket kért olvasni, de szent történeteket kapott, melyek egyre jobban felkeltették érdeklődését. Felvillan benne a gondolat: „Hátha

még nagyobb szent lehetnék mint Ferenc vagy Domonkos”. 1521-22 telén Manresában víziókat látott, majd Máriának fogadalmat tesz, számot vet eddigi életével, útnak indul Palesztinába, hogy misszionárius legyen.

Loyola a legszigorúbb aszkézis és folytonos víziók között végzi el, már meglelt férfikorban a papi tanulmányokat. Párizsban tanulmányi éve alatt szervezi hasonló hajlamú barátaiból az első kis társaságot az egyház szolgálatára: először a Szentföldre akarnak menni, de ez a török harcok miatt meggondolják magukat.

III. Pál felismeri az új rendben a hatalmas erőt, s mikor XVII. János portugál király misszionáriusokat kér a kelet-indiai portugál gyarmatokra, 1540-ben kiadja a bullát (Compagna di Jesu, Societas Jesu, Isten társasága, azaz a jezsuita rend). Kezdetben maximálják a létszámot 60 főben, de ezt 1543-ban hatályon kívül helyezik.

A rend fogalmai között új: teljes engedelmesség a pápának.

A rend céljai az alapító bulla szerint: a katechetizálás, a prédikálás, a pogánymisszió, a szeretetmunka, a lelkigondozás és az iskolai tanítás.

A rend a szeretetmunkákkal kezdte tevékenységét: árvaházakat hoztak létre, munkaotthonokat csavargóknak, Mártaházakat itáliai prostituáltaknak, **az előkelő ifjak nevelésére nagy hangsúlyt fektettek, valamint az egyéni lelkigondozásra. Ez vált az ellenreformáció terén elért sikerek eszközévé, hiszen elég volt a főnemesi családokat rekatolizálni a cuius regio, eius religio elve alapján.**

A rend szervezete: A szervezet élén a generális áll, tagjai közé testileg és szellemileg teljesen egészséges férfiakat vesznek fel, s **végig nagy a szelekció**. Két évi próbaidő (novitius) majd **mintegy 15 évi tanulás után következett a pappá szentelés**. A rend központi irányítója a generális, a tartományok élén a provinciális, a rendházak élén a rektor áll.

A rendtag fő „erénye” az engedelmesség: testben, akarásban, belátásban, gondolkozásban. Minden rendtagot ellenőriznek, minden tagnak van egy megfigyelője. A rend a reformáció harcos üldözője volt.

A XVII. század során azonban egyre nőttek belső feszültségei, nagy gazdasági vállalkozásaik voltak, melyek hozzájuttatták a jóléthez a

gazdagsághoz. A katolikus udvarokban mint gyóntatók, lelki irányítók működtek, így bekeveredtek a politikába. Összefonódtak a feudális hatalmakkal, így az újkori polgári törekvésekkel szemben álltak.

A felvilágosodás embere a jezsuita rendben látta az emberiség egyik legnagyobb elenségét, de sok nemzetállami, birodalmi célokat követő uralkodó is ellenük fordult, s így 1773-ban XIV. Kelemen rendelte el a rend felszámolását. (Ezt nem hajtották végre mindenütt - pl. Oroszországban sem.) 1814-ben VII. Pius visszaállította a rendet. A rend fokozatosan megerősödött, s vezető szerepre tett szert a pápai egyházpolitika irányításában.

Kérdések:

- 1. Hogyan segítette a tridenti zsinata a katolikus egyház megújítását?
Milyen tanételekben helyezkedik szemben a zsinat a reformációval?*
- 2. Miért mondhatjuk, hogy a katolicizmus a reformáció ellen a reformáció fegyvereivel vette fel a küzdelmet?*
- 3. Mi a jezsuita rend célja és milyen a felépítése?
Mi biztosította rendkívüli befolyását?*
- 4. Milyen eredménnyel zárult az ellenreformáció?*

VI.

A reformáció Magyarországon

35.

A reformáció tanainak elterjedése Magyarországon 1541-ig

Feszültségekkel terhes kor volt a XVI. század első fele Magyarországon. A főnemesi párt és a köznemesség kemény harcai közepette gyenge királyi hatalom és a végzetesnek bizonyuló oszmán veszedelem jelzik a bajokat. Az 1514-ben kirobbant, főleg mezővárosi parasztpolgárok által megvívott Dózsa-féle parasztháború súlyos gazdasági bajokra utalt, arra, hogy a (paraszt)polgári árutermelésnek hatalmi, nemesi gátjai nőni kezdtek. Magyarország gazdag ország volt, de a politikai anarchia és a nyugat környe megpecsételte sorsát. Mohács után már csak tehetetlen útkereséseket láthatunk. A kettős királyválasztás azt fejezte ki, hogy nem volt jó megoldás - nem csoda az, ha nemeseink - sokan persze pusztá haszonlesésből - gyakran pártot váltottak. A Délvidéken a török egyre pusztábbá tette az országot, a magyarság kezéből kicsúszott saját sorsának politikai irányítása. Ez még akkor is igaz, ha Martinuzzi Fráter György személyében volt egy kimagasló politikusunk is. Jellemző a helyzetre, hogy erőfeszítései csupán az Erdélyi Fejedelemség korlátozott szuverenitású megteremtéséhez voltak elegendőek. Valójában ekkor Magyarország nagybirtokosi részekre, városokra és falvakra esett szét, ahol az emberek magukra voltak utalva.

Ebben a teljes bizonytalanságban kezdett terjedni a reformáció - a hit és a remény megújult bizonyosságaként. **A magyarság, mint közösség, történelme során sohasem volt fanatikusan vallásos, rajongóan hívő nép, de nagyon sok jelentős keresztyén személyiség nyomta rá bélyegét a hitélettel összefonódott**

keresztyén kultúrájára (I. István, I. László, IV. Béla, majd később a főúri patrónusok és „egyszerű” papok, mint Temesvári Pelbárt, Laskai Osvát, stb.) **A római pápai hatalom és az egyházi hierarchia nálunk sohasem volt túl népszerű, de a magyar társadalom keresztyén hitű és kultúrájú nép volt, még akkor is, ha egyesek szerint például a kunok egy része tulajdonképpen úgy lett református, hogy katolikus nem vagy alig volt.**

A reformáció tanainak jelentkezése a mohácsi vész előtt

Luther Márton újszerű Szentírás-, egyház- és hitszemlélete az 1517. évi föllépést követően elég hamar elterjedt a Német-Római Birodalommal szomszédos országokban is. Ami Magyarországot illeti, e tanítások beáramlásához kedvező csatornákként szolgáltak az évszázadok során kialakult német-magyar egyházi és kulturális kapcsolatok.

Az egyháztörténeti hagyomány úgy tartja számon, hogy Luther 95 tétele egészen korán, már 1518-ban megjelent Magyarországon területén, bár ezt még ez idáig nem sikerült pontosan bizonyítani, hiszen csak másodlagos források utalnak rá. Az első konkrét jel arra nézve, hogy Luther három alapvető reformátori írta, valamint a pápai átoklevél és a wormszi nyilatkozat már egészen bizonyosan eljutott a magyar területekre, az Szatmári György esztergomi érsek rendelkezése 1521-ben, hogy valamennyi nagyobb egyházi központban a pápai átoklevelet nyilvánossá tegyék.

A traktátusok sokszor kereskedői szempontok szerint összeválogatott anyagának a beszivárgását váltotta fel 1522 után a biztosabb és szélesebb csatornát biztosító peregrináció, vagyis a külföldi egyetemlátogatás. Ekkor indul meg ugyanis a magyarországi diákok áradata az egyre híresebbé váló reformátori központ Wittenberg irányába. Először az ország északi északkeleti részéből vállalják a tanulni vágyó ifjak a fáradságos, több hetes utat. Azután ebbe a folyamatba kapcsolódik bele Erdély és maga főváros, Buda is.

Rövidesen tapasztalhatóvá válik a magyar egyházi élet átalakuló szelleme is. Sopronban a ferencesek prédikálnak Luther ta-

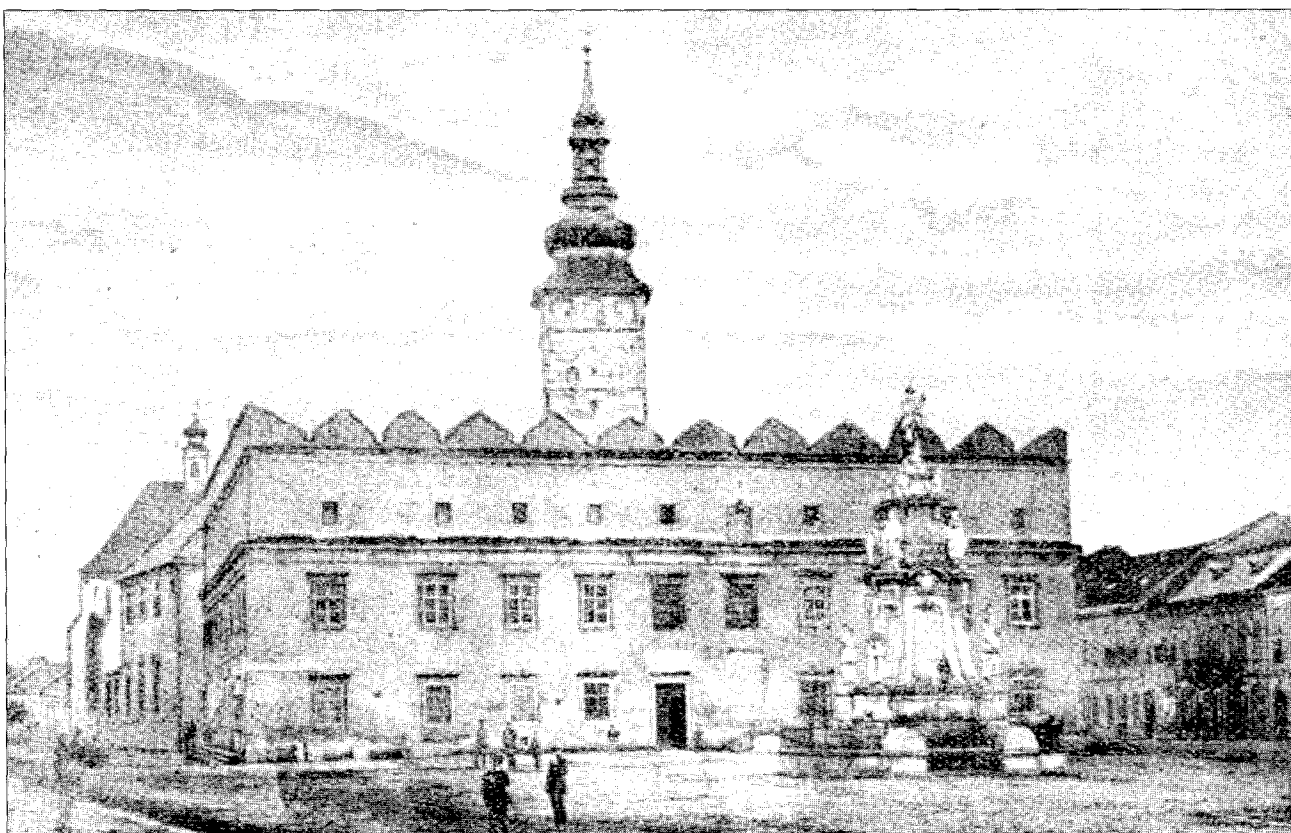
nai alapján 1522-ben, amely folyamat az ottani polgárokat is határozott állásfoglalásra készíteti az egyházi reformok mellett. Pozsonyban szintén lutheri tan-maradványokra bukkanhatunk ebből a korszakból. **Sokkal befogadóbbak a felvidéki városok, amelyek 1522-től egyre nagyobb rokonszenvvel fordulnak e tanok felé. Itt működött a hazai reformáció e korai szakaszában reformátori szellemben Conrad Cordatus. A Felvidéken Kassa és Lőcse ugyancsak hasonló meggyőződésű prédikátorokat hallgatott (Johannes Henckel).** Itt szervezett iskolát Leonhard Coxe, annak a Philipp Melancthonnak a tanítványa, aki részben Luther barátja és társa, részben a wittenbergi egyetem egyik megszervezője volt. Többek között ezért kapta a megtisztelő jelzőt neve mellé: Németország tanító mestere (praeceptor Germaniae). A reformátori megújulás felé irányuló városok között volt Eperjes is, ahonnan már 1521-ben kitiltottak egy búcsúárust. Szepes vármegyében az egészen érelyes reformellenes intézkedések (Lomniczai Horváth János szepesi prépost hozta ezeket) azt sugallják, hogy ott is kedvező talajba hullott a reformátorok magvetése. A több helyen is észlelhető reformátori szellem egyébként másutt is ki-

váltotta a középkori egyház megtorlási kísérletét, de ezek nem jártak teljes sikerrel. **Nemcsak a mindenre elszánt reformátorok és helyenként a polgári lakosság karolta fel a reformáció eszméit, de több gazdag főúr is.** Tudomásunk van arról, hogy már a mohácsi katasztrófát megelőző időben a megújulás ügyét vállalta fel Thurzó Elek, vagy Enyingi Török Bálint.

1522-ben érdekes jelenség érzékelhető a fővárosban. A „szentév” címén a pápa búcsút hirdetett meg, amelynek teljes összegét a török elleni háborúra kívánta szentelni. Ez a fővárosban sikertelen pénzgyűjtési akciónak bizonyult, hiszen a remélt összegnek csak az egyharmada gyűlt össze. A budai perselyekben, igen kevés pénz mellett értéktelen tárgyakat, a pápát és a papságot csúfoló cédulákat találtak.

A reformáció kezdete Erdélyben, 1526 előtt

Az alább felvázolt szórványos adatok egy induló megújulási folyamat halvány jelei csupán. Ennél **sokkal biztosabban és céltudatosabban horgonyozott le az erdélyi szászok a reformátori eszmék mellett.** Erre a szászok ki-

Az eperjesi kollégium régi alakjában

Erdélyi magyar nemes (XVII. század)

váltságos helyzete és sajátos egyházi szervezete igen alkalmasnak bizonyult. Egyházuk káptalani szervezete itt nem városi kanonoki testületet jelentett, hanem egy egyházi körzet papi testületét. Ezek jogilag nem az erdélyi püspök hatáskörébe tartoztak. Fölöttük az esztergomi érsek gyakorolt jogorvoslatot.

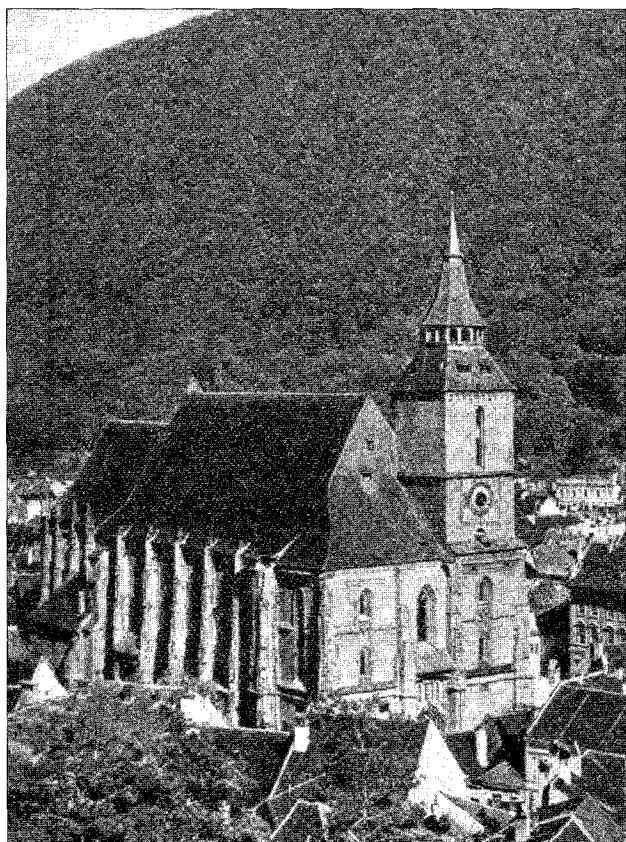
Ez a viszonylagos függetlenség és a reformáció országával fenntartott nyelvi-szellemi kapcsolat, igen alkalmas talajnak bizonyult az új eszmék számára. Így érthető, hogy Mohács előtt itt lángol fel a legjobban a reformáció. **Ennek központja 1525. táján Nagyszeben, a szászok egyik legfontosabb erdélyi kulturális és közigazgatási központja. Nemcsak szerzetesek és papok állnak a reformáció pártjára, hanem a város királybírája, Pemflinger Márk is.** Az egyházi megújulást hallgatólagosan támogató magatartása váltja ki II. Lajos király türelmetlen és egyben az egyik utolsó rendeletét is (a végzetes csatába vonulás előtt). A tiltó királyi parancsnak azonban semmi foganatja nem lett.

A másik nagy szász központ, Brassó sem maradt le ebben a versenyben, különösen miután Honterus János 1533-ban visszatért ide, külföldi tanulmányútjáról. Az úttörő munkát

kezdő híres brassói reformátor a város szülöttje. 1522-30 között Bécsben, Regensburgban, Krakóban és Baselben tanult, megismerkedvén a reformatori tanokkal. Ezeknek élete végéig hűséges terjesztője maradt, írásban és nyomtatott formában egyaránt. Mint a város vezető testületének tagja egész tekintélyét latba veti a barcasági egyházak megújítására. **Először nyomdát állít fel, amellyel 1533-35 között egyaránt szolgálja az iskolát és a reformáció ügyét.** Aztán reformatori programot tesz közzé és azt érvényesíti Brassóban és környékén egyaránt (1543.).

Országgyűlések végzései a reformáció ellen

A vallási s talán a nemzeti egység megbontásától rettegő rendek már a kezdet kezdetén útját szeretnék állni ennek a mozgalomnak. 1523-ban a budai országgyűlés 54. cikke „nyilvános eretnekeknek és Szűz Mária ellen séégeinek” mondja Luther követőit. Ezeket, pártfogóikkal együtt, fő- és jószágvesztésre ítéli. Ezen a következő esztendőben összehívott pesti gyűlés még súlyosbít, mondván, hogy az ilyenek máglyahalált érdemelnek.

A brassói fekete templom

1525-ben megnyílt a rákosi diéta, amely összegzi és megújítja az alábbi határozatokat, és rendeleteinek 4. cikkelyében kimondja: „*A lutheránusokat gyökerestül irtsák ki az országból. Ezért szabadon fogják el és égezzék meg őket az egyházi és világi hatóságok egyaránt, bárhol is találunk rájuk.*”

Mindez azonban nem jelentette azt, hogy e törvényeket következetesen alkalmazták. Egyébként nem is emelkedett jogerőre, mert a főrendi párt megtagadta hozzájárulását. Mégis akadtak olyan főurak, akik magukra érvényesnek tartották ezeket a végzéseket. Werbőczy Istvánról tudjuk, hogy kegyetlenül fellépett a saját birtokán Luther követői ellen, míg Báthori István nádor egyenesen megégetett három „lutheránust” a birtokain. legalábbis így tartja számon az egyháztörténeti tradíció. Ugyanebben az évben (1525.) Budán is kimondták a halálos ítéletet egy lutheránus ember fölött, azt viszont nem tudjuk, hogy azt végrehajtották-e vagy sem.

Az országgyűlések köznemesi motivált-ságú határozatait erős németellenesség fűtötte. A lutheranizmust „német vallásnak” tartották. Ezt megerősíteni látszott az, hogy első támogatói a német származású királyné udvarából kerültek ki, s első hívei a magyarországi német polgárok voltak. A főnemesi és köznemesi párt küzdelmei magyarazzák tehát a később lelkes protestánsá lett köznemesek ekkori viselkedését.

A reformáció terjedése Mohács után

A tulajdonképpeni reformáció csak a nagy katasztrófa után teljesedik ki Magyarország szerte. Ebben nem kis szerepe volt annak, hogy Mohács mezején számos olyan egyházi méltóság esett el, akik később megakadályozhatták volna a reformátori tanok terjedését. A helyi reformáció kezdeti megerősödését azonban a főurak támogatása valamint reformátoraink bátor helytállása szolgálta a leginkább.

Az ország különböző helyein induló reformáció ebben a korszakban még gyermekcipőben jár, sorsa, előrehaladása szorosan egybekapcsolódik egyik-másik reformátor életével és tevékenységével. Ezért **nem beszélhetünk egy, az országot teljes egészében átfogó programról.** Aszerint kerülnek a falvak, városok a figyelem

középpontjába, hogy ott ki és mennyi ideig szolgálja a megújulást. **Egészében azonban a reformációban - ellentétben az ellenreformációval - a hatalmi kényszernek, a patrónusi erőszaknak nincs döntő szerepe.** Az egész folyamat is lassú, s a különböző reformációs irányzatok elválása is csak fokozatosan megy végbe. Ami viszont folyamatosan jellemezte a magyar reformációt, az a politikai-ideológiai harcokkal való szoros összefonódás. Felekezet és politika ekkor évszázadokra arculatteremtő egységben kezd működni Felekezet és nemzetiség a Kárpát-medencében szoros kapcsolatban él. **Nemzeti-állami keretek nélküli népcsoportoknak az egyes egyházak kulturális autonómiája adott megmaradási keretet.**

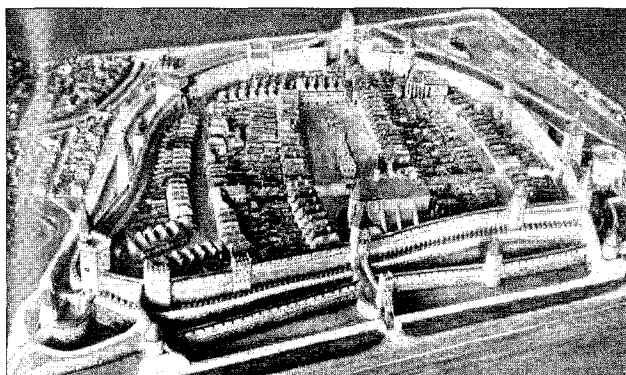
Kérdések:

1. *Milyen volt Magyarország társadalma a reformáció előtt?*
2. *Kik és milyen kapcsolatok alapozták meg az evangéliumi megújulást?*
3. *Miért fogadta kezdetben ellenszenvvel a magyar nemesség a reformáció híveit?*

36.

A protestantizmus tömeges térhódítása Magyarországon 1541 után

A három részre szakadt országban az 1540-es években gyökeres fordulat történt: az eddig elszórtan jelentkező reformáció tömeges méretekben hódító mozgalommá vált. A Habsburgokhoz tartozó Felső-Magyarországon Bártfa

Bártfa szabad királyi város makettje (XV-XVI. század)

(Bartfeld, Bardejov) lett a szellemi központ; egy humanista képzettségű, Wittenbergben tanult tanár, Leonhard Stöckel (1510-1560) itteni rektorsága a gimnáziumot magas színvonalra emelte. Erdélyben a szászok reformációja Johannes Honterus (Grass) (1498-1549) brassói (Kronstadt, Brasov) lelkész nevéhez fűződik.

A német és vegyes lakosságú városok kívül ekkor jelentek meg a protestáns prédikátorok a mezővárosokban, ekkor kezdett a reformáció hívévé lenni az a magyar parasztpolgár (cívis) réteg, amelynek nagy szerepe volt később a református egyház megalapításában. Különösen kiemelkedett a többi közül egyetlen vidék, a Habsburg és Szapolyai országrészek határán fekvő Északkelet-Magyarország, a Kassa (Kaschau, Košice) és Debrecen közötti táj: itt

Gabonakereskedő és városrészlet ábrázolása Kolozsvári Tamás garamszentbenedeki oltárképén (1427.)

működött a reformáció íróinak többsége, s az itteni nyelvjárás vált a kialakulóban lévő magyar irodalmi nyelv alapjává. A reformáció tanításai hamar gyökeret vertek a mezővárosok birtokosai, a főnemesek körében is, ilyen főnemes volt például az okáért az északkelet-magyarországi Serédi Gáspár és a tiszántúli Petrovics Péter. Különösen sokat köszönhetett az új hit a mánások hívó feleségeinek, akik nem egyszer túltettek férjükön a protestáns prédikátorok támogatásában. A korszakra ugyanakkor az átmenetiség volt a jellemző, voltak főurak, akik támogatták a középkori egyház megrefor-

Szikszó mezőváros lát képe

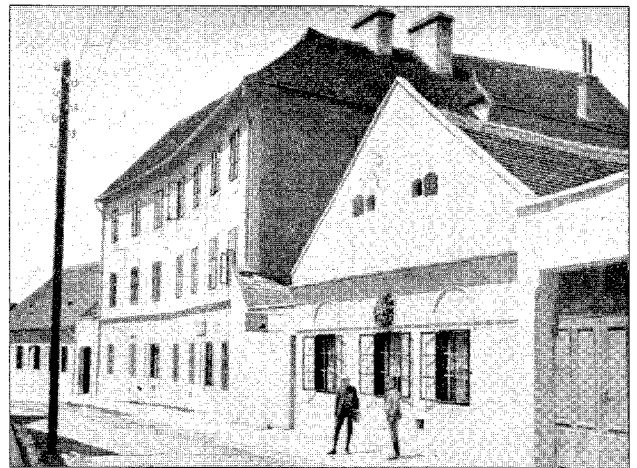
málását, de nem mindenben, s az egyházszakadás gondolata meg sem fordult a fejükben. Így gondolkodott Perényi Péter, Siklós majd Sárospatak birtokosa, és Nádasdy Tamás nádor. Nádasdy sárvári udvara rövid ideig fontos szellemi központ volt. **A vallási változások fokozatosan következtek be**, s csak azután lehetett világosabban látni a különbségeket, miután a katolikusok a tridenti zsinaton végképp nemet mondtak a reformációra, illetve miután kialakultak a különálló protestáns felekezetek.

A protestáns és katolikus egyháztörténések sokáig vitáztak nagybirtokosok szerepén a magyarországi reformációban. Mára már bebizonyosodott, hogy - ellentétben pl. Németországgal, ahol egy választófejedelem áttérése maga után vonta az egész fejedelemség vallásváltoztatását - nálunk az ún. „cuius regio, eius religio” (akié a tartomány, azé a vallás) elve ekkor még nem érvényesült. **A magyar reformáció egy alulról induló sodró erejű történelmi folyamat volt**, amelyet (tudunk rá számos példát) egy-egy katolikus vagy más hiten lévő földbirtokos sem tudott megakasztani. Az ország akkori anarchikus viszonyai, a folytonos háborúk között természetesen bőven volt példa az erőszakos fellépésre a középkori egyház intézményei és vagyona ellen, nem egy főnemes (köztük történelmi nevű hősök) templomok és kolostorok kirablásával tette hírhedtté a nevét, ez azonban csak sajnálatos kísérőjelensége volt a korszak változásainak, s nem is mindig függött össze a reformációval: sokszor a katolikus mágnások tették rá a kezüket - kihasználva az egyház meggyengülését - a régóta vágyott és irigyelt egyházi vagyona.

A reformáció terjedésével párhuzamosan egyre inkább szétilálódtak a szerzetesrendek, s a pusztításoktól függetlenül is elnéptelenedtek a kolostorok. Egyedül a ferences rend próbált ellenállni, úgy hogy a veszélyeztetett helyekre prédikátorokat küldött, az 1540-es években azonban ők is rohamosan visszaszorultak, számos kolostorukat önként fel kellett adniuk. Sajátosan alakultak a viszonyok a török hódoltságban: a mohamedán hódítók jóvagy rosszindulatú semlegessége mellett nem akadályozta ellenséges államhatalom a protestantizmus térfoglalását.

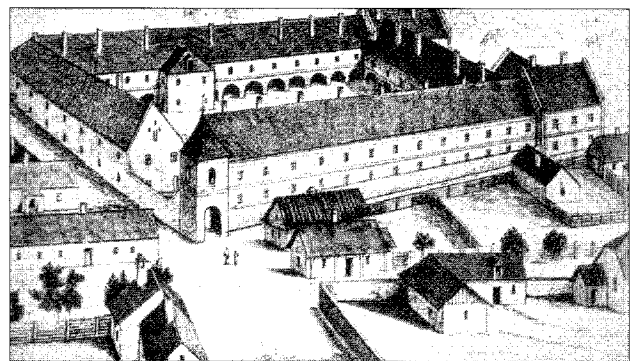
Az ország egyházi térképe átalakult, ami

együttjárt az iskolarendszer átformálásával is. **Bártfa és Brassó után a magyarok lakta mezővárosokban is megjelent az az iskolatípus, amelyet a wittenbergi Philipp Melanchthon és a strassburgi Johann Sturm alakított ki, ötvözve a humanista, ókori klasszikusokon alapuló tananyagot a reformáció követelményeivel.** Szokás volt korábban alapítási dátumokat tulajdonítani e későbbi neves református kollégiumoknak, valójában azonban **többnyire már meglévő, ún. városi plébániai iskolák alakultak át protestánssá.** A hagyomány szerint a pápai kollégiumot 1531-ben, a debrecenit 1538-ban „alapították”, úgy tűnik azonban, hogy e dá-

A pápai ókollégium (mellette a Petőfi-ház látható)

tumok túl koraiak. A sárospataki iskoláról már bebizonyosodott, hogy 1547 körül vált protestánssá, míg a hódoltságbeli Tolna reformált kol-

A debreceni református kollégium régi épülete

légiumának (amely a kecskeméti elődje) kezdeti az 1549-es esztendőhöz köthetők.

A reformáció iskolarendszerének csúcán a wittenbergi egyetem állt, a legtehetségesebb diákok a korábban szívesen látogatott közeli bécsi és krakkói egyetem mellett (majd egyre inkább

A sárospataki református kollégium legrégebb (részben XVI. századi) épületeinek udvari oldala

helyett) növekvő számban látogattak el ide. Hallgathatták Luther és Melanchthon, valamint a többi reformátor előadásait, nem egy közülük a jeles professzoroknál lakott, asztaluknál étkezett. Az 1540-es évek beli nagy áttörés háttérében ott áll a Wittenbergben tanuló magyar nemzetiségű diákok számának ugrásszerű megnövekedése is. Leginkább Melanchthonnal kerültek szoros személyes kapcsolatba, aki közvetíteni próbált Luther és a svájci reformáció között, s ez a köztes helyzet a későbbi magyarországi eseményekre nagyon nagy hatással volt. Melanchthon befolyásának köszönhető, hogy a magyar anyanyelvű diákok - egyetlen nemzetként Wittenbergben - 1555-ben megalakíthatták saját önképző és érdekvédelmi egyesületüket, az ún. coetust, amely az otthon bekövetkező változásokkal párhuzamosan néhány esztendő múlva a helvét irány követőinek gyülekezőhelyévé vált, s 1613-ig szolgálta az evangélikusnak megmaradt egyetemen a magyar református lelkész- és tanárképzés ügyét.

Miközben idehaza az 1550-es években fokozatosan kialakult a katolikustól elkülönülő protestáns egyházszervezet, a magyar reformátorok kapcsolatot kerestek a svájciakkal is. Kálvinnak és a zürichi Heinrich Bullingernek egyaránt voltak magyar levelezőpartnerei, ők azonban többnyire nem tartoztak a legnagyobb hatású reformátorok közé, a wittenbergi túlsúly továbbra is megmaradt. Mindezek ellenére a helvét teológia, annak úrvacsorátana és Krisztusról való tanítása jelen volt a magyarországi protestáns egyházi köztudatban, sokszor egy-egy teológus (pl. Johannes Honterus, Dévai Bíró Mátyás) életművén belül is keveredve Luther és

Melanchthon tanaival. Az 1550-es évek legelejére esik az első „tisztán” helvét tanokat követő reformátor, Kálmáncsehi Sánta Márton fellépése, aki az úrvacsorát csak pusztá emlékvacsorának tekintő Karlstadt, valamint Ulrich Zwingli tanításait hirdette, s ahová csak hatalma elért, mindenütt „megtisztította” a templomokat az oltároktól és a képi ábrázolásoktól. Kálmáncsehi főként a Tiszántúlon működött a nagyhatalmú főnemes, Petrovics Péter pártfogása alatt, próbálkozásait, hogy a vele egyetértő lelkészeket külön egyházszervezetben egyesítse, a halála hiúsította meg. Tanítványa, Szegedi Gergely debreceni elsőpap hatására dönthetett a helvét irány mellett Kopácsi István és Szegedi Kis István: így Szegedi személye lett az összekötő kapocs Kálmáncsehi és a református egyház megalapítói között.

Kérdések:

1. Ki volt az erdélyi százszok reformátora?
2. Igaz-e az alábbi állítás: „A protestantizmusra az egyházi vagyton után áhító főnemesek kényszerítették jobbágycikát”?
3. Milyen iskolákba jártak a magyarországi reformátorok?

37.

Az egyes etnikumok viszonya a reformációhoz

A magyarországi németiség kezdettől fogva nyitottan fogadta a reformáció tanítását. Luther első itthoni követői soproni polgárok, a budai udvarban időző német főurak, humanista tudósok és prédikátorok (Simon Grynaeus, Conrad Cordatus stb.) voltak, az első magyarországi diákok Wittenbergben szintén felvidéki

Honterus János

németek. A harmincas években térnek haza Johannes Honterus (1498-1549) és Leonhard Stöckel (1510-1560), egyikük az erdélyi szász, másikuk a felvidéki (szepességi) evangélikuság vezéralakja lesz, az ő nevükhöz fűződik a

brassói és a bártfai iskola megalapítása. A század derekára a magyarországi városok német nyelvű polgársága szinte egyöntetűen befogadta a reformációt, amit a meggyesi zsinat (az erdélyi szász egyház megszervezése, 1545), az Ötvárosi Hitvallás (Lócse, Bártfa, Eperjes, Kiszzeben, Kassa hitvallása, 1549), a Bányai Hitvallás (Selmecebánya, Körmöcbánya, Besztercebánya stb., 1559), a Szepesi Hitvallás (1569) is bizonyít. Azt hogy a németek többségükben lutheránusok maradtak, leginkább a nyelvi kapcsolatokkal magyarázhatjuk.

Szebeni szász tanácsúr (XVII. század)

A horvátok első reformátora Sztárai Mihály (?-1575), a szlovéneké Primus Truber (1508-1586) volt, aki egyben a szlovén irodalmi nyelv megteremtője. Mindketten igen nagy súlyt fektettek a nemzeti nyelvű kiadványokra (káték, zsoltárok, hitvallás), mind a horvát Újszövetség (Consul István fordítása), mind a szlovén (Truber munkája) 1561-ben jelent meg. Az osztrák tartományokban és Horvátországban az ellenreformáció szinte teljesen felszámolta ezeket a szláv nyelvű evangélikus gyülekezeteket,

Közrendű szász polgár (XVII. század)

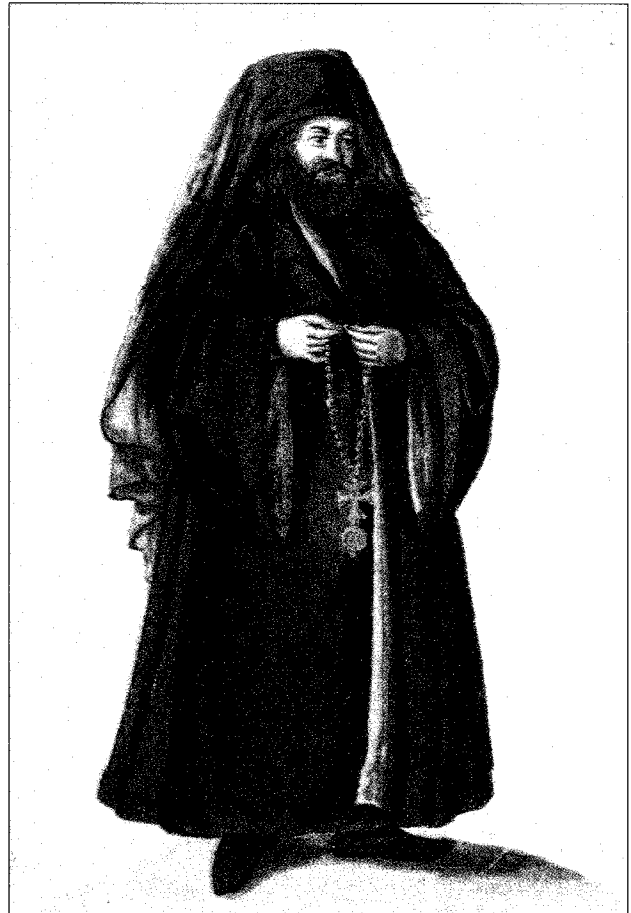
csak a Dunántúlon maradhattak fenn (vend evangélikusok).

A szlovákság a felvidéki városok vonzáskörében találkozott a reformációval. **Érdekes, hogy évszázadokig nem születik szlovák nyelvű egyházi irodalom.** Amikor a 1613-ban megjelenik az Ötvárosi Hitvallás többnyelvű kiadása, a latin, magyar, német szöveg mellett hiába keressük a szlovák fordítást, pedig az evangélikus gyülekezetek között rengeteg szlovák nyelvű van, amelyek a **huszita Cseh Testvérek bibliafordítását és a cseh nyelvű Transcius-énekeskönyvet használják istentiszteleti életükben.** A XVIII. században jelentkeznek az első törekvések az önálló szlovák irodalmi nyelv megteremtésére.

Magyarországon a XVI. század derekán válik el egymástól a lutheri és a kálvini irányzat útja. Sokszor tárgyalt kérdés, hogyan magyarázható, hogy a magyar etnikum többsége a helvét hitvallást választotta (ezt a kérdést egyes prédikátorok esetében is nehéz megválaszolni). A minden igényt kielégítő magyarázat helyett legyen elég

itt egyetlen körülményt megemlíteni: az ország három részre szakadása után a királyi Magyarországon inkább lutheránusokat, míg a Hódoltságban és (a Szászföld kivételével) Erdélyben inkább kálvinistákat találunk. Míg a nemzetiségek a Habsburgok által inkább tolerált evangélikus hitet tartották, addig az alföldi és a keleti részen a magyar reformátusság erősödött meg. A református egyháznak ezt a nemzeti jellegét a XVIII. századi telepítések (német református gyülekezetek) is csak kevéssé tudták módosítani, ezzel szemben az evangélikusságban a Türelmi Rendelet idején a magyar, a német és a szlovák nyelvű gyülekezetek körülbelül egyenlő részt képviseltek.

A reformáció lendülete a keleti és a nyugati kereszténység határán tört meg. Lutherá-

Erdélyi görögkeleti pap (pópa) (XVII. század)

nusok és kálvinisták minden igyekezete ellenére a szerbek és a románok érintetlenek maradtak a hitújítástól. Igyekezetben pedig nem volt hiány. A szászok 1544-ben Nagyszebenben kinyomtatták románul Luther kiskátéját (ez az első román nyelvű nyomtatvány), I. Rákóczi György pedig

1648-ban Gyulafehérvárott az Újszövetséget, de eredményt csak azok körében értek el, akik már korábban fölvtették a katolikus hitet. A többség kitarzott az ortodoxiánál és a pravoszláv liturgiánál.

Kérdések:

1. Horvátországon kívül hol működött még Sztárai Mihály?
2. Hány nyelven olvasták Magyarországon az Újszövetséget a XVI. században?
3. Keresd meg a térképen az említett városneveket, a három országrész melyikében sűrűsödnek?

38.

Kiemelkedő magyarországi reformátorok

Dévai (Bíró) Mátyás (1500k.-1545.)

A krakkói egyetemen tanult ferencrendi szerzetes az első magyar nemzetiségű diákok egyikeként, 1529-ben jutott el a wittenbergi egyetemre, s ott a reformáció hívévé vált. Németországban többször is megfordult, Luther házában lakott, így a közvetlen baráti köréhez tartozott a reformáció vezetőjének és

Melanchthonnak. A megismert igazságokat meggyőződéssel hirdette: elsősorban Nyugat-Dunántúlon és Északkelet-Magyarországon, s kapcsolatba került a protestantizmus iránt érdeklődő főnemesekkel (Nádasdy Tamás, Perényi Péter és mások). Hitéért kétszer fogságot szenvedett, s sokszor kellett menekülnie a klérus elől. **Tanítása lényegében megmaradt a wittenbergi reformáció teológiájának keretei között.** Vitairatokon és teológiai műveken kívül az ő nevéhez fűződik az első magyar helyesírási szabályzat (Othographia) megírása.

Sztárai Mihály (†1575.)

Szintén ferences szerzetesből lett reformátor, aki a Velencéhez közeli **Padua egyetemén végezte tanulmányait.** Siklóson, Perényi Péter birtokán volt iskolamester, majd a drávaszögi Laskó mezőváros prédikátora lett. Kétszeri laskói papság életének legtermékenyebb korszaka volt: **Dél-Baranya és Szlavónia reformátora.** Sikeres tevékenységéhez nagyban hozzájárultak irodalmi művei: Zsoltárfordítások (melyeket a hagyomány szerint személyesen is előadott hegedűkísérettel), hitvitázó drámái, bibliai és egyháztörténeti történeti. Később Gyulán, Sárospatakon és Pápán volt lelkész. **Élete végéig megmaradt Luther követőjének,** aki hitvitákat is folytatott a svájci reformáció követői, a református egyház alapítói ellen.

Huszár Gál (1512-1575.)

Reformátor és nyomdász, aki a nyugatmagyarországi Magyaróváron kezdte meg protestáns lelkészi működését, s itt rövidesen nyomdát is létesített. 1560-ban Kassára hívták magyar prédikátornak, de börtönbe vetették. Ifjú tanítványa, Bornemissza Péter és hívei kiszabadították, s ezek után **Debrecenbe menekült, ahová nyomdáját is magával vitte,** ezzel megalapozta a mindmáig folyamatosan működő debreceni nyomdát. Ismét visszatért Nyugat-Dunántúlra (Komárom, Nagyszombat, Komjáti, Pápa). Művei közül meg kell említenünk két énekeskönyvét (1561, 1574.), benne saját szerzésű énekeivel is, valamint prédikációit. Nyomdászként is sokat tett a reformáció terjedéséért, nem utolsósorban azzal, hogy kinyomtatta lelkésztársai (Sztárai,

Melius) műveit. **A nyugat-magyarországi reformáció tipikus alakja volt, ahol a század végéig nem vált el egymástól a református és az evangélikus egyház:** mindvégig megmaradt Luther hívének, miközben levelezett Heinrich Bullinger svájci reformátorral, Debrecenben helvét irányú környezetben dolgozott, két fia pedig református lett, egyikük, Huszár Dávid, volt a Heidelbergi Káté első magyar fordítója.

Kálmáncsehi Sánta Márton (- 1557.)

A krakkói egyetemen tanult katolikus pap, aki egy hitvita hatására lett a reformáció hirdetője. Az 1540-es években Mezőtúron és Sátoraljaújhelyen volt lelkész, majd Debrecenben, Munkácson és ismét Debrecenben viselt lelkészi hivatalt. **A svájci reformáció úttörője volt Magyarországon,** annak radikális, Ulrich Zwinglit követő ágához tartozott. Igyekezett minden katolikus maradványtól megtisztítani az egyházat, a templomokból kidobatta az oltárokat, képeket és szobrokat. Lelkésztársaival folytonos vitában állva próbált saját egyházszervezetet kialakítani, élete végén egy. a Tiszántúl nagy részére kiterjedő egyházkerület szuperintendense volt.

Szegedi Kis István (1505-1572.)

Református teológus, aki a bécsi, krakkói és wittenbergi egyetemen tanult, majd az

Skaricza Máté metszete alapján készült Szegedi Kis Istvánt ábrázoló rézmetszet

1540-es és 1550-es években a török hódoltság tiszántúli és dunamelléki területein volt tanár és lelkész. 1561-ben a törökök fogságba vetették, ahonnan csak 1563-ban szabadult ki. Élete végén Ráckeven volt lelképásztor, valamint a Dunamellék szuperintendense. Tanítása kezdetben megmaradt a lutheri tanok keretei között, 1558-ban azonban tanítványával, Thúri Farkas Pállal együtt a svájci reformáció (Kálvin és Bullinger) tanai mellett állt ki, s megindította azt a folyamatot, amely a református egyház szervezeti önállóságához vezetett. **Latin nyelvű teológiai munkái Svájcban jelentek meg halála után, általuk európai hírnevet szerzett.**

Melius (Juhász) Péter (1532-1572.)

Wittenbergben is tanult reformátor, aki hazatérése után 1558-ban lett debreceni beosztott lelkész Szegedi Gergely mellett. Szegedi Kis István nehéz vita után győzte meg őt a svájci teológiai irány igazáról, ezek után egyre fokozódó lendülettel vetette bele magát az egyházszervezés munkájába. **1562-ben egyik szerzője volt a Debrecen-Egervölgyi Hitvallásnak,** majd Szegedi Gergely távozása után debreceni elsőpap lett. Folyamatos hitviták közben kialakította a tiszántúli református egyházkerületet (melynek szuperintendensévé is választották), majd megvédte azt a legfrissebb reformációs irányzat, az antitrinitarizmus (szentháromságtagadás) erdélyi híveitől. Bár korán elhunyt, hatalmas életművet hagy maga után: teológiai és hitvitázó műveket (magyarul és latinul), prédikációkat, egyes bibliai könyvek fordításait, egyházi énekeket, valamint egy Herbáriumot (füveskönyvet). **Ha nem is volt egyedüli egyházalapító, mint azt néhány korábbi egyháztörténeti munka sugallta, kétségkívül ott a helye ama teológusok között, akik létrehozták a magyar református egyházat.**

Károli (vagy Károlyi) Gáspár (1530k-1591.)

Teológus és bibliafordító, aki wittenbergi tanulmányai után 1563-tól haláláig (rövid tálljai megszakítással) Göncön volt lelkész. Mint a kassavölgyi (abaúji) önálló egyházmegye seniora (esperese) tevékeny részese volt a

tiszáninneri református egyház megszilárdításának. „Két könyv” című munkájában először fogalmazta meg prózában a magyar reformációnak az ószövetségi történelemben gyökerező történelemszemléletét. Valószínűleg már az 1570-es évektől formálódott körülötte az a munkaközösség, amelynek először sikerült a teljes Szentírást lefordítania és nyomtatásban megjelentetnie. A nagy mű 1590-ben készült el a közeli Vizsolyban, ahová Rákóczi Zsigmond egri főkapitány hozatta a nyomdát. Az „istenes vén ember” (ahogyan Szenci Molnár Albert nevezte) úgy hunyhatta le a szemét másfél esztendő múlva, hogy létrehozhatta a magyar reformáció mozgalmának betetőzéseként azt a protestáns Bibliát, amely a további kiadások alapjává vált.

Kérdések:

- 1. Kik voltak azok a reformátorok, akik szerzetesként vagy katolikus papként lettek a reformáció hívei?*
- 2. Mi a hasonlóság a magyarországi reformátorok életpályájában?*
- 3. Mely külföldi egyetemeken tanultak reformátoraink?*
- 4. Mely reformátorok életrajzában talákoztál a alábbi tájegységek és helységek neveivel: Drávaszög (Laskó), kassavölgyi esperesség (Gönc), Debrecen, Csallóköz (Komjáti), Magyaróvár, Ráckeve, Sárospatak, Pápa? Keresd meg őket a térképen!*
- 5. Gondolkozz el rajta! Lehet-e egyetlen ember érdeme az egyházalapítás (pl. Luther, Kálvin, Melius Péter) vagy a bibliafordítás (pl. Luther, Károli Gáspár), s csupán emberi érdemnek tulajdoníthatók-e ezek az eredmények?*

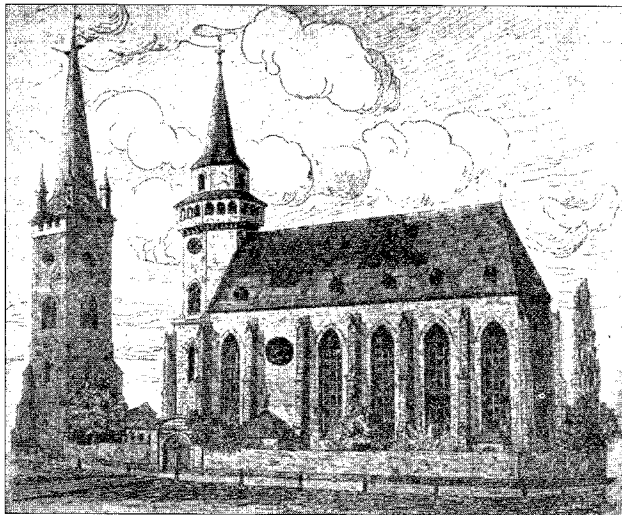
39.

A protestáns felekezetek szétválása Magyarországon

A protestáns felekezetek szétválása Kelet-Magyarországon

Az 1550-es évek második felére feszültség alakult ki Kelet-Magyarországon és Erdélyben a svájci reformátorokat és Luthert követő protestáns lelkészek között. A református és evangélikus felekezet különválásához vezető döntő lépést Kopácsi István sárospataki lelkész, Thúri Farkas Pál sárospataki tanár és Szegedi Kis István tették meg, amikor 1558-ban külön szervezkedést indítottak. Elhatárolódtak ugyan Kálmáncsehi Sánta Márton és tanítványai zwingliánizmusától és Melanchthont jelölték meg forrásukul, krisztológiájuk és úrvacsorata-nuk azonban Kálvin nyomdokaiban haladt. A következő, 1559-es esztendőben csatlakozott hozzájuk Dávid Ferenc, az erdélyi evangélikusok püspöke, Molnár Gergely kolozsvári tanár, valamint Heltai Gáspár kolozsvári lelkész, majd Szegedi Kis István nehéz teológiai vitában meggyőzte igazáról Melius (Juhász) Péter debreceni beosztott lelkészt. Miután összeállt a formálódóban lévő református egyház vezérkara, zsinatok és hitviták sorozata következett, a legfőbb vitapartnerek az erdélyi szászok és a felvidéki német városok voltak. A tiszáninneri területen két nagybirtokos, Perényi Gábor és Alaghy János akarta erőszakos intézkedésekkel útját állni svájci (helvét) irány terjedésének. Próbálkozásuk nem sok sikerrel járt, 1567-ben bekövetkezett haláluk után az ő birtokaikhoz tartozó tokaj-hegyaljai mezővárosok is reformátussá lettek. (A hosszú éveken át tartó folyamat állomásai a zsinatokról szóló fejezetekben olvashatók.) **1566-67-re Északkelet-Magyarországon, a Tiszántúlon és Erdélyben teljesen elkülönült egymástól a két protestáns felekezet, a refor-**

mátusoknak saját hitvallásaik és elfogadott törvényeik voltak. A szétválás és megalakulás küzdelmeiben két lelkész emelkedett vezető egyéniséggé: Melius (Juhász) Péter, aki debreceni elsőpap és a tiszántúli református egy-

A Szent András templom és a Verestorony 1802 előtt (Zoltai Lajos rekonstrukciós rajza)

házkerület szuperintendense (püspöke) lett, valamint Károli Gáspár gönci prédikátor, az abaúji önálló esperesség vezetője.

A református egyház szervezeti megszilárdulása még be sem fejeződött, amikor Erdélyben jelentkezett a legújabb reformációs irány, az ún. antitrinitarizmus (szentháromságtagadás).

Az unitárius egyház megalakulása Erdélyben

Az antitrinitárius teológia erdélyi térhódítása mindenképp előtt Blandrata György (Giorgio Biandrata) tevékenységéhez kapcsolódik, aki 1515. táján született a piemonti Saluzzóban. Mint orvos működött a lengyel királyi udvarban, majd orvos és bizalmas tanácsadója lett az özvegy Izabella királynénak is. Erdélyben először 1544-51. között tartózkodott s egy kevés ideig 1559-ben is. Visszatért Itáliába, de az inkvizíció elől Genfben, majd Lengyelországba menekült. Itt Stancaro elleni harcának emléke még elevenen élt a reformációt pártoló lengyel nemesség körében, és ennek köszönhető, hogy az egyház seniorává választották. Rövidesen elkezdte antitrinitárius tevékenységét, amelynek következtében másodszor is távoznia kellett. **1563 elejétől már János Zsigmond udvari orvosa, s egészen a fejedelem ha-**

láláig annak legbensőbb tanácsosa lett.

Szándéka kezdettől fogva a szentháromság-ellenes elvek terjesztése volt. Erre látta alkalmas egyházpoltikai lépésnek a református egyház megalakítását. Kiváló elokvenciával megáldva hatása alatt tartotta nemcsak a fejedelmet, de rövidesen Dávid Ferencet is megnyerte eszméinek.

Dávid Ferenc mint új református püspök, Blandratával együtt 1564-ben arról értesíti lengyel barátait, hogy a szentháromság-ellenes teológiai gondolkodás komoly hatást tett Erdély szerte. Ez akkor legfennebb csak zártkörű teológiai csoportok ideológiája lehetett, hiszen **nyíltan csak a következő év (1565.) folyamán léptek fel.** Ebben az évben hozta nyilvánosságra Dávid Ferenc Kolozsvárott Serveto tanait Basilius István és Egri Lukács lelkészekkel együtt. E tanokra megosztottan reagálnak a kolozsvári lutheránus lelkészek, Heltai Gáspárral az élen, s őket támogatta a kiváló képességű magyar iskolamester, Szikszai Fabricius Balázs is. Dávid tekintélye és kiváló dialektikája rövidesen arra kényszeríti Szikszait, hogy elhagyja Kolozsvárt. A teológiai küzdelmet utódjára, a Melanchthon-tanítvány Károli Péterre testálja aki merészen szembeszáll püspökével.

Mélius (Juhász) Péter, látván a református egyház bomlásának ez első jeleit, kieszközölte a fejedelemtől azt, hogy 1566 áprilisában teológiai disputát rendezzenek Gyulafehérvárott. Ezen az ún. „első gyulafehérvári hitvitán” az antitrinitárius fél azt kérte, hogy az óegyházi tan azon műszavait, amelyek nem szerepelnek a Szentírásban, hagyják el (ilyenek voltak: trinitas, persona, essentia, substantia, generatio, natura stb.). A magyar reformátorok, maga Mélius is csak terminológiai és nem lényegbeli módosítást látott ebben, és beleegyeztek a kért változtatásba. Abban a tudatban távoztak a fejedelmi székhelyről, hogy sikerült az egyház egységét stiláris engedmények árán megőrizni.

Dávid Ferenc három hét múlva Marosvásárhelyre gyűjtötte egybe a református egyház lelkészeit, ahol indítványozta, hogy a nemrég érkezett Heidelbergi Kátét a gyulafehérvári meg-egyezés szellemében dolgozzák át, amit el is végeztek. Méliusék a nyomtatás előtt átnézték a szöveget és rájöttek, hogy az a Káté lényegét is érintő módosításokat tartalmaz, különösen a

Szentháromságot részletező kérdésekben. Melius közbelépésére a kérdéses részeket visszaállították az eredeti formába, és így jelent meg Kolozsvárott 1566-ban Catechismus ecclesiarum Dei in natione Hungarica cím alatt.

Egy év múlva, az 1567. februárjában rendezett tordai zsinaton Dávid Ferenc és lelkesztársai elhatárolják azonban magukat mind a marosvásárhelyi zsinat kompromisszumos végzéseitől, mind pedig a Heidelbergi Káté 1566. évi kiadásától. Az Apostoli Hitvallást még mindig vállalták, de már csak az Atyát voltak hajlandók „Egy Istennek” elismerni, s a Fiúval kapcsolatban csak annyit voltak hajlandók elfogadni, hogy az Atya soha nem volt Fiú nélkül. A Szentlélek istenségét viszont már határozottan tagadták.

Többek között ezekre a tordai határozatokra válaszolnak a tiszántúliak a már említett 1567-es Debreceni zsinaton. Ennek a II. Helvét Hitvallás és az egyházalkotmány elfogadása mellett a jelentősége még az is, hogy felismerték az erdélyi egyházpolitika diplomáciai finomságait, ami kiváltott a már ugyancsak említett két nyelvű antitrinitárius hitvallást.

Ezek után nagyobb arányú tanbeli harc indult meg a két álláspont képviselői között, amelynek termékei latin és magyar nyelvű vita-iratokban csapódtak le. Az 1567. szeptemberében tartott marosvásárhelyi zsinat végül kimondta, hogy Krisztus nem öröktől fogva való, és nem egylényegű az Atyával. A viták idején született teológiai munkák egyrészt Servetora másrészt Socinusra támaszkodva jelentették ki, hogy a reformáció csak a szentháromságtan és a gyermekkereszttség „találmányainak” elvetésével tehetőzhető be.

Ilyen fejlemények után került sor a második gyulafehérvári hitvitára, amelynek eredeti helyeként Tordát látták volna jónak, de János Zsigmond közbelépésére az végül is a fejedelmi udvarba hívták egybe 1568. március első felében. A tanításokat a fejedelem és udvara jelenlétében terjesztették elő a két fél lelkészei, akik közül egyeseket bírókká jelöltek ki. A vita során egyik fél sem győzte meg a másikat. Dávid Ferenc érvelését és álláspontját a Kálvin irataiból vett idézetekkel próbálta elfogadhatóbbá tenni, amellyel nagy hatást gyakorolt ugyan a nem teológus hallgatóságra, de

zavarba hozta párthíveit, akik nem ismerték még eléggé Kálvin iratait. A hitvitán világhosszá vált, hogy a fejedelem nyíltan rokonszenvezik az antitrinitáriusok táborával. A megbeszélést követően újabb veszteség érte a trinitárius egyházat azzal, hogy Heltai Gáspár Dávid Ferenc csoportjához csatlakozott.

A hitviták sorát a váradi követte 1569-ben, amelyen magyarul terjesztették elő tanait. Ez a vita sem tudta feltartóztatni az egyházzsuzakadást s pozitív eredményként csak egy háromság melletti hitvallást tudott felmutatni, amelyet János Zsigmondnak ajánlottak.

Az 1568-as tordai országgyűlés törvényerőre emelte a vallásszabadságot Erdélyben, ezzel az unitárius felekezet is gyakorlatilag „recepta religio”, azaz bevett vallás lett. Megtiltotta a törvény, hogy vallásáért bárkit is üldözzenek. Minden prédikátor saját meggyőződése szerint hirdetheti az ígét, ugyanakkor a gyülekezeteknek is jogukban áll saját meggyőződésüknek megfelelő prédikátort hívni. Európában a legnagyobb vallásszabadságot biztosított a tordai országgyűlés ezen határozata.

Melius Péter még egy kísérletet tesz a fejedelem megnyerésére 1570-ben, s hosszú levelében szentírási bizonyítékokkal védelmezi Krisztus istenségét Dávid és Blandrata ellenében, neki ajánlván a váradi zsinat hitvallását, Théodore de Bèze ahhoz csatolt levelével együtt. A levél azonban nem váltotta be az ahhoz fűzött reményeket; János Zsigmondot nem sikerült megnyerni ennek az ügynek.

Végül 1571. januárjában országgyűlést hívtak össze Marosvásárhelyen, amelyen a rendek vonakodtak törvényt hozni a „háromságosok” ellen, de legtöbbször készséggel hozzájárult az új vallásfelekezet törvényes elfogadásához.

Az országgyűlés erre vonatkozó végzése így hangzik:

„Az Isten igéjének prédikálása és hallgatása felől végeztetett, hogy mind ennek előtte is felséged országaival elvégezte, hogy az Isten igéje mindenütt szabadon prédikáltassék, AZ CONFESSIOÉRT SENKI MEG NE BÁNTASSÉK, se prédikátor se hallgatók; de ha valamely

minister criminális excessusba találtatik, az superintendens megítélhesse, minden functioniójától priváltassék azután az országból küüzethesse”.

Bár nincsen név szerint megnevezve az új felekezet, mégis ez az unitárius egyház jogi fundamentuma.

Az alakulóban lévő unitárius egyháznak az egyre nagyobb szellemi tarkaság lett a jellemzője: Dávid Ferenc odáig jutott, hogy tagadni kezdte Krisztus istenségét, azt állítva, hogy nem kell imádkoznunk hozzá és imádnunk őt. Blandratának ez már sok volt, a meghasonulás következtében Dávid Ferencet letartóztatták, s 1579-ben börtönében halt meg. **Az 1580-as években a tiltott unitárius irányzatok tovább radikalizálódtak, s létrejött az Ószövetségen alapuló, s a zsidóság tanításaihoz egészen közel álló szombatos szekta.**

A protestáns felekezetek szétválása Észak- és Nyugat-Magyarországon

A század második felében nagy vihart kavart Magyarországon is a német evangélikusok taborán belüli vita az ortodox (az orthodoxia görög szó, azt jelenti: helyes tan) lutheránusok és Melanchthon teológiájának követői, az ún. kryptokálvinisták (azaz rejtett kálvinisták) között. Az 1577-ben megalkotott ortodox lutheránus hitvallás, a „Formula Concordiae” hozzánk is hamar megérkezett, s kettészakította a magyarországi evangélikusokat. **A Habsburg országrészen a Szepességben alakult ki erős kryptokálvinista mozgalom Pilcius Gáspár, a német Sebastian Ambrosius Lahm és a szlovák Thoraconymus Mátyás (Matej Kabát) vezetésével, akik néhány nemesi család támogatását is élvezték.** Az egyre fenyegetőbb ellenreformáció árnyékában elkeseredett hitviták robbantak ki a két párt között, amelyekbe a kryptokálvinisták oldalán rövidesen a tiszáninneri reformátusok is bekapcsolódtak. **A két felekezet közötti elmérgesedett viszony következtében a Nyugat-Magyarországon eddig közös egyházszervezetben élő protestánsok is kettéváltak. A felvidéki lutheránusok által provokált 1591-es csepregi hitvita után a reformátusok, élükön Beythe István püspökkel, külön szervezkedésbe kezdtek, s 1595-ben megalakították a dunán-**

túli egyházkerületet. A Dunától északra már 1592-ben létrejött a samarjai egyházkerület - ezzel a magyarországi református egyház kialakulása lényegében befejeződött. Az erdélyi szászok között is igen sok kryptokálvinista volt, ők azonban nem bocsátkoztak vitába, az ellentéteket elsimították azzal, hogy egyházuk egyelőre nem írta alá a „Formula Concordiae”-t. A protestánsok vitái miatt a magyar református diákok külföldi tanulásában is változás állt be: 1584-től ismét reformátussá lett a heidelbergi egyetem, amely egyre növekvő számban vonzotta magához a diákokat, különösen miután a kryptokálvinisták 1592-ben Wittenbergben végleg vereséget szenvedtek.

A XVI-XVII. század fordulójára Magyarország nyugati keresztyénséghez tartozó lakosságának mintegy 80-90 %-a százaléka valamelyik protestáns felekezet hívévé lett. Erdélyben a magyarok többsége átmenetileg unitárius volt, de számuk csökkenő tendenciát mutatott, míg a reformátusok lassan erősödtek. Léteztek magyar evangélikus közösségek is, ennek az egyháznak azonban elsősorban a szászok voltak a hívei, akik között sok kryptokálvinista volt. Hogy a kép még tarkább legyen: a vegyes (magyar és szász) lakosságú Kolozsvárott a szászok az unitárius egyház híveit gyarapították, s

Kolozsvár XVII. századi ábrázolása

nem szabad elfeledkeznünk az elsősorban Székelyföldön hódító szombatos szektáról sem. **A katolikus vallásgyakorlat - a ferencesek tevékenységének köszönhetően - a csiki székelyek között és szomszédságukban (az ún. Szentföldeken) maradt meg a leginkább.** A Báthoryak fejedelemsége alatt betelepített jezsuita rend elsősorban a nemesek gyermekeit vonzotta iskoláival, s így erősítette saját felekezetét. Az ekkor még kisebbséget alkotó román lakosság görögkeleti vallású volt.

A Tiszántúlon, amelynek területén a három országrész találkozott, a magyar református lakosság volt túlnyomó többségben, némi unitárius kisebbséggel, s ezeken az arányokon a Nagyváradra betelepülő jezsuiták sem tudtak lényegesen változtatni. A Habsburgok által birtokolt Északkelet-Magyarország magyarok által lakott déli része szinte száz százalékgig református lett, de a „magyar vallás” hívévé vált a szomszédos területeken élő szlovák lakosság egy része is. A katolicizmusnak halvány, szervezetlen nyomai maradtak. Egyetlen „túlélő” kolostorról tudunk ezen a területen, a sátoraljaújhelyi pálosokéről. A Felvidék szlovák, német és magyar lakosságának többsége evangélikus volt (ideszámítva a szepességi kryptokálvinistákat is), a terület magyar nemesei közül ugyanakkor sokan szimpatizáltak a svájci reformációval. Nyugat-Magyarországon, a század végén vált szét szervezetenként az evangélikus és református egyház, ezek számbelileg nagyjából egyforma arányt képviseltek, a földrajzi helyzet miatt azonban itt voltak a legjelentősebbek a katolicizmus pozíciói is. A hódoltság magyar lakossága protestáns, s azon belül is egyre inkább református lett, ez alól egyedül a baranyai antitrinitáriusok jelentettek kivételt. Jelentős katolikus szigetek maradtak fenn viszont a ferences kolostorok, Gyöngyös, Kecskemét, Szolnok és Szeged környékén. Mindehhez hozzá kell még számolnunk a török hódoltság mohamedán bosnyák, görögkeleti szerb, török és zsidó lakosságát, s így előttünk áll a három részre szakított soknemzetiségű és vegyes vallású ország képe.

Kérdések:

1. Mit jelentenek az alábbi kifejezések: *antitrinitárius, ortodox, kryptokálvinista?*
2. *Kik voltak a református egyház megalapítói Kelet-Magyarországon?*
3. *Igaz-e, hogy aki a Kárpát-medencében református, az biztosan magyar is?*
4. *Milyen esemény kapcsán, és mikorra önállósult a magyar református egyházszervezet?*
5. *Milyen hitviták során formálódott ki az unitárius egyház Erdélyben?*

40.

A protestáns egyházak szervezeti kialakulása és belső élete

Az egyháztörténészek között mind a mai napig nem eldöntött kérdés, hogyan vagy **milyen minták alapján alakult ki a magyarországi protestáns egyházak szervezete. A legvalószínűbbnek tűnő feltevés szerint a középkori egyházból ered, ott ugyanis a főesperességek papsága már a reformáció előtt kialakított egy többé-kevésbé elismert társulási formát, az ún. senioratust, amelynek vezetője a senior volt.** Ismerünk egy ilyen társulást, a huszonnégy szepesi város fraternitását, amelynek az anyakönyve is ránk maradt. A reformáció idején az alsópapság magára maradt, eltűnt a feje fölül a katolikus hierarchia nagy része, s nem maradt számára más szervezeti forma, mint a senioratus. **Ez a senioratus lett a protestáns esperesség vagy egyházmegye (az erdélyi szászoknál káptalannak hívták), minden további egyházszervezet alapsejtje.** Ez mások példájának követésével azokon a helyeken is kialakulhatott, ahol esetleg a középkorban nem volt előzménye. **Az esperességekre jellemző volt egyfajta testületi demokrácia és autonómia: évente kétszer egyházmegyei zsinatot tartottak, amelynek határozatai kötelezőek voltak a vezetőjükre, s ha akarták felül is bírálhatták az esperes intézkedéseit. A seniorok munkáját ugyanakkor alesperesek (conseniorok) segítették, akik számos helyen az esperessel együtt egy testületet alkottak, s ez a testület hozott meg minden fontos döntést két zsinat között.**

Az egyházmegyék a legtöbb helyen egy nagyobb szervezeti egységben, az egyházkerületben egyesültek, amelynek vezetője a szuperintendens (püspök) lett. Itt is évente két-

szer tartottak zsinatot, s a püspöknek a zsinat és az esperesek egyetértésével kellett kormányoznia, határozatait a zsinat felülbírálhatta. Mivel sokáig nem volt nyilvánvaló a protestánsok számára, hogy a reformáció egyházszakadáshoz fog vezetni, s nem a régi egyház teljes megújításához, zavaróan hatott rájuk a katolikus hierarchia maradványainak megléte, azok törvényekben rögzített közjogi szerepe. A felvidéki evangélikusok még sokáig engedelmeskedtek a katolikus püspököknek, mindenki az egy helység - egy felekezet elv alapján állt, s eleinte még a két protestáns egyház szétválása után sem volt olyan város vagy falu, ahol két vagy több különböző gyülekezet működött volna.

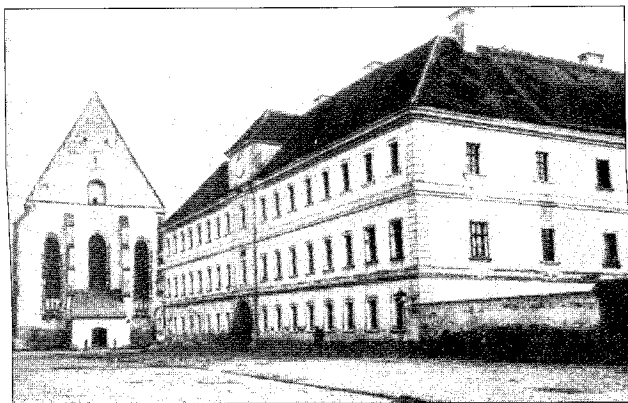
Feltehetően az egri püspöki tisztség betöltött volta okolható azért, hogy a **tiszáninneri protestánsok, majd reformátusok nem választottak maguknak püspököt, négy egyházmegyéjük (borsod-gömör-kishonti, kassavölgyi, zempléni és ungi) önálló maradt.** Voltak ugyan közös zsinataik és törvényeik, espereseknek azonban püspöki jogkörük volt (pl. lelkészeket szentelhettek), s a **laza szövetség állapotán 1733-1735-ig nem is jutottak túl;** csak akkor alakult meg a Habsburg hatalom nyomására a mai értelemben vett Tiszáninneri Egyházkerület. Egészen más volt a helyzet a Tiszántúlon, **itt a század vége felé egyre kevesebb maradt az egyházi törvényekben lefektetett területi demokráciából, a református püspök kezében mind nagyobb hatalom összpontosult, ami egyes egyházmegyéket (pl. beregít) arra ösztökélt, hogy megpróbáljanak tiszáninneri mintára önállóvá válni.**

A kialakult református egyházszervezet gyakorlatilag önálló egyházkerületek és egyházmegyék laza szövetségét jelentette, országos vezetőség, közös törvények nem voltak, már csak azért sem, mert három különböző hatalom alatt éltek. Keleten a még gyenge erdélyi egyházkerület terült el, a Királyhágótól a Tiszáig pedig az óriási tiszántúli, Debrecen központtal. Északkeleten a tiszáninneri négy önálló egyházmegye következett, ettől nyugatra és a Dunától északra volt a samarjai egyházkerület. A Dunától délre élő reformátusok a dunántúli egyházkerület fennhatósága alá tartoztak, tőlük keletre pedig az alsódunamelléki egyházkerület terült el, amely nagyjából a mai dunamellékinek felel meg.

A reformáció első századában teljesen szabályozatlan volt a világiak beleszólási lehetősége az egyházi ügyekbe, úgy tűnik, a **külföldi minták ekkor még nem hatottak.** A református egyház fő társadalmi bázisát a magyar mezővárosok polgárai adták, ez a réteg az európai mezőgazdasági árák robbanásszerű megemelkedésének köszönhetően viszonylagos önállóságban és anyagi jólétben élt. **A mezővárosok vezetősége, a főbíró és a szenátorok, egyben egyfajta presbitériumként is működtek, akik elismerték maguk fölött a lelkész elsőbbségét: törvényeikben is a prédikátorral kezdődött a tisztségek felsorolása, s csak utána következett a főbíró.** A XVI. század második felében a birtokos nemesség is bekapcsolódott az árutermelésbe, túlsúlyuk a századfordulóhoz közeledve egyre nyomasztóbbá vált. A magyar mágnások erre az időre többségükben protestánsná váltak, s természetesen erőteljesen beleszóltak egyházuk életébe. **Diákokat tanítottak külföldi egyetemeken, kiadványok megjelenését pénzelték, templomokat javítottak, iskolákat segítettek, védelmet adtak az első ellenreformációs kísérletek ellen, őrtek álltak a hit tisztasága felett, s persze hallgatták a hangjukat az egyházi tisztségek betöltésekor is.** Csak néhányat említünk meg közülük: a Tiszántúlon Ecsedi Báthory István és Boeszkai István, a Tiszán innen Mágocsy Gáspár, Dobó Ferenc, Homonnai Drugeth István és Rákóczi Zsigmond, a Felvidéken Thököly Sebestyén, Illésházy István, Forgách Simon és Imre, a Dunántúlon pedig Nádasdy Ferenc, Bathány Boldizsár és Zrínyi György. **Erdélyben nem alakult ki hasonló nagy hatalmú és birtokú főnemesi osztály, de a Bethlenek, Bánffyak, Kemények s a többi nagy familiák a magyarországihoz hasonlóan működtek.**

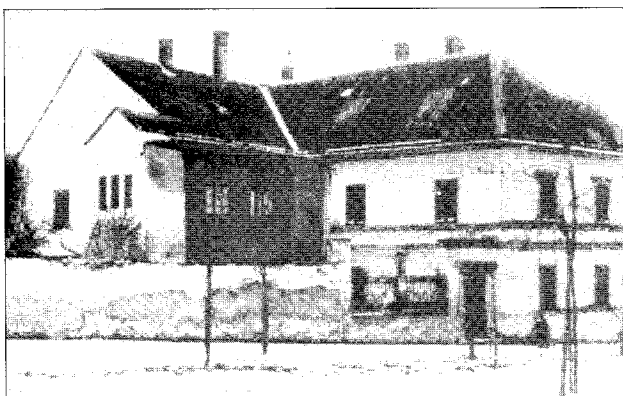
A lelkészeknek (és a tanároknak) két jól elkülönülő rétege volt a protestáns egyházakban: a csak itthoni iskolákban tanultak, latinul domoctusok, akik a kisebb helyeken működtek, és a külföldi egyeteme(ke)t is megjárta, az ún. akadémikusok - az utóbbiak kapták a nagyobb helyeket, a vezető állásokat. A tanárság többnyire csak átmeneti állomás volt a külföldi tanulás vagy egy jobban jövedelmező lelkészi állás előtt, kevés volt az olyan pedagógus, aki hivatástudattól vezérelve egész életében megmaradt

ezen a pályán. Az iskolarendszer alján a falusi iskolák álltak, efölött a mezővárosok iskolái voltak, amelyekben a rektor személyétől, tanultságától függött a mindenkori színvonal; ezt követték az olyan városi iskolák, amelyekben mindig külföldön tanult tanárt alkalmaztak, illetve a kiemelkedően lévő református kollégiumok: Sárospatak, Debrecen és Tolna. **A legnagyobb iskolákban is csak két tanár volt, a rektor és a helyettese, a lektor. Ők ketten a nagyobb diákokkal foglalkoztak, a kicsiket a nagyobbak tanították, mint segédtanárok.** Sajátos ellentmondása volt a kornak, hogy a reformáció előtérbe helyezte az anyanyelvet, miközben a latint

A kolozsvári református kollégium a templommal (Farkas utca)

és görögöt tanító gimnáziumokban sokszor tilos volt magyarul (németül, szlovákul) megszólalni. Az egyes felekezetek iskolái között nem voltak átjárhatatlan határok, Sárospatakon például volt

A soproni líceum első helyeként ismert épület (1900-ban)

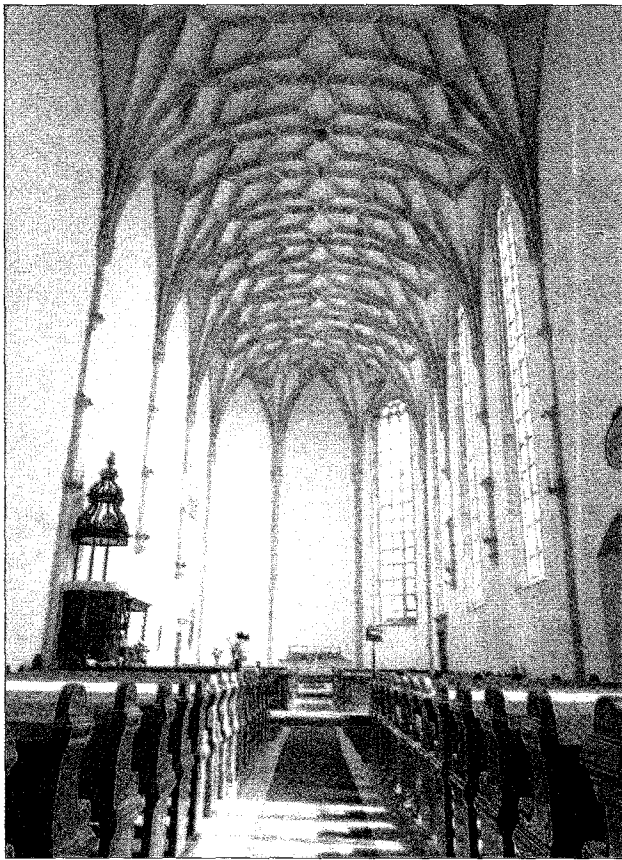
katolikus, unitárius és evangélikus diák is; a szlovákok és a németek magyar területre jöttek nyelvet tanulni és fordítva. A külföldiek jelenléte nemcsak az unitáriusokra volt jellemző, a török háborúk sem tudták elriasztani a német- és csehországi egyháziakat attól, hogy a Felvidé-

ken vállaljanak tanári vagy lelkészi állást. **Az egyetem nélküli országban két protestáns egyetemalapítási kísérletről tudunk: János Zsigmond erdélyi fejedelem 1567-ben Gyulafehérvárott (Alba Iulia), a protestánsbarát Miksa császár pedig 1571-ben Lőcsén (Leutschau, Levoca) akart felsőoktatási intézményt létesíteni.**

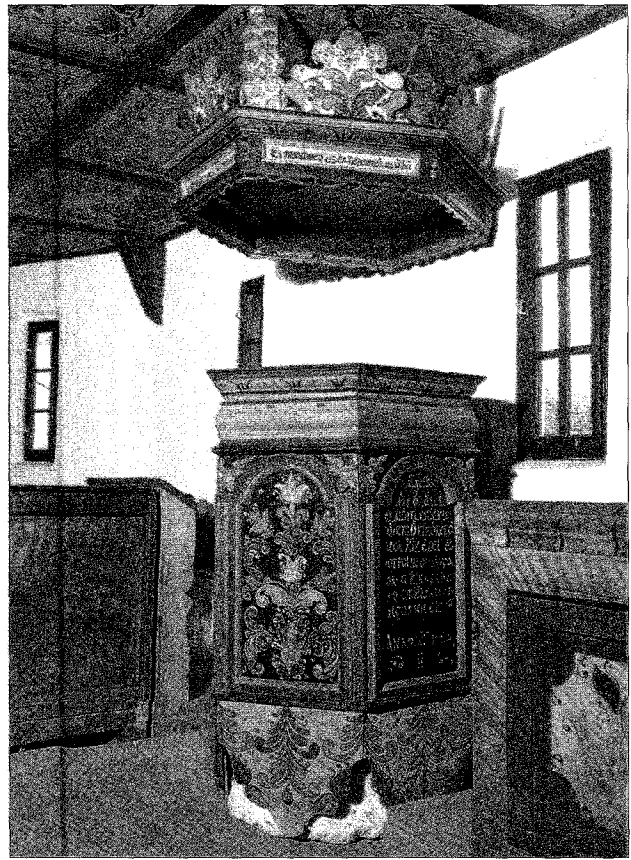

Tógás diákok (XVIII. század)(Debrecen, Kollégiumi Könyvtár)

Mivel a reformáció nem ugrásszerű, hanem fokozatos változás volt, bizonyos katolikus sajátosságok sokáig megmaradtak. Az evangélikus papok sokáig megtartották a fehér karinget (az ún. albát) és a magángyónást. Voltak eldugott falvak, ahol a század végén is elmondták a teljes misét (csak éppen anyanyelven), s csak a két szín alatti úrvacsora és a lelkész nős volta utalt a protestantizmusra. Ezek a jelenségek persze fokozatosan visszaszorulóban voltak, s különösen nagy változást jelentett a svájci reformáció megjelenése. Már **Kálmáncehi Sánta Márton kidobatta a képeket, szobrokat és oltárokat a templomokból, a falfestményeket pedig gondosan lemeszeltette.** (Paradox módon épp ezáltal maradtak meg az utókornak, míg a barokk stílusban átépített kato-

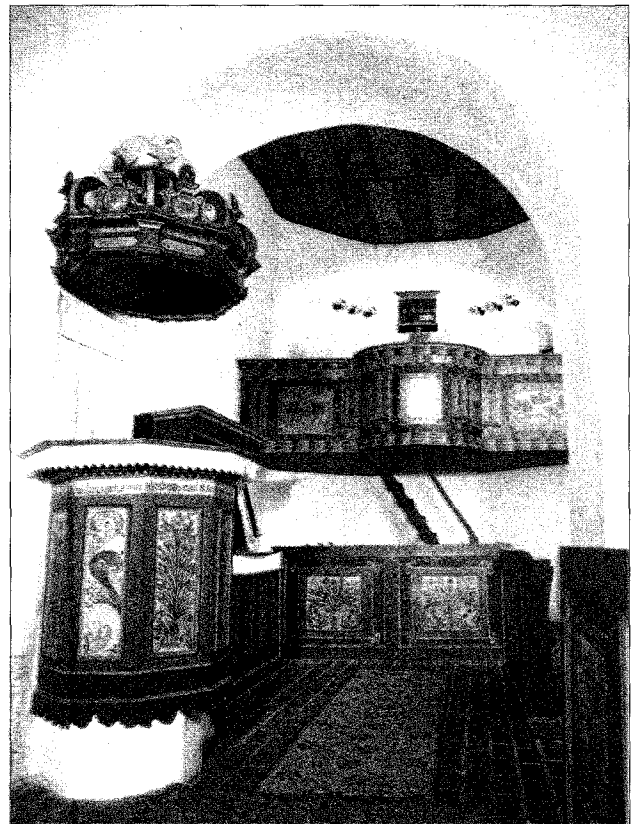
A XV. század végére elkészült templomtér a késő gótikus hálóboltozattal (nyírbátori református templom)

A tákosi református templom késő reneszánsz díszítésű szószéke

likus templomokban ezek az emlékek elpusztultak.) **A reformátusok - a kálvini felfogásnak megfelelően - az orgonát is kitiltották a templomokból,** csak a pusztá emberi énekhang maradt, ugyanakkor **az istentisztelet rendjében még sokáig felismerhetők voltak a katolikus liturgia nyomai.** Hasonlóan cselekedtek a szépségi kryptokálvinisták is: Sebastian Ambrosius Lahm például szintén elvetette az orgonakíséretet, s azzal botránkoztatta meg az evangélikusokat, hogy bezáratta és beszegeztette a kés-márki templom nagy szárnyasoltárát. Az úrvacsoravétel módja is fontos különbség volt a két nagy protestáns felekezet között: az evangélikusok ostyával osztották, a reformátusok pedig kenyérral.

Háborús és zűrzavaros korról lévén szó, az erkölcsi kérdések és az egyházfegyelem minden felekezetben fontos volt. A lelkészek sziszifuszi küzdelmet folytattak a bűnök ellen, de közben az ő soraikban éppolyan válságos volt a helyzet, mint az egész társadalomban. A gyülekezet fegyelmezésének egyik legfontosabb eszköze a kiközösítés volt. Arra is akadt példa, hogy egy egész mezővárosban több hónapig

A zubogyi református templom szentélyét az 1500-as években emelték. A templom festett berendezését Contra András és Mátyás 1758-ban készítette.

nem volt büntetésből semmilyen lelkeszi szolgálata. A lelkész munkájában nagyon hiányoztak a magyar nyelvű kézikönyvek: kevés volt az énekeskönyv és a Biblia, a legtöbben valamilyen latin Szentírásból fordították kapásból a textust.

Kérdések:

1. *Magyarázd meg, milyen testületi egység az egyházmegye és az egyházkerület, milyen tisztség az esperes és a szuperintendens!*
2. *Mi volt a jellemző a XVI. századi református egyházszervezet „demokráciájára”?*
3. *Milyen református egyházkerületek jöttek létre?*
4. *Magyarázd meg e két szót: „domidoctus”, „academicus”!*

41.

Magyarországi hitvallások, zsinatok, kánonok, teológiák

A születőben lévő protestáns egyházak életének fontos részei voltak a zsinatok. Ilyenkor összegyűlt egy-egy egyházmegye, egyházkerület, vagy akár egy nagyobb terület papsága, megfogalmazta közös hitvallását és egyházi

törvényeket (kánonokat) alkotott. A hitvallások mindig elhatárolódást jelentettek, eleinte a protestánsokét katolicizmustól, később inkább a különböző protestáns irányzatokét egymástól. A kánonok kezdetben az önálló egyházszervezet létrejöttét jelezték, később ezeket a törvényeket az élet diktálta szükségletek szerint átdolgozták, vagy másikkal váltották fel. Arra volt ugyan példa, hogy egy-egy kánonoskönyvet több önálló egyházszervezeti egység a magáénak tekintett, mindenütt érvényes törvények azonban nem léteztek, mivel egységes, országosan megszervezett protestáns egyházak sem voltak. A zsinatok, hitvallások és kánonok iratait már a XVI-XVII. században elkezdték gyűjteni, ennek ellenére ismereteink - főként a korai időkből - meglehetősen hiányosak.

A legkorábbi protestáns zsinatok egyik csoportját, amelyekről híradás maradt fenn, az 1540-es és 1550-es években tartották Északkelet-Magyarországon, Szatmár és Bereg vármegyében. Ezek többnyire a Melanchthon által átdolgozott Ágostai Hitvallást fogadták el, de rövidesen fontos kérdéssé vált Kálmáncsehi Sánta Márton tevékenysége és a tőle való elhatárolódás is. A Kassa, Lőcse, Bártfa, Eperjes és Kiszében felső-magyarországi városok által alkotott ún. „ötvárosi egyházmegye” 1546-os eperjesi zsinatán választott először protestáns esperest, hitvallásukat - királyi parancsra - 1549-ben fogalmazták meg, ez volt az ún. „Confessio Pentapolitana”, amely szorosan Luther tanítását követi, s az Ágostai Hitvallás egyik variációjának tekinthető. Az erdélyi szászok számára reformátoruk, Johannes Honterus szerkesztett törvényeket, amelyeket 1547-ben jelentetett meg latinul és németül.

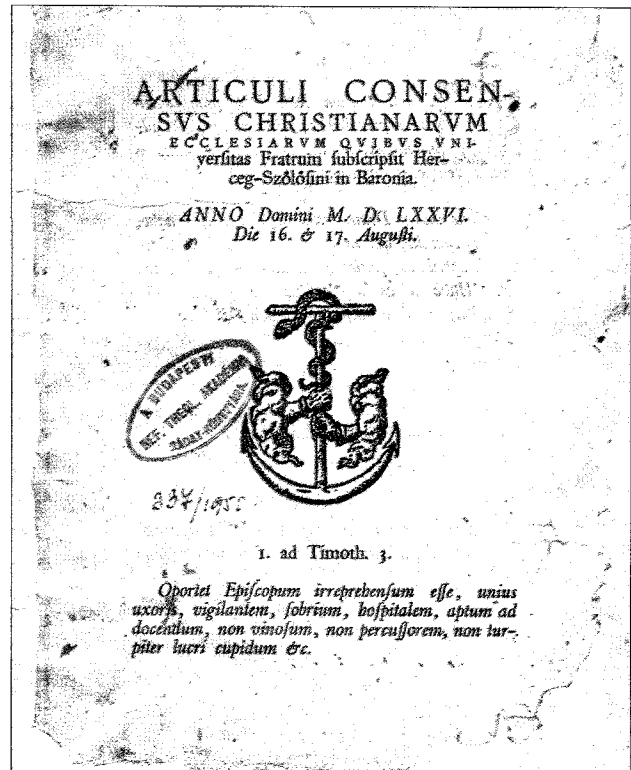
Amikor megindult a svájci teológusok követőinek külön egyházzá szerveződése, természetesen zsinatok, hitvallások és kánonoskönyvek jelezték a folyamat legfontosabb állomásait. Az egyházalapítók 1559-ben Marosvásárhelyen tartottak zsinatot, melyen egy magyar nyelvű úrvacsorai hitvallást is elfogadtak - ez Zwingli teológiájának hatását mutatja. Fontos állomás volt a debreceni egyház hitvallásának megszerkesztése 1561-1562-ben, ennek szerzői Ceglédi György nagyváradi lelkész, Szegedi Gergely és Melius (Juhász) Péter voltak. Mivel az egri katolikus püspök által üldö-

zött egri protestánsok kérték ezt az iratot, hogy hitük védelmében benyújthassák Ferdinánd királynak, egy egri és egy debreceni nyomtatott változata is készült, s így „**Debrecen-Egervölgyi Hitvallás**” néven vált közismertté. A **tiszáninneri reformátusok Tarcalon tartották első zsinataikat, legfontosabb ezek közül az 1562-es volt**, ahol Kopácsi István elnöklete alatt Théodore de Bèze-nek (Kálvin utódjának) egy latin nyelvű hitvallását fogadták el, **ezt aztán az 1563-as tordai zsinaton az erdélyiek is aláírták, ezért nevezték el „Tarcal-tordai hitvallásnak”**. 1566. januárjában Göncön ült össze (már Károli Gáspár vezetésével) a tiszáninneri esperességeknek az a közös zsinata, amely egy huszonkét cikkelyből álló törvénykönyv elfogadásával lezárta az önálló egyházzá alakulás folyamatát, itt Károlinak már vitáznia kellett az antitrinitárius Egri Lukáccsal. Ugyanebben az esztendőben, 1566-ban Marosvásárhelyen ült össze zsinatra az erdélyi magyar szuperintendencia, ezen egy antitrinitarizmusba hajló kompromisszumos hitvallást adtak ki a résztvevők. **A tiszántúliak 1567 februárjában tartották egyházkerületük legfontosabb zsinatát Mélius (Juhász) Péter vezetésével. Ezen a tiszáninneriek küldöttei is részt vettek, közösen aláírták a II. Helvét Hitvallást**, megalkották az egyházkerület törvénykönyvét, az ún. „nagyobb cikkeket” (articuli maiores), majd még két másik hitvallást is kibocsájtottak. A debreceni zsinatot egyes XX. századi egyháztörténészek „alkotmányozó”-nak nevezték el (ami csupán egyházkerületi szinten igaz), s megpróbálták úgy beállítani, mintha ez a Magyarországi Református Egyház megalakulásának pillanata lett volna. A történelmi tények mást mondanak: a megalakulás egy folyamat, amelynek az 1567-es debreceni zsinat csupán egyik fontos állomása volt, **az egyházszervezés azonban csak a XVI. század végén fejeződött be.**

1568 januárjában Lazar von Schwendi főkapitány egy közös zsinatra hívta össze a fogoly Egri Lukács ellen a felső-magyarországi evangélikusokat és tiszáninneri reformátusokat. A zsinat elítélte Egri tanait és egy közös Szentháromságról szóló hitvallást adott ki. Ezekben az években számos nagy hitvitát tartottak a reformátusok és unitáriusok az Erdélyi Fejedelemség területén, a főszereplők Dávid Ferenc és Mélius (Ju-

hász) Péter voltak. Ezt a nehéz időszakot a Tiszántúlon az 1570-es csengeri zsinat zárta le egy Szentháromságról szóló hitvallással.

A török hódoltság területén fekvő alsó-dunamelléki egyházkerület az 1576-ban Hercegszőlősen tartott zsinatán alkotta meg törvényeit, ezeket nevezzük „**Hercegszőlősi kánonok**”-nak. A tiszántúliak 1577-ben az 1567-

A Hercegszöllősi kánon címlapja (1576.)

es „nagyobb cikkeket”-nek egy rövidített változatát fogadták el, ezek lettek a „kisebb cikkeket” (articuli minores). **Az újonnan alakult samarjai református egyházkerület 1592-ben alkototta meg törvényeit, az ún. „Borsodmegyei kánonokat”,** ezt azonban rövidesen felváltották a tiszáninneriek új (az 1566-ost felváltó) törvénykönyvével, a „Felső-magyarországi cikkeket”-kel. **Az egyik tiszáninneri önálló egyházmegye a század végén a többitől eltérő saját törvényeket alkotott, ezek a „Borsod-gömör-kishonti cikkeket.”** Az egyházi törvénykezés tarka sokfélesége híven tükrözi a korabeli református egyház állapotát, azt, hogy a szellemi egység egyáltalán nem jelentett szervezeti egységet.

Teológiai tekintetben a magyarországi evangélikusok a szigorú lutheránus Ágostai Hitvallás és ennek Melanchthon által átdolgozott változata (Confessio Augustana Variata) talaján

álltak. Szakadást körükben aztán az ortodox lutheránus hitvallás, a „Formula Concordiae” (1577.) okozott, amely a köztük lévő Melancthon-követőket (kryptokálvinistákat) arra készítette, hogy a reformátusokhoz közeledjenek. **Az egyház megmerevedése, a tanbeli tisztaság előtérbe helyezése - tehát az ortodoxia - az evangélikusok után (mintegy láncreakciószerűen) rövidesen a reformátusokat is elérte. A két „igaz hit” egymásnak feszülése a legrosszabb pillanatban, az erőszakos ellenreformáció megindulásakor rontotta meg a két felekezet viszonyát, akkor, amikor össze kellett volna fogniuk a közös ellenfél ellen.**

A reformátusok kezdetben nem voltak „kálvinisták”, Zwingli és Kálvin teológiája egyaránt hatott rájuk, ezt szentesítette aztán Bullinger II. Helvét Hitvallásának 1567-es elfogadása. A Heidelbergi Kátét is ismerték, ennek első magyar fordítását 1577-ben adta ki Pápan Huszár Dávid, Huszár Gál fia. **Történelemszemléletük - a jellegzetes magyar reformátori történelemszemlélet - ugyanakkor továbbra is Luther és Melancthon gondolatain alapult, s nem vették át a nyugat-európai egyházszerkezeti modelleket sem, a „Tarcaltordai hitvallásból” pl. kihagyták vagy átírták Bèze eredeti szövegének ilyen részeit. Ez utóbbi a társadalomszerkezet különbözőségéből fakadt, a hazai viszonyok egészen mások voltak, mint a fejlett polgársággal rendelkező Svájcban, Németországban vagy Hollandiában. A református ortodoxia irányzatának terjesztője a heidelbergi egyetem lett, ennek hatása 1584-től kezdve folyamatosan nőtt. A magyarok önálló szellemi teljesítményt ugyan nem tudtak nyújtani, Szegedi Kis István és Fegyverneki Izsák személyében azonban volt két olyan teológus, akiknek latin nyelvű összefoglaló művei európai sikert arattak.**

Az antitrinitárius teológia a Biblia humanista szövegkritikájából, a racionális (az emberi értelmet előtérbe helyező) gondolkodásból eredt. Ugyanakkor a menekült szabadgondolkodó humanisták révén olyan írásművek is terjedtek kézirat formában, amelyek a felvilágosodást előlegezték meg: felbukkant bennük a tolerancia, a nagy világvallások egyenlősége, a deizmus, sőt az ateizmus is. Mindezeket a tanításokat az unitárius egyház hivatalosan természetete-

sen elutasította, mivel ezek tiltott újítások voltak, amelyekre az erdélyi vallásszabadságot biztosító törvények nem vonatkoztak.

Mindhárom felekezet képviselői szoros személyes és levelező kapcsolatot tartottak vallásuk európai vezető egyéniségeivel: az evangélikusok Wittenberggel és más egyetemekkel, a reformátusok Bèze-zel, Bullingerrel és a többi svájci (később heidelbergi) teológussal, az unitáriusok pedig lengyel testvéreikkel és a szabadgondolkodó humanistákkal. A levélvívők többnyire a külföldön tanuló diákok, valamint a könyvkereskedők és a nyomdászok voltak.

Kérdések:

1. *Mit jelentenek ezek a szavak: zsinat, kánon, confessio, cikkek?*
2. *Foglald össze: miben járt a magyarországi előtt a nyugat-európai protestantizmus, miben álltunk a kor színvonalán, s mi volt az, amivel megelőztük korunkat!*

42.

A reformáció és a művelődés összekapcsolódása

Könyvkiadás

A három részre szakított Magyarországon a reformáció terjedésének és megerősítésének fontos eszköze volt a nyomtatott betű. **A XVI. században a 21 működő magyar nyomda kö-**

zül 20 volt protestáns s a mintegy 500 megjelent mű 90 %-a protestáns szerző munkája. A szorosán vett egyházi és a mai értelemben vett közművelődési irodalmat ez időben még nem lehetett elválasztani, hiszen a bibliafordítások és egyházi énekeskönyvek a magyar nyelv művelését és az oktatást szolgálták, s az ún. „világi” tudományokban pedig hitüket is megvallották az alkotók, akár a természet rendjéről, akár a történelem, benne a magyarság sorskérdéseiről volt szó. Példaként Huszár Gált említhetjük, akit könyvnyomtató reformátornak neveztek.

Ami a magyar nyelvű bibliakiadásokat illeti, Károli Gáspár gönci esperes 1590-ben megjelent teljes bibliafordításának, a Vizsolyi Bibliának hosszú előzménye volt. (Pl.: Benczédi Székely István: Zsoltárkönyv (1548.), Heltai Gáspár (1552.) és Félegyházi Tamás (1586.) fordításai is értékes irodalmi művek.) A Vizsolyi Biblia a magyar nyelv kiapadhatatlan forrása és az irodalom ihletője évszázadok óta. **A reformáció érdekében román, szlovák, szerb és horvát bibliafordítások vagy részletek fordításai is születtek Magyarországon.** Fontos megemléznünk a magyar, német és szlovák egyházi szerzők könyveket (ágendákat) és egyházi énekeskönyveket (pl. Szegedi Gergely 1569, Huszár Gál 1574 és Bornemissza Péter 1582.).

Az egyházi irodalmon kívül mind a human, mind a reál tudományokkal foglalkozó első magyar tankönyvek a protestáns, főként a református nyomdákban kerültek ki s protestáns szerzők művei voltak. Az első magyar mesekönyv (1536.), nyelvtan (1539.), világtörténet (1559.), számtan (1575.), növénytan (1578.), embertan (1585.) és szótár (1585.) tartoznak ide.

Iskolák, tanárok, diákok

Ha tudatosítjuk, hogy a XVI. században a latint is tanító, nyilvános magyarországi 168 iskolából 134 volt protestáns, akkor megértjük a reformáció művelődéstörténeti szerepét. Az iskolák célja mind a hitélet, mind pedig a műveltség terjesztése volt s e célnak meg is feleltek. A későbbi hírneves református kollégiumok ebben az időben még latin iskolák, melyekben nem egyszer kiváló tanárok működtek. Ilyen iskolák nemcsak Pápa, Debrecen és Sárospatak, hanem Cegléd, Abaújszántó, Tolna, Laskó, Rác-

keve vagy Nagyvárad tanintézetei is. Erdélyben Gyulafehérvár, Marosvásárhely és Kolozsvár tartoznak ide. A lutheri reformáció latin iskolái Bártfán, Lőcsén, Eperjesen, Sopronban, Brassóban és Nagyszébenben működtek, főként német nyelvterületen. A reformáció iskolái görög és latin nyelvet, grammatikát, retorikát, történelmet, filozófiát (némi természettudománnyal) és matematikát oktattak.

A hagyomány a pápai, debreceni és sárospataki iskolák reformátori szellemű működését már 1530 körülre teszi, 1549-től már ránk maradt több adat: rektorok, tanítók neve, iskolai törvények. A debreceni iskola pl. 1588-ban 2 elemi és 7 középfokú latin osztályból állt, ezek után következett a 2 év bölcsészeti és 4 év teológiai oktatás. Az említett iskolák kiváló tanárai közt voltak Dévai Mátyás, Sztárai Mihály, Huszár Gál és Dávid, Kopácsi István. De a „kis” ráckevei iskolában pl. nem kisebb ember tanított, mint Szegedi Kis István, akinek latin nyelvű műveit Svájcban és Angliában adták ki több ízben és olvasták a nyugati protestáns világban. A virágzó iskolák egyre több felsőosztályt alakítottak, bevezették a teológiai oktatást. Legjobb növendékeikre papi és tanítói állások vártak vagy külföldi egyetemre küldték őket ösztöndíjjal. A magyarországi és erdélyi ifjak eleinte főként Wittenbergbe jártak tanulmányútra. 1592-től kezdve a reformátusok inkább s a heidelbergi egyetemet kezdték felkeresni, 1622-ig éppen 186-an. Jártak azonban Bécs, Krakkó, Pádua, Genf, Basel és Marburg egyetemeire, Strassburg és Zürich főiskoláira is. **A szükséges anyagi fedezetet a diákoknak részint néhány éves tanítószkodás jövedelme biztosította, másrészt a külföldi egyetemek és egyházak, valamint a magyar földesúri és városi jótévedők (patronusok) segítsége.** Nem egy magyar ösztöndíjas diák szerzett külföldön a lelkészi mellett filozófiai vagy orvosi doktorátust. Hazajöve, az európai tudomány színé-javát közvetítették a magyar népnek.

A külföldi ösztöndíjasok közül - bár munkásságának egy része már egy későbbi korszakra esik - említsük meg Szenci Molnár Albertet (1574-1634.), aki nemcsak örök vándordiák, de „a magyar kultúra utazó követe” volt a XVI.-XVII. század fordulóján. Mindig olyan műveket jelentett meg külföldön latin és magyar nyelven, amelyekre itthon a legnagyobb szükség volt. Re-

videálta a Vizsolyi Bibliát, franciából lefordította a genfi zsoltárokat, melyeket azóta is énekelnek a magyar reformátusok, írt latin-magyar és magyar-latin szótárt és magyarra átültette Kálvin „Kis” Institutióját. Művei előszavában külföldi pártfogóinak fejti ki a magyar történelem néhány tényét és igyekszik azokat a magyar kultúra ügyének megnyerni.

Természet- és történelemszemlélet, jellemformálás

A reformáció, különösen annak kálvini iránya nem kívánta a természettudományokat az egyház ellenőrzése alá helyezni, mert úgy gondolta, hogy minden igazi tudományos ismeret csak növeli a Teremtő dicsőségét. Sőt, Kálvin azt tanította, hogy a tudósok helytálló ismeretei és a mesteremberek technikai tudása Isten általános kegyelmének ajándékai. A Szentírásban az istenismeretre és az Istennek tetsző életre találunk feletet, nem pedig természettudományos kérdésekre. Ezért a természettudományos tények nincsenek sohasem ellentétben a Bibliával, mert nem hitbeli kérdésekre vonatkoznak. A teológiától és filozófiától önállóult természettudományok a reformációt elfogadó országokban (Hollandia, Anglia, Németország és Svájc) nagy fejlődésnek indultak. Balsarátí Vitus János református prédikátor és tanár medicinát is tanult külföldön, egy ideig V. Pál pápa háziorvosa volt. Szenci Molnár Albert pedig 1604-ben, Prágában Johannes Kepler-nél, az udvari csillagásznál vendégeskedett és megtekintette Közép-Európa legnagyobb csillagászati obszervatóriumát. Melius (Juhász) Péter és Beythe András református püspökök írták az első, illetve a második magyar nyelvű növénytant, mindkettőt a XVI. században.

Ami a történelemszemléletet illeti, a mohácsi vész után, különösen a török hódoltság területén a vezetőitől megfosztott magyar népnek a protestáns prédikátorok azt hirdették, hogy a csapások „a bálványimádás” bűnének és a szociális igazságtalanságoknak voltak a következményei isteni büntetésként, de a magyar népet szereti s nem hagyta el Isten, s ha a nép megtér Hozzá, akkor elmúlik az ítélet ideje.

Ilyen énekek születtek: „*Semmit se bánkódjál Krisztus szent serege, mert nem árthat néked senki gyűlölsége... Királyi nemzet vagy, noha te kicsiny vagy, az Atya Istennél bizony te kedves vagy.*”

(Református Énekeskönyv, 380. dicséret, 1-2. verse).

Műveltebb olvasóközönség felé fordult Károli Gáspár 1563-ban kiadott „Két Könyv”-e, amely az országban lévő sok romlás okát a vezetők és a közrend vétkeiben látja, megtérésre hív s az elnyomottaknak igazságot kér. Károli a magyar viszonyokra alkalmazza a Wittenbergben hallgatott történetbölcseleti előadásokat. Sajátos magyar történelemszemléletet kíván kialakítani. Ennek fontos eleme a bűnbánaton és a megtérésen kívül az evangélium örömhírének terjesztése az isteni kegyelem újjáteremtő és erkölcsformáló hatásáról.

A reformáció azt tanította, hogy az egyén közvetlenül Isten elé léphet, egyházi közbenjárás nélkül is, viszont az elnyert isteni kegyelem önálló felelősségre és áldozatkész kötelességvállalásra készíti a hívő embert, aki felelős Isten előtt azért, amit tesz vagy elmulaszt. A reformáció már a XVI. században jellemes, teherbíró, szellemi erőfeszítésekre és teljesítményekre képes embereket nevelt a magyar népnek.

Kérdések:

1. Milyen művelődésbeli következményei voltak annak, hogy a reformáció a néphez annak anyanyelvén szólt (prédikációk, bibliafordítások, énekek, könyvek), az oktatás terén pedig a legkiválóbb diákokat a nyugat-európai kulturális vérkeringésbe kapcsolta be?
2. Melyik ősi református kollégiumot ismeri legjobban és mit tud annak régi történetéről?
3. Mondjon példát a Vizsolyi Biblia hatásáról Arany János és Ady Endre költészetében, Jókai prózájában!
4. Milyen időszerűsége van ma reformátoraink történelemszemléletének és a haza iránti felelősségének?

VII.

Protestantizmus az ellenreformáció idején

43.

A német és a skandináv lutheranizmus

Az 1555-ös augsburgi vallásbéke (cuius regio, eius religio) megszilárdította a német protestantizmus helyzetét. A tartományok és a városok túlnyomó része (azaz a birodalmi gyűlés többsége), a lakosságnak pedig mintegy 70%-a állt a reformáció talaján. Ezt a sikert azonban dogmatikai és politikai megosztottság árnyékolta be.

Philipp Melanchthonnak (1497-1560), aki Luther halála után az evangélikusság legtekintélyesebb szellemi vezetőjének számított, több teológus szemére vetette, hogy hűtlen lett reformátor elődje tanaihoz. **Melanchthon a humanizmus hatása alatt valóban a skolasztikus teológia sok elemét átmentette az evangélikus tanításba, az úrvacsora kérdésében pedig Kálvin felfogásához közeledett.** Bírálói ezért kryptokálvinistáknak („titkos kálvinista”) vagy filippistáknak csúfolták Melanchthon híveit, s csak önmagukat tekintették gnéziolutheránusoknak („igaz lutheránus”). **Az elkeseredett vitáknak az Egyességi Irat (Formula Concordiae, 1577) megfogalmazása vetett véget, mely közvetíteni próbált az ellenfelek között, ám több lényeges kérdésben a gnéziolutheránus álláspontot támogatta,** aminek hatására a szélsőséges filippisták a kálvinizmushoz csatlakoztak. Így az Egyességi Irat azon túl, hogy lezárta az evangélikus hitvallások sorát és a XVII. századi lutheránus ortodoxia alapirátává lett, a felekezeti elkülönülésnek is közvetett oka volt, **s megakadályozta a német protestantizmus egységes fellépését.**

A meghasonlást elmélyítette Pfalz és Szászország vetélkedése az evangélikus rendek (a későbbi Unió) vezető szerepéért. Célja érdekében a palotagróf (Pfalz tartományura) franciabarát politikát folytatott, míg a szász vá-

lasztófejedelem a Habsburgok szövetségese lett, ami a felekezeti háborúnak induló harmincéves háborúban is (1618-1648) szembeállította őket (ennek az ellentétnek köszönhető a Katolikus Liga döntő győzelmét a háború első szakaszában).

A harmincéves háborúban minden vallási indíték és jelszó dacára politikai érdekek ütköztek egymással, noha ettől függetlenül a hadiszabadság igen nagy befolyással volt a német egyházi viszonyokra. A háború közvetlen kiváltó oka az volt, hogy a cseh rendek vallásszabadságuk megsértésére hivatkozva nem ismerték el törvényes uralkodójuknak II. (Habsburg) Ferdinándot (a német-római császár: 1619-1637), hanem V. Frigyes pfalzi választófejedelemet választották királlyá. Frigyes királysága rövid életűnek bizonyult („téli király”), s a protestánsok fehérhegyi veresége után (1620) megindult Csehország és Pfalz erőszakos rekatolizációja (cseh szakasz 1618-1623).

A végveszélybe került protestantizmus megmentésére a skandináv hatalmak, előbb Dánia, majd Svédország, beavatkoztak a küzdelemben. E két országban más utat járt be a reformáció, mint Németországban. III. Keresztély dán király (1533-1559) Johann Bugenhagen (Luther munkatársa, 1485-1558) segítségével kezdett 1536-ban az egyház reformjához. Az ellenszegülő püspökök helyére szuperintendenseket nevezett ki, az egyházi birtokok pedig a koronára szálltak. Svédországban Wasa Gusztáv király (1523-1560) maga állt az egyház élére (1527). Az így megszülető evangélikus állam-egyház a középkori külsőségek sok elemét megőrizte, s mivel a püspökök a helyükön maradtak, a hitújítás csak lassan történt.

A XVII. század végén létrejövő svéd-lengyel perszonálunió egy ideig a svéd egyház rekatolizációjával fenyegetett, ám Svédország ragaszkodott a lutheri tanokhoz, inkább választotta a lengyelektől való elszakadást. Az ellenreformáció északi kudarcra döntő szerepet játszott a harmincéves háború kimenetelében. Svédország maradt a protestantizmus azon végső tartaléka, melyet a vészhelyzetben csatába küldhetett.

A háború második (dán) szakaszában (1623-1629) Dánia szállt síkra a vallásszabadságért, ám hamarosan vereséget szenvedett,

Ferdinánd seregei Tilly és Wallenstein vezérlete alatt feldúlták az evangélikus tartományokat, és az augsburgi vallásbéke korlátozását kezdeményezték. A megmentő II. Gusztáv Adolf svéd király (1611-1632) lett (svéd szakasz), aki egyszermind volt kiváló hadvezér és meggyőződéses híve a reformációnak. Sikertelenül az ország nagy részét megszállnia, s bár halála a lützeni csatában (1632) véget vetett előretörésének, a svéd hadjárat után a császárnak már nem maradt ereje ellenreformációs elképzelései megvalósításához.

Franciaország beavatkozása a svédek oldalán (1635: negyedik szakasz) mindenki számára nyilvánvalóvá tette a háború politikai céljait.

A vesztfáliai béke (1648) újra megerősítette az augsburgi vallásbékét, ám ezt az evangélikusok után a reformátusokra is kiterjesztette, többé-kevésbé helyreállította a háború előtti felekezeti állapotokat, és biztosította a kisebbségek szabad vallásgyakorlatát, azaz a tartományok lakossága ezután már nem volt köteles a tartományúr vallását követni. Ez a vallásszabadság azonban az osztrák tartományokra, Csehországra és Szilézia egy részére nem terjedt ki, így ezeken a területeken zavartalanul folytatódott a templomfoglalások.

A reformáció századában ugyanis az osztrák nemesség is túlnyomórészt protestáns lett, az alsóbb rétegekkel együtt. Az ellenreformáció Belső-Ausztriából (Stájerország, Karintia, Krajna) indult el a fanatikus Károly főherceg (1564-1590), majd Ferdinánd főherceg erőszakos politikájaként. A császárrá lett II. Ferdinánd és utódja III. Ferdinánd (1637-1657) előbb Felső-, majd Alsó-Ausztriát tisztította meg az evangélikusoktól (akik az áttérés és az emigráció között választhattak). Ez a kíméletlen rekatolizáció pár évtized alatt tiszta felekezeti helyzetet hozott létre, s Ausztriát Bajorország mellett az ellenreformáció fő bástyájává tette a térségben.

A háborús pusztítás mély benyomást tett az egyházi életre. A korábban megcsontosodott teológiai nézetek a háttérbe szorultak, a hangsúly ezzel szemben a közeledésre, az elmentek feloldására helyeződött. A dogmatikai szórászhasonlat helyett egyre inkább az építő

prédikációkra, a misztikus irodalomra, a bensőséges egyházi énekekre mutatkozott igény.

Ez a változás tükröződik a kor legjelentősebb egyházi költője, Gerhardt Pál (1607-1676) énekeiben is:

*„A Bárány hordja csendesen földiek minden vétkeit.
Vállalja tisztán, büntelen bűnösök bűnhődését.
Elindul, hordoz szenvedést,
Gúnyt, halált, átkot megvetést,
Nem kíván könnyebbséget.
Elvisel, hordoz bünt és bajt,
Golgota fáján kint és jajt,
És szól: Eltűröm érted!
Míg élek, el nem feledem, Jézusom, hű szerelmed,
Átadom szívem, életem, Szent hittet átölellek.
Csak rólad zengjen énekeim!
Te bajban vigasz vagy nekem és harcban bátorságom,
Szomjamat oltó hűs forrás,
Árvaságban leghívebb társ,
Utam bármerre járom.”*

A vesztfáliai békével a konfesszionális kora lezárult, a következő évszázadot már egy új mozgalom, a pietizmus határozta meg. A mozgalom „atyjának” Philipp Jacob Spener (1635-1705) frankfurti esperest tekintik, aki Pia desideria („Istenfélő kívánságok”) c. iratával 1675-ben éles kritikát gyakorolt az egyházi állapotokon, és meghirdette a gyülekezeti élet gyökeres reformját. Spener eszméi igen nagy vihart váltottak ki, ám hívei, a „pietisták” rövid időn belül megteremtették az intézményes kereteket is a speneri terv megvalósítására (iskolák, könyvkiadók, bibliaterjesztő társaságok), ezek között August Hermann Francke (1663-1727) hallei „alapítványai” voltak a legjelentősebbek. A pietizmus örökségének tekinthetjük a konfirmáció és a bibliaóra hagyományát és az egyéni bibliaolvasás széleskörű elterjedését is. Magyarországi képviselői közül a leghíresebb Bél Mátyás (1684-1749), aki a pozsonyi iskolát emelte - Francke pedagógiáját követve - európai színvonalra.

A pietizmus németországi hegemóniájának a felvilágosodás megjelenése véget vetett ugyan a XVIII. század közepén, ám kisugárzása Észak-

Európára és Észak-Amerikára a mai napig meghatározza ezen területek egyházi életét.

Kérdések:

1. Milyen hatással volt Melanchthon teológiája a magyarországi felekezeti viszonyok kialakulására?
2. Mottól meddig létezett (működhetett szabadon) a kelyhesek (utraquisták) egyháza Csehországban?
3. Hogyan tükröződik II. Gusztáv Adolf kora a „Ne csüggedj el kicsiny sereg” kezdetű énekben?
4. Mennyiben készítette elő Gerhardt Pál költészete a speneri pietizmust?

44.

Svájc, Franciaország és Hollandia az ellenreformáció korában

Svájc

A svájci reformáció egy bonyolult jogi-politikai viszonylatú területen, sokféle formában hódított teret, de általában „magisztrátusi reformációnak” nevezhető. Tehát a városi tanácsok játszottak benne döntő szerepet. A református városköztársaságok (Zürich, Bern, Basel, Lausanne stb.) magukat református „üdvközösségekként” értelmezték, olyan szervezetként, amelyekben az állami és egy-

házi funkciók szoros viszonyban és egyensúlyban vannak. Nem véletlen az, hogy a katolicizmus csak a szinte várostalan „őskantonokban” (Uri, Zug, Unterwalden, Schwyz) és a hasonlóan mezőgazdasági területeken (Wallis, Freiburg, Solothurn) maradt meg. **Egyetemek is - a XIX. század végéig (Freiburg) - csak református kantonokban vannak.**

Az ellenreformációt K. Borromëo milánói püspök indítja el, aki Tessinért (Ticino), a katolikusnak maradt ottani olaszok lelkipozításáért volt felelős. **A svájci német központ Luzern volt. Kapucinus kolostorok és jezsuita iskolák igyekeznek a katolicizmust megerősíteni. 1586-ban a katolikus kantonok szövetségbe tömörülnek** s a következő évben a spanyolokkal is szövetkeznek, de általában - minden feszültség ellenére - **nem vetődik fel a svájci föderáció szétszakadása.** A 30 éves háborúban is csak a felekezeti megosztott Graubünden vesz részt. Éppen ebben az európai háborúban alakul ki a svájci semlegességi politika. A háborút lezáró vesztfáliai béke (1648.) Svájcot „elbocsátja” a német-római birodalomból s így az nemzetközi szuverenitást kap, mint a korban egyedülálló képződmény: köztársaságok köztársasága.

A függetlenné lett Svájcban vannak belső társadalmi ellentétek (1653-ban a városkörnyéki parasztság felkelt az őket uraló városok ellen), de inkább a vallási ütközések gyakoriak. **1656-ban és 1712-ben regionális és összszövetségi szinten is összezsapnak a református és katolikus kantonok (villmergi háborúk).** A békekötések nyomán és a békés korszakokban mindinkább érvényesült a református oldal létszámbeli és gazdasági fölénye a politikában. Vallásügyileg egyébként Svájc ekkor lesz az akié a föld, azé a vallás klasszikus földje, egészen a XX. századig (az iskolákban kantonális valláskényszer uralkodik)

Franciaország

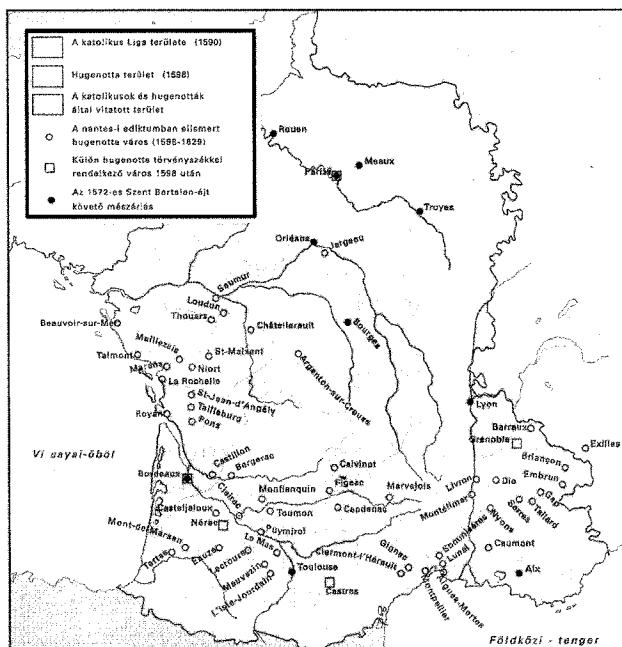
A francia reformáció kezdetektől erősen összefonódott a középkor óta növekvő királyi hatalmi központosítás elleni rendi-nemesi küzdelemmel. A francia reformátusok, a hugenották társadalmi bázisát a főnemesség egy része (pl. Coligny, Bourbonok, Châtillonok) a közép-nemesség jelentős tömegei és a déli va-

Coligny admirális

lamint a nyugati városok polgársága jelentette. A reformáció tehát mindig a kisebbség vallását jelentette Franciaországban. A vallásháborúk előtt, és a tömeges üldözések ellenére, 1561-ben több mint 2000 gyülekezet működött.

A francia reformátusok 1559 után döntöttek úgy, hogy nem tűrik tétlenül az ellenreformáció

Franciaország vallási megoszlása a XVI. század végén

erőszakosságait. Az ebben az évben létrejött nemzeti hitvallás (Confessio Gallicana) alapján kialakult kiválóan szervezett és fegyelmezett református kisebbség mind a politikában (1560. orleans-i rendi gyűlésen a vallásszabadságon túl rendi demokratikus jogokat is követelnek tulajdonképpen „beeszlási jogokat”, adómegajánlást, háborús döntést stb.), mind fegyveresen fellép. **8 nagyobb katolikus-református összecsapásra kerül sor**, amelyek során a hugenották, még kedvezőtlen helyzetben is biztosítani tudták létjogosultságukat (különböző ediktumok). Sőt, átmenetileg - különböző erődítések legitim birtokában - „állam voltak az államban”.

A francia királyság európai nagyhatalomként létezett. **A francia királyok nagyobb része**, így a Szent Bertalan-éji vérnással híressé lett Medici Katalin anyakirálynő is, **a vallást politikai ügyként kezelte**. A katolikus ellenreformáció fő képviselőit jelentő Guise-hercegek sem csak vallási fanatikusok voltak, ők a katolikus rendiség oldaláról akarták ellenőrizni a királyi hatalmat. **Létezett azonban erős népi-vallási fanatizmus is például Párizsban**, ahol az érzelmek uralkodtak. A Szent-Bertalan éji öldöklés-

A Szent Bertalan-éji (fajetszet)

ben (1572.) ez a két erő találkozott. A katolikusok agresszivitását fokozta a Valois-ház kihalásának reális lehetősége, amely egyben református, Bourbon trónöröklést jelentett. 1589-ben tényleg kihalt a Valois-ház s ádáz harc robbant ki az örökség körül, amelybe fokozódó mértékben avatkozott be II. Fülöp spanyol király. Ez a beavatkozás már korábban is Franciaország Habsburg alávetésének veszélyét hordozta. Ez ellen nemzeti egységfront alakult ki s amikor

Navarrai (Bourbon) Henrik, hosszú háborúzás után 1593-ban a trónért áttért katolikusnak, („Párizs megér egy misét”) nemzeti támogatás kísérei.

IV. Henrik egykori hittestvéreinek jogait a Nantes-i Ediktumban (1598., amely kb. 100 város protestánsainak jogait területi autonómiával is) biztosítja s hozzálát a sorozatos háborúkban tönkrement ország helyreállításához. A tehetséges király „összfrancia” elismerést arat, bár a katolikus fanatikusok gyűlölik s ez is lesz a végzete (1610.). Utódainak politikai irányvonala ismét a királyi centralizáció s ebbe a célkitűzésbe nem férnek bele a hugenotta „különjogok”. Richelieu 1629-ben felszámolja a politikai szervezetet, de a vallásszabadságot meghagyja (Nimes-i „Kegyelmi Ediktum”), annál is inkább, hiszen ő a harmincéves háború lezáró részében a protestáns hatalmak Habsburg-ellenes szövetségese és szüksége is van a harcdezt hugenotta katonaságra, hadvezérekre.

A francia reformátusok szenvedéstörténete 1685-ben a Fontainebleau-i Ediktummal kezdődik, amelyet az öregedő s papi befolyás alá kerülő XIV. Lajos adott ki. Rövid áttérési határidő után megkezdődött a dragonyos (beszállásolós) térítés és nyílt erőszak. Az át nem térők közül, több mint kétszázezren menekültek át a protestáns testvérországokba, míg mások nehezen megközelíthető helyekre húzódtak (Cevennes, Dél-Franciaországban) vagy önmagukat állandóan veszélyeztetve, titokban gyakorolták hitüket. 1701 és 1704 között zajlott a hugenották camisard-felkelése, amelyet sokáig tartó elnémitás követett.

A vallási fanatizmus nagy kárt okozott Franciaországnak, hiszen a hugenották többsége kiválóan képzett értelmiségi, iparos és kereskedő polgár volt, akik lojális és rendkívül öntudatos franciák voltak. Szigorúan erkölcsös családi és fegyelmezett egyházi életük külső elismerését jelenti a szállóige: „becsületes, mint egy hugenotta”. A protestáns országok örömmel fogadták be a

menekülőket, akik önálló gyülekezeteket és iskolákat szervezve sokat használtak új hazájuknak (pl. 1700 körül minden harmadik berlini hugenotta volt). Néhány menekülő család Magyarországra és Erdélybe is eljutott.

Hollandia

A mai Hollandia (egykori Németalföld északi része) a középkor óta - kedvező földrajzi helyzeténél fogva - nagy adóbevételeket jelentő gazdag vidék volt. Az Anglia és Franciaország közötti terület tarka politikai-jogi konglomerátum volt, ahol a tartományi nemességnek beleszólási jogai érvényesültek. Az eredetileg a Burgund Hercegséghez tartozó államocskák és városok körében alacsony szintű volt a politikai egység s annak állampolgári tudata, de bizonyos elkülönültségi érzés létezett.

Erre alapozta V. (Habsburg) Károly saját egységesítő uralmi szerveit, amelyek élén 1507 óta helytartó állt. (1526 után Magyarországi Mária). **V. Károly, - mint máshol sem - itt sem rokonszenvezett a reformációval, de jól felfogott érdekből nem is lépett fel ellene.** (Hiszen a tartományok 1546 után például 20 év alatt 20 milliót adóztak aranyban s nyilván hasonló volt a helyzet korábban is.) Tiszteletben tartotta a tartományi jogokat is. **Az ő időszakában „cserélődött ki” az „alkalmazkodóbb” lutheranizmus a harcias és öntudatos kálvinizmusra, amely itt is a rendi és magisztrátusi demokráciát jelentette az abszolút igényű uralkodói hatalommal szemben.**

Orániai Vilmos
(Antonio Moro festménye)

II. Fülöp hatalomra kerülése „kizökkentette az időt” Németalföldön. Személyében a Habsburgok dinasztikus világuralmi törekvése egyesült a legkíméletlenebb ellenreformációval. Uralmát a Spanyolországban megszokott korlátlan királyi abszolútizmus legerősök sabb formáival akarta megerősíteni. A németalföldi ellenállást a főúri rend vezeti, hiszen őket politikailag teljesen elje-

lentéktelenítette az engedelmes bürokratákkal kormányzó helytartói rendszer. **Orániai Vilmos herceg, Egmont, Bergen és Hoorn grófok vezetésével azonban elsőrenden politikai harc bontakozott ki.** Valójában nemesi köztársasági törekvések állnak a háttérben, a **harcos kálvinizmus csak 1546 után lépett fel erélyesen.** **Képromboló mozgalmak söpörnek végig a tartományokon (1566) s a „bálványimádás” elleni kitörések már ekkor elidegenítik egymástól a zömében katolikusnak maradt dél és az egyre tisztábban református észak (Holland, Zeeland stb.) népét.** Délen inkább csak a városokban (Antwerpen, Lier, Gent, Brügge, Breda, Ypern) jelentős a polgári jellegű reformátusság.

A spanyol uralkodó engesztelhetetlen a „lá-
zadással” szemben, hiába kér a helytartó, Pármai Margit okos kíméletet. Sem politikai, sem vallási „engedmény” nincs s a fanatikus hadvezér, Alba herceg mellett megjelenik az inkvizíció. **1567-ben 42 évig forró háború robban ki, szörnyű, a katolikus seregek által rendezett vérfürdőkkel.** Az események radikalizálják az északi kálvinizmust s a tengeri hadviselésre támaszkodva harcoló geuex-k (koldusok) s az önfeláldozó gátátvágások révén - angol és francia rokonszenv és kevés segítség mellett - a spanyol világhatalom nem tud győzni. 1568-ban kivégzik Egmontot és Hoornt s a pusztító új spanyol adórendszer a délieket is a harc mellé állítja.

A németalföldi szabadságharc vezére a kiváló, az egységessé váló észak és dél céljával működő Orániai Vilmos. Mérsékelt és vallásilag türelmes politikus ő, aki a vallásszabadság mellett a tartományi jogok megőrzésének is híve. **Az 1579-es Genti Megbékélés méltányos elveit azonban elsöpri a kölcsönösen erős gyűlölködés. Egyik fél - sem a református észak, sem a katolikus dél - sem akar hallani a kisebbségeknek biztosítandó szabad vallásgyakorlatról.** S így, miközben sikeres elhárító harcokat vívnak a szabadságharcosok a spanyolok ellen, egyre végérvényesebben válik el a református észak (Hollandia) és a katolikus dél (Belgium) útja.

1579-ben létrejött arras-i unió katolikus vezetői elfogadják a spanyol felsőbbbséget, míg ugyanekkor a református utrechti unió végérvényesen elutasítja azt. 1584-ben gyilkos merény-

let áldozatául esett Orániai Vilmos. Halála után belső harc tör ki a kálvini elveket követő demokrata mozgalom és a régi nemesi uralom hívei között s így az angol segítség ellenére is csak a túlméretezett spanyol katolikus politika bukása menti meg a kálvinista köztársaságot. **Hollandiát 1609-ben elismerik független államként, ahol a vallási kisebbségekkel kapcsolatban türelmes politika érvényesül - sokan menekülnek ide, híres emberek és névtelenek is -, de ez nem jelenti azt, hogy a katolikus kisebbség teljesen egyenjogú lenne.** Hollandia ettől kezdve minden protestáns ügy nemzetközi támogatója lesz. Városaiban és egyetemlein magas színvonalú polgári kultúra bontakozik ki, amelynek alapja a tengeri kereskedelem és az egyre szakszerűbb mezőgazdaság.

Kérdések:

- 1. Mi jellemzi a svájci felekezeti helyzetet?*
- 2. Milyen a kálvinizmus és rendiség viszonya Franciaországban?*
- 3. Miért válik szét Észak-és Dél-Németalföld?*

45.

Anglia, Skócia és Svédország az ellenreformáció idején

Anglia a XVI. század második felében

A középkori dinasztikus politika egyik legfontosabb eszköze a házasság volt. Az európai uralkodó családok sokféle rokoni kapcsolatban voltak s a fiú utód hiánya vagy a kihalás nagyon gyakori veszélye és valósága általában bonyolult nemzetközi viszályokhoz vezetett. Igaz volt ez Angliában is, ahol az ellenreformáció a királyi udvar változásaihoz kapcsolódott illetve annak révén igyekezett a VIII. Henrik által elindított anglikán (nemzeti katolikus vagy államegyházi) reformot megsemmisíteni. A helyzetet azonban bonyolítja az, hogy a sokféle és változó „mennyiségben” kálvinista tartalmakat felvevő püspöki egyháznak védekeznie kellett a radikális kálvinizmus, puritánnak nevezett mozgalma ellen is, amely végeredményében az állami (királyi) hatalomnak az egyházi életből való teljes kizárását kívánta megvalósítani. Felekezet és politika, egyházi és állami (nemzeti) célok tehát Angliában is menthetetlenül keveredtek.

Az anglikán reform (Cranmer) bevezetése után kezdetben kemény katolikus-ellenes határozatok születtek (1539-ben az ún. 6 /vér/cikkely, majd 1547-ben a képtilalom) és folyamatosan alakult az anglikán tanítás: 1549 Common Prayer Book, majd ennek 1571-es revideálása után 1571-ben válik kötelező hitvallássá a 39 hitcikkely, amelyre kötelezően esküt kellett tenni. A katolikusok politikai ellenállását két nagy formátumú államférfi - William Cecil és Francis Wallingham - segítségével törte meg I. Erzsébet, aki ugyanakkor sok

„pápista maradványt” engedélyezett az egyházban (ruházat, feszület, képek, templomi zene), amely állandó céltáblája lesz a puritánoknak. Az angol lelkészek jelentős része állandóan „középen” próbál megmaradni, mint a híres Matthew Parker canterbury-i érsek, aki Bucer tanítványa volt, vagy John Jewel és Richard Hooker teológusok, akik racionális-biblikus módon igyekeztek tompítani a reformáción belüli ellentéteket.

I. Erzsébet angol királynő

Ám ezek nagyon kiéleződtek, mert a spanyol világhatalmi törekvésekkel élet-halál harcot vívó I. Erzsébetnek szüksége volt a nemzeti egység megteremtésére, vagyis a vallás politikai ügyé lett. Így állandó „tisztogatásokra” került sor az anglikán egyházon belül. Míg a katolikus ellenállás viszonylag csekély volt (9400 papból csak 180 nem írta alá a királyi felsőbbbségről szóló kötelezvényt), addig a puritánokat tömegesen és szinte folyamatosan kellett kizárni. Az oxfordi és londoni központtal működő mozgalom 1567-től nyilvánosan is elkülönül az államegyházról (vezetőjük Thomas Cartwright Cambridge-ből). 1583-ban anglikán

bizottság létesült mintegy inkvizícióként a nonkonformisták ellen s 1593-tól kezdve száműzetés jár a „konformitás” (államegyházi hitelvek) elutasításáért. Ettől kezdve a szigorú vasárnaptartást és a predesztinációt tartó és a püspökség isteni rendeltetését elutasító puritanizmus külön utakra tért.

A katolicizmus a Véres Mária (1553-1558.) alatti protestánsüldözésekkel sem tudott igazán megerősödni. Az 1570-es években aztán már spanyol és pápai támogatással létesültek angliai célú jezsuita kollégiumok (1576. Róma, Collegium Anglicum) s ezek az intézmények nyilvánosan is a protestáns szigetország megszállása utánra készültek. A visszavágásként tekinthető katolikusüldözésnek kb. 200 áldozata és sok menekültje lett. **I. Erzsébet valójában óvatos és türelmes vallási ügyekben - sőt bizonyos szempontból „célszerűségi vallásossággal” is vádolható** -, de a két katolikus nagyhatalom, Spanyolország és Franciaország közé szorulva sokszor volt határozott. (Ezért végeztette ki például Stuart Máriát is 1587-ben.)

Stuart Mária

Az angol ellenreformációs kísérletek külső támaszaira a spanyol „győzhetetlen armada” 1588-as veresége mért döntő csapást, majd az utolsó belső kísérlet az 1605-ös ún. lőpor-összeesküvés megghiúsulása a belső ka-

A Nagy Armada pusztulása (festmény)

tolikus erőket is szétzilálta. Ettől kezdve az angol kormányzat a puritán eszmék ellen harcolhatott. A I. Erzsébetet követő I. Jakab bűnössé nyilvánítja a királlyal szembeni ellenállás jogának hirdetését. Az itteni ellentétek már az angol polgári forradalom felé vezetnek.

Az angol polgári forradalom keresztyén háttere

A XVII. század eleje óta igen erős volt egy rendkívül sokszínű puritán mozgalom Angliában, amely a mérsékelt (és gazdag) presbiteriánusoktól a végletesen radikális puritán levellerekig terjed. A zömöt mégis a Cromwell fellépésével megszerveződő independens hadsereg határozta meg, mely önmagában valószínűtlen és testesítette meg a személyes vallászabadságot. Ebben a hadseregben a bírálók „176-féle eretnokséget” állapítottak meg (1645.), de ezzel együtt egységes volt, mert alapvetően a laikus prédikáció alapján állt a „jövendelmes” püspöki rendszerrel szemben. A másik kölcsönösen elfogadott elv az volt, hogy mindenki szabadon beszélhet arról, amivel tele van a szíve. A korszak intenzív vallási életében máig ismert és jelentős teológusok, prédikátorok és gondolkodók hatnak a legkülönbözőbb tartalmakkal. John Everard, John Saltmarsh, William Dell, John Eaton, Richárd Baxter, John Milton és John Bunyan stb. a biblikus-rationális kegyességtől a misztikáig, a kálvinista államegyházi elképzelésektől a legszélsőségesebb kongregacionalizmusig sokféle árnyalatot képviseltek.

Az 1643 és 1647 között üléselő Westminsteri Zsinatnak ezért rendkívül nehéz dolga volt akkor, amikor a zömében mégis a sze-

mélyes hit „dogmamentességének reformatóri szívvallását” képviselő angol-(skót) tábort össze akarta fogni. Ez végül is sikerült, hiszen az egyházalkotmány és istentiszteleti rend, valamint a katekizmus mellett megszületett az a 31 hitcikkely, amely képes volt a belső kálvinista vitapontok közösen elfogadható áthidalására. Nem véletlen az tehát, hogy „modern” Nagy-Britanniát olyan emberek hozták létre, a pragmatikusabb létszférákban is, akik látszólag csak elvont teológiai és hitigazságok iránt lelkesedtek igazán.

A „dicsőséges forradalom” felé

A püspöki (anglikán) egyház a kálvinista típusú gyülekezeteket zaklatja, tagjait kizárja az állami hivatalokból és a hadseregből. Ez vezet már korábban is az észak-amerikai kivándorláshoz, amelyben katolikusok is részt vesznek (Maryland). Még egy katolizációs veszély merült fel a XVII. század során: **a forradalom után visszatérő Stuartok katolikus rokonzenveit azonban - II. Jakab már nyíltan áttér -, az 1673-as ún. Test Act (tulajdonképpen „hűség törvény”, amelynek nyomán letett esküvel az átlényegülést illetve a király egyházfőségét illetően kell nyilatkozni - lásd a magyar történelemben fordítva az ún. dekretális esküt, ahol Máriát és a szenteket kellett segítségül hívni) elfogadása ellehetetleníti s a jövőre nézve kizárja a katolikus trónöröklést is.** 1688-ban a kálvinista Orániai Vilmos angol királyságával az ellenreformációs kísérleteket hozó korszak végleg lezárult.

1690-ben hosszú időre leverték az ír katolikusok ellenállását is. A Boyne folyó mellett győztes csata után (a korábbi 4 nagy ír felkelés egyben katolikus mozgalom is volt) Írországból minden ír (katolikus) birtokot elkoboztak s az ország vallási megosztottsága is rögzült. Északkeleten, Ulsterben többségbe kerültek az angol-skót eredetű protestánsok, míg délen elenyésző számban, lényegében csak az uralkodó csoportok tagjai voltak protestánsok.

Skócia

Az ország sorsa szorosan kötődött Angliához, hiszen dinasztikus rokonsági kapcsolatok

álltak fenn. A John Knox működése nyomán **meggyökeresedett kálvinizmus („Jézus Krisztus egyetlen igaz és szent egyháza Skóciában”)** gyorsan országosan szervezett kereteket öltött. 1557-ben istentiszteleti rendtartást vezetnek be, 1560-ban a skót hitvallás zsinat-presbiteri egyházalkotmányt fogadott el. 1561-ben összeállítják a Book of Disciples-t (második formája 1578-ban született), amely tulajdonképpen egyházfegyelmi rendtartás. **A skót ellenreformációs kísérletek tehát már egy jól szervezett református egyházzal kerültek szembe.**

Az ellenreformáció lehetőségét a 19 évesen megözvegyült Stuart Mária 1561-es hazatérése teremtette meg. Uralkodása bonyolult és véres harcok sorozatát hozta. Az ellenreformáció vezéralakja a piemonti David Riccio, a királynő bizalmasa volt, akit a Stuart Mária férjévé lett Erzsébet kegyenc, Darnley gróf öletett meg. Az ekkor kirobbant intrikákkal átszótt udvari és országos harcban majd az dönt, hogy a Darnleyt meggyilkoló Bothwell skót nemest „férjül veszi” Stuart Mária s ekkor érvénybe lépett a „bálványimádó” és férjgyilkos uralkodóval szembeni isteni ellenállás joga. Stuart Máriának menekülnie kellett, de még **börtönéből is az angol katolikus politizálás vezetője lesz.** Fia VI. Jakab azonban mindent alárendelt annak, hogy az angol trónt örökölhesse.

A John Knox halála után **Andrew Melville (1545-1622.)** vezetése alatt fellépő kálvinizmus követelésére **1584-ben eltörölte a püspöki intézményt.** Ezt követően **1592-ben átmenetileg teljes presbiteriánus győzelem következett: az állami (patronátusi) igényeket teljesen kizárták az egyházból.** Alapelvként Jézus Krisztus kizárólagos egyházi uralma szolgált, amely hatalom csak az egyház - „méltatlan bár, de hivatalos szolgáin” - keresztül érvényesülhetett. Az I. Erzsébet halála után angol királlyá lett VI. (I.) Jakab, kihasználva a szigorú presbiterianizmus hibáit 1610-ben újra bevezeti a püspöki rendszert, amely itt is tisztán politikai-hatalmi ügyet jelentett.

A skótok a kibontakozó angol parlamenti ellenállással párhuzamosan felléptek a királyi hatalom valláspolitikája ellen s 1638-ban az angol nem anglikánokkal (nonkonformisták, disszenterek) közös Westminsteri Hitvallással eljutnak a felkelésig (1640.).

Jól mutatja a vallás és a politika bonyolult szövedékét az, hogy az angol polgári forradalom elején parlamentpárti skót reformátusok 1648-ban már királypártiak (II. Károlyt, a kivégzett király fiát támogatják), de vereséget szenvedtek Cromwelltől s 1653-ban végleg elvesztették politikai függetlenségüket. 1679-ben felkeltek még az angolok ellen, de a kálvinista Orániai Vilmos királyságát örömmel üdvözölték. A „dicsőséges forradalom” (1688.) után a presbiteriánus (református) egyház Skóciában államegyházzá lesz.

Svédország

Az 1563. és 1570. között vívott ún. északi hétéves háborúban a két lutheránus állam Svédország és Dánia nagyon meggyengült. A Livóniáért folyó harc közben már készült a jezsuita ellentámadás terve. Stanislaus Hosius volt itt minden katolikus mozgásnak és a belső protestáns ellentéteknek, az ösztönzője. **A felülről, államegyházi módszerrel végbement svéd reformáció szinte még alig szilárdult meg** (1571: istentiszteleti és egyházrend megalkotása) amikor III. János király teljesen felesége a vakbuzgó katolikus Jagelló Katalin és a jezsuiták hatása alá került. 1574-ben már megjelent az első jezsuita az országban, 1576-ban pedig Luther Kátéját már Canisiuséval helyettesítik s egy katolikus típusú miserendet vezetnek be („Vörös Könyv”).

1578-ban már a király áttéréséről folyik a tárgyalás, csak követeléseinek (papi nősilés, anyanyelvi mise, két szín alatti úrvacsora) nem teljesítése miatt lépett vissza. 1583-ban a jezsuitáknak - társadalmi nyomásra - távoznuk kell. De az 1587-ben lengyel királlyá választott fia, III. Zsigmond (aki 1592-ben a svéd trónt is örökölte) elszánt jezsuita tanítvány. Lengyelországi működését látva 1593-ban Uppsalában Károly az ifjabbik testvér vezetésével az országgyűlés kimondta az ágostai hitvalláshoz való ragaszkodását és egyben betiltották a „Vörös Könyvet”. A nem lutheránusokkal szemben kimondták a türelmet is - „ha békén maradtak”. A lengyel (svéd) király megesküdött e határozatokra, de protestáns alattvalói - mint kiderült - joggal aggódtak. 1598-ban Zsigmond fegyverrel akar érvényt szerezni el-

képzeléseinek, de Károly győzött s előbb régensként, majd Zsigmond halála után királyként (1604-11.) megerősíti Svédországot és az evangélikus államegyházat. Az ő fia II. Gusztáv Adolf, a német protestantizmus megmentője a harmincéves háborúban.

Az egyházi birtokok szekularizációjával és az uralkodóházak vallási/felekezeti kötöttségének társadalmi kikényszerítésével az ellenreformáció lehetősége északon megszűnt. A zömében az Európában szokásosnál kiegyensúlyozottabb skandináv (finn) társadalmak útja ettől kezdve egyházilag megrázkódtatások nélküli folyamat.

Kérdések:

1. *Tekintse át az angliai rekatolizációs törekvéseket 1547 és 1688 között!*
2. *Milyen irányzatokra oszlott a XVII.századi puritán mozgalom? Miért üldözte őket az államhatalom?*
3. *Mi a Westminsteri Zsinat jelentősége?*
4. *Hogyan válik a kálvinizmus Skóciában államegyházzá?*
5. *Miért szűnt meg az ellenreformáció lehetősége a XVIII. század elejére a skandináv társadalmakban?*

46.

Dél-Európa, Csehország és Lengyelország az ellenreformáció korában

Dél-Európa katolikus országaiban (Portugália, Spanyolország és a széttagolt Itália) a reformáció egyeseket és kis, szinte azonnal mártírsorsra jutó közösségeket leszámítva, nem tudott gyökeret verni. Az Alpok völgyeiben rejtőzködő életet élő francia-olasz valdens közösségek állandó üldözést sőt, tudatos népirtásokat megtapasztaló folyamatossága tehát kivételes. Dél-Európa országai szoros személyes kapcsolatban álltak a pápasággal is s az inkvizíció itt egyszerre szolgálta az államot és egyházat. A katolikus államegyházak persze mélyen beágyazott szokásrendi népi vallásosságra is támaszkodhattak. Ahogy sokan írták, a „latin népléleknek a pompás liturgiájú és az eltérő kegyességeket ügyesen integráló (szerzetesség, szentkultusz), a Tridenti Zsinaton megújult katolicizmus mintegy az önkifejezési formája lett”. A reformációt a „déli” egyetemek nem sokszorozták meg, mert egyházi ellenőrzésük szigorúan fennmaradt.

Spanyolország

Az iszlám elleni hosszú visszahódító háború a katolikus önazonosság jegyében folyt az egyébként tartományi elkülönültségben élő Ibériai-félszigeten. A sikeres háború erősítette az állami központosítást, amelyhez elsőrendű eszközként működött az inkvizíció. Mind a nemesség, mind a városok lassan alárendelődtek a nagyszámú hadseregre támaszkodó királynak. A hatalom finanszírozását a felfedezések és gyarmatosítás kincsei tették lehetővé, de közben az

adóterhek nyomása alatt a hazai spanyol társadalom teljesen tönkrement.

Spanyolország II. Fülöp idején (1556-1598.) lett az ellenreformáció vezető ereje. A Habsburg világbirodalom céljával működő király tulajdonképpen sokáig a pápaságot is irányította. Saját országának püspökségeit pedig teljesen alárendelte politikájának. II. Fülöp szemében a vallásváltás az állam elleni bűn, romlás volt, amely a szegények, semmirekellők és csavargók érdekeit szolgálja a gazdagokkal szemben. II. Fülöp Németalföldön rögtön megpróbálta eltiporni a reformációt s igazán

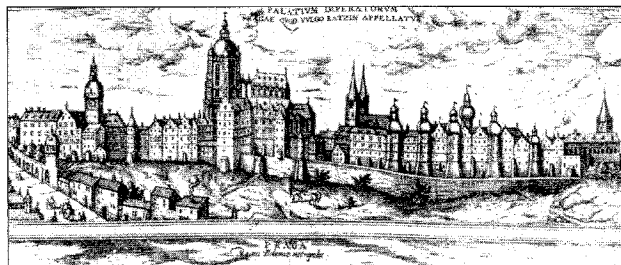
II. Fülöp

mindenhol beavatkozott a katolikusok oldalán, de teljesen e célra csak az 1571-es lepantói, törökellenes győzelem után tudott összpontosítani. Ekkor váltották fel a Vatikánban is az új („tridentí”) kegyességű pápákat **az ellenreformációs egyházfők: XIII. Gergely (1572-85.) és V. Pius (1585-90.)**. Ők a franciák vereségei miatt is ki voltak szolgáltatva a spanyoloknak. Alkalmi vitákra ugyan sor került, de a pápák mindig engedtek (spanyol „királyi tetsvényjog”, megadóztatott spanyol papság stb.) Az inkvizíciót is spanyol mintára kezdték működtetni s **a jezsuitizmus is mindig magán viselte szervezőjének spanyol fanatizmusát**.

A komor kastélyaiból világpolitikát űző II. Fülöp tehát úgy kerülte el a „nemzeti érdek” és felekezeti érdek másoknál gyakori ütközését, hogy **dinasztikus érdekeit azonosította a katolicizmusával**. (Csak egyszer fordult elő 1560-ban Skóciában, hogy a franciák ellensúlyozására a reformátusokat támogatta, titokban.) Viszont éppen ezzel váltotta ki katolikus ellenfeleinek (pl. franciák) „semlegesítését” sőt protestáns szövetségbe kerülését. Mindenesetre a közvetlenül spanyolok uralta területeken (Dél-Itália, Dél-Németalföld) a reformáció ki sem alakult vagy megsemmisült, **szövetségesei országában pedig újra katolikus hegemonia alakult ki**. A Habsburg-világbirodalomból nem lett semmi, az 1598-as vervins-i béke (pápai áldással) ennek végét jelenti, de a katolicizmus európai állásai nélküle sokkal kedvezőtlenebbek lettek volna. **Spanyolországról elmondható, hogy a római egyház érdekében ment tönkre hosszú időre**.

Csehország

A Magyarországgal egyidőben a Habsburg-birodalomhoz kapcsolódó **Csehországban a reformáció - a huszita előzményekre is építve - meghódította a lakosság nagyobb részét**. Az 1467-től üldözött cseh-morva testvérek jó része az idők során vagy otthon, vagy menedékhelyükön, Lengyelországban jelentős részben beolvadt a református vagy evangélikus közösségekbe (Lengyelországban például az 1570-es sandomierzi zsinaton). **A reformáció jegyében kibontakozó cseh nyelvű kultúra („aranykor”) az 1579 és 1593 között létrejött cseh bibliafordításban csúcsosodott ki („Králicei**

Prága

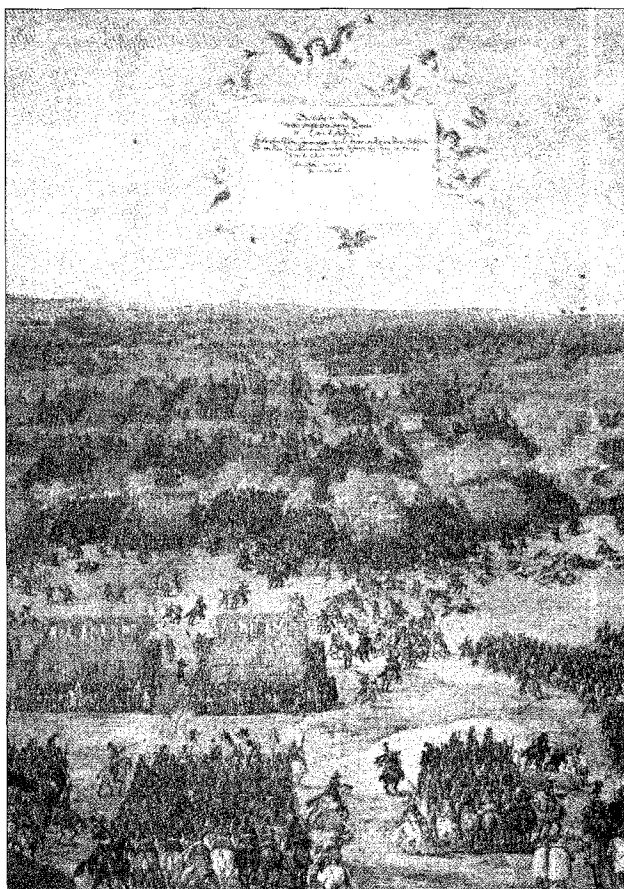
Biblia”). Mindez azonban már a Habsburgok állandó ellenreformációs kísérleteinek árnyékában történt.

Már 1547-ben véres megtorlást alkalmaztak a németországi háborúban a katolikus uralkodónak támogatást adni vonakodó protestáns rendek ellen, majd **1561-ben visszaállították a prágai érsekséget. Az igazi ellenreformáció azonban I. Rudolf trónra léptével kezdődött (1576-1612.)**, aki személyesen ugyan inkább csak az asztrológiával foglalkozott, és a gyakorlati

II. Rudolf császár (I. Rudolf néven magyar és cseh király is)
(olajfestmény, XVII. század)

ügyek intézését jezsuita tanácsosaira bízta. 1600-tól kezdve tébolyultnak tartották és 1605-ben a családi tanács a kormányzást elvette tőle. Ennek ellenére s éppen cseh királyi hatalmának megtartása érdekében a cseh protestánsoknak 1609-ben a nemesi jogokat és vallás szabadságot biztosító felséglevelet adott. Testvére I. Mátyás (1612-19.) azonban nem tartotta be a felséglevél ígéreteit s így a cseh protestánsok - itt is szoros szövetség állt fenn a rendek és a protestantizmus között - 1618-ban Prágában felkelést indítottak. Legfőbb vezetőjük Matthias Thurn gróf volt, akinek vezetése alatt kezdetben sikeresen harcoltak s a kálvinista Frigyes pfalzi választófejedelemet választották királyuknak. Az ő révén nemzetközi protestáns segítséget reméltek, de Bethlen Gáboron kívül szinte senki sem segített, s így 1620-ban a Prá-

A fehérhegyi csata (Pieter Snayers festménye)

ga melletti Fehérhegyenél döntő győzelmet arattak a Habsburgok. A véres közvetlen megtorlás után, amelyben kiirtották a rendi ellenállás és a protestantizmus vezetőit, megkezdődött az erőszakos katonasággal végrehajtott rekatolizáció. Tízezrek menekültek a szomszéd országokba

s a cseh protestantizmus 160 évre a föld alá szorult.

Lengyelország

A lengyel reformáció egy sajátos társadalmú, soknemzetiségű nagy birodalomban jórészt a nemesek és a városi (német) polgárok mozgalma volt. A lengyel királyi hatalom folyamatosan védekezésbe szorult a nemességgel szemben, amely Európa legnagyobb létszámú nemesi csoportja volt. A lengyel szellemi életben vallási szempontból sokféle irányzat élt a lengyel nemzeti katolikus egyházat követelő irányzattól kezdve a máshol üldözött szektákig. A lengyel nemesség később önveszélyessé lett politikai fegyelmezetlensége és szétforgácsoltsága a reformációban is érvényesült: egymással versengő és összefogásra képtelen irányzatok kavargtak a jobbra katolikusnak megmaradt jobbágytömegek fellett. A lengyel protestánsok tehát egyházszervezetileg gyengék voltak s intézményesedésük (iskolák) is hiányos volt.

Az ellenreformáció vezéralakjának Stanislaus Hosius ermelandi püspöknek és jezsuita segítőinek (1564.) viszonylag könnyű dolguk volt: csak szítaniuk kellett a belső protestáns ellentéteket, vitákat. Ez már a piotrkowi országgyűlésen is nagyon jól sikerült is (1565.). A közös veszedelem elleni 1570-es sandomierzi egyezség csak részben sikerült, mert csak a kálvinisták, csehtestvérek és a lutheránusok egy része („filippisták”) vett benne részt s így az 1569-ben indult jezsuita támadás sikeresen haladt előre. Ebben nagy szerepe volt az erdélyi fejedelemből lengyel királlyá választott Báthory Istvánnak, aki igazán elindítja fent a jezsuiták, lent a ferencesek működése mellett folyó rekatolizációt. Az ortodox oroszok s majd később a lutheránus svédek elleni háborúban tudatosan erősítették a katolicizmus nemzeti, lengyel azonosságát.

Annak, hogy a fent említett gyengeségek ellenére is a lengyel ellenreformáció csak hosszú küzdelem után győz teljesen, az a magyarázata, hogy a nemesi szabadságok klasszikus hazájában a zömében nemes protestánsok ellen csak lassan lehetett hatékonyan fellépni. Először az államszervezetet tisztították meg a

protestánsoktól, majd gyakorlatilag megszüntették - az ortodoxokkal együtt - állampolgári jogukat. Ezt a politikát III. (Wasa) Zsigmond (1587-1632.) hajtja végre kemény erőszakkal. A lengyel protestánsoknak az 1595-ben és 1645-ben Torunban (Thorn) tartott zsinatain sem jött létre az önvédelemhez olyan szükséges egyezség. Mintha sorsuk előre vetette volna a lassan teljessé váló lengyel és katolikus egység későbbi sorsát, hiszen 1652-ben először használják a híres liberum vétót a lengyel országgyűlésen.

A lengyelországi protestantizmusból Litvániában maradt meg egy töredék és a városok német polgárai között kevesen. Ebben a tényben fontos mozzanat annak hangsúlyozása, hogy a széles népi (paraszti) háttér nélküli és gyengén szervezett egyház és műveltség törékeny.

A lengyelországi unitarizmus

A lengyel nemesi kultúrában az egyes nemeknek igen széles vallási szabadságjogaik is voltak. Így verhetett gyökeret itt (Erdélyhez hasonlóan) az antitrinitarizmus ész- és erényvallása. A humanista műveltség bázisán keletkezett értelmiségi mozgalom legfontosabb ösztönzéseit Itáliából kapta, ahogyan legjelentősebb vezetőjét Faustus Soccinot (1539-1604.) is. A kavargó lengyelországi vallási sokféleségben az unitáriusok viszonylag későn váltak szervezettebbé, a többi protestáns irányzathoz hasonlóan inkább csak a védekezés miatt.

Leghíresebb iskolájuk Rakowban alakult ki, ahol 1603-ban zsinatot tartottak és 1605-ben itt születik meg katekizmusuk is. 1638-ban az iskolát a jezsuiták lerombolták és 1658-ban minden unitáriust kiutasítottak az országból.

Baltikum

A viszonylag kis területen az idők során sokféle uralmi viszonylat létezett és nagyon sokféleképpen rétegződött a lakosság is, bár a műveltséget meghatározó réteget a németek képviselték, akiknek a reformációját több közvetlen Luther levél is elősegítette. A német reformátorok már a XVI. század 20-as éveitől kezdve észtül és lettül is prédikáltak s ezzel két évtized alatt e népeket a lutheranizmus híve-

ivé tették. A német lovagrend régi területén az 1554-es wolmari országgyűlésen vezették be az evangélikus vallást.

A területért rendkívül sok harc folyt az oroszok, svédek, dánok, lengyelek között, de az „alaplakosság” vallása csak a lettek egy részének változott katolikusra. Akik ugyanis tartósabban a lengyel-litván állam fennhatósága alatt éltek, azokat rekatolizálták (Letgale).

Kérdések:

1. Milyen kettős célt követ II. Fülöp és mik politikájának következményei?
2. Mi okozta a cseh protestantizmus tragédiáját?
3. Miben látjuk a lengyel protestantizmus gyengeségeit?

47.

A magyarországi ellenreformáció első szakasza

Az 1520-as években elinduló reformációnak a „régí egyház nem bírt ellenállni, sem a szervezet és a jog, sem a lélek és az erkölcs erejével”. A régí egyházból csak itt-ott maradt meg egy sziget, főleg a hegyes-völgyes Székelyföldön és a ferencrendi kolostorok hatáskörzetében. A Vatikánhoz intézett titkos, túlzó jelentés szerint a XVI. század végén Magyarországon ezer protestánsra mindössze egy katolikus jutott. A püspöki székek a század második harmadában többnyire betöltetlenül állottak. **Az országgyűlések nem törölték ezeket a püspöki székeket, így azok a következő században az ellenreformáció kiindulópontjai lehettek.**

A római egyház helyreállítására I. Ferdinánd tette meg az első intézkedéseket az 1548. évi országgyűlésen. Az V. tc. így intézkedett: „*az istentiszteletet és a vallást előbbi állapotába kell visszaállítani, és az eretnekséget mindenütt meg kell szüntetni*”. A VI. tc. már a katolikus egyház megújítását szolgálta, mikor kimondta:

- a püspöki székeket be kell tölteni,
- a püspökök, prépostok, apátok kötelesek prédikálni,
- kötelesek iskolákat állítani, „*hogy a gonosz tanok napról napra elenyésszenek és a régi vallás ismét feléledjen*”.

A XI. tc. meghatározza azt is: kiket értenek eretnekeken: elsőrenden az anabaptistákat és a kálvini irány híveit.

A fenti törvényeket az 1550., 1552., 1556. évi országgyűlés is újítja, de számottevő eredmény nélkül, a reformáció terjedését nem lehet megakadályozni. **I. Ferdinánd még nem merte vállalni az erőszakos fellépést, hisz elveszítette volna a protestáns rendek támogatását.**

Utóda Miksa (1564-76.) az evangélikusokkal rokonszenvezett, de a kálvini iránynak már

ellensége volt, az 1572. évi országgyűlésen az unitáriusokat egyenesen máglyahalállal fenyegette meg.

Az ellenreformációs fellépések egy ideig még rendszertelenek voltak, mivel a római egyháznak időbe telt, míg rendezte, feltöltötte sorait. Jól példázza ezt a tény, hogy mikor Oláh Miklós esztergomi érsek 1561-ben érseksége papjait zsinatra hívja, 119-en jelennek meg, akik közül 62 nős volt, 42 pedig evangélikus formában szolgáltatva ki az oltáriszentséget. Több mint 100-an nem is válaszoltak a meghívásra. E zsinat **a reformáció eszközeit igénybevéve indít támadást a reformáció ellen. 21. határozata a „prédikátorokra tekintettel” előírja, hogy a papok kötelesek az evangéliumokat és az apostoli leveleket magyarázni.**

Az állami erőszak eszközeit először I. Rudolf (1576-1608.) és - kisebb mértékben Báthory István erdélyi fejedelem (1571-1586.) állította az ellenreformáció szolgálatába. Rudolf legfőbb céljának tekintette a protestantizmus és magyarság alkotmányának egyszerre történő megsemmisítését.

Több tény is magyarázza, hogy a katolikus egyház miért nem tudott a kezdet kezdetén a reformációval szemben hatékonyan fellépni. Mindenek előtt azért, mert üresen álltak az érseki székek, katolikus lelkészképzés nem folyt az országban, bár Oláh Miklós felállított egy 10 fős szemináriumot, de az néhány év múlva megszűnt. Nem volt lelkészutánpótlás még a katolikusnak megmaradt helyeken sem. (Ausztriából hoztak be katolikus papokat. Csak 1590-ben kezdte meg működését a nagyszombati érseki szeminárium, de nagyon szerény keretek között.) Az 1580-as évektől vett fel magyar növendékeket a római Collegium Germanico-Hungaricum, mely 1600-ig 46 magyar klerikust képzett ki. A harmadik ok abban keresendő, hogy míg sorra jelennek meg a protestáns írók munkái, virágzik a hitvitázó irodalom, addig **a protestáns egyházi írókkal szemben csak Telegdi Miklós (1535-1586.) pécsi püspök és esztergomi érseki helynök vette fel az irodalmi harcot. A protestánsok jól bevált módszereit alkalmazta, az ellenreformáció szolgálatába állította a nyomdát, az anyanyelven írt irodalmat.** Kátét nyomtat, prédikációs kötetet ír, polémiáiban a XVI. század minden bajáért (az ország kettő,

majd három részre szakadása, török támadás) a reformációt tette felelőssé.

Mint Európában szinte mindenütt, **Magyarországon is jezsuita rend állt az ellenreformáció élére.** A jezsuitákat Oláh Miklós hívta az országba 1561-ben. (Ez a lépés azonban még nem volt jól megalapozva, mert 6 év múlva felszlott a rend, majd 20 év múlva Vágsellyén (Sala) ill. Nagyszombatban (Trnava) telepedtek le, jóval nagyobb sikerrel. Erdélyben 1579-ben jelentek meg, rendházakat alapítottak Gyulafehérváron, Kolozsvárott. Nagyváradon 1588-ban ért véget hatékony működésük, mivel a „négy bevett vallás” országa nem engedte sokáig, hogy a vallási béke felbomoljon.

Jogos a kérdés, hogyan is teljesedhetett ki Magyarországon a reformáció, ha kezdettől fogva vele élt az ellenreformáció is. A magyarázat abban rejlik, hogy a királyé volt a döntő szó vallási téren. A földesurak és a királyi városok maguk dönthettek a papválasztásról. A mintegy 800-900 magyar lakosú mezőváros közül legalább 200 volt már annyira független földesurától, hogy egyházi ügyeit maga intézze. A reformáció terjedését szolgálta tehát a király akaratával szemben a patrónusi jogon alapuló - ún. főkegyúri jog, mely megillette a szabad királyi városokat és a mintegy 200 mezővárost.

A XVI. század végén azonban fordulat következett be, **a törökkel vívott 15 éves háború mérhetetlen költségeihez való spanyol és pápai hozzájárulás ára az ellenreformáció következetes végrehajtása volt.** Magyarországon a királyi városokon kezdte az ellenreformációt a király. Az átfogó protestánsüldözés részesei voltak a jezsuita renden kívül a klérus tagjai is. A városokkal szemben azt hangoztatják, hogy azok a király tulajdonai, így a király joga bennük a vallást meghatározni. A falvakban pedig egyre inkább kezdték érvényre juttatni a cuius regio, eius religio elvét — így elég volt csak a földesurakat rekatolizálni, s a jobbágy követte a hitet.

Ahhoz azonban, hogy a protestánsok az egymás közötti nézeteltéréseket, hitbeli különbségeket félretegyék, összefogják, súlyos csapásokra volt még szükség. E súlyos eset volt a kassai dóm erőszakos elkobzása.

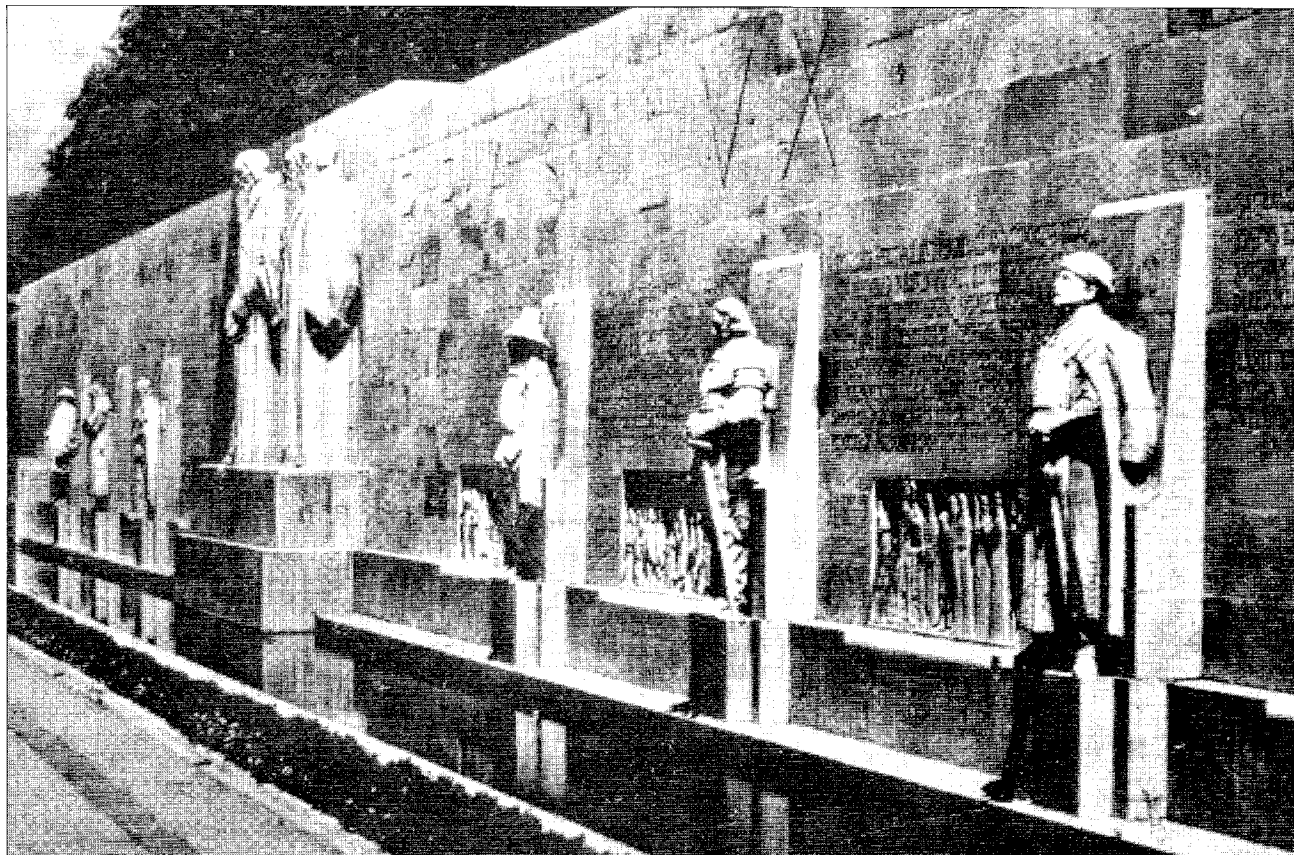
Az 1597. évi országgyűlés a török által Egerből elűzött Szuhay püspököt és kanonokjait a protestáns Kassán helyezte el. A püspök

a számára kiutalt kápolna helyett a dómra vágott. Mátyás főherceg segítségével el is foglaltatta a dómot, s újra szentelte, az összes evangélikus templomot elkobozta, az evangélikus lelkészeket elkergette, megtiltotta a magánházaknál az istentiszteletek tartását, a városba pedig jezsuitákat vitetett. Pethe Márton, kalocsai érsek a Szepességben tartott vizitációt szepességi préposti minőségében, célul tűzve ki a római egyház helyreállítását.

A protestánsok vallásszabadságuk biztosítását az 1604. évi országgyűléstől várták. Mátyás főherceg, mint Rudolf király képviselője, rábírt a rendeket a napirendek tárgyalására, mondván — utána következnek a vallási sérelmek. Mielőtt azonban ehhez hozzáláttak volna, önhatalmúlag bezárta az országgyűlést, a XXI tc-hez pedig hozzátették **a XXII.-et, mely kimondja: a vallási sérelmeket nem lehet a jövőben az országgyűlés elé vinni, valamint érvénybe helyezi a protestánsokat fej- és jószágvesztésre, megégetésre ítéelő korábbi törvényeket.**

A protestáns rendek ezt a XXII. tc-t nem fogadták el, nem tekintették érvényesnek, országos törvénynek, valamint szolidaritást vállaltak a felvidéki városokkal, — hangoztatva, hogy azok nem a király, hanem a korona birtokai. Kilátásba helyezték az Aranybullára hivatkozva ellenállási joguk érvényesítését is.

Mindezen előzmények értehetővé teszik, hogy **Bocskai István (1557-1606.) felkelése** — mely személyes okok miatt kezdődött — **vallási és politikai szabadságharccá nőtte ki magát.** Ő, mint az egyik leggazdagabb földesúr, sokáig Habsburg-barát politikát folytatott, célja az ország Habsburg vezetés alatt történő egyesítése, a törökkel szembeni eredményes fellépés érdekében. Nagy szerepe volt Erdély Habsburg-kézre játszásában. Tevékenységéért az erdélyi országgyűlés felelősségre vonta, száműzte. Bocskai a prágai császári udvarba került tanácsadónak. Tapasztalatai alapján ráeszmél arra, hogy a Habsburg udvarra nem számíthat Magyarország, s ezért szükséges az önálló Erdély megteremtése. Hazatérése után, 1604-ben az erdélyi rendek rehabilitálták. **1604-ben Barbiano tábornok - elfogva Bethlen Gáborral folytatott levelezését - fegyveresen lép fel ellene. Bocskai és hajdúi szembeszállnak a császáriakkal, győzelmesen felszabadítják Észak-Magyarországot a csá-**

A reformáció genfi emlékművének jobb oldali mellékalakjai: Roger, Cromwell, Bocskai)

szári csapatok alól. Magyarország és Erdély fejedelmévé választják. Őt azonban csak két fontos dolog érdekli: a vallásszabadság és az alkotmányosság kérdése.

Lényegében a Bocskai-szabadságharcra záródik le az ellenreformáció magyarországi első szakasza, amely viszonylag kevés sikert ér el.

A magyar ellenreformáció élén az 1616 óta esztergomi érsek Pázmány Péter állott, akinek ellenreformációs tevékenysége két irányú volt:

1. a főurak visszatérítése a katolikus egyházba,
2. a katolikus papság alulról való megerősítése.

Református nemesi családból származik, 13 évesen katolizál, majd a jezsuitáknál folytatja tanulmányait, 1616-tól pedig az esztergomi érseki székben találjuk. Prédikációiban, könyvfordításaiban, vitáiraiban a katolikus egyház lelki ébredését célozta meg. Legfontosabb feladatának ezért is a papképzés színvonalas újjászervezését tartotta. Megszilárdította az egyházfegyelmet. A prédikátorok fordú-

latos magyar nyelvét eltanulva, nagyon hatásos szerző volt. Fő műve az „Isten igazságra vezérlő kalauz”. 1635-ben Nagyszombatban egyetemet alapított. A cuius regio eius religio elv jegyében a főúri családok visszatérítése volt legfőbb célja. Ez a módszer nagyon sikeres volt, hiszen Erdélyt leszámítva a magyar arisztokrácia ekkor lett újra katolikus. Pázmányról mondják, hogy protestáns Magyarországon született, katolikus Magyarországon halt meg 1637-ben.

Kérdések:

1. Miért nem kerültek át a gyakorlatba az országgyűlések reformáció-ellenes határozatai?
2. Miért nézte a katolikus egyház sokáig bénultan a reformáció terjedését?
3. Melyik esemény vált a magyarországi ellenreformáció nyitányává?
4. Ki a magyarországi ellenreformáció legnagyobb hatású alakja? Mit tud a munkásságáról?

48.

A bécsi békétől a szatmári békéig - A Habsburg udvar valláspolitikája (1606-1711.)

A Bocskai-szabadságharcot lezáró bécsi béke 1606-ban jóval kevesebbet nyújtott, mint amit a protestánsok és a rendek reméltek, hisz ők az erdélyi négy bevett vallás rendszere alapján kívánták a vallásügyet rendezni. A bécsi béke azonban csak általánosságokban biztosítja a szabad vallásgyakorlatot, - a városoknak, nemeseknek, végvári katonáknak. A jobbágyságról nem esik szó.

Az 1608. évi koronázás előtti törvényekben becikkelyezték a bécsi békét, a vallásszabadsá-

II. Ferdinánd császár és király
(festmény, (1619.) Madrid, Prado)

got biztosító törvénycikkeket, „*hogy a vallás szabad gyakorlata mindenütt szabad legyen, és annak szabad élvezetében és gyakorlatában senkit se akadályozzanak*”.

Lényegében az 1606-os és 1608-as törvények helyezték törvényes alapra a magyarországi protestáns egyházak életét. Annak ellenére, hogy a protestantizmus biztosította jogait, hatalom nem volt a kezében, hisz az államvezetés továbbra is katolikus maradt.

Már II. Mátyás segítette a jezsuita rendet abban, hogy a katolikus egyház veszteségeit enyhítsék, II. Ferdinánd pedig átvette a birodalmi ellenreformáció vezetését.

A fenti törvények ellenére az ellenreformáció állami politika lett, állami eszközökkel folyt. Így a protestáns templomok elvétele, lelkészek, tanítók elűzése egyre gyakrabban fordult elő. A protestánsok hiába követelték az országgyűlésen, hogy a vallásszabadságot részükre a templommal együtt biztosítsák, az uralkodók hallani sem akartak e követelés teljesítéséről.

Ekkor már zajlott a 30 éves háború, melyben Európa szinte valamennyi országa részt vett vagy a katolikus, vagy a protestáns oldalon. Kezdetben a katolikusok arattak győzelmet. A cseheket a fehérhegyi csatában 1620-ban legyőzték, az ottani protestantizmust megsemmisítették. Aki nem vándorolt ki, azt visszakényszerítették a katolikus egyházba. A magyarországi protestánsokat is ez a veszély fenyegette, s hogy ez mégsem történt meg, elsősorban Erdély nagy fejedelmeinek: Bethlen Gábornak, és I. Rákóczi Györgynek volt köszönhető. A XVII. század magyar vallási küzdelmeinek protestáns résztvevőit végig az a cél vezérli, hogy az 1606. ill. az 1608. évi törvények érvényre juttatását kiharcolják. Ezek a vallásszabadságért folytatott küzdelmek szorosan összefüggnek a Habsburg-ellenes rendi-nemzeti függetlenségi mozgalmakkal.

Bethlen Gábor 1619-ben, 1623-ban és 1626-ban intéz támadást a Habsburgok ellen, mint a Habsburg-ellenes európai protestáns szövetség tagja. Győzelmei következtében az 1619-ben általa összehívott pozsonyi országgyűlés kimondta, a vallásfelekezetek egyenjogúságát, azt, hogy minden városban a főtemplom tekintet nélkül a történelmi jogokra - azé a felekezeté legyen, mely többségben van a lakó-

sok között. Ezeket a határozatokat a nikolsburgi békét (1621.) megerősítő 1622. évi országgyűlés is jóváhagyta.

Bethlen Gábor mindhárom hadjárata után megkötött békében biztosította a bécsi béke vívmányait a protestánsok számára. Az I. Rákóczi György által 1645-ben megkötött linzi béke ugyancsak a bécsi békét erősíti, de már a jobbágyok számára is szabad vallásgyakorlatot mondott ki, s ez a vallásgyakorlat a templommal együtt értendő. A Törvény rendelkezte el az elfoglalt templomok visszaadását, s megtiltotta az újabb templomfoglalásokat. A linzi békét az 1647. évi országgyűlés iktatta törvénybe.

I. Lipót (1657-1705.) trónralépésével országosra újra megindultak a protestánsok elleni erőszakosságok, a vallási sérelmek óriási mértékben megsaporodtak.

1658-ban Lippay György esztergomi érsek és a főpapság már elérkezettnek látta az időt ahhoz, hogy elszigetelt akciók helyett általános támadásba menjenek át a protestánsok ellen. A protestánsok az 1662. évi pozsonyi országgyűlésen súlyos jogsértések miatt voltak kénytelenek panaszt tenni. Mintegy 400 templom újabb elfoglalásáról szolt az előterjesztés. A bécsi politika már a katolikus főnemeseket is felháborította (1664-es vasvári béke). Mozgalmuk az ún. Wesselényi-féle összeesküvés után 10 éven át a király idegen miniszterei az ország törvényét semmibe nem vették (jogeljáráselmélet) és az alkotmány nélküli, gyászévtizedben (1671-1681.) senkinek az élete nem volt biztonságban. Ezt a szomorú helyzetet a katolikus főpapság a protestánsok kiirtására akarta felhasználni.

A klérus ideológiáját alátámasztva jelent meg Bársony György nagyváradi püspök könyve, melyben azt bizonyítja: a király nem köteles a protestáns vallás gyakorlatát biztosító törvényeket, békekötéseket megtartani. Ismert volt Kollonics Lipót püspök mondása is: „Magyarországot először rabbá, aztán koldussá, végre katolikusá teszem.”

A magyarországi protestáns egyháztörténet által, „gyászévtizednek” nevezett korszakot a pozsonyi véstörvényszék felállítása indította el, mely elé először a protestáns köznemeseket idézték, majd 1673-ban 33 lelkészt és

tanítót a Felvidékről és a bányavárosokból. Közülük 32 evangélikus, egy pedig református volt. A vád: felségsértés, hazaárulás, a katolikus vallás megsértése. A vádlottak számára 3 választási lehetőség volt: a katolikus vallásra való áttérés, az állásról való lemondás, vagy önkéntes száműzetés vállalása. A tárgyalás végére a megjelenetek közül egy áttért, a többi vagy lemondott állásáról vagy külföldre távozott.

Az eredményeken felbuzdulva 1674-re az ország összes protestáns lelkészét és tanítóját megidézték a törvényszék elé. A hódoltságból a török nem engedte el őket, a Tiszántúlról nem mentek el, így márciusban csak a Dunántúlról és az Észak-Magyarországról jelentek meg közel 400-an. Közülük 89-et, akik semmiféle kötelezvényt nem írtak alá, halálra ítélték. A várfogságban szenvedők közül 1675-ben 41-et Nápolyban gályarabnak adtak el, ahova élve már csak 30 jutott el. Őket a további szenvedésektől a protestáns Nyugat mentette meg kifizetve a fejenkénti 50 arany váltságdíjat. A szabadulás (1676. július 11.) De Ruyter holland tengernagy nevéhez fűződik.

De Ruyter Mihály

A törvényszék munkája alatt a gyülekezetekben is folyt a vizsgálat, s a katolikus vallásra való áttérítés, a parókiák jó részébe ka-

tolikus plébánosok vagy szerzetesek kerültek. Ugyanakkor folyt a támadás az iskolák ellen is. A menekülőknél Erdély nyújtott menedéket.

A Thököly nevével fémjelzett szabadságmozgalom indítóokai között ott volt a vallásügy is. Győzelmes hadjárata arra készítette

Thököly Imre

I. Lipótot, hogy 1681-ben Sopronban országgyűlést hívjon össze. Itt kezdődtek meg a béke-alkudozások, melyek egyik feltétele a vallásügy rendezése volt. Thököly a gyűlésen nem jelent meg, hanem párthívei nevében egy feliratban a vallás szabadságának, az ország alkotmányos jogainak helyreállítását követelte.

„Az ország törvényei és a hitlevél által erősített szabad vallásgyakorlatnak már csak néhány idomtalan romjai maradtak fel, hogy templomaikat (888-at), iskoláikat, egyházi vagyontól elfoglalták, hogy lelkészeiket, tanítóikat vagyonuktól megfosztották, vasba verték, vagy más kemény büntetésekkel sújtották, hogy némelyeket gályákra hurcoltak, másokat száműztek, vagy

halálra kínoztak, vagy hivataluktól megfosztottak, hogy a nép lelkész nélkül barom módjára kegyetlen élni, hogy nemeseket, parasztokat bilincsben hurcoltak a katolikus templomba, s több alkalommal erővel ostyavételre kényszerítettek, hogy a katolikus papok számára törvénytelen tartozásokat erőszakkal hajtottak fel, hogy az evangélikus nemeseket megyei hivataluktól megfosztották, hogy némely városban az evangélikusok birtokokat nem szerezhettek, hogy az evangélikus iparosokat az ipartársulatokból kizárták. Végre hódolattal azért esedeznek, hogy a király kiadott hitlevele értelmében sérelmeiket orvosolja, a kárvallottakat jogukba helyezze vissza, s vallásháborgatókat büntesse meg, s az evangélikusokra vonatkozó törvényeknek és szerződéseknél szerezzen érvényességet.” (XXIII.)

A rendek többsége azonban a XXV. és XXVI. tc.-be némi módosítással beiktatta a királynak a vallásügyet elintéző leiratát.

1681:XXV. tc.

1. Mivel a vallás szabad gyakorlatát már az 1606-i bécsi béke megadta, a vallásgyakorlatot - a földesurak jogának épességében tartása mellett (salvo tamen jure dominorum terrestrium) - mindenkinek, mindenütt az országban az 1608-i koronázás előtti 1. tc. szerint szabadon hagyatik.
2. Az igehirdetők, tanítók, kik száműzettek vagy térítvények miatt hivatalos cselekvényüket nem végezhetik, az országba szabadon visszatérhetnek és vallásukat szabadon gyakorolhatják, miután adott térítvényeik megsemmisítettek.
3. Az ország lakói vallásuk szabad gyakorlatában ezentúl semmiképp ne háborgattassanak.
4. Ágostai és helvét hitvallásúak vallásukkal ellenkező szertartásra ne kényszerítenek.

A XXVI. tc. főként a templomokról szól.

„Azok a templomok, melyeket az ágostai és helvét hitvallású lakosok építettek és amelyeket római katolikus szertartás szerint eddig fel nem szenteltek, kiküldendő biztosok által nekik átadassanak, más helyeken pedig templomok, is-

kolák és paplakok építésére alkalmas helyek jelöltessenek ki. Az ország II. északnyugati megyéjében kettő-kettő, és Vas megyében egy külön a reformátusoknak. A többi 19 megyében, amennyiben jelenleg majdnem az összes ott levő templomoknak valóságos használatban vannak, annak birtokaiban meghagyatnak.“

„Ezen kívül 16 véghelyen (Szent Grót, Tihany, Pápa, Vázsony, Veszprém, Győr, Komárom, Léva, Korpona, Fülek, Putnok, Ónod, Szendrő, Tokaj, Kálló és Szatmár) a szabad királyi és bányavárosokban (Pozsony, Sopron, Trencsén, Modor, Körmöc, Besztercebánya), a Felvidék minden ilyen városában, templomok, iskolák és paplakok építésére való helyeket nyerne. Azok a templomok, melyeknek az ágostai és helvét hitvallásúak valóságos birtokában vannak, a paplakokkal, iskolákkal és ezek jövedelmeivel kezükben maradnak, a temetkezés és harangozás az e helyeken levő katolikusoknak szabad.

Mindenki csak a maga felekezeti lelkészének tartozik fizetni, amint az 1647-i törvény rendel.

Minden mágnás és nemes a maga várában és szokott lakhelyén - bármely felekezet szertartása szerint - imázhat és kápolnát építhet és javadalommal elláthat.

Templomok, iskolák és paplakok elfogadása jószágvesztés terhe alatt megtiltatik. Az ágostai és helvét hitvallásúak követeléseiket, folyamodványait a jövő országgyűlésen beadhatják.”

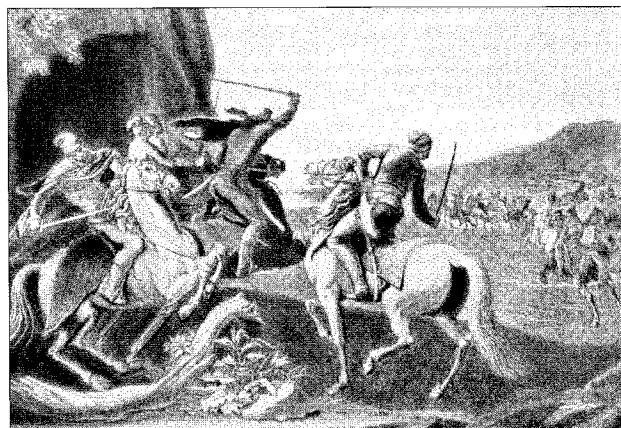
Lényegében ezekkel a törvényekkel záródott le a gyászévtized. A török kiűzése után a volt hódoltság protestánsainak vallási élete is veszélybe került.

Az 1687. évi országgyűlés összehívásának egyik oka a török kiűzése volt, valamint a Habsburg ház a Magyar Királyságra való örökösödési jogát akarta elfogadtatni - így a protestánsok is helyzetük megerősödését remélhették. Azonban csak az 1681:XXV. és XXVI. tc. került megerősítésre, azzal a kikötéssel, hogy a szabad vallásgyakorlat nem elidegeníthetetlen jog, hanem az uralkodó kegyelmi aktusa (1687: XXI. tc.)

A vallási életet szabályozó következő rendelkezés az Explanatio Leopoldina volt (a Kollonics-féle törvényt magyarázat) 1691-ben. Kétféle vallásgyakorlatot különböztet meg:

1. Szabad vallásgyakorlatot biztosított azokon a helyeken, melyet az 1681. évi XXVI. tc. megjelölt (articuláris helyek)
2. Minden más helyen csak magán-vallásgyakorlatot engedélyezett. Tehát csak szűk családi körben volt lehetőség a vallás gyakorlására. Bár istentiszteletr mehetek az articuláris helyekre, de pl. a keresztesítés, esketés, temetés esetén a lelkészeknek járó stólát a helyi plébánosnak voltak kötelesek megfizetni. Ez a rendelkezés mintegy 100 évre meghatározta a protestánsok jelentős részének (nyugati és északi országreszek) életét. Lipót 1701-ben tovább szűkíti a protestánsok jogait, kimondja, hogy az 1681-ben megszerzett jogok az új fegyveres szerzeményekre (Hódoltság) nem vonatkoznak, a tizedet mindenki a plébánosnak köteles fizetni.

Az újonnan „koronázott“ király I. József (1705-11.) „aki atyjánál mélyebb belátású, szélesebb látókörű és jó katolikusága mellett is sokkal türelmesebb volt.” Ennek ellenére hiába ígerte, hogy megtartja a koronázási hitlevél pontjait, az 1703-ban elindult kuruc felkelést nem sikerült leszerelnie.

Kuruc lovasok

II. Rákóczi Ferenc, aki a „testi és lelki szabadságért” fogott fegyvert, kötelességének ismerte a vallásügynek lehetőleg igazságos és olyan rendszerét, hogy az a protestánsokat is kielégítse és a katolikusokat se sértse”.

Az 1705. évi szécsényi országgyűlés a vallás tárgyában a következőket mondotta: kinek-kinek szabadságában áll a három befogadott vallás közül valamelyiket vallani. A sza-

bad vallásgyakorlatot az 1608. és 1647. évi tc.-
kek szerint biztosította. **E végzéseket az 1707-es
ónodi országgyűlés is helybehagyta.**

Az 1711-ben megkötött szatmári béke a
vallásügyről a következőket mondja ki: **A király
a vallás dolgában az országok törvényes sza-
badságát megvédi**, annak gyakorlatát az ország
jogai, szabadságai és törvényei szerint Magyar-
országban és Erdélyben a jogosan megillető ja-
vadalommal együtt megengedi, s a megkegyel-
mezettek előtt ne zárja el annak útját, hogy sérel-
meiket akár a király, akár az országgyűlés elé
juttassák. III. Károly a szatmári békét megerősít-
tette 1712. márc. 30-án, a vallásügyet ismételten
pedig a soron következő országgyűlés tárgyalta
ismét.

Kérdések:

- 1. Miért kerülhették el a magyarországi
protestánsok a csehországi hittestvére-
ik sorsát?*
- 2. Mi adott alkalmat I.Lipótnak a rendi
alkotmány felfüggesztésére és miért
hátrált meg 10 évvel később?*
- 3. Ismertesse a pozsonyi véstörvénytörvényszék
működését!*
- 4. Az 1681-es XXV. és XXVI. törvénycik-
kely hogyan engedélyezi a protestán-
sok vallásgyakorlatát?*
- 5. Hogyan szűkíti tovább a protestánsok
jogait Lipót 1691-es és 1701-es ren-
delkezése?*

49.

Az Erdélyi Fejedelemség valláspolitikája 1571 - 1690.

**A keleti magyar királyságtól a belső auto-
nómiát élvező fejedelemség felé haladó Er-
délyben az 1560-as években együtt éltek a re-
formáció különböző áramlatai a lutheraniz-
mustól a szentháromság-tagadásig. Önálló
egyházzá szerveződésük az ellenreformációs
hangulatú Báthory-korszakban (1571-1604.)
következett be.**

Az 1571-ben Erdély fejedelemmé választott
katolikus vallású Báthory István (1576-1586 len-
gyel király), és utóda Báthory Zsigmond (1586-
1602.) idejében a jezsuita rend befogadása jelez-
te az erdélyi törvények által fékezett ellenrefo-
rmációs politikát. Támadások keresztjében
szerveződtek önálló egyházzá a svájci (helvét)
hitvallást követő magyarok Tordai Sándor And-
rás (1577-1579.) és Toronyai Máté (1585-1599.)
püspökök vezetése alatt, létrejött a ma is létező
egyházmegyék (esperességek) többsége.

**A szentháromság-tagadók (1600-tól hasz-
nálják a mai „unitárius” nevüket) Dávid Fe-
renc püspök (1566-1579.) vezetésével szerve-
zetileg 1576-ban váltak külön egyházzá.** Első-
sorban őket sújtotta az ellenreformáció, és a to-
vábbi vallási újításokat tiltó 1571-es törvény
alapján Dávid Ferencet 1579-ben börtönbünté-
tésre ítélte az országgyűlés. Utódai közül Enyedi
György püspök (1592-1597.) emelkedik ki.

A tizenöt éves háború során bekövetkezett
erdélyi uralmi válság, amikor hol Rudolf császár
hívei és megbízottai, hol a török fennhatóságot
elismerő fejedelmek váltották egymást a trónon,
a protestáns egyházakat is megrázta. Ungvári C.
János református püspök a goroszlói csataterén
halt meg (1601.), tisztsége évekig betöltetlen
maradt. Bocskai István fergeteges sikerű felkelé-

se (1604.) kényszerítette kompromisszumra a Habsburg-uralmat, az erdélyi fejedelemmé és magyar királlyá választott főúr 1606-ban kötötte meg Rudolf császárral a bécsi békét. Ez biztosította a szabad vallásgyakorlatot a magyarországi protestánsok számára több évtizedig.

1604-től 1690-ig, közel egy évszázadon át tartott Erdélyben a református fejedelmek uralma, akik a török protektorátus megtartásával biztosították a kis ország fennmaradását, benne a XVI. században kialakult protestáns egyházak szabadságát. E biztos háttérre támaszkodva segíthették a Habsburg-uralom alatt élő protestánsok vallásszabadsági küzdelmeit is. **Bethlen Gábor (1613-1629.) Bocskai hagyományát folytatva sikeres felső-ma-**

zárta le (1646.), amely a vallásszabadságot a jobbágyokra is kiterjesztette. Ennek nyomán megszilárdult a magyarországi reformátusok és evangélikusok közjogi helyzete, több elvett templomukat visszakapták.

A XVII. század első felében a vallásszabadságnak a Habsburgok elleni védelme megerősítette az erdélyi református egyház és a német birodalmi reformátusság elsősorban teológiai jellegű kapcsolatait. **Szenci Molnár Albert (1574-1634.) teológus, zsoltárfordító és szótáríró,** e kapcsolatok kulcsembere életét jórészt a német egyetemi városokban töltötte, Bethlen Gábor támogatásával munkálkodott, élete utolsó éveiben Kolozsvárott. **Korszakos jelentőségű életművének egyik csúcsa a 150 zsoltár magyar fordítása, a magyar énekirodalom legelterjedtebb könyve, egyúttal ökumenikus jellegű is, mivel egyes zsoltárait az evangélikus, unitárius és római katolikus énekeskönyvek is átvették.** Magyar fordításában vált közkinccsé Kálvin Institutio religionis christianae (A keresztyén vallás rendszere) című műve.

Szenci Molnár életművébe szervesen illeszkedik nagyszabású értelmiségi kultúrpolitikája, szervező és nevelő tevékenysége. Ő egyengette azoknak a fiatal tudósoknak az útját (Bojti Veres Gáspár, Prágai András), akiket Bethlen Gábor küldött a heidelbergi egyetemre.

A német birodalmi református ortodoxiával kiépített kapcsolatok hatására bontakozott ki Erdélyben az önálló teológiai irodalom, jelentős képviselője Szenci mellett Geleji Katona István püspök (1633-1649.). Életművük nyomán vált valóban kálvini jellegűvé az erdélyi református egyház.

Bethlen az egyházak törvényekben is rögzített békés egymás mellett élését fejedelmi tekintéllyel segítette, buzgó református volta mellett támogatta a római katolikusokat az iskolafenntartás és bibliakiadás terén. Utóda, I. Rákóczi György azonban nem volt annyira türelmes a más vallásúakkal szemben, az unitárius gyülekezetek egy részét például a református püspök ellenőrzése alá rendelte. A XVI. század utolsó évtizedeiben létrejött, **de szabad vallásgyakorlatot nem kapott szombatos (az Újszövetséget el nem ismerő) felekezetet Geleji Katona püspök segédletével 1638-ban a dési egyezség (complanatio) alkalmával elválasztotta az**

Bethlen Gábor (egykorú olajfestmény, Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum)

gyarországi hadjáratai után több olyan békeszerződést kötött a Habsburg-uralkodókkal (Nikolsburg 1621, Pozsony 1626.), amelyek tovább erősíthették a magyarországi protestánsok jogi helyzetét. A harmincéves háború elején Bethlen hathatós segítséget nyújtott a Habsburgok szorongatta cseh- és morvaországi protestantizmusnak.

I. Rákóczi György (1630-1648.) hűségesen őrizte Bethlen örökségét, a harmincéves háború idején országa jelentősen segítette a protestáns tábor. **Sikeres hadjáratát a linzi béke**

unitáriusoktól és következetesen üldözte. Vérontásra azonban nem került sor, és ha csupán megtúrt állapotban is, de az erdélyi szombatos közösség a XX. századig fennmaradt a Székelyföld néhány falujában.

A református egyház Bocskai idejében, 1606-ban állította össze első törvénykönyvét, amely a szerkesztő-püspök, Tasnádi Ruber Mihály (1605-1618) nevét viseli (Canones Ruberiani). Geleji Katona István püspök a szatmárnémeti zsinat (1646.) jóváhagyásával adta ki a Geleji-kánonok néven ismert, a múlt századig használt törvénykönyvet. E szabálygyűjtemények a református ortodoxia hatását tükrözik, az utóbbi csupán lehetőségként említi a presbitériumok megszervezését.

A protestáns egyházak iskolaalapító és fenntartó működésüket kiteljesítették a XVII. században. Kolozsvárott az unitárius egyház tartott fenn virágzó kollégiumot, neves rektora volt Enyedi György, a későbbi püspök, majd Csanádi Pál (1599-1632). Bethlen Gábornak köszönheti az erdélyi reformátusság az első akadémiai főiskolát, amelyet Gyulafehérváron alapított a bőkezű fejedelem 1622-1629 között, német professzorokat (Johann Heinrich Alsted, Martin Opitz, Johann Heinrich Bisterfeld, Ludwig Philipp Piscator) állítva élére. Emellett Marosvásárhelyen a XVI. század közepétől, Kolozsvárott az 1610-es évektől működött református iskola.

A XVII. század elején, az ellenreformáció első hulláma elleni védekezésékként a protestantizmus dogmatikus, tanszerű jellege erősödött. A prédikációk és teológiai művek az ortodoxia korában nem annyira az evangelizálást tűzték ki célul, hanem a hittan részleteit magyarázták és védelmezték. Ennek ellensúlyozásaként indult nyugaton a puritán-presbiteriánus mozgalom, amelynek célja a biblikus közösségi és egyéni kegyesség, valamint a világi hívek intézményes bekapcsolódása az egyházi munkába. Johann Heinrich Bisterfeld gyulafehérvári professzor volt e megújító eszmék első erdélyi szálláscsinálója, társai lettek azok a holland és angol egyetemeken tanult lelkipásztorok (Tolnai Dali János, Medgyesi Pál, Kovásznai Péter), akik hazatérve az itthoni viszonyok szerint hirdették a reform szükségességét. A presbiteriánus mozgalom a reformáció

kezdetének szent lelkesedését fölelevenítve hármast tűzött ki:

1. A gyülekezetek kegyességre nevelése végett gazdag építő irodalom bontakozott ki, a Szentírás tízezres példányszámú váradi kiadása (1660) valóban népkönyvvé vált.
2. A presbitériumok szervezésének élharcosa, Medgyesi Pál, I. Rákóczi György feleségének, Lorántffy Zsuzsannának

Lorántffy Zsuzsanna feltételezett arcképe

udvari papja prédikációiban és nyomtatott műveiben hirdette, hogy a református egyház igazi evangéliumi és kálvini rendjét csak a hívek közül választott presbiterek tanácsa biztosíthatja, amely az egyházfegyelmet gyakorlja. őt és eszmetársait a szatmárnémeti zsinat (1646) vonta felelősségre; I. Rákóczi György fejedelem és Geleji Katona István püspök jelenlétében tartott gyűlés a presbitériumok ellen foglalt állást, bár hasznosságukat elvben elismerte. Medgyesit Lorántffy fejedelemasszony vette védelmébe.

3. A harmadik cél, az iskoláztatás és nevelés fejlesztése érdekében a presbiteriánus szellemű lelkészek egyik fő gondja volt megindítani a falusi népis-

koláztatást, újjászervezni a városi iskolákat és a gyulafehérvári Bethlen kollégiumot igazi egyetemmé fejleszteni.

E törekvések vezéralakjává emelkedett Apáczai Csere János (1625-1659.), aki a magyarok közül elsőként Hollandiában szerzett teológiai doktori címmel tért haza 1653-ban, Gyulafehérvárott segédtanári állást vállalt, majd a presbiterianusokat nem jó szemmel néző II. Rákóczi György fejedelem áthelyeztette Kolozsvárra. Három évi itteni tevékenységével főiskolai szintre emelte a kincses város reformátusainak tanintézetét. Magyar Encyklopaediájában tizenegy tudományág korszerű ismeretkincsét foglalta össze magyarul, úttörő jelentőségű pedagógiai munkái az egész oktatási rendszer reformját javasolták.

Az erdélyi protestáns egyházak ma is létező szervezeti beosztása a reformáció korából örökölt alapokon a XVII. század első felében alakult ki. Alapja a lelkészt és tanítót tartó gyülekezet (egyházközség), amely egy vagy több szomszédos politikai község azonos hitvallású híveit tömörítette. 20-25 egyházközség alkotta az egyházmegyét (unitáriusoknál az egyházkört), élén az esperessel, aki évente végiglátogatva a gyülekezeteket felügyelt az egyház lelki és anyagi épülésére. Az erdélyi református egyház 18 egyházmegyéből állott, legfőbb előjárója a lelkészek zsinata által választott püspök volt. Ugyanilyen rendbe szerveződött az öt egyházmegyét magába foglaló uni-

tárius egyház.

Az erdélyi könyvkiadás műhelyei, a nyomdák a XVII. század első felében nem egyházi tulajdonban állottak; a reformáció korában olyan gazdag teológiai és szépirodalmi könyvtermést adó kolozsvári Heltai-műhely ekkor már hanyatlóban volt, és a református ellenőrzés miatt sem állhatott az unitárius egyház szolgálatában. Gyulafehérváron Bethlen Gábor létesített fejedelmi nyomdát 1623-ban, amelynek sajtója alól politikai és irodalmi művek mellett az Academicum Collegium tanárainak filozófiai és teológiai munkái, meg tankönyvek kerültek ki nagy számban. Itt jelent meg I. Rákóczi György költségén az Újszövetség és Heidelbergi Káté fordítása a Hátszeg és Karánsebes tájékán élő román ajkú reformátusok számára.

Erdély aranykorának II. Rákóczi György vereséggel végződött lengyelországi hadjárata, a török-tatár büntetőexpedíciók és a négy évig tartó uralmi válság (1657-1661.) vetett véget. Az egyházak is megsínylelték a válságot, sok gyülekezet elnéptelenedett, a gyulafehérvári kollégiumot feldúlták, tanulói Kolozsvárott találtak menedékre. Várad, a fejedelemség erős végvára török kézre került (1660.), református lakói Újtordára menekültek, a nevezetes iskolát pedig a debreceni kollégium fogadta be.

I. Apafi Mihály (1661-1690.) uralkodása alatt helyreállt a meggyengült ország békecsépe, de a magyarországi protestánsok védelmét már csak részben biztosíthatta. A gyászévtized

A nagyenyedi református kollégium régi épülete

elején, a protestánsüldözés fölerősödésekor az otthonából elüldözött sárospataki kollégium professzorai és diákjai Erdélyben találtak menedéket, 1672-ben Gyulafehérvárra telepítette őket Apafi fejedelem. Jó néhány üldözött református lelkész is (Szatmárnémeti Mihály, Szőnyi Nagy István) erdélyi gyülekezetekbe került.

A buzgó református fejedelem folyamatosan munkálkodott egyháza megerősítésén szellemi és anyagi téren egyaránt. A Kolozsvárra menekült Bethlen kollégiumot Nagye nyedre telepítette (1662.), az ő idejében állandósult a kolozsvári iskola akadémiai színvonala és alakult kollégiummá a székelyudvarhelyi városi iskola (1671.). Városi és falusi gyülekezetek egész sora kapott pénzbeli és természetbeni juttatásokat.

A presbitérianizmus körül föllángolt vitákat a fejedelem csendesítette le 1671-ben, közben lassan megindult a presbitériumok szervezése (Fogarason Pápa példáját követve jött létre, a küküllői egyházmegyében Szentiványi János esperes szervezte). Hasonlóképpen Apafi és a református főurak mérsékeltek az új teológiai irányzat, a coccejanizmus pártolónak és ellenzőinek vitáit.

Sajátos erdélyi református egyházkormányzati rendszer épült ki 1671-től fogva, amelyben a hitvallási-egyházfegyelmi ügyekben illetékes lelkészi zsinat mellett egyre nagyobb befolyást szerzett vagyonkezelési és személyi téren a református fejedelem és főurak tanácsa (főkonzisztórium).

A egyes vallású helységekben az egyházi vagyon megosztásának módszere még az előző korszakban vált általánossá, és tovább élt Apafi idejében is. Eszerint a „nagyobb rész” (maior pars), a nagyobb létszámú felekezet örökölte a középkori templomot azzal a kötelezettséggel, hogy a kisebb létszámú gyülekezetet segíti új templomának építésében.

A református érdekeltségű könyvkiadás az 1670-es években lendült fel a fejedelmi támogatást élvező Veresegyházi Szentyel Mihály kolozsvári nyomdájának köszönhetően. Az erdélyi reformátusok nagyszabású bibliakiadási tervét Misztótfalusi Kis Miklós egyéni áldozatvállalása valósította meg, amikor hollandiai betűművészi tanulmányai és munkálkodása során 1685-ben kiadta a javított szövegű

teljes Szentírást és külön az Újszövetséget a zsoldárokkal.

Az unitárius egyháznak szintén a helyreállítás feladatával kellett megküzdenie az uralmi válság és a török pusztítása után. Koncz Boldizsár püspök (1663-1684.) nevéhez fűződik az elnéptelenedett egyházközségek újjászervezése és az iskolák megnyitása. Bevezette a képviseleti alapon szervezett zsinatot. Gondoskodott a Lengyelországból a vallásüldözés miatt Erdélybe menekült unitáriusok letelepítéséről, a kolozsvári és bethleni lengyel unitárius gyülekezet a következő században is fennállott. Püspöki felügyelet alatt virágzásnak indult a kolozsvári óvári főiskola, amelynek végzettjei egyre nagyobb számban keresték fel az angol és holland egyetemeket.

Magyarország török uralom alóli fölszabadítása előrevetítette az erdélyi fejedelemség Habsburg-függőségbe kerülését. **Apafi uralkodásának utolsó éveiben a protestáns főurak arra törekedtek, hogy az erdélyi kormányzati intézményeket a vallások türelmi rendszerével együtt átmentsék az új korszakba.** Apafi fejedelem halála után gubernátor került az ország élére, a Habsburg-uralom alaptörvénye, a lipóti diploma (Diploma Leopoldinum) pedig továbbra is fenntartotta - bizonyos korlátozásokkal - a négy elfogadott vallás szabad gyakorlatát.

Kérdések:

- 1. Sorolja fel a XVII. századi református erdélyi fejedelmeket!*
- 2. Mely békeszerződések biztosították a Habsburgokkal szemben a magyarországi protestánsok jogait?*
- 3. Kinek a munkássága nyomán vált valóban kálvini jellegűvé az erdélyi református egyház?*
- 4. Milyen célok érdekében bontakozik ki a puritán presbitériánus mozgalom? Milyen kapcsolatba került a fejedelmi hatalommal?*
- 5. Hogyan épült fel az erdélyi református és unitárius egyház?*
- 6. Említsen kiemelkedő református és unitárius lelkészeket illetve egyházfőket ebből a korszakból!*

50.

Egyházi élet a XVII. században

Az ellenreformáció súlyos csapásai alatt a magyar protestantizmus, a reformátusság is talpon maradt, sorait megtépázni tudták csak, megsemmisíteni azonban nem. Nemcsak hogy nem égett el, de lelkileg megújulva került ki a küzdelmekből.

A hitviták következtében azonban az egyházi élet dogmatikus és tanszerű jelleget öltött, növelve a lelkészi elem jelentőségét.

Az ortodoxiával szemben viszont egyre nagyobb az igény egyfelől a személyes, él-ményszerű, gyakorlati, közösségi kegyesség ápolására, másfelől pedig a nem lelkészek, az egyháztagok bevonására az egyházi munkába, azaz a zsinat-presbiteri egyházszervezet bevezetésére.

Mindezen kérdéseket a magyar puritanizmus vetette fel először. Ezek az eszmék a polgárosodás útjára lépő Angliában természetesen voltak, de hogy Magyarországon - az ellenreformáció és a kibontakozó, második jobbágy-ság korában, feudális viszonyok között is - életképesek lehettek, a kor kiemelkedő egyéniségeinek köszönhetőek valamint a megújulásra kész reformátusságnak.

A lelki megújulás kezdeményezői - többek között - Szilvásújfalvi Anderko (más néven Újfalvi) Imre, aki 1607-től mint nagyváradi lelkész a presbiteri elvek mellett áll ki, **Johann Heinrich Bisterfeld gyulafehérvári professzor**, aki Bethlen Gábor hívására a herborni főiskoláról jött Erdélybe. Őt az angol puritanizmus nagy alakjaihoz személyes jó kapcsolat is fűzte, s hozzájuk irányította kiváló magyar tanítványait: **Medgyessy Pált, Tolnai Dali Jánost, Apáczai Csere Jánost, Martonfalvi Tóth Györgyöt.**

Medgyessy Pál, aki magyarra fordította a Baily-nek a Praxis Pietatis (A kegyesség gyakorlása) c. munkáját, I. Rákóczi György udvari lelkésze is volt. Tolnai Dali János 1606-ban született Nagyváradon, Gyulafehérvárott tanult, majd rövid tanítóság után 1630-tól Leyden, Franeker, Groningen, London egyetemét látogatta. Hazatérve a sárospataki iskola rektora, majd miskolci és tokaji lelképásztor, 1645-től mint esperes puritán reformokat léptetett életbe.

A reformok olyan ellenállást váltottak ki, hogy végül Lorántffy Zsuzsanna fejedelem-asszony veszi védelmébe a puritánokat. Tolnai Dali János még londoni tartózkodása alatt teológus társaival szövetségre lépett, elhatározták, hogy hazatérve a magyar egyházi életet is puritán szellemben átalakítják. hazatérésük után munkához is láttak. Az egyházi életet a Biblia alapján tisztábbá, elevenebbé akarták tenni. Így a szertartásokból a még megmaradt katolikus elemeket ki akarták küszöbölni: sürgették a zsoltaók használatát, prédikációikban nem hittételeket fejtegettek, hanem a Bibliát, tanításait tárták a hallgatóik elé. Új volt a felolvasott imádságok helyett a szabadon, szívből mondott ima. Sürgették a házi istentiszteletek tartását, az építő könyvek terjesztését. A katechetizálást is megreformálták, új hittankönyveket készítettek.

A hazai puritánok az egyházszervezetet is meg kívánták reformálni, az esperes-püspöki egyházszervezet helyett zsinat-presbiteri egyházszervezetet akartak életbe léptetni.

Magyarországon a XVI. század folyamán még nincsenek presbitériumok. A XVII. században azonban egyre nagyobb igény merül fel a világiak bevonására az egyházi munkába. **Az erősödő ellenreformációs nyomás politikailag is nélkülözhetetlenné tette azt.**

Kanizsai Pálfi János pápai esperes-lelkész heidelbergi tanulmányútja során megismerkedett a pfalzi egyházszervezettel, az ottani presbitériumok fegyelmező és lelkigondozó tevékenységével. Hazatérése után Pápán szabályzatot készített a presbitérium felállításáról, amit földesura, Enyingi Török Bálint is megerősített. Így **Pápán alakul meg az első presbitérium Magyarországon 1617-ben.** Kanizsai később mint püspök 1630-ban kötelezte a dunántúli superintendencia egyházait a presbitériu-

mok megszervezésére, valamint elrendelte az egyházmegyei és superintendenciai presbitériumok felállítását. (Lényegében a mai egyházmegyei, egyházkerületi tanácsbírák intézménye).

A presbitérium feladata: a lelkész, tanító, iskola, ifjúság fölötti felügyelet gyakorlása, a lelkész és tanító választása, elbocsátása kérdésében is ő volt az illetékes. A Tiszántúlon és az ország többi részén - egy-egy kivételtől eltekintve - halogatták a presbitériumok felállítását, megszervezését, hisz ahol többségben éltek a protestánsok, ott a helyi előljáróság is belőlük állt, így a gyakorlatban ellátták a presbitérium jogkörét. (A Tiszántúlon és Erdélyben a református egyház államegyházi szerepe miatt elleneztek tehát a presbitériumok felállítását.)

Tolnai Dali Jánosnak a puritanizmus jegyében végzett, egyházi életet, egyházi szervezetet megújító munkássága elsősorban a Tiszáninneni egyházkerület gyülekezeteire volt nagy hatással, ugyanis itt működött, mint sárospataki iskolaigazgató, majd mint tokaji lelképásztor és abauji esperes. Tolnai tanári működése során sok újítást vezetett be, persze ezzel együtt ellenségeket is szerzett magának az ortodoxia hívei között. Megtörte a latin nyelv addigi egyeduralmát, egyes tárgyakat már magyarul oktatott, Szenczi zsolnártárfordításait énekelte, tanítványai lelki életével is törődött, számukra áhítatokat tartott.

A puritanizmusnak akadtak hívei a tiszántúli és erdélyi lelkészek között is, de többségük ragaszkodott a régi rendhez, így egyre nagyobb ellentét támadt a puritánok és az ortodoxia hívei között. Ennek az ellentétnek a megszüntetésére hívta össze zsinatra I. Rákóczi György erdélyi fejedelem 1646-ban Szatmárnémetibe a tiszáninneni, tiszántúli és erdélyi református lelkészeket. A zsinat szellemi vezetője a puritánok nagy ellenfele, az erdélyi püspök, Geleji Katona István volt. Maga a fejedelem sem nézte jó szemmel a puritánokat, látva az angol példát, ahol is a mozgalom összekapcsolódott az angol polgári forradalommal.

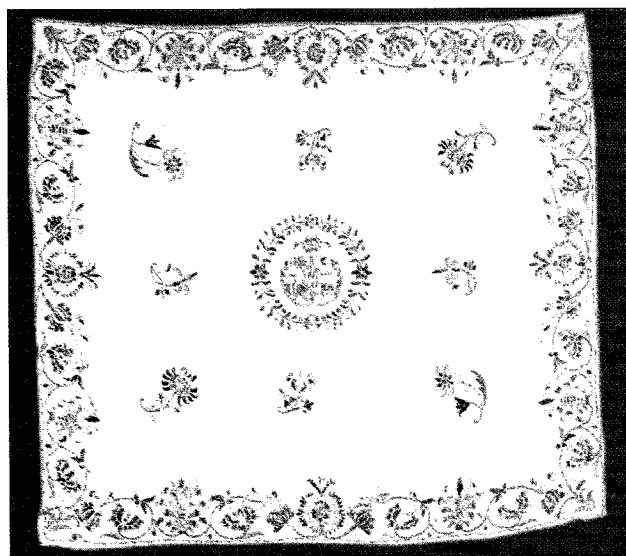
A zsinat a puritánok ellen foglalt állást, s a reformokat sürgető lelkészeket állásuktól megfosztotta. A presbitériumokra nézve megállapította hogy bár azok felépítse a Szentírás alapján, sok haszonnal jár, de „tekintettel a nép nyomorult állapotára, és a fejedelem,

meg a világi urak ellenzésére, azok egyenlőre fel nem állíthatók”. Valóban nehezen elképzelhető az, hogy a XVII. század Magyarországon földesúr jobbágyával egy asztalnál ülve intézze gyülekezete ügyeit. A puritánok hatására a zsinat kimondta: „leányok számára is létesítendő külön „nemzeti iskolák” és pedig nőtanítókkal”.

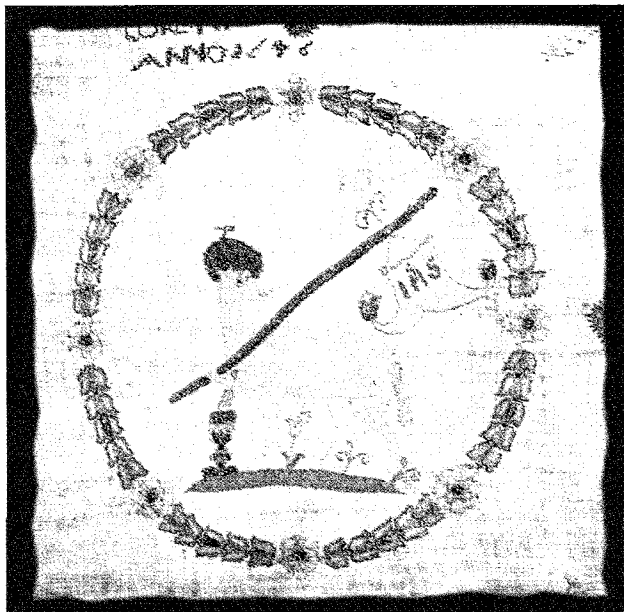
A zsinat megbízásából Geleji Katona István 100 tételből, ún. kánonból álló törvénykönyvet készített, az ebben közölt törvénycikkek a híres „Geleji Kánonok” évszázadokon át szabályozták a református egyházi életet az ország keleti felében.

A puritanizmust megállítani nem lehetett, mert olyan emberek vették át a vezető szerepet, mint Medgyessy Pál, s olyan támogatói voltak mint Lorántffy Zsuzsanna fejedelemszöny. Az állásuktól megfosztott lelkészeket előbb-utóbb újra alkalmazták, s egyre több helyen került sor a presbitériumok felállítására.

A protestáns egyházakban nem szabad figyelmen kívül hagyni a földesurak, a pártfogó főuraknak a szerepét. Ők voltak az egyház patrónusai. Erdélyben ezt a szerepet leginkább a fejedelmek töltötték be. Hatáskörük jó ideig nem volt szabályozott. Apafi Mihály fejedelem idején az erdélyi országgyűlés törvény útján rendezte a világiak hatáskörét az egyházi életben. Megszervezte az ún. kura-torátust, főgondnokságot, (5 tagja a főurak, 5 tagja a lelkészek közül került ki). Ez a testület főként vagyoni, iskolai ügyekkel foglalkozott.

Lorántffy Zsuzsanna által himzett, a sárospataki múzeumban található terítő

A terítő „Agnus Dei”-t ábrázoló részlete

A XVII. században két egyházi törvénykönyv is napvilágot látott: a Köveskúti Kánonok, 1623-ban a Komjáti Kánonok, (főként a nyugati egyházrészben érvényesültek, erősítve a püspöki egyházkormányzást).

A korszak legfontosabb istentiszteleti rendtartása közül az egyik: 1636-ból Samarjai Jánosé, aki mint északnyugat-magyarországi református püspök, az evangélikusok-

A XVII. századból származó kenyérsztó tál (a kecskeméti református múzeumban található)

kal való jó együttműködés reményében, valamint a konzervatív hagyományokra tekintettel, sok evangélikus elemet hagyott meg a liturgiában, pl. az oltárt, az ostyát.

A másik rendtartás 1621-ből való, Mílotai Nyilas Istvánné, ő kelet-magyarországi, így rendtartásában a tiszta kálvini elemek élveznek elsőbbséget. Ágendája több kiadást

megérve gyakorolt nagy hatást az egész országra.

A XVII. századot szigorú egyházfegyelem jellemezte (elsősorban ennek gyakorlásában lett volna óriási szerepe a presbitériumoknak.) **Tilos volt az istentisztelet elmulasztása, a vasárnapi munka, az engesztelhetetlenség, az uzsora, a vadászat, a tánc, a mérték nélküli borivás, a társadalmi helyzetet meghaladó költekezés ruhára, ékszerre. Az egyházfegyelmezés a lelkész joga és kötelessége volt, a visszaélések el-**

A furtai eklézsia XVII. századból származó verejtékes pohara

kerülése miatt az 1630. évi pápa zsinat arra kötelezte a lelkészeket, hogy esperesük jóváhagyás nélkül senkit ki ne közösítsenek, vissza ne vegyenek. A lelkészek feletti egyházfegyelmet a zsinat gyakorolta, minden zsinaton meg kellett vizsgálni a jelenlévő lelkészek erkölcsi életét.

1. Kik voltak a magyarországi puritanizmus élharcosai?
2. Mi az oka annak, hogy a presbitériumok felállítása nehezebben haladt a református többségű területeken?
3. Mik a presbitérium feladatai?
4. Milyen egyházi törvénykönyvek illetve istentiszteleti rendtartások születtek ebben az időszakban?

Nagyobb jezsuita központok illetve intézmények Európában 1640-ben

51.

A tridenti zsinat utáni katolikus egyház

A tridenti tanbeli és szervezeti, valamint egyházfegyelmi, erkölcsi határozatok egyértelműen a pápaság erősítését is szolgálták és ez újra felébresztette néhány pápa politikai ambícióit. A középkor óta vitatott szentszéki igények fölött azonban már eljárt az idő. Az elveszített protestáns államokon túl immár a katolikus uralkodók sem óhajtották dinasztikus, és egyre inkább nemzeti jellegű politikájukat a pápai célokhoz szabni. Ezt a folyamatot egyszerre nevezhetjük elvilágiasodásnak (szekularizációnak) vagy a hazafias elvek politikai felülkerekedésének.

Nem tett jót a totális pápai uralom, ill. befolyásolás igénye a katolikus világ tudományos életének sem, hiszen Giordano Bruno vagy Galileo Galilei pereit csak az egyház- és keresztényiség-ellenes tendenciáknak szolgáltatták érveket. A tudományokkal szemben eljáró dogmatikus álláspontok hatalmi érvényesítésének tehát nagyobb volt a hitbeli és erkölcsbeli kára, mint az átmeneti „fegyelmező” hatása.

Kialakult azonban egy másik, a kereszténység küldetését komolyan vevő belső katolikus irányzat is. Ezeket a kezdeményezéseket, a gyakorlati, a szolgáló kereszténység szelleme hatja át, fő területeiken a karitatív tevékenységben és az oktatásban. Nem lehet véletlennek tekinteni azt, hogy amíg a katolikus egyház hatalmi és intellektuális él- és rohamcsapata, a jezsuita rend, a XVII. században már - minden külső látszat ellenére - fokozatos válságba került, az új egyházi rendek terjeszkedtek és emelkedtek. A felső társadalmi csoportokban és értelmiségben az elvilágiasodás félreismerhetetlen jeleit látva a katolikus egyház vezetői okosan engedélyezik a hasznos tevékenységeket válaló kezdeményezéseket, amelyek igen jelentősen erősítik az egyház tekintélyét a szélesebb

társadalom körében. Ne feledjük azt, hogy a kor pápáit általában a jezsuita (tehát hatalmi) szellem hatotta át!

Egyház és politika

A fentiekben említett fő tendenciák sokszor nagyon bonyolult politikai és társadalmi helyzetben érvényesültek, hiszen a pápaválasztásokat is gyakran a direkt nagyhatalmi erőviszonyok döntötték el. Évtizedeken át folyt a vetélkedés a konklávékon a „francia párt” és a „spanyol párt” között egy nagyrészt itáliai többségű bíborosi testületben. A nagyhatalmi közvetlen beavatkozásokat megkönnyítette az tény, hogy az ekkori pápák nagyobb része családját, rokonságát nyíltan támogató lépéseket is tett (nepotizmus), s ugyanakkor az egyházi (pápai) állam uralkodójaként a bonyolult itáliai viszonyok szereplője is volt. **V. Pál (1605-21.) korától lett nyilvánvaló, hogy a középkorban oly gyakran hatásos kiátkozás (excommunicatio) nem hatékony többé**, hiszen a kicsi, de gazdag Velence is győztesen került ki az ezt az eszközt „bevető” pápával szemben.

A pápai politika ekkor más területeken is visszavonult vagy „hintapolitikát” folytatott. A Spanyolországtól elszakadó Portugália (1640.) évtizedekig dacolt a spanyolokat támogató pápával. A megüresedett püspöki székek javadalmait állami célokra lefoglaló portugál uralkodó (IV. Braganza János) pedig a nemzeti katolikus egyház megalapítását is kilátásba helyezte, s így 1669-ben a pápa engedett. Franciaországban is fellángolt a nemzeti (gallikán) katolikus egyház régi eszméje. **A párizsi egyetem tanára, Edmund Richer (1606.) nyíltan hirdette, hogy „időbeli”, világi ügyekben a pápának nincs semmiféle főhatalmi igénye.** Nem véletlen az tehát, hogy „a 30 éves háború pápája”, VIII. Orbán (1623-44.) klasszikus hintapolitikát folytatott s végül a francia-svéd (protestáns!) szövetség híve lett.

Egészében az állapítható meg, hogy a trident zsinat utáni katolikus egyház nem tudott szabadulni a hatalmpolitikától, ahogyan a katolikus államok sem mondtak le arról, hogy beleszóljanak a pápaság, az egyház ügyeibe. **Így a pápaság továbbra sem lett, lehetett „lelki hatalom”.**

Megújulási törekvések

Ebben a korszakban minden új kezdeményezésnek van jezsuita-ellenes éle, árnyalata, hiszen a pápák rájuk támaszkodva kormányoznak. A szentté avatási eljárások jelentős része a jezsuita ellenreformációhoz kötődik (Loyola Ignác, Ferenc Xavér, Néri Fülöp stb.). Ennek szellemében alapítja meg **XV. Gergely (1621-23.) a Congregatio de propaganda fidei-t, a Hitterjesztési Kongregációt is, amely szervezet a spanyol és portugál gyarmatosítók kezéből vette ki a misszió ügyét, centralizálva azt.** Az 1621-ben végrehajtott konklávé-reform, a titkos szavazás bevezetése is erősíteni akarta a belső egyházi mozgásteret.

Az érzelmi vallásosság fellendítésére két új kultusz-mozgalom vert gyökeret. Az egyik a Jézus Szent Szíve-kultusz Maria Margaretha Alacoque, szaléziánus apáca kezdeményezte az 1670-es években, misztikus látomása nyomán, amelyben a „legszebb szív tüskékkel körülvéve és fölötte kereszttel lángtrónon kérte tiszteletét”. Ugyanilyen misztikus gyökerű Mária szeplőtlen fogantatásának kultusza, amelyet az agreedai Maria Jesus látomása nyomán indult („Isten misztikus városa” c. könyv hirdette ezt meg).

A kor jelentős belső katolikus missziója Páli (Szent) Vincéé, aki mellett az irgalmasrendiek és lázáristák is elkezdtek tevékenységüket. A Benedek-rend megújulását a mauriták hajtják végre, akik az oratoriánusokkal együtt az apologetikát és a bibliaismeret elmélyítését tűzték ki célul. **A katolikus oktatásügyben is fontos, új kezdeményezések történtek. 1607-ben Kalazanci József megalapítja a piarista rendet, amely elsősorban a tehetséges, szegény sorsú fiúk oktatását vállalta. Az 1617-es első intézményt még sok követte, de a tanítói munka igazán 1660 után lendült fel. A piaristák különösen a természettudományok oktatásában jeleskedtek, szemben a jezsuiták egykor kiváló, de hamar megmerevedett humanisztikus irányával. 1609-ben Maria Ward alapította az angol kisasszonyok apácarendet, akik hamarosan nagy szerepet kezdtek játszani a lányok nevelésében.**

A megújulási törekvésekben az a közös, hogy a jezsuiták által kedvelt és támogatott

„tömegkeresztyénség” kiegészítéseként a személyes vallásosságot, kegyességet hangsúlyozták.

A janzenizmus

Különleges helyet foglal el a katolikus egyházi megújulás irányzatai között a janzenizmus, amelyet a XVI. század reformkatolicizmusának is nevezhetünk. Ez a komolyan, sőt zordan vett egyéni kegyességnek az ágostoni elvek felelevenítése nyomán létrejött irányzata, amelyet a francia király (XIV. Lajos) is üldözött, mivel politikai összefüggései bizonyos pontokon keresztezték az uralkodói szándékokat.

A janzenizmus „atyja” Cornelius Jansenius (1585-1638.) volt, aki Löwenben (Louvain - Belgium) tanult, s az ottani jezsuita-ellenes hagyományt folytatta. Szoros kapcsolatba kerülve Jean du Vergier de Haurenne St. Cyr-i apáttal, tudatosan készült a katolikus egyház megreformálására. A janzenizmusban is alkotóelem a nemzeti (gallikán) francia egyház elképzelése, amely kifejezetten a pápai mindenhatóság jezsuita elve ellen irányult. Az ágostoni elveken kívül csak a Szentírást és az egyházatyákat tartották zsinórmértéknek. **Az isteni kegyelemnek és a predestinációnak hangsúlyozása „kálvinista gyanúba” keverte őket, pedig háborítatlanságuk érdekében 1679 után éles harcot folytattak a reformátusok ellen.**

Du Vergier működése nyomán, aki a Port Royal ciszterci apácakolostor lelkigondozója volt (Versailles közelében), és az Arnauld-család áldozatkészségéből - a 20 gyerek közül s a rokonságból többen jöttek a kolostorba - a környéken, előkelő személyiségek részvételével is, élénk szellemi életet élő remeteközösség alakult. **Ez a közösség kertépítéssel és tanítással foglalkozott, növendékei közül megemlíthetjük Racine-t és Pascalt. A szigorú rendben zajló oktatás nagyon hatékony és sokoldalú volt, s így nagy híre kelt.**

Jansenius nézetei közül a jezsuiták nyomására néhány tételt a pápa 1653-ban elítélt ugyan, de még sokáig tudtak dolgozni - ha állandó támadások között is. Csak a nyolcvanas évek végén kell Németalföldre menekülniük.

A jezsuiták szerepe

A korábban említett kezdeményezések miatt csökken ugyan a rend súlya, a korszakot mégis ők jellemzik, a XVI. századhoz hasonlóan. **Helyzetüket nem az egyházon belüli ellenfelek rendítik meg, hanem a politika szekularizálódása.** Hiszen a jezsuitáknak ekkor is vannak sikereik s nemcsak a pogány misszióban, hanem Európában is. Viszonylag gyakran előfordult ekkor is, hogy „híres emberek” a protestánsok közül katolizálnak. Példaként említhetjük Krisztina svéd királynőt, Johann Friedrich braunschweigi herceget vagy Angelus Silesiust, a híres költőt. **Egy századdal korábban a fejedelmi személyek áttérése az alattvalókra is kihatott, az új helyzetet jellemzi, hogy a XVII. században ennek már nincs tömeges hatása.** Ezzel a jezsuiták a leghatásosabb létbizonyítékaikat veszítették el.

S ekkor felerősödhet elveik kritikája is. Hiszen volt jezsuita zsarnokelmélet is! Ebben nem a nép választott képviselőinek, hanem a pápának, mint Jézus által küldött pásztornak, joga van arra, hogy „a hanyag és lusta kutyákat”, vagyis az engedetlen vagy „langyos” fejedelmeket kiküszöbölje.

Ilyen összefüggésben történt IV. Bourbon Henrik megölése is. A francia parlament felháborodása következtében Aquaviva generálisnak meg kellett tiltania e tan nyilvános hirdetését, de csak 1614-ben történt meg a belső tilalmazás is. **Nem kevésbé erősen kezdték támadni a jezsuiták morális elveit is,** amelyek a középkori skolasztika kazuisztikáját (oksági elemzés) éles elméjűen továbbfejlesztették. Kiténtek ebben például Thomas Sanchez, Francisco Suarez, Leonard Lessius, Paul Laymann, Hermann Busenbaum vagy a Pascal által is elhíresült Antonio Escobar. **Mindezekben az elvekben nagy a személyiségkultusz, ennek azonban erkölcsi relativizmus lett a következménye.**

Melyek a legfontosabbak? A lelkiismerettel szemben a „valóban” tekintélyes tanító tanácsainak követése (probabilizmus), a jó cél érdekében végrehajtott tett tehermentesíti a lelkiismeretet (intencionalizmus - tulajdonképpen ez az alapja a sehol le nem írt „cél szentesíti az eszközt” -elvnek!) vagy a jó cél érdekében megengedett kétértelmű eszközök vagy fogal-

mazás (reservatio mentalis) s elegendő a bűnbocsánathoz a büntetéstől való félelem is (attritionismus) s végül a „halálos bűnök” körét csökkentették a „bocsánatosak” javára (laxismus).

A jezsuiták elleni vádakát részben más rendbéli ellenfelek fogalmazták meg, részben névtelen vádiratok. Kifogásolták a jezsuiták missziói gyakorlatát is, amelyet alkalmanként a pápa is helyeselt. A névtelen iratok mutatták persze leginkább, hogy a szekularizálódó politika széles köreiben idejétmúlnak tekintik a pápaság hatalmát ujjíteremtő rend tevékenységét.

A kor katolikus egyháza tehát az erős centralizáció ellenére is változásban volt, hiszen ellenreformációs győzelmeinek dacára sem sikerült egykori politikai szerepét visszanyernie. A tisztán „lelki hatalommá” válás felé még nagyon hosszú volt az út.

Kérdések:

1. *Hogyan alakult a pápaság és a politika viszonya?*
2. *Milyen megújulási törekvések figyelhetők meg a katolicizmuson belül?*
3. *Hogyan alakult a jezsuiták sorsa?*

52.

A keleti ortodoxia fejlődése a XVIII. század elejéig

A keleti keresztyénség életének körülményeit a reformáció és az ellenreformáció századában a mohamedán szomszédság és a török hódítások jellemzik. Az ortodox hívők tekintélyes része éppen úgy török uralom alatt él, mint a nyugati - római katolikus és protestáns - keresztyénség legkeletibb bástyáját jelentő magyarság nagy része.

A katolikus egyháztól már 1054-ben elszakadt ortodoxok és a protestánsok közt az első közeledési kísérlet azon a területen történhetett legkönnyebben, ahol együttélésük mindennapi volt. Volt is erdélyi szász és magyar kezdeményezés a Rómától mindkét felet elválasztó s a protestánsok és ortodoxok hitében közös vonások alapján az egység megteremtésére. Ennek a kezdeményezésnek helyi eredményei: rövid ideig fennálló román nyelvű református közösségek, valamint az erdélyi román ortodoxia istentiszteletének és irodalmának az addig használt ószláv helyett anyanyelvűvé válása, amely I. Rákóczi György és I. Apafi Mihály fejedelem anyagi támogatásával és kötelező érvényű rendeletek következtében történt.

Szélesebbkörű hatásra törekedett Philip Melanchthon, amikor a görögre fordított Augsburgi Hitvallást a konstantinápolyi pátriárkának küldte el. Demetriosz görög diakónus azonban nem jutott el a küldeménnyel a címzetthez, mert útközben a Moldvában hatalmáért harcoló Despot Voda oldalán küzdve 1561-ben vagy a következő évben nyoma veszett.

A Konstantinápolyval tervezett kapcsolat mégis létrejött 1573 és 1581 között, amikor a Német-római Birodalom protestáns követe diplomáciai tevékenysége mellett vállalkozott a

tübingeni teológusok és II. Jeremiás pátriárka közti közvetítésre is. Évekig tartó levelezés alakult ki, de az áhított megegyezés helyett **legáltalánosan kirajzolódott az a hat lényeges pont, amelyekben az ortodoxia és a protestantizmus nem tud közös nevezőre jutni.** (A Szentlélek származása („filioque”-kérdés): b./ a hit általi megigazulás: c./ a predestináció: d./ a sákramentumok száma: e./ a szentek segítségül hívása: f./ a szerzetesség.) Az ellentétek dacára II. Jeremiás pátriárka a testvéri szeretet hangján zárta utolsó levelét.

A Bethlen Gábor fejedelemmel is jó kapcsolatokat ápoló Cyrill Lukarisz pátriárka jelentette a protestánsok legmegbízhatóbb teológiai szövetségését az ortodox világban. A politikai ellenfelei miatt sokat szenvedett pátriárka 1629-ben és 1633-ban egy kátét adott ki. Ez 18 pontban és ezekhez kapcsolódó 4 kérdésben és feleletben kimondottan protestáns szellemben tanít a hit általi megigazulásról. Krisztus közbenjárásáról, az Írás egyedüli tekintélyéről, a sákramentumokról. **Az ortodox egyház történetében ez a hitvallási irat indította el az újkori teológiai munkálkodást. Tanításával szemben igyekeztek újrafogalmazni a keleti egyház hagyományos hittételeit.**

Az ortodoxia legjelentősebb képviselője, az orosz egyház a XVI-XVII. században

A bizánci és balkáni ortodox népek a török uralom alatt az új keleti nagyhatalom, Oroszország erejében reménykedtek. Az 1547 és 1584 közt uralkodó IV. Iván cár - a cári cím első viselője - teremtette meg azt a központi hatalmat, amelynek legfőbb támasza az orosz ortodox papság volt. Makarij metropolitával együtt sokat tett egyháza szellemi fejlesztéséért: iskolákat nyitattott, nyomdát létesített. Az 1564-ben megjelenő első nyomtatott orosz könyv az Apostolok Cselekedeteinek fordítása volt.

Borisz Godunov uralkodása alatt (1598-1605.) vált pátriárkátussá a moszkvai metropolita. Filaret pátriárka olyan tekintélyt biztosított a Romanov uralkodóháznak és egyben a legfőbb orosz egyházi méltóságnak is, hogy valójában a cár és a pátriárka együtt kormányozta Oroszországot.

Nemcsak a protestánsok keresték az utat az ortodoxia felé. Az ő kapcsolatteremtő szándékainak és missziójuknak egyik indítéka a Rómával szembeni szövetséges keresése volt. **Róma azonban nem mondott le arról, hogy az 1054 óta önálló életét élő keleti egyházak „visszatérítse” a pápa iránti engedelmességre.**

A jezsuita térítés számára a legalkalmasabb terület a lengyel fennhatóság alatt álló Litvániához tartozó Fehéroroszország és Ukrajna volt. A keleti keresztyénség fontos központja. Kijev is itt található. **III. Zsigmond lengyel király 1596-ban zsinatot hívott egybe Breszt-Litovszkba, itt a résztvevők nagy megdöbbenésére bejelentette, hogy a pápa hajlandó elfogadni a lengyelországi ortodox egyházak „kérését” az egyesülésre. A bejelentést erőszakos kinevezések követték, majd a kibontakozó ukrán szabadságharc. Ennek eredménye lett Ukrajnának 1654-ben az orosz államhoz történő csatlakozása.**

Még a szabadságharc politikai eredményeit megelőzően, az ortodox egyházi ellenállás rákényszerítette a lengyel királyságot a kijevi metropolita helyreállítására. **A moldvai vajda-családból származó Moghilas Péter (Petre Movila) lebergi katolikus iskola neveltjeként a szláv és román nyelven kívül a latin és a görög kiváló ismerője is volt. Ő teremtette meg az új kijevi ortodox egyházi kultúrát.** Teológiai akadémia és nyomda alapításával nemcsak Ukrajnát látta el papokkal, hanem Oroszországot is, nemcsak a hazai „könyvpiacot”, hanem Moldova és Havasalföld szükségleteit is. Emellett példája ösztönzőleg hatott a román metropolitákra is.

Az 1642-ben félévig üléselő egyetemes ortodox zsinat színhelye Jászvásár (Iasi) volt. A konstantinápolyi küldöttek a kijevi és moldvai résztvevőket arra ösztönözték, hogy Cyrill Lukarisz kátéja fölött ítéletet mondjanak, Moghilas felülvizsgált, átdolgozott, kiegészített művét, az „Igaz Vallástétel”-t pedig fogadják el.

Az elfogadott és 1662-ben először görög nyelven kiadott „Igaz Vallástétel (Eredeti címe ez volt: „Az oroszok hitének leírása”. Görögül „Orthodox Honologia” lett az orosz, majd egyetemes zsinaton elfogadott hitvallás neve) nem helyettesíti a rendkívüli tiszteletben részesített ortodox tradíciót (hagyományt). Azonban kiinduló pontjává lett az ortodox egyházban folyó

vallásoktatásnak, amely nem tölt be olyan jelentős szerepet, mint a nyugati keresztyénség életében. Ahol komolyan veszik, ott elsősorban a katolikusokkal vagy protestánsokkal való együttélés hatására - részben védekezésként - honosodott meg.

Moghilas „Igaz Vallástétel”-e a hit, a reménység és a szeretet kérdéseit tárgyalja. A hitről a Nicea-Konstantinápolyi Hitvallás, a reménységről az Úr imádsága és a Hegyibeszéd boldogság-ígéretei, a szeretetről a Tízparancsolat és az apostoli levelek alapján tanít.

Annak a hitvalló és hitvédő szolgálatnak, amelyet Moghilas megkezdett, Dositheus görög származású jeruzsálemi pátriárka (1669-1706.) volt a beteljesítője. A jeruzsálemi pátriárkátus jelentősége régen nem volt akkora, mint az ókorban. Hatását saját területén kívül tudta igazán kifejteni. Nagyon gazdag kolostorokat tartott fenn Moldvában és Havasalföldön. A két vajdaság központjában, Bukarestben és Jászvásáron görög egyházi-művelődési központokat hívott életre akadémiákkal, könyvkiadással. Itt jelentek meg a régi Bizánc Róma-ellenes iratai, de Dositheus válasza is Cyrill Lukaris „református kátéjára”. **Az 1672-ben, Jeruzsálemben tartott zsinaton szentesített mű: „Confessio Disithej” a vitatott írás 18 pontjához és 4 kérdés-feleletéhez hasonló rendszerben ismétli meg a sarkalatos ortodox tanításokat:**

- a) Az egyházban a Szentírás mellett szükséges a tradíció
- b) Krisztus közbenjáró tisztét kiegészíti a szentek közbenjárása
- c) A megigazuláshoz a hit mellett jócselekedetek is szükségesek
- d) 7 sákramentum van;
- e) Eretnek az, aki elveti a képek tiszteletét
- f) A Szentírás olvasása nem való mindenkinek.
- g) Az egyház a püspökségen épül fel.

A Jézus Krisztus személyéről szóló hitvallásban tökéletes az egység a reformáció tanítása és az ortodoxia között. Ez az a pont, amelyre alapozva lehetségessé vált a későbbi századokban és napjainkban a párbeszéd protestánsok és ortodoxok között.

A román ortodoxia az Erdélyi Fejedelemségben

Bethlen Gábor Erdély református fejedelme egyházának szolgái mellett a román ortodox papokról is gondoskodott. Rájuk is kiterjesztette azokat a kiváltságokat, amelyek életüket megkönnyítették, s amelyeket Apafi megerősített és kiegészített. Bethlen Gábor uralkodásának idején született egy rövid életű román anyanyelvű református közösség is Ghenadie püspök kormányzása alatt.

I. Rákóczi György 1640-ben a Heidelbergi Kátét, 1648-ban az Újszövetséget és a Zsoltárokat fordította le a református románok számára. De iskolák, nyomda létesítésével a többi erdélyi románt is kötelezi nemzeti nyelvének megtanulására és használatára.

Kérdések:

- 1. Milyen kapcsolatok alakultak ki a protestánsok és az ortodoxok között? Milyen tételekben nem tudtak megegyezni?*
- 2. Miért nevezték Cyrill Lukarisz pátriárka kátéját „református” káténak és melyik zsinaton utasítják el az ortodoxia előjárói?*
- 3. Hogyan segítették a református fejedelmek az erdélyi román anyanyelvi kultúra kifejlődését?*

KISLEXIKON

ABBÁSZIDÁK

Az iszlám második nagy kalifadinasztiája, Mohamed próféta nagybátyjának, al-Abbásznak a leszármazottjai. 750-ben vették át az Omajjádok helyét. A IX. és a X. században ellenőrzésük alá vonták az egész iszlám világot, majd birodalmuk hanyatlásnak indult. Az utolsó abbászida kalifát a mongolok ölték meg 1258-ban.

AQUAVIVA

A jezsuita rend ötödik generálisa 1581-1615 között, akinek sikerült a korlátlan teljhatalmát megőrizni a spanyol rendtagok ellenkező szándékú mozgalmával szemben.

ADALBERT (956 - 997.)

Eredeti neve Wojtech, cseh származású főpap, Prága püspöke. 984-ben meglátogatta Géza fejedelmet, akit egész családjával megkeresztelt. A poroszok között végzett hittérítése közben megölték.

(DIONÜSSZOSZ) AREOPAGITES

Az athéni areopágosz nevű törvényszék tagja, akit az Apostolok Cselekedetei szerint (17:34.) Pál apostol megnyert a kereszténységnek. Mint Athén püspöke halt később mártírhálált.

ALACOQUE, MARIA MARGARETHA (1647 - 1690.)

Szaléziánus nővér, szigorú önmegtartóztatásban és buzgó ájtatoskodásban élt. Szélütéstől való meggyógyulását szűz Máriának tulajdonítván, az ő nevét vette fel. Látomásainak hatására szorgalmazta Jézus szívének tisztelését és megünneplését.

ALBERTUS MAGNUS (1193 - 1280.)

Német domonkos szerzetes, skolasztikus filozófus és természettudós, regensburgi püspök. Mély hatást gyakorolt rá Arisztotelész filozófiája. Az a meggyőződése, hogy csak „tapasztalatból származik a bizonyosság”, a természettudományok tanulmányozásához vezette. Az általa kidolgozott teológiában a platonikus elemeket az arisztotelészi filozófiával egyesítette.

ALEXANDRIAI KELEMEN (?150 - ?213.)

Pogány bölcselő, aki érett korában kereszténységre tért és Alexandriában iskolát alapított. Műveinek középpontjában a Logosz (Ige) áll, amely az emberiséget a pogányságról a helyes hitre, az egyházas életre és a kereszténység mélyebb megértésére (gnózis) vezeti.

ALKUIN (735 - 804.)

Szülővárosában, Yorkban az érseki iskola igazgatója, amikor Nagy Károly Aachenbe hívta és megtette a frank iskolaügy szervezőjévé. Döntő része volt az ún. „karoling reneszánsz” kibontakozásában, állandó tanácsadója lett a császárnak. Nagy írói tevékenysége a teológián és a bölcsészeten kívül kiterjedt a nyelvészetre is.

ALHOMÁDOK

Észak-Afrikában és Hispániában uralkodó berber-muzulmán dinasztia. Hispánia feletti uralmuknak a keresztyének Las Navas de Tolosa-i győzelme vetett véget 1212-ben.

AMBROSIUS PÜSPÖK (339 körül - 397.)

Még nincs megkeresztelve, amikor el kell fogadnia a milánói püspökséget. Ezután vagyont szétosztotta a szegények között és a teológia műveléséhez kezdett. Vallási ügyekben az egyház elsőbbségét igyekezett elismertetni a császári hatalom ellenében. Maradandó munkásságot fejtett ki a liturgia és az erkölcsstan területén.

ANIANE-I BENEDEK (750 körül - 821.)

Egy halálos veszélyből kiszabadulva 774-ben szerzetes lett. Azt a célt tűzte maga elé, hogy a szerzetesi élete a régi aszkétai szigorúságra vigye vissza. Megnyerve Nagy Károly jóindulatát, 779-ben kolostort alapított. A 817-es aacheni országgyűlés az ő javított rendszabályzatát tette kötelezővé.

ANTIOCHIAI IGNÁC (50 táján - 110 körül)

János apostol tanítványának tartják, így az apostoli atyák közé sorolják. A II. század elején Rómába hurcolták és oroszlánokkal szaggatták szét. Több levele maradt ránk, amelyek a keresztyén álláspontot a judaizmus és a doketisták ellen védelmezték (bár ezeknek csak kisebb része tekintendő hitelesnek).

ANZELM (1033 - 1109.)

1093-tól canterbury érsek, VII. Gergely buzgó támogatója. I. Henrik a hűbéri eskü megtagadása miatt megfosztja méltóságától, de később kibékültek, s a király távollétében Anglia kormányzója lett. Tudományos munkássága (az ontológiai istenérve) sokáig meghatározta a katolikus ortodoxiát.

APÁCZAI CSERE JÁNOS (1625 - 1659.)

A magyar művelődésügy és tudomány kiemelkedő úttörője. Felsőfokú tanulmányait Hollandiában végezte, ahol Descartes hívévé szegődött. 1653-ban hazatérve megfogalmazta puritán pedagógiai elképzeléseit, felvázolta egy református egyetem tervezetét. Az általa kiadott Magyar Encyclopaedia az első

olyan magyar nyelvű tankönyv, amely a szükséges ismereteket tudományos, korszerű rendszerbe foglalta.

APOLLINARIS LAODICEI PÜSPÖK

(? - 390.)

Az ariusi viszályban eleinte Athanáziosz pártján volt, később azzal az állásponttal próbált közvetíteni közöttük, hogy Krisztusban az isteni logosz az embert emberré tevő értelmes léleknek a helyére lépett. Krisztus emberi természetének megcsonkítása miatt a második egyetemes zsinat 381-ben elítélte.

ATHANÁSZIOSZ (? - 373.)

A niceai zsinaton legfőbb szószólója a homousion álláspontnak. 328-tól alexandriai püspök, de az ariánusok átmeneti fölülkerekedése miatt kb. 20 évet töltött száműzetésben.

AUGUSTINUS APÁT

Az angolszászok apostola, akit I. Gergely pápa küldött a kenti Ethelbert király udvarába. Egy év múlva a lakosság túlnyomó része fölvette a keresztyénséget.

BACON, ROGER (1214 - 1294.)

Ferencrendi szerzetes, jeles skolasztikus, a tapasztalati természettudományok úttörője. Az elvont tomisztikus skolasztikával szemben a megfigyelési és kísérleti módszert részesítette előnyben. A hivatalos tekintélyek támadása miatt sok évig börtönben ült.

BALSARÁTI VITUS JÁNOS (1529 - 1575.)

Orvos, református lelkész. 1550-től Wittenbergben tanul, majd 1558-ban a bolognai egyetemen orvosdoktori címet szerez. 1571-től sárospataki elsőpapi tisztet viselt.

BASILIVS ISTVÁN (?1525 - 1592.)

Unitárius lelkész. Külföldi tanulmányai után Kolozsvárott rektori állást foglalt el. Később prédikátorként és lelkészként tevékenykedett. 1569-től térítő körútra indult a Tiszántúlra.

BÁRSONY GYÖRGY (1626 - 1678.)

Nagyváradai majd egri római katolikus püspök. A „Veritas toti mundo declarata” című műve (amiről őt protestáns szerző írt cáfolatot) nyitánya lett a „gyászévtizednek”. Az üldözésben személyesen is részt vett.

RICHARD, BAXTER (1615 - 1691.)

Angol táborig lelkész, majd londoni prédikátor. Mint nonconformista (vagyis az anglikán egyházhoz nem tartozó) fogságot szenvedett. Legnépszerűbb műve, a „Fölvívás a meg nem tért emberekhez” magyarul is olvasható.

NAGY BASZILEUSZ (329 körül - 379.)

Édesanyja keresztyénnek nevelte. Tanulmányai után visszatért Kisázsziába, Pontusban élt szerzetesként. 370-ben caesarea-i püspökké szentelték. Legfőbb feladatának a fellazult egyházi fegyelem visszaállítását tekintette. Az általa létrehozott liturgia döntően befolyásolta a szerzetesség alakulását.

BEDA VENERABILIS (674 - 735.)

Angliai szerzetes majd tanár. Egyháztörténetében gondosan felhasználta a korabeli krónikákat, ezért igen jelentős a forrásértéke.

BÉL MÁTYÁS (1684 - 1749.)

Evangélikus tanár, lelkész, 1714-től a pozsonyi iskola igazgatója. 1744-től esperes. Pietista felfogása miatt sok meghurcoltatásban volt része. Irodalmi munkássága sokirányú volt, különösen a hazai történelem és földrajz terén nyújtott kiemelkedőt.

BENEDEK REMETE

A másik remete-szent, Zoerardnak társa és tanítványa. Isván uralkodása idején érkeztek Lengyelországból. A Trencsén melletti barlangokban laktak, de Benedeket rablók ölték meg, Zoerard egyedül folytatta szigorúan aszketikus életét. A két remete egy sírba került és együtt is avatták szentté őket.

BEYTHE (BÖJTE) ISTVÁN (1532 - 1612.)

Hazai és külföldi tanulmányok után többfelé töltött be lelkészi állást. 1585-ben, az akkor még egységes protestáns Sopron-Vas vármegyei kerület püspökévé választják. Az 1587-es csepregi zsinaton maga készítette kánonokat fogadtatott el. A helvét hitvalláshoz csatlakozott.

BÈZE, THÉODORE de (1519 - 1605.)

Nemesi családból származott, jogot végzet. Könnyelmű életét egy betegség megváltoztatta. Csatlakozott a reformációhoz és befejezte a zsoltároknak Clément Marot által megkezdett fordítását. 1558-tól Kálvin munkatársa lett, főleg hitvitákban és diplomáciai tárgyalásokon jeleskedett. Kálvin utóda, de 1580-ban lemondott hivataláról, 1600-tól a lelkészi gyakorlatot is abbahagyta.

BISTERFELD, JOHANN HEINRICH

(?1605 - 1655.)

Református tanár. Iskoláit — többek között — Genfben és Oxfordban végezte. 1628-tól a herborni főiskolán, 1630-tól a gyulaféhevári kollégium tanára, I. Rákóczi György tanácsosa. A presbiteriánus irányzat híve, teljesen a Szentírás alapjára igyekezett helyezkedni. Lelkesen pártolta a lutheránusokkal való uniót.

BOËTHIUS (?480 - 525.)

Római bölcse és államférfi. Theodorich keleti gót király bizalmasa, de bevádolták előtte, hogy Bizánccal felségsértő összekötésben áll. Bebörtönözték, majd kivégezték. Fogsága alatt írta a nagyhatású „De consolatione philosophiae” című sztoikus művét.

BONAVENTURA (?1221 - 1274.)

Ferences-rendi teológiai tanár Párizsban, majd a rend generálisa. 1273-tól püspök és bíboros. Utóbbi minőségében részt vett a második lyoni zsinat munkáiban. A középkori teológia egyik betetőzője, aki műveiben a skolasztikát a misztikával egyeztette.

BORNEMISZA PÉTER (?1535 - 1584.)

Evangélikus püspök. Külföldi tanulmányai után 1561-től Nagyszombat környékén fáradozik a reformáció érdekében, egy ideig Balassi Bálint nevelője. Prédikátorként folytonos üldöztetésben volt része. Irodalmi munkássága igen kiterjedt, lefordította Szophoklész Elektra című drámáját, írt kátékat, prédikációit kinyomtatta és csillagászati kérdésekkel is foglalkozott.

BORROMEO (1538 - 1584.)

IV. Pius pápa unokaöccse. Mint bíboros és milánói érsek, nagy befolyást gyakorolt a tridenti zsinat mentére. Szigorú életvitele, kötelességérzete nagy tiszteletet vívott ki. Elsőként ültette át a gyakorlatba a zsinat határozatait.

BRUNÓ, SZT. GALLENI TÉRÍTŐPÜSPÖK

972 őszén a Rómából visszatérő I. Ottó császárt felkereste Géza küldöttsége, hogy térítőpüspököt küldjön Magyarországra. Ezért szentelték püspökké a Sank-Gallen-i kolostor egyik szerzetesét, Brunót, aki nem azonos Querfurti Brunóval, a poroszok védőszentjével. Ez utóbbit II. Szilveszter a megtérítendő szlávok érsekévé tette, bár 1004-1009 között Magyarországon is térített.

BUCER (BUTZER) MARTIN (1491 - 1551.)

A domonkos rendből kilépve 1521-től Frigyes pfalzi választófejedelem udvari lelkésze, majd Strassbourghban szolgál. Eleinte Zwinglihez, később Lutherhez közeledik. Az üldözések elől 1549-ben Cranmer érsek meghívására Camridgbe költözik. Mária királynő alatt tetemét megégetik, de Erzsébet helyreállítja a síremlékét.

BUGENHAGEN, JOHANN (1485 - 1558.)

Luther és Melanchthon mellett a német reformáció legtekintélyesebb alakja, 1521-től együtt tanít velük Wittenbergben.

Braunschweigben, Hamburgban, Pomerániában majd 1537-től Koppenhágában reformálja az egyházat. Luther halálakor ő tartja a gyászbeszédet.

BULLINGER, HEINRICH (1504 - 1575.)

Zwingli utódja Zürichben. Legfőbb része volt az első (1536.), valamint a második (1566.) helvét hitvallás létrejöttében. Vita-iratai sokszor igen élehangúak. 1559-ben terjedelmes levélben nyújt tanácsokat a magyar református lelkészeknek, akik ezt még ebben az évben kinyomtatják.

BUNYAN, JOHN (1628 - 1688.)

Ifjúkorában üstfoltozó volt, majd 1655-ben vallásos rajongás szállta meg és a baptistákhoz csatlakozott. Mint az állami egyház ellenségét 12 évig fogva tartották. Leghíresebb műve „A zarándok útja” magyarul is megjelent.

CAJETÁN (1469 - 1534.)

Domonkos-rend főnöke, bíboros. 1518-ban tárgyalásokat folytat Lutherrel. 1523-ban a pápa Magyarországra küldi a reformáció terjedésének megakadályozására. Bibliamagyarázó műveiben itt-ott már kritikai szellem is felfedezhető.

CANISIUS (1521 - 1579.)

Az első német jezsuita, 1543-ban lépett a rendbe. Nagy eredménnyel terjesztette rendjét, sokat tett a reformáció visszaszorítására főleg Bajorországban és Ausztriában. Kathekizmusa többszáz kiadást ért meg.

CAPITO (KÖPFEL), FABRICIUS

(1478 - 1541.)

Bencés prépost majd tanár Bázelen. 1523-tól Strassbourghban tevékenykedett, ahol végleg csatlakozott a reformációhoz. Butzerral együtt a lutheránusok és a reformátusok egyesítésén fáradozott.

CASSIODORIUS vagy CASSIOSORUS

(?477 - ?570.)

Tudós szerzetes és államférfi. Theodorich keleti gót király minisztere. A 12 kötetes „gót történeteiben” a rómaiak és a hódítók kiegyezését próbálta előkészíteni. A vivariumi zárdában szerzeteseit a tudományos munkára szoktatta.

CEGLÉDI GYÖRGY (? - ?1584.)

Wittenbergi tanulmányai után nagyváradi lelkész lett. Egyik szerzője a Debrecen-Egervölgyi hitvallásnak. Később református lelkész Debrecenben, majd esperes. A hitvitákban a reformátusok egyik vezérszónoka.

CESARINI JULIÁN (1398 - 1444.)

Római bíboros, akit V. Márton pápa 1426-ban a husziták ellen küldött. A bázeli zsinaton választott ellenpápát nem ismerte el, sőt rábeszélte I. Ulászló magyar királyt, hogy megnyeri a török ellen a Habsburgokat, ha kitart a római pápa hűségén. Ő vette rá a magyar királyt a törökkel kötött 1444. augusztusi drinápolyi béke megszegésére, de a novemberi várnai csatában mindketten életüket veszítették.

CLAIRVAUXI BERNÁT (1091 - 1153.)

A ciszteri rend megalapítója, halálakor már kb. 350 kolostor tartozott a rendhez szerte Európában. Szigorú erkölcsisége és lángoló szónoklatai folytán nagy szerepe volt a második keresztes hadjárat megindításában, az 1136-38-as egyházszakadás megszüntetésében, de Petrus Abelardus elítélésében és a dél-franciaországi eretnekek üldözésében is.

CORDATUS, CONRAD (?1475 - 1546.)

1505-ben Bécsben pappá szentelték, majd 1523-tól Mária királyné udvari papja. A reformáció legelső terjesztői közé tartozott. Prédikációi miatt el kellett hagynia az udvart, sőt börtönbe is zárták. 1526-ban Luther hívására Wittenbergbe került, több helyen lelkészkedett, majd Brandenburgban terjesztette a reformációt.

CUSANUS, NICOLAUS (1401 - 1464.)

1430-ban szentelték pappá. Részt vett a bázeli zsinaton, mint a konciliarizmus híve, de később IV. Jenő pápához csatlakozott és követelte, hogy a zsinat rendeltessék alá a pápának. Jutalmul bíborosi és püspöki kinevezést kapott. Vallásbölcseleti munkássága igen jelentős. Törekedett a történelmi vallások közös igazságainak a felderítésére.

CSANÁDI PÁL (1572 - 1636.)

A kolozsvári kollégium tanára, majd rektor. 1632-ben unitárius püspökké választják.

DAMIANUS, PETRUS (1007 - 1072.)

A cluny-i reform lelkes híve. Nagy erővel harcolt a simónia és a papok házasodása ellen. Később ostiai püspök, bíboros lett, a pápák gyakran bízták rá fontos küldetéseket.

DÁVID FERENC (1510 körül - 1579.)

1545-50. között Wittenbergben tanult. 1556-ban a magyar lutheránusok püspökké választották. Néhány évvel később Méliusszal már a református hitelveket körvonalazta. 1564-ben János Zsigmond református püspökké és udvari papjává tette. Blandrata révén megismerkedett Serveto tanításaival és szembekerült a reformátusokkal. 1568-ban az unitáriusoknak lett a püs-

pöke, és a lakosság túlnyomó részét megnyerte az új hitnek. Később tovább radikálizálódtak a nézetei. Megszüntette a gyermek-keresztséget és a Krisztus imádatát, amire az új fejedelem, Báthory börtönbe vetette s ott is halt meg. Irodalmi és egyházszerzői munkássága alapvető fontosságú.

DUNS SCOTUS (1270 körül - 1308.)

Híres ferences skolasztikus, oxfordi és párizsi tanár. Arisztotelészt nem tekinti olyan föltétlen tekintélynek, mint Aquinói Tamás, filozófiájában újplatonikus eszmék is megtalálhatók. Jelentékenyen megszorítja a pusztá ésszel bebizonyítható hitigazságok (ún. theologia naturalis) körét. Amíg az egyház tanait feltétlen igazaknak tartja, addig e tanok bebizonyíthatóságát erős kéttelleg fogadja.

ECK, JOHANN (1486 - 1543.)

Teológiai tanár, a reformáció egyik legnevesebb ellenfele. 1519-ben a lipcsei hitvitán Lutherral került szembe. Egy évvel később ő eszközölte ki a pápánál a Luther elleni egyházi átkot. Részt vett az ágostai hitvallás cáfolatának megírásában. 1537-ben ő is lefordította németre a Bibliát.

ECKHARDT MESTER (?1260 -)

Domonkos-rendi szerzetes, majd provinciális és generális vikárius. Panteista színezetű misztikája miatt eretnekség gyanújába került. Bár késznek nyilatkozott tanai visszavonására, a pápa 1329-ben elítélte azokat.

EGRI LUKÁCS (? - 1574)

Az unitarizmus egyik legelső hirdetője. 1558-tól Kolozsvárott Dávid Ferenc munkatársa. 1565-ben visszatért szülővárosába, Egerbe. Később ungi esperessé választották. A gönci és a kassai zsinat sem tudta elérni unitárius tanainak visszavonását. 1568-ban a kassai főkapitány elzáratta és még 1573-ban is fogoly volt. Börtönben halt meg 1574 elején.

ENOCH

A tíz ősatya nemzetségi sorozatában a hetedik, akit 365 évi élete után nem találtak többé a földön. Ez a sok titkot tudó ember abban a kegyelemben részesült, hogy nem kellett meghalnia, egyszer csak magához vette őt az Isten.

ENYEDI GYÖRGY (1555 - 1597.)

1578-tól a kolozsvári unitárius kollégium tanára, majd igazgatója. 1592-ben unitárius püspökké választják. Latinból való fordításai és teológiai munkássága révén nagy hírnévre tett szert.

ERIGUENA, JOHANNES SCOTUS

Az egyetlen eredeti szellem a teológia és a bölcsészet terén a középkor első időszakában. Munkássága egyaránt kiindulópontja a skolasztikának és a miszticizmusnak. Tagadja a gonosz létezését, szerinte ez csak pusztán tagadás, negáció. Később műveit nyilvánosan elítélték, ill. az indexbe sorolták.

ESCOBAR, ANTONIO (1589 - 1669.)

Jezsuita, egyházi szónok, moralista. 42 kötetre menő iratai nagy vitákat váltottak ki. Leghíresebb támadója Pascal, aki könnyelmű, kazuisztikus morálját szórszálhasogatásnak „escorbardirozásnak” nevezte el.

FABER STAPULENSIS (1450 körül - 1536.)

Francia humanista, a Biblia első francia nyelvre fordítója. Noha a katolikus egyházból nem lépett ki, teljes meggyőződésével csatlakozott a reformáció tanaihoz. Mint I. Ferenc francia király nevelője, megmenekült a párizsi parlament s a Sorbonne üldöztetésétől.

FAREL, GUILLOUME (1489 - 1565.)

Francia-Svájc kiemelkedő reformátora. Ő volt az, aki 1536-ban a Genfen átutazó Kálvint megnyerte a reformációnak. Ragyogó ékesszólása számos hitvita győztesévé tette.

FÉLEGYHÁZI TAMÁS (1540k-1586.)

Debrecenben született, ahová hosszú külföldi tanulmányút után 1568-ban tért vissza, mint tanár. Később lelkésszé majd 1573-ban esperessé választották. Az Újtestamentum fordítását 1586-ban, már halála után adták ki.

FRA DOLCINO (? - 1307.)

Az apostoli testvérek eretnekmozgalmából kibontakozó észak-itáliai parasztfelkelés vezetője. Ferences szerzetesként egyenlőséget és vagyonközösséget hirdetett. A pápa keresztes hadjáratot hirdetett ellen, elfogták és kivégezték.

FRANCKE, AUGUST HERMANN

(1663 - 1727.)

Német lelkész, egyetemi tanár, a pietizmus híve. Több iskolát és árvaházat alapított. A német pedagógiai és iskolarendszer megújítója.

GAMÁLIEL RABBI

Zsidó törvénytudó, Pál apostol tanítója. Fellépése megmentette az apostolok életét. Utódai híres iskolát működtettek.

GELEJI KATONA ISTVÁN (1589 - 1649.)

Bethlen Gábor öccsének nevelője, majd a fejedelem udvari papja. 1633-ban reformá-

tus püspökké választották. A református egyháznak a többi irányzattól való különválása az ő idején szilárdult meg. Fellépett a puritán és a presbiteriánus mozgalmak ellen.

GELLÉRT PÜSPÖK (977-982 között - 1046.)

A bencés rendben tanult, majd 1012-ban apáttá választották. 3 évvel később elfogadja I. István meghívását és Imre herceg nevelője lett. 1030-ban az akkor alapított csanádi püspökség élére állt. Vata lázadói 1046 szeptemberében a róla elnevezett hegy alatt megölték.

GENTILIS

Bíboros, pápai követ. 1307-1311-ig tartózkodott Magyarországon, hogy elősegítse Károly Róbert királlyá választását és helyreállítsa az egyházi fegyelmet. Négy zsinatot tartott, ahol fontos intézkedéseket hozott.

GERHARDT PÁL (1607 - 1676.)

A legnagyobb német protestáns énekköltő, 131 egyházi éneket szerzett.

GRABOW, MARTIN

Domonkosrendi kolostori lektor, aki a közös élet testvéreit képmutatással vádolta. Szerinte az egyház által elismert rendeken kívül nem lehet a szegénység, szüzesség és engedelmesség fogadalmát teljesíteni. V. Márton nézeteit 1419-ben eretneknek bélyegezte.

GROSSETESTE, ROBERT

(1175 körül - 1253.)

Angol egyháznagy. Fáradhatatlanul tevékenykedett a papi erkölcsök megtisztítása terén. Tudományos működése is jelentős.

GUALBERTI JÁNOS (? - 1073.)

A vallombrosai szerzetesrend alapítója. A benedeki regulákat a remeteségre alkalmazta. Mint apát, ügyelt arra, hogy a szegénység, a böjt és a hallgatás szelleme uralkodjék a renden belül.

GUZMAN DOMONKOS (1170 körül - 1221.)

A prédikáló testvérek róla elnevezett rendjének alapítója. Az eretnekek megtérítését csak szigorú életmóddal és apostoli szegénységgel tartotta lehetségesnek. Ez a kolulórend működtette sokáig az inkvizíciót, művelte a tudományt és oktatott az egyetemen.

HARTVIK

Győri püspök I. László és Kálmán uralkodása idején. István király nagyobb legendáját kibővítette a kisebb legenda szövegével, így keletkezett az ún. Hartvik-legendá.

HELTAI GÁSPÁR (?1490 - 1574.)

Szász családban született, csak később tanult meg magyarul. Kolozsvári plébánosként 1544-től sikerrel terjesztette a reformáció tanait. Itt alapított nyomdájában számos művet tett közzé. A teológia mellett történetírással és meseköltéssel is foglalkozott. A lutheránus elvektől eltávolodva Kálvin híve lett, de élete végén az antitrinitárius Dávid Ferenchez csatlakozott.

HENCKEL, JOHANN (1481 - 1539.)

A reformációval is kapcsolatba került humanista lelkész. Kassán és Lőcsén prédikált, majd a mohácsi vész előtt Mária királyné papja lett. Melanchthonnal és Erasmussal is kapcsolatban állt.

HIERONYMUS (JEROMOS) (?340 - 420.)

A legkiválóbb latin egyházatyák egyike. 379-ben felvette a papi rendet, majd Damasus pápa megbízására hozzákezdett a legrégebbi latin bibliafordítás, az ún. Itala átnézéséhez. (Ez a Vulgata) Mivel Rómában nem sikerült a világias szellemű papságot aszketikus szellemben megváltoztatni, Betlehembe távozott. Itt alapított kolostora mintája lett a tudományokkal foglalkozó szerzetességnek. Levelei, vitairatai, kommentárjai nagyban meghatározták az egyház szellemi arculatát.

HOFFMAN, MELCHIOR

Lutheránus prédikátor, majd az úrvacsoratan miatt szembefordult Lutherrel. Később Strassbourgban sokakat megnyert a felnőttkeresztelésnek. Az 1533-as helybeli zsinaton Butzer legyőzte. Fogságba került és ott is halt meg 1543-ban.

HONORATUS (? - 420.)

Híres kolostorában a remeték lelki vezetője. Celláját csak a legkritkább esetben hagyta el. Éjjel-nappal zsolozmázott és közben dolgozott. Később Arles püspökévé választották.

HOOKER, RICHARD (1553 - 1600.)

Anglikán lelkész, író. Oxfordban tanult és itt lett 1579-től teológiai tanár. Később Londonban működött, mint prédikátor. A puritánok támadásaival szemben ő fogalmazta meg elméleti jelleggel az anglikán nemzeti egyház sajátosságait. Szerinte a királyban testesül meg az emberi és az isteni törvény egysége, az állam csak a királlyal együtt létezhet.

HOSIUS, STANISLAW (1504 - 1579.)

Püspök, bíboros, a lengyelországi ellenreformáció elindítója. Részt vett a tridenti zsinaton. 1565-ben Lengyelországba hívta

a jezsuita rendet. 1569-től haláláig a pápai udvarban tartózkodott. Írásai a kibontakozó ellenreformáció fontos iratai, sok nyelvre lefordították. Munkásságának megítélése ellentmondásos. Amíg a katolikusok Ágostonhoz hasonlítják, addig a protestánsok szenvedélyes eretnek-üldözőt látnak benne, aki hazájában is egy Szt. Bertalan éjszakát óhajtott.

JÁNOS, KÜKÜLLEI FŐESPERES (?1320 - ?1393.)

Kanonok, érseki helynök. Fiatalon a királyi kancellária jegyzője. Visegrádon írja meg I. Lajos király uralkodásának krónikáját.

ARANYSZÁJÚ JÁNOS (354 - 407.)

Konstantinápolyi pátriárka, egyike a leghíresebb egyházatyáknak és szónokoknak. 22 éves korában lesz keresztyén, majd Antiochiában presbiterré választják. 398-tól Bizánc püspöke. Szigorúságával számos ellenfelet szerez magának. Második száműzetése közben éri a halál.

JEWEL, JOHN (1522 - 1571.)

Oxfordi évei után tanárként dolgozott. 1547-ben Peter Martyr munkatársa lett. Véres Mária katolikus kormányzása elől menekülve követte őt Strassbourgba és Zürichbe. 1560-ban Salisbury anglikán püspökévé választották. 1562-ben adta ki Az anglikán egyház apológiája c. művét, amelyben egyházát védelmezte a római katolicizmussal szemben.

JUSTIN MÁRTÍR (100 körül - 166.)

Fiatalkorában filozófiát tanult, majd kételkedni kezdett az értelemnek a metafizikai kérdések megválaszolásának képességében. A mártírok példáját látva keresztyénné vált, őt magát is lefejezték Rómában.

KABÁT, MATEJ (Thoraconymus Mátyás) (? - 1586.)

Református tanár, wittenbergi egyetemi évei után Késmárkon lett iskolaigazgató. Később Kassán, majd Sárospatakon tanított. Számos hitvitában vett tevékenyen részt. Az 1590-es évek elején halt meg.

KANIZSAI PÁLFI JÁNOS

(1602-1607 között - 1641.)

Református lelkész, 1629-től a dunántúli egyházkerület püspöke. A presbitériumoknak hazánkban legelső megalkotója volt, Pápán már 1615-ben szervezett ilyent.

KÁROLYI PÉTER (1543 - 1576.)

A wittenbergi tanulóévek után Kolozsvárra került tanárnak, de egyre jobban vitába keveredik az unitarizmust hirdető Dávid Fe-

rencsel. Ezért Nagyváradra vonul vissza, majd Mélius halála után a tiszántúli egyházkerület püspökévé választják. Irodalmi munkássága igen jelentős.

KEMPIS TAMÁS (1379 - 1471.)

Német misztikus író, mintegy negyven írás szerzője. A deventeri „közös élet testvérei”-nek iskolájában tanult, majd ágoston-rendi kolostorba lépett. Az itt említett művét több, mint ötezerszer adták ki, magyarra először Pázmány Péter fordította le.

KNOX, JOHN (1505 - 1572.)

Skócia reformátora. Véres Mária uralkodása alatt Genfbe menekült és Kálvinhoz csatlakozott. Itt készítette el az angol bibliafordítást, amely „genfi Biblia” név alatt ismeretes. 1559-ben visszatért Skóciába és hatására református presbiteriánus irányt vett a skót egyház.

KOLLONICS LIPÓT (1631 - 1707.)

Bíboros, püspök, majd esztergomi érsek. A protestantizmus ádáz ellenfele, a pozsonyi véstörvényszék egyik legirgalmatlanabb tagja. Ugyanakkor a görögkatolikusoknak 1698-ban jogegyenlőséget eszközölt ki.

KOLUMBA (? - 595.)

Bencés apát, a skótok apostola. 44 éves korában kezdte a térítő tevékenységet. Több mint száz kolostort alapított.

KOLUMBÁN (? - 615.)

Az ulsteri kolostor szerzetese, majd tizenkét társával Angliába, Bretagne-ba, a Rajna völgyébe indult hirdetni az evangéliumot. Rengeteg tanítvány követte. A számukra írt szabályzat sokkal keményebb és ridegebb volt az eredeti bencés reguláknál.

KOPÁCSI ISTVÁN (? - 1568k.)

Az első magyar reformátorok egyike, a református egyház egyik alapítója, az 1562-es tarcali zsinat elnöke.

LASKO, JOHANNES (1499 - 1560.)

Lengyel nemesi családból származott. 1523-ban Bazelban közeli kapcsolatba került Rotterdami Erasmussal. Később Zwingli hatására a reformációhoz csatlakozott. Az üldözések elől Hollandiába, majd Angliába menekült, ahol kidolgozta az angol-skót presbiteriánus egyház liturgiáját. 1556-ban visszatért Lengyelországba. Erejét felőrölte az unitáriusokkal és az induló ellenreformációval való szüntelen hadakozás, és nem sokkal később meghalt.

LIPPAY GYÖRGY (1600 - 1666.)

Esztergomi érsek, 1635-től kancellár, a nagyszombati egyetem jogi karának meg-

alapítója. Az ellenreformáció egyik fő szervezője, de a vasvári béke után csatlakozott a Wesselényi Ferenc nádor által szervezett főúri összeesküvéshez.

LUKÁCS ÉRSEK (? - 1181.)

A pápaság világalalmát képviselő gregoriánus irányzat legfőbb magyarországi képviselője, amiért szembekerült II. Géza, II. László, III. István és III. Béla királyokkal. 1169-ben egyezményben ismertette el az egyházi birtok és a monostorok függetlenségét.

LUKARISZ, CYRILL PÁTRIÁRKA

(1572 körül - 1638.)

A padovai egyetem után Genfbe került, ahol megismerkedett a kálvinizmussal. 1602-ben alexandriai, majd 1621-ben konstantinápolyi pátriárkává választották, de kálvinista érzelmei miatt egy évvel később megfosztották hivatalától. Nagy összeg árán újból visszaszerezte méltóságát, de amikor ötödszörré is letették és száműzték — mivel felségárulással is vádolták — a jancsárok megfojtották.

(VERMIGLI) MARTYR PETER (1500 - 1562.)

Ágoston-rendi kanonok Itáliában. A reformáció eszméihez csatlakozott, ezért távoznia kellett Svájcba. Később Oxfordba került, de Véres Mária miatt ismét menekülnie kellett. Híresek a bibliai könyvekhez írt kommentárjai.

MARTYS, JOHN

Haarlemi pék. 1530-ban már csatlakozott az anabaptisákhoz. Azt állította, hogy az ezeréves ország csak az ellenfelek véres megsemmisítése után fog megnyílni, és Krisztus uralma törvény, házasság és hatóság nélkül fog megvalósulni. 1534-ben Münsterbe költözött, ahová behozta a vagyonszűrést. Ugyanabban az évben egy kirohanás alkalmával elesett.

MELVILLE, ANDREAS (1545 - 1622.)

A humanista presbiteriánus irányzat kiemelkedő képviselője. Skóciában és Franciaországban tanult, később a klasszikus nyelvek professzora a genfi akadémián. Részt vett több egyetem (pl. a glasgowi) megreformálásában. Életútja végén Sedanban a bibliai-teológia professzora lett.

MILOTAI NYILAS ISTVÁN (1571 - 1623.)

1603-ban Heidelbergből hazatérve debreceni tanár lett, később több helyen lelkészkedett. 1614-ben a tiszántúli egyházkerület püspökévé választották, amiről 4 évvel később lemondott és Gyulafehérvárra ment a

fejedelem udvari prédikátorának. Kiváló munkásságot fejtett ki az oktatásügy fejlesztése és az egyházi irodalom terén is.

MISZTÓTFALUSI KIS MIKLÓS

(1650 - 1702.)

Hírneves könyvnyomdász, református egyházi író. Kilenc éve töltött Hollandiában, de teológiai tanulmányok helyet betűmetszéssel és öntéssel, nyomdai ismeretekkel foglalkozott. Még kint önálló műhelyt nyitott, amely hamarosan a legismertebbek közé került. Cosimo Medici nála rendelte meg az új firenzei nyomdája teljes betűkészletét, ő készítette pl. az első grúz nyomtatott ábécét. 1690-ben Kolozsvárott telepedett le, ahol mintegy félszáz művet jelentetett meg.

NAZIANZI GERGELY (? - 390.)

Atyját, anyját és öccsét is szentté avatta a keleti egyház. A nagy tehetségű ifjút gondosan iskoláztatták, majd Pontusban szigorú remeteéletet élt. Az ariánus Valens császár idején Konstantinápoly lakossága tömegesen követte az uralkodó hitét, de prédikációi hatására visszatértek a katolicizmusra.

NOGARET, GUILLOUME (? - 1313.)

Polgári családból származott. Bírói pályára lépve bejutott a Királyi Tanácsba. Szép Fülöp 1303-ban kancellárrá nevezte ki, és még ez év őszén az itáliai Anagniban elfogta VIII. Bonifác pápát. Nagy része volt a templomos rend betiltásában és vezetőik kivégzésében is.

NURSAI BENEDEK(480 - 543.)

Itáliai remete, a bencés rend megalapítója. Összesen 12 rendházat alapított, ahol a szerzetesek szüzességet és engedelmességet fogadtak.

NYSSAI GERGELY(334 - 394.)

A tudományoknak és a lelki élet elmélyítésének szentelte életét. 371-től Nyssa püspöke, az ariánusok ellenfeleként harcolt a 379-es antiochiai és a 381-es konstantinápolyi zsinaton. Ünnepeelt szónok volt, teológiai munkássága is jelentős.

OCKHAM, VILLIAM (kb. 1285 - 1349.)

Ferences-rendi szerzetes, oxfordi tanár. 1324-ben Avignonba rendelték a tanai miatt. Aquinói Tamástól eltérően Ockham tagadja, hogy az első ok oksága áthatja minden egyedi dolog létezését és működését. Így minden egyes emberi akaratnak is teljes autonómiája van, és a helyes értelem nem gyökerezik Isten természetében.

OLÁH MIKLÓS (1493 - 1568.)

II. Ulászló király udvarában nevelkedett, 1516-ban egyházi pályára lépett. II. Lajos titkára, 1553-tól esztergomi érsek, majd kancellár és királyi helytartó. 1561-ben ő telepítette Magyarországra a jezsuitákat. Sokat tett a katolikus iskolaügy emeléséért. Kapcsolatban állt kora humanistáival, így Rotterdami Erasmussal is.

OMAJJÁDOK

Az első kalifa-dinasztia. I. Muavija alapította 661-ben, Alinak, Mohamed sógorának meggyilkoltatása után. Damaszkuszban 750-ig uralkodtak, amikor az Abbaszidák megdöntötték uralmukat, Hispániában azonban 1031-ig fennmaradt a hatalmuk.

ORIGENÉSZ (185 körül-254.)

Az alexandriai iskola vezetője. Decius keresztény-üldözése idején börtönbe vetik, ahol belehal a kínzásokba. Legnagyobb szövegkritikai teljesítménye a Biblia szövegét hat változatban párhuzamosan közlő Hexapla. A niceai zsinat után könyveinek jó részét eretneknek ítélik, ezért 200 művéből igen kevés maradt fenn.

PÁDUAI MARSILIUS (?1270 - ?1348.)

Párizsban tanult és itt lett 1312-ben az egyetem rektora. Mivel szembekerült az avignoni pápákkal, Bajor Lajos német császárhoz menekült. Defensor pacis című művében a népfeliséget képviselő világi fejedelem jogait védi meg a pápai hatalommal szemben.

PAKHÓMIOSZ (287 táján - 346.)

Az első kolostoralapító. Elsőként fogalmazott meg szerzetesi szabályokat. A szegénységre és az életmódra vonatkozó előírásai az összes későbbi regula kiindulópontjává vált.

PÁLI SZT. VINCE (1576 - 1660.)

Rendalapító, életre hívta a Missziós papok (lazariták) Társaságát. Megszervezte a karitatív intézmények egész seregét. Kiterjedt levelezést folytatott.

PARKER, MATTHEW (1504 - 1575.)

Boleyn Anna udvari prédikátora, 1544-től a cambridge-i egyetem alkancellárja. 1559-ben Canterbury érsekévé választották. A mérsékelt reformátori elveket fogadta el, és megalapozta a klasszikus anglikán közép-utat Róma és Genf között. Nagy szerepe volt abban, hogy az anglikanizmus nagy részét megtartotta a katolikus egyházi hagyományoknak. A róla elnevezett Parker Társaság 1835 óta az angol reformáció forrásainak a kiadásaival foglalkozik.

PETHE MÁRTON (?1552 - 1605.)

Váradí, majd győri püspök, később kancellár, majd 1600-tól kalocsai érsek. Heves küzdelmet folytatott a Szepességben a protestantizmus elfojtása érdekében. Egy kéziratosa maradt fenn, amelyben leírja ottani tevékenységét.

PILCIUS GÁSPÁR (1552 - 1605?)**PHILON**

A hellenisztikus vallásbölcselet legkiválóbb képviselője. Alexandriában élt a Kr.u. I. században. Az Ószövetség szellemiségét ötvözte a platóni és a sztoikus bölcselettel. Szerinte Isten a tiszta lét, az abszolútum, melyet test nélküli erők vesznek körül (pl. a platóni ideák). Az ember feladata, hogy misztikus elmélkedéssel Istenbe merüljön, és aszkézissal a test és lélek kötelekeit annyira meglazítsa, hogy ez utóbbi a halál alkalmával akadálytalanul mehessen át a tiszta szellemi létbe.

PLINIUS, AZ IFJABB (62 - 113.)

Római tisztviselő, író. Traianus császár a kis-ázsiai Bithynia helytartójává tette. Ránk maradt levelezése korának igen becses dokumentuma. Átélt és leírta Pompeii pusztulását, ahol nagybátyja és nevelője (idősebb Plinius) is meghalt.

POLYKARPOS (69 előtt - 155.)

János evangélista tanítványa, később ő is sok tanítványt gyűjtött maga köré. Szmirna püspökeként buzgón harcolt a tévtanok, pl. Markhion gnosztikus álláspontja ellen. Mivel hitét nem volt hajlandó megtagadni, tűzhalálra ítélték.

PRIMUS TRUBAR (1508 - 1586.)

Laibachi (ljubjanai) reformátor, aki már korán felemelte a szavát a papi nőtlenség és az egy szín alatti áldozás ellen. Az üldözések elől Rothenburgba költözött. 1550-ben adták ki katekizmusát az általa kidolgozott szlovén nyomtatott betűkkel. Élete végén Tübingenben tevékenykedett, lefordította az Újszövetséget és kiadott egy énekeskönyvet.

REUHLIN, JOHANN (1455 - 1522.)

Erasmus mellett a másik nagy alakja a német humanizmusnak. A reformációt nem pártolta, de útját nagyban egyengette görög és héber tanulmányaival. A pfälzi fejedelem fiának tanítója, majd a sváb szövetség bírója lett, egyetemi tanár.

RICCI, MATTEO (1552 - 1610.)

Itáliai származású jezsuita misszionárius. 1583-ban Dél-Kínában tevékenykedett, majd 1601-ben a császári udvarba került.

A konfucianizmus hatása alá került, igehirdetésében sok engedményt tett a kínai környezetének. Ezért népszerűvé vált Kínában, de rendjével ellentétbe került.

RICHER, EDMUND (1560 - 1631.)

A gallikanizmus híve, a párizsi egyetem teológia tanára. Egyik műve miatt, amelyben bírálta a katolikus egyház világi hatalmi igényeit, kiátkozták. Hogy életét mentse, visszavonta tanait.

RÓMAI KELEMEN

A hagyomány szerint Róma 3. vagy 4. püspöke. A neki tulajdonított írások közül csak 1-2 lehet hiteles. Többek között egy, a római gyülekezetnek a korinthusiakhoz írott levele. Személye megegyezhet Domitianus császár egyik rokonával, Flavius Kelemen konzullal, akit a pogány istenek megvetéséért és a keresztyénség követéséért 95-ben kivégeztek.

ROMUALD (951 körül - 1027.)

Mivel lazának találta korának szerzetesi reguláját, Pioggio közelében remeteséget alapított. Ehhez az évek során további közösségek csatlakoztak, melyek a kamalduli renddé egyesültek. A rendbe lépőknek némasági fogadalmat kellett tenniük.

DE RUYTER, MICHAEL (1607 - 1676.)

Holland tengernagy, számos ízben hősiiesen harcolt az angolok, a svédek és a franciák ellen. Amikor a Földközi-tengeren a franciákkal küzdött, az ő erélyes nyomására bocsájtották szabadon 1676 február 11-én a nápolyi gályákra hurcolt protestáns magyarországi lelkészeket.

SADOLETUS, JACOB (1477 - 1547.)

Katolikus püspök, tagja volt annak a bizottságnak, melyet III. Pál az egyház megreformálása ügyében felállított. Erasmussal, Butzerral, Melanchtonnal is levelezésben állt. A genfieliekhez szóló levelének megválaszolására hívták vissza Kálvint. Egyházmegegyésében példaszerűen látta el feladatát, ami részben inspirálta a tridenti zsinat határozatait.

SEVILLAI IZIDOR (556 táján - 636.)

Írásaiban az előző századok teológiai szintézisét nyújtotta. Püspökként törekedett a papképzés és a hívők vallásosságának tökéletesítésére. Egyházpolitikájának egyedüli célja az egyházi és a világi hatalom szorosabbá tétele volt.

SOZZINI, FAUSTO (1539 - 1604.)

Nagybátyjával együtt a róla elnevezett unitárius felekezet (socianizmus) megalapítója. Szülővárosából, Sienából menekülni kény-

szerült. 1562-ben Zürichben telepedett le. 1578-ban Kolozsvárott vitázott Dávid Ferencsel Krisztus imádása kérdésében, majd Lengyelországban próbálta a maga képére átalakítani az unitarizmust - kevés sikerrel. A socianizmus a predestinációt, az eredendő bűnt és a Szentháromságot a józan ésszel ellenkezőnek, Krisztust pedig emberi lénynek tartotta. Az úrvacsora jelentőségét is megkérdőjelezte.

SPENER, PHILIPP JACOB (1635 - 1705.)

A pietizmus megalapítója, strassbourgi lelkész, teológus. Féltve attól a veszélytől, hogy a keresztyén élet a betű-hitben vész el, egyes hívőkkel lelki épülés célú összejöveteleket kezdett szervezni (collegia pietatis) a saját házában, majd a templomban. Mozgalmas életében sokszor vádolták tévelygéssel. Tény, hogy egyes híveinek túlkapásaival, látomásokkal és kijelentésekkel szemben nem lépett fel.

STANCARO (1501 - 1574.)

Olasz protestáns teológus. Számos egyetemen tanított, de éles vitái miatt mindenhol eltávolították. Mint Petrovics Péter orvos, hosszabb ideig Erdélyben is tartózkodott. Krisztus közbenjárói működéséről szóló tanát Stöckel, Heltai Gáspár és Dávid Ferenc is támadta. 1558-ban az országgyűléshez intézett levelében az összes protestáns lelkészt „feljelentette”. Művei főleg vitairatokból és bibliamagyarázatokból állnak.

STÖCKEL, LEONHARD (1510 - 1560.)

Reformátor, iskolaigazgató. Bártfán született, a hazai iskolák látogatása után Wittenbergben került szoros viszonyba 1530-ban Lutherral és Melanchthonnal. Kiemelkedő pedagógiai munkássága mellett ő a szerzője 5 felvidéki város közös, lutheránus szellemű hitvallásának (pentapolitana confessio).

STURM, JOHANN (1507 - 1589.)

Német teológus és pedagógus. 1537-ben hívják meg a strassbourgi iskola igazgatójává, amit 1567-re akadémiává emelt. Módszere Melanchthon elvein alapult. Tanügyi tervezete kb. 200 évig szolgált modellül a protestáns iskoláknak.

SZATMÁRI GYÖRGY (1457 - 1524.)

A kor vezető államférfia, esztergomi érsek, kancellár. Külpolitikájában a Jagelló és a Habsburg-ház megegyezését szorgalmazta. Nagy érdeklődést mutatott a tudományok és a művészetek iránt.

SZÉKELY ISTVÁN (BENCZÉDI) (?-1563u.)

Reformátor. Még ferencesként iratkozott be a krakkói egyetemre. Visszatérve Szikszón,

később Kassán terjesztette az új hitelveket, majd az 1550-es években Göncre került, ahol már a svájci reformáció szellemében működött. Tervezte a Biblia teljes magyarra fordítását, de ezt lelkészársá, Károli Gáspár vitte végbe.

SIENAI KATALIN (1347- 1380.)

Fiatalon domonkos-rendi apáca lett, napon-ta háromszor megkorbácsoltatta magát, és a gyónáson kívül egyetlen szót sem szólt. Később ellenkezőleg, ékesszólásával a legmegrögzöttebb bűnözőket is megtérítette. Azt híresztelte magáról, hogy Krisztussal személyesen érintkezik, és el is jegyezte őt magának. Rábeszélte IX. Gergelyt a Rómába való visszatérésre, amivel kezdetét vette a nagy egyházszakadás.

SZIKSZAI FABRICIUS BALÁZS

(1530 körül - 1576.)

Református prédikátor-tanár. Wittenbergi tanulmányai után a sárospataki, majd a kolozsvári iskola rektora. 1566-ban az unitáriussá lett Dávid Ferencsel való összetűzése miatt visszatért Sárospatakra. Legjelentősebb munkája, egy iskolai latin-magyar szótár, nyolc kiadást ért meg.

TASNÁDI RUBER MIHÁLY (? - 1618.)

Erdély református püspöke, aki Bocskai fellejese alatt a romokból újrászervezte egyházát. Az 1606-os marosvásárhelyi zsinaton vezetésével külön kánonokat alkottak, amelybe beolvasztották az ezt megelőző egyházi zsinatok fontosabb rendelkezéseit is.

TELEGDI MIKLÓS (1535 - 1586.)

Esztergomi kanonok, 1579-től pécsi püspök, de a török uralma miatt székét nem foglalhatta el. Jelentékeny írói munkásságot folytatott a protestantizmus ellen. Magyarra fordította Canisius katekizmusát, vitázott Bornemissza Péterrel és írt evangéliumi magyarázatokot is.

TERTULLIANUS (150 körül - 230 körül)

Latin egyházíró, jogtudós, szónok. 185 körül vált keresztyénné. Szigorú gondolkodásmód, gazdag képzelőerő hatja át sokszor homályos írásait.

TETZEL, JOHANN (?1455 - 1519.)

Domonkos-rendi barát, hírhedt búcsúárús. Házasságtörés miatt halálra ítélték, de a mainzi érsek megmentette, és később mint ügynöke folytatta a búcsúcédulák árusítását. Luther az ő érkezése alkalmából függesztette ki téziseit Wittenbergben.

TOLNAI DALI JÁNOS (1606 - 1660.)

Református esperes. Hollandiai és angliai tanulmányai alatt kerül kapcsolatba a puritanizmussal. 1638-tól I. Rákóczi György rábízta a pataki iskola igazgatását. Merész újításai miatt elmozdítják, de Lorántffy Zsuzsanna ismét visszahelyeztette. ő tanácsolta Comenius meghívását a magyarországi iskolák rendbehozatalára.

TORDAI SÁNDOR ANDRÁS (1529 - 1579.)

Wittenbergben tanult, majd 1560-ban lelkésszé szentelték. 1577 elején az erdélyi reformátusok püspökévé választották. Irodalmi téren is működött, de művei nem maradtak ránk.

TOURSI BERENGÁR (1082 körül - 1131.)

A toursi káptalani iskola vezetője, aki ellentétbe került a teológiával és a dogmatika tanításaival az oltáriszentség és a Szentháromság magyarázata kapcsán. VII. Gergely eleinte a pártját fogta, de 1079-ben nyilvánosan kellett beismerni tévedését.

TOURSI MÁRTON (316 körül - 400 körül)

Savariában született. Belépett a római hadseregbe, ahol magas rangot ért el, de 334-ben megkeresztelkedett és otthagya a katonaságot. Pannóniából és Itáliából is elűzték az ariánusok, ezért Tours környékén remetéskedett.

375-ben a toursi nép a püspöki székhelybe emelte. Kolostort alapított és nagy buzgalommal terjesztette a keresztyénséget. Franciaország védőszentje; az első szent, akit a katolikus egyház nyilvánosan tiszteletben részesített.

VALLA, LORENZO (1407 - 1457.)

Olasz humanista, Milánóban, Nápolyban tanár, majd pápai titkár és kanonok. Mint forráskritikus, kimutatta sok szöveg (pl. a konstantinusi adománylevel) hamis jellegét és a Vulgata hibás fordítású helyeit.

VERESEGYHÁZI SZENTYEL MIHÁLY

(? - 1683.)

Megállapodott korában kezdett tanulni, külföldről 1645-ben tért vissza. Debrecenben, majd Gyulafehérváron református tanár, illetve igazgató. Apafi Mihály udvari könyvtárosa.

XANTENI NORBERT (1085 körül - 1134.)

Ifjúságát, mint V. Henrik császár káplánja és xanteni kanonok, kicsapongások között töltötte. 1115 körül megtért, vagyonát szétosztotta a szegények között. Bűnbánatot prédikálva mezítláb járta be Franciaországot. Prémontréban megalapította a Augustinus szabályzata szerint élő premontréi kanonokok rendjét az eredményesebb lelkipásztorkodás érdekében.

Érdekes városok

Aachen (franciául: Aix-la-Chapelle)

Az ókori Aquisgranum településből kifejlődött frank királyi székhely, Nagy Károly fővárosa. Németországban található közvetlenül a belga-holland-német hármashatár mellett.

Akkon

Az Ószövetségi Akko, az Újszövetségi Ptolemaiosz. Az utolsó keresztes erődítmény, amely 1291-ben került a mohamedánok kezére. Izrael állam északi részén fekszik, kb. 30 km-re a libanoni határtól. Alexandria (arabul: El-Iszkandarija)

A Nílus-deltájától balra fekvő kikötő. Leghíresebb a Nagy Sándor alapította mintegy 70 hasonló nevű város közül. A római hódítás előtt majd egymillió lakost számláló település az ókor tudományos központja. Itt működött a híres Muszeion, a Nagy Könyvtár 700 ezer irattekercset őrzött. A Kr. e. III. században hetven tudós két hónap alatt itt fordította le héberül a görögre az Ószövetséget (Septuaginta). Több kiemelkedő egyháztudós működött a városban. Világítótornya egyike volt az ókori világ hét csodájának.

Antiochia

Ma Antakya nevű török város a Földközi-tengertől 20 km-re, a szíriai határ közelében. Egyike az öt keresztyén patriarkhátusnak. A monofizita eretnység egyik központja. Az arabok a 640-es években elfoglalják, de Bizánc 969 és 1072 között visszaszerzi. A keresztesek fejedelemséget szerveznek Antiochia központtal, de a város 1268-ban végleg iszlám kézbe kerül.

Areioszpagosz

Árész hadisten dombja Athénban. A róla elnevezett arisztokrata tanács üléseinek színhelye. Itt beszél Pál apostol a 2. missziós útján a helybeliekhez. Mivel a görög sztoikus és epikureista felfogás a feltámadást nem szabadulásnak és megváltásnak tekintette, a beszédnek nem volt nagy hatása.

Austrasia

A VII. században szétszakadt frank királyság legnagyobb része. Ide tartozott a mai Hollandia, Belgium, Észak-Franciaország, a Rajna-vidék és Németország középső sávja Thüringiáig.

Barcaság

Főleg szászok által lakott terület Dél-Erdélyben az Olt és a Déli-Kárpátok között, Brassó térségében. Ide fészkelte be magát és próbált függetlenedni a Német Lovagrend 1211 és 1225 között.

Beneventum

Ma Benevento nevű olasz város Nápolytól keletre kb. 50 km-re. Justinianus hódításai nyomán hercegségi központ lesz a Bizánci Birodalom részeként. Később a longobárdok kezére kerül, majd a Nápolyi Királysághoz tartozik.

Bornholm

Dániához tartozó sziget a Balti-tengeren, Svédország és Lengyelország között. A burgundok származási helye.

Catalaunum

Mező Orléans városa mellett Észak-Franciaországban. Aetius és Attila összecsapásának színhelye.

Chalkedon

Török város a Boszporusz ázsiai partján (ma Kadiköy). Dór gyarmat, majd római település. A keresztyénség egyik központja, itt rendezték a 451-es egyetemes zsinatot.

Cluny

Közép-franciaországi település Lyontól északra kb. 60 km-re. Innen indul ki a XI. század első felében az a mozgalom, amely az egyházat kívánta megszabadítani a világi

ellenőrzéstől. A hatalmas kolostoregyüttes szinte teljesen elpusztult a francia forradalom folyamán kirobbant zavargásokban.

Cortenuova

Észak-olaszországi település Brescia mellett, ahol 1237-ben II. Frigyes legyőzte a lombard városok seregét (Bresciát azonban sikertelenül ostromolta).

St. Cyr

Versailles-jal határos kisváros, amelynek híres apátsága a janzenizmus egyik terjesztője volt a közelben lévő Port Royal apácakolostorral és remeteközösséggel együtt.

Edessza

Ma Urfa nevű délkelet-anatóliai török város az Eufrátesz közelében. A római limes része, korai keresztyén központ és érseki székhely. Az első keresztes hadjárat alkalmával Bouillon Gottfried öccse, Balduin elfoglalja és létrehozza az edesszai grófságot. A szeldzsuk törökök már 1144-ben visszafoglalják.

Efészus

Másképpen Epheszosz, a mai török Efes. Ókori kereskedelmi központ az Égei-tenger partján (azóta a tenger visszahúzódott). Határában magasodott a híres Artemisz templom, az ókori világ egyik csodája. Jelentős zsidó diaszpóra élt falai között. Igen korán keresztyén központ, érseki székhely. Pál apostol harmadik útján érinti a várost, az efezusiakhoz írt levél része az Újszövetségnek.

Einsiedeln

Svájci település a Zürichi-tó közvetlen közelében, ahol Zwingli 1516-18 között papként tevékenykedett.

Galilea

Neve a héber galil szóból származik, jelentése körzet, kerület vagy negyed. A Kármel-hegy és a tengerparti síkságtól a Jordán folyóig terjed, délre lenyúlik a Genezareti-tó (Galileai-tenger) alatti Tábór hegyéig. Két részre oszlik: az északi Felső-Galileára és a déli Alsó-Galileára.

Glarus

A hasonló nevű svájci kanton székhelye a liechtensteini határ közelében. 1506-tól 10 évig ebben a városban tevékenykedett Zwingli.

Grünwald

A kelet-poroszországi Ermeland tartomány másik neve. Az itteni Tannenberg (ma a lengyel Stebark község) mellett győzte le 1410-ben az egyesült lengyel-litván haderő

a Német Lovagrendet. Ezzel ért véget a Drang nach Osten (a német keleti expanzió) időszaka.

Hadrianapolisz

Valens császár itt szenvedett vereséget 378-ban a nyugati-gótoktól (majd ugyanítt a bizánciak 811-ben a bolgár Krum kántól). Később Drinápoly néven a törökök fővárosa Konstantinápoly 1453-as elfoglalásáig. Mai neve Edirne, közvetlen a török-bolgár-görög hármashatár mellett található.

Judea

Izrael állam déli része, a Holt-tengertől nyugatra eső hegyes, sivatagos terület. Dávid itt alapítja meg Hebron központtal a judai királyságot (majd meghódítva északi Izraelt, Jeruzsálemet teszi meg fővárossá). A Kr. e. VI. század végén ide tértek vissza a babiloni fogságba hurcoltak.

Kappadókia

Törökországhoz tartozó, kelet-anatóliai tartomány. A perzsa állam része, majd Nagy Sándor halála után a Szeleukidák kezére került. A meggyengült Szíriától elszakad, de Kr. u. 18-ban római provincia lesz. Bizánctól 1065-ben ragadják el a szeldzsuk törökök.

Legnano

Település közvetlenül Milánó mellett, ahol 1176-ban a lombard városok legyőzték Barbarossa Frigyes hadait. A csata jelentősége abban áll, hogy első ízben szenvedtek vereséget a lovagi-páncélos seregek gyalogos zsoldosoktól.

Luxeuil

Kelet-franciaországi városka a Vogézek déli lábánál. Itt alapít ír mintára kolostort Kolumbán a VI. század végén.

Monte Cassino

Róma és Nápoly között az Appeninek egyik magaslata, ahol 529-ben Szent Benedek monostort alapított. A hatalmas épület-együttes szinte teljesen elpusztult 1944-ben, mert a németek az itt kiépített „Gosztáv-vonalnál” akarták megállítani az angol-szászokat.

Mosaburg (Mocsárvár)

A Kis-Balaton mellett található régészeti lelőhely. Pribina és Kocel keleti-frank függésben lévő szláv államának központja.

Neustrasia

A késő Meroving-korszakban szétbomlott frank állam egyik része. Nagyjából a mai Franciaországnak a Loire-Besancon vonaltól északra fekvő területei.

Nikaia

Mai nevén Iznik, török település közel a Márvány-tenger déli partjához. Itt hívták össze 325-ben az első egyetemes zsinatot. Konstantinápoly 1204-es eleste után ide szorul vissza a bizánci fennhatóság. 1261-ig, a keresztetek kiűzéséig, Nikaia a róla elnevezett császárság központja.

Nikomédia

Ma Izmit nevű török nagyváros, a róla elnevezett tengeröböl partján (amely a Márvány-tenger része). Korai egyházi központ, majd érseki székhely, ahol több híres egyházfő is tevékenykedett.

Pamplona

Spanyol nagyváros, Navarra tartomány székhelye a francia-spanyol határ közelében. Itt sebesült meg 1521-ben Loyolai Ignác és ez meghatározta későbbi életútját.

Quedlinburg

Német város a Harz-hegység lábánál. Itt rendezte be I. Ottó német-római császár az udvartartását, és itt fogadta 973 húsvétján Géza fejedelem 12 főúrból álló küldöttségét.

Qumran

Település a Holt-tenger észak-nyugati partján, melynek határában fedezték föl 1947-ben az esszenusok barlangokban elrejtett iratait. Ezek az Ószövetség egyes részeit tartalmazták hébernyelven és holt-tengeri tekercsek néven váltak ismertté.

Sapoletto (Spoleto)

Olasz város Rómától északra 60 km-re. A VII. és a VIII. században fennállt egyik longobard hercegség központja.

Sirmium (ma Sremska Mitrovica)

Délszláv település a Száva partján. Pannónia kettéosztása után Pannónia Inferior egyik központja, püspöki, majd érseki székhely. A Szerémség nevű tájegység névadója.

Soissons

Francia város Párizstól észak-keletre. Az utolsó római helytartó legyőzése után Chlodvig ide tette át az uralkodói székhelyét, majd a közeli Reims városában felvette a keresztyénséget.

Szamária

Judea és Galilea között található szentföldi terület. A hasonló nevű város mintegy kétszáz évig az északi zsidó állam fővárosa. Az asszírok csak több évi ostrom után Kr.e. 721-ben tudták elfoglalni.

Tarszosz (mai nevén Tarsus)

Dél-anatóliai török város a Földközi-tenger közelében. Pál apostol szülőhelye, érseki központ. A XIII. század elején került mohamedán kézre.

Trident (az ókori Tridentum, ma Trento)

Püspöki székhely Észak-Olaszországban az Adige folyó völgyében Bolzano és Verona között. Itt ülésezett — megszakításokkal — az a zsinat, amely rendezte a katolicizmus sorait és útjára indította az ellenreformációt.

Fogalmak

ágenda

Protestáns szóhasználatban az imádságos és szertartásos könyvek és a templomi szertartásokra vonatkozó rendszabályok elnevezése. A korai magyarországi református ágendák közül legfontosabb Mélius Péteré, Beythe Istváné, Samarjai Jánosé és Milotai Nyilas István.

Anagni-merénylet

VIII. Bonifác szülővárosa dómjának kapujára akarta kifüggeszteni a IV. Fülöpöt kiközösítő bulláját 1303 szeptember 8-án. Ezt megelőzendő, a francia király fegyveresei Nogaret irányításával betörték a városba, a pápát foglyul ejtették és (egyres források szerint) bántalmazták. Bár a környék lakói két nappal később elűzték a betolakodókat, VIII. Bonifác ez év októberében belehalt az őt ért megaláztatásokba.

antropológia

A Bibliának az emberről való tanítása, illetve az a szaktudomány, amely ezt rendszerezi.

apát (a latin abbas, az arámi abba, atya szóból)

A szerzetesházak vezetőinek neve. Az apátokat társaik választották maguk fölé. A cluny-i majd a ciszteri reformtól kezdődően az anyakolostor által telepített közösségek alárendeltek lettek (élükön a perjellel), és megjelentek a püspöki jelvények viselésére jogosult süveges apátok és a több apátságot irányító főapátok.

apokrifusok (apokrüptein = elrejtteni)

Apokrifus iratoknak nevezzük azokat a ké-

sei zsidó és korai keresztyén írásokat, melyek a Biblia könyveivel irodalomtörténeti rokonságban állnak, de a Kánonba nem kerültek bele. Olyan „titokról” szólnak, amelyekről a kanonikus könyvek hallgatnak. Vannak ószövetségi és újszövetségi apokrifus iratok, utóbbiak között pl. evangéliumok, levelek, apostolok cselekedetei. Hitelességük csekély, legtöbbször a Biblia vélt hiányosságainak pótlásául vagy kiigazításául íródtak.

apologéták

(apológia görög kifejezés, szó- vagy írásbeli védelme valamely megtámadottnak)

A keresztyén irodalom történetében azok a férfiak, akik a zsidók és pogányoknak a keresztyénség ellen emelt vádjainak megcáfolását tűzték ki céljuk maguk elé. Nevesebb apologéták: Justin vértanú, Tertullianus, Lactantius, Augustinus.

apostoli atyák

Azok az apostolok korabeli férfiak, akiknek írásait nem vették be az Újszövetségbe. Pl. Római Kelemen, Polykapos, Papias stb.

archimandrita

A görögkeleti egyházban a kolostor-főnök, vagyis az apát elnevezése.

autokrácia — önkényuralom

bazilita szerzetesség

Nagy Szent Vazul rendje, ortodox keleti (és görög katolikus) rítust követő szerzetesek. Nevüket alapítójukról, Bazileuszról (Vazul) nyerték, aki az őskeresztyén remeté, a cönobiták életvitele nyomán alakította ki a szabályaikat. Eltérően a nyugati szerzetesrendektől, a baziliták a szemlélődő remeteszményhez igazodtak, nem helyeztek súlyt a termelő tevékenység fejlesztésére.

beginák

A legrégebb vallásos célú női világi társulatok, a XI. századtól van róluk említés. Nem tettek zárdai fogadalmat, de egy helyen laktak és rendszerint kórházat működtettek. Később a kolduló rendek mintájára ők is koldulni kezdtek. Függetlenségük és szemlélődésre való hajlamuk miatt sok rendház az eretnység befogadjává vált. Belgiumban és Németországban még a XIX. században is működtek beginaházak.

cádokita főpapok

Cádók jeruzsálemi főpap volt Dávid és Salamon idejében. A jósiási reform után egyedül Cádók utódai maradtak papok Jeruzsálemben, Ezékiel szerint a többiek méltatlanná váltak erre, és csak alantasabb tisztiséget tölthettek be. A főpap a királyság

megszűnése után Izrael lelki-szellemi vezetője, a Nagytanács első embere volt. Az utolsó cádokita főpapot, II. Óniászt, IV. Antiokhosz leváltotta. 172-től valamennyi főpap nem cádokita családból nyerte kinevezését.

camisard-felkelés

A Cévennes helységben lakó, református vallást követő parasztokat hívták camisardoknak. A Nantes-i Ediktum 1685-ös visszavonása után a királyi hadsereg erőszakos fellépésére fanatikus dühvel és kegyetlenséggel válaszoltak. A felkelést csak az 1710-es évekre tudták lecsendesíteni.

cezaropapizmus

Az a rendszer, ahol a világi (állami) hatalom maga alá rendeli az egyházat és befolyást gyakorol felette. A protestáns egyházban a földesúri egyházkormányzat szélsőséget jelenti.

coccejjanizmus

Coccejus (Koch) János (1603 - 1699.) német protestáns teológus által alapított teológiai irányzat. Felújították a protestantizmus azon alapelvét, mely szerint a hitnek nemcsak tartalma, hanem formája is kizárólag a Bibliából veendő. Isten és az ember viszonyát szövetségnek tekintette, vagyis a frigyelmélet álláspontjához csatlakozott.

criminális excessus (latin = bűnös túlzás)

diaszpóra (görög = szórvány)

A szétszórtan élő zsidóknak, illetve a pogányok között élő keresztyének jelzésére szolgáló kifejezés.

dissenterek

Latin eredetű angol szó, jelentése: másként hívők, régebben nonkonformisták Angliában. Tágabb értelemben mindazok, akik nem tartoznak az anglikán állami egyházhoz (a katolikusok is), szűkebb értelemben azok a protestáns szekták, amelyek elszakadtak az államegyháztól (pl. presbiteriánusok, independensek, methodisták, baptisták, kvékerek, stb...).

emanáció — kiáramlás (ld. gnosztikus)

elokvencia (latin = ékesszólás)

exarchátus

Az exarcha felügyelete alatt álló egyházkezület. A keleti egyház az exarcha címet a patriarcha és a metropolita szó helyett használja.

fatalizmus

Az a (determinista) felfogás, amely szerint egy sorsnak vagy végzetnek (fatum) tekin-

tett mindenható erő (akár természettörvény vagy akár személyes isten) a világ alakulását és benne az ember sorsát mindenben, megmásíthatatlanul és ellenállhatatlanul befolyásolja, meghatározza.

flagellánsok (latin flagellantes = ostorozók)

XIII-XV. századi vallásos mozgalom, amely azt hirdette, hogy a test ostorozásával lehet elnyerni a bűnbocsánatot. Az ostorozás eredetileg a szerzetesek súlyosabb vétségének fenyegetése volt, de a XI. századtól egyre szélesebb körben kezdett elterjedni (még IX. Szent Lajos király is gyakorolta). Idővel egész társulatok álltak össze, melyeknek tagjai zárandoklat közben véréig korbácsolták magukat. VI. Kelemen 1349-ben betiltotta a mozgalmat. Az üldözések hatására némely flagelláns csoport a papságot antikrisztussá nyilvánította és a korbácsolást a szentségek helyére állították.

főkegyúri jog

A főpapi székek betöltéséhez fűződő királyi jog, a földesúri kegyúri jog országos szintű megfelelője. 1404-ben Zsigmond az ellenkirály Nápolyi Lászlót támogató IX. Bonifác pápával szemben törvénybe iktatta, hogy a pápa csak a király jelöltjét nevezheti ki főpappá, és egyházi javadalomhoz csak királyi hozzájárulással lehetett jutni.

generális káptalan

A ciszterciák, majd a követők nyomán elterjedt intézmény. A rendtartományok kolostorainak időszakonként összeülő gyűlése, ahol a rend egészét érintő ügyeket tárgyalták, és a döntések végrehajtása kötelező minden rendházra nézve.

generális prior

Egyes szerzetesrendek főnöke. Pl. a pálosoknál 1417 óta kizárólag a Magyarországon tartott nagykáptalan választhatta.

gnosztikus felfogás (gnózis = ismeret)

Olyan filozófiai és misztikus vonásokat egyesítő gondolkodási forma, amely a Római Birodalom keleti felében terjedt el, főleg a Kr. u. II. században. A gnózis szerint a legfőbb istenségből újabb és újabb isteni lények áramlanak ki, de ezen lények utolsó tagja, az ember, elszakadt az isteni világtól és belesüllyedt az anyagba. Az ember tehát nem más, mint az anyag börtönébe zárt isteni szikra, és a megváltás nem más, mint az isteni szikra visszajuttatása a mennyei világba. A gnoszticizmus az embert megváltó ismeret (gnózis) tartalmával, elsajátításával és a megvilágosított ember teendőivel foglalkozik.

goroszlói csata

Basta zsoldosserege Vitéz Mihály, havasalföldi vajda segítségével 1601. augusztus 3-án itt verte szét a harmadszorra visszatért Báthory Zsigmond hadait. Két héttel később Basta tisztjei megölték Vitéz Mihályt, és Erdély több évre a császári hadsereg zsákmánya lett.

guastellai egyetemes zsinat

Kálmán azért mondott le az investitúráról, mert a pápa cserébe elejtette Horvátországra és Dalmáciára támasztott hűbéri igényét.

holtkézi birtok (latinul manus mortua)

Az egyháznak a lelki üdvösség biztosítása érdekében adományozott birtok. A jogi tulajdonos az egyház lett a maga egészében, amivel a földbirtok kivált a további adásvételi forgalomból, holtá vált. Az egyházi vagython ugyanis feloszthatatlan, eladományozhatatlan, eladhatatlan és a királyi kincstárra vissza nem háramló volt — még hűtlenség esetén sem.

independensek vagy kongregacionalisták

A presbiteriánusoknál radikálisabb irányzat. Azt követelték, hogy minden egyes egyház-köztség legyen független bármilyen egyházi és világi tekintélytől.

Minden hívőt szabadnak és függetlennek tekintettek, akik megegyezés útján bizonyos időre közös vallásgyakorlás céljára egyesülnek.

interregnum

Két király uralkodása közti időszak, amikor a trónt különféle okok miatt nem töltik be.

irgalmas-rendiek

Ucalányokat, bukott nőket javító és betegápoló egyletből alakult szerzetesrend.

1572-ben a portugál Juan de Dio fogadtatta el velük az ágostoni regulákat. A népszerű rendet 1696-ban telepítette Szelepcsényi György primás Magyarországra.

Izmaeliták (másképpen böszörmények)

Különböző etnikai eredetű muzulmánok gyűjtőneve a középkori Magyarországon. Főleg kereskedelemmel és pénzügyletekkel foglalkoztak, közülük kerültek ki az Árpád-kor kamara- és vámbérlői (a zsidók mellett). Az Anjou-kor végére teljesen asszimilálódtak.

jakobita (szír) egyház

Azok a monofizita keresztyének nevezték így magukat, akiket az odessai püspök, Baradeus Jakab 541-ben egyesített. Nagy számban éltek Szíriában és Mezopotámiában, közösségeik az arab hódítás után is sokáig megmaradtak.

jogeljátszás-elmélet

A Wesselényi-féle összeesküvés miatt (amelynek tagjai török segítség híján 1671-ben feladták magukat) a bécsi udvar kinyilvánítja, hogy a magyar rendek eljátszották a rendi alkotmányhoz való jogukat. Csak a Thököly-felkelés sikereinek hatására állították vissza a rendi szabadságjogokat az 1681-es soproni országgyűlésen.

khiliazmus (khiliasz = ezer)

Vallásos-misztikus hit Krisztus második eljövételében és ezeréves uralkodásában, amikor a gonoszok elnyerik méltó büntetésüket, a jók pedig megigazulnak. Alapja a Jelenések könyve (20:4.). Igen elterjedt a korai keresztyénség idején, illetve a középkori eretnekmozgalmak ideológiájában.

kánon (görög = mérték, szabály, lajstrom)

1. Azon bibliai könyvek összessége, amelyet ihletettnek tartanak ellentétben az apokrifusokkal.
2. Az egyházi előírások és rendszabályok összessége.
3. A római és görög katolikus egyházban a mise alkalmával előforduló megszentelés előtt, alatt és után mondott imaforma.
4. Egyház által elismert szentek sorozata.

karmeliták

Egy Berthold nevű keresztes vitéz által 1156-ban a palesztinai Kármel-hegyen alapított rend. Külön cellákban laktak, nappal és éjjel felváltva dolgoztak és imádkozta, húst nem ehettek. IV. Ince a koldulórendek kiváltságaival is felruházta őket. A rend gyökeres reformját Teréz hajtotta végre a XVI. században.

képtilalom

1547-ben VIII. Henrik rendeletben tiltotta meg az iparosoknak, napszámosoknak, földműveseknek és szolgáknak a Biblia olvasását, nehogy azt a reformáció szellemében értelmezzék.

királyi tetsvényjog (latinul placetum regium)

Az államnak illetve az azt képviselő személynek az a joga, mely szerint minden pápai, vatikáni iratot (illetve az országból kikerülő, hozzájuk címzett írást) az állami intézmények megvizsgálhatnak, hogy tartalmuk nem ellentétes-e a hazai törvényekkel. Magyarországon 1404-ben Zsigmond dekretuma mondta ki a főkegyúri jog kodifikálásával.

kongregáció

1. Szövetség
2. Olyan szerzetes testület, amelynek tagjait

csak egyszeri fogadalom köti a szerzet-hez és ez a fogadalmat tevő részéről nem, de a rend részéről felmondható. A valódi szerzetesrendeknél ez az eskü ün-nepélyes és örökös, egyik fél sem mond-hatja fel.

konklávé (latin = bezárható szoba)

A Vatikánban az a zárt helyiség, amelyben a bíborosok a külvilágtól szigorúan elzárva a pápát megválasztják.

konkordátum

A katolikus egyház és valamely állam vi-szonyát szabályozó szerződés.

laikus testvérek

Azok a kolostorban élő barátok, akik az al-sóbbrendű munkát végezték. Tőlük nem kí-vántak tudományos képzettséget, de a há-rom fogadalmat (engedelmesség, szüzes-ség, szegénység) nekik is le kellett tenni. Nem tartoztak a papi rendhez.

Latin Császárság

A negyedik keresztes hadjárat során Bizánc megdöntése után létrehozott államalakulat. 1204-1261 között állt fenn, ide tartozott az akhiai fejedelemség, a thesszalóniki ki-rályság és számos görög sziget.

lázáristák

Páli Vince által 1624-ben Franciaországban szervezett rend, mely a párizsi szent Lázár perjelségről kapta a nevét. VIII. Orbán 1631-ben erősítette meg a rendet, amely ez-után mindenhol elterjedt. Főleg papnöven-dékek képzésével foglalkoztak.

levantei kereskedelem

(francia soleil levant = felkelő nap)
A Földközi-tenger keleti medencéjében ki-bontakozó távolsági kereskedelem, amely a Kelet luxuscikkeit közvetítette Európába. Két központja alakult ki: Velence és Geno-va. Amerika felfedezésével jelentősége le-hanyatlott.

levellerek (egyenlősítők)

Az angol polgárháború idején kialakult szélsőséges irányzat, amely a népfelség és a természetjog eszméjéből kiindulva az ál-lam és egyház teljes szétválasztását, a teljes vallás- és lelkiismereti szabadságnak és po-litikai egyenlőségnek a megvalósítását cé-lozta. Cromwell 1653-ban leszámolt velük, vezetőjüket, John Lilburnt száműzte.

leviták

Jákób Leától született fiának, Lévinek az utódai, akiket Isten a pusztai vándorlás ide-jén a papi szolgálatra kiválasztott. Ebből a törzsből való Mózes és Áron. A cádokiták-

kal szemben azonban alárendelt viszonyba kerültek, csak alacsonyabb rendű papi tevé-kenységet végezhettek.

lipóti diploma

1690. október 16-án I. Lipót által kibocsá-tott rendelet, amely Erdély közjogi helyeze-tét 1848-ig szabályozta. Kinyilvánította az erdélyi jogrend sértetlenségét, így a négy bevet vallás gyakorlásának szabadságát. (Erdély azonban a magyar korona fennha-tósága alá tartozó, külön államiságú terület lett.)

„lőpor-összeesküvés”

1605-ben I. Jakab látogatása előtt az angol parlament pincéjében robbantásra előkészí-tett lőporos hordót találtak. A merényletet a katolikusok készítették elő.

II. lyoni zsinat

1274-ben hívták össze a görög és latin egy-ház újraegyesítésének megtárgyalására.

mauriták

A St. Maurus-i kongregációba tartozó ben-cések.

monasztikus egyházszervezet

Mivel az angolzsász hódítás hosszú időre elvágta a kelta egyház és Róma kapcsolata-it, lényegében megszűnt az egyházi hierar-chia. A kelta egyház alapját az egymástól is független monostorok jelentették.

musicium

Korlátozott önkormányzattal rendelkező ró-mai település. (A teljes önkormányzattal bí-ró várost kolóniának nevezték.)

Muratori-töredék

Az Újszövetség kanonikus iratainak legko-rábbi listája. Felfedezőjéről és kiadójáról nevezték el. A Muratori-kánon a Kr. u. II. század végén keletkezhetett. A lista töredé-kes, a fennmaradt 85 sor a második evangé-listával, Márkkal kezdődik. A szöveg egy görög nyelvű lista gyenge latin fordítása, a kánonviták normaadó lezárási kísérletének tekinthető.

Nantes-i ediktum

IV. Henrik 1598. április 13-án adta ki a hu-genották vallásszabadságának tárgyában. A hugenották egyenlő jogokat élveztek a ka-tolikusokkal, mindenféle állami hivatalt vi-selhettek. Biztosítékul megtarthatták a ré-gebbi erődített helyeiket, amelynek őrségét a király fizette.

Nimes-i Ediktum

1628-ban Richelieu csapatai elfoglalták a hugenották legfőbb erősségét, La Rochelle városát. Az egy évvel később kiadott edik-

tum meghagyta a vallásszabadságukat, de a politikai előjogaikat megszüntette.

Német parasztháború

Az osztrák és delnémet területen kirobbant helyi felkelések sorozata 1524-25-ben. A Thomas Münzer vezette mozgalom a földesúri járadékok és kötelezettségek ellen irányult. A katolikusok szerint a lutheránus teológusok robbantották ki, de erre nincs bizonyíték. Sőt, Luther maga is a parasztok ellen foglalt állást.

neoplatonizmus

A pogány ókor utolsó erőfeszítése arra, hogy összhangba hozza a filozófiát a görög és keleti politeizmusokkal, beleértve a ritust, az alkímiát és a mágikus szertartásokat is. Olyan istenségbe (vagy legfőbb alapelve) vetett hitet tanít, amelyből minden úgy áramlik ki, hogy közben nem különül el tőle. Ez az alapelv a létezés fölött áll, az Egy, mert megkülönböztetés nélküli, a jóság, mert minden létező forrása, és minden dolog végső mikéntje.

nominalizmus

A skolasztikában kibontakozó univerzálé-vita (univerzálé = általános) egyik álláspontja, s a realizmus ellenfele. A nominalisták azt állították (nomen = név), hogy csak az egyes dolgok léteznek, általános fogalmaink csupán nevek. Szélsőséges álláspontja azt is tagadta, hogy fogalmainknak bármi is megfelelné a valóságos világban. A nominalizmust a Szentháromság tanára vonatkozó következtetése miatt az 1092-es soissons-i zsinat elítélte.

olivetánusok

Benedek szigorított szabályai szerint szervezett szerzetesrend, amelyet Tolomei János Sienában 1313-ban alapított és XXII. János pápa megerősített.

oratoriánusok

1611-ben alapított kongregáció, a papok tekintélyének helyreállítására. Tagjai nem kötelezték kolostor fogadalomra. Németalföldön, Spanyolországban és Franciaországban terjedt el. Mivel kartézianizmus és janzenizmus gyanújába keveredtek, a kongregációt a XVIII. században feloszlatták.

panteizmus (gör. pan = minden és theosz = isten szavakból)

Olyan vallás-filozófiai irányzat, amely Istent a mindenséggel, a világegyetemmel azonosítja.

patrisztika (lat. = az atyák tudománya)

Az első keresztyén teológusok tanítását jelölő terminus.

pietizmus (a latin pius = kegyes, jámbor szóból)

A német evangélikus egyházban a XVII. század folyamán kibontakozó irányzat. Elvetette a hitvitákat, és a gyakorlati keresztyén élet fontosságát hangoztatta. Eszerint a vallás egyedül szív és lélek dolga, kegyes tettekben és bensőséges érzelmekben nyilvánul meg, melyek a Biblia tanulmányozásával és visszafogott életmóddal alakíthatók ki. Önálló egyházzá soha nem szerveződött, meg-megújuló szemlélet maradt a lutheranizmuson belül.

perjel (latinul: prior)

Szerzetesi előljáró. A bencés és a hozzá hasonló rendházaknál az apát után következő tisztség, más rendeknél önálló egyházfők.

prágai kompaktátumok

1433. november 30-i megkötött egyezség a husziták mérsékeltbb és nagyobb kelyhes irányzata és a bázeli zsinat között. A kelyhesek ezentúl két szín alatt áldozhattak és megvalósult a cseh nyelvű igehirdetés. A kompaktátumokat 1466-ban II. Pál visszavonta és keresztes hadjáratot hirdetett ellenük.

presbiteriánusok

Az anglikán egyházzal szembenálló reformációs irányzat. Elvetették az egyházi hierarchiát és minden lelkészt egyenrangúnak nyilvánítottak. Az egyházat ki akarták szabadítani az államnak való alárendeltségéből és azt kívánták, hogy az egyes egyházközségeket a presbitérium, az egyházat pedig a presbitériumokból alakult zsinat kormányozza.

priváltassák (latin = megfosztassák)

realizmus

A skolasztika történetén végighúzó univerzálé-vita másik álláspontja. A realizmus azt állította, hogy miként a platonai ideák, úgy az általános fogalmak is megelőzik a konkrét tárgyak létezését. A szélsőségek szerint igazi létük csak a fogalmaknak van, míg a mérsékelt realisták szerint az általános fogalom benne rejtőzik az egyes dolgokban. A vita politikai töltetet nyert. A realisták a pápa univerzális hatalmáért szálltak síkra.

septem artes liberales (hét szabad művészet)

eredetileg a szofisták által tanított tantár-

gyak, amelyek a középkori egyetemek tantárgyaivá váltak. A Karoling-korban két részre osztották őket, ami két fokozatot is jelölt. Az alsó fokon (trivium) oktatták a grammatikát, retorikát és dialektikát (vitakozástan); később pedig az aritmetikát, asztronómiát, geometriát és a zenét (ez volt a quadrivium).

szász dinasztia

A szász hercegi családból kikerülő német királyok és német-római császárok sora. Tagjai: I. (Madarász) Henrik (919-936.), I. Ottó (936-973.), II. Ottó (973-983.), III. Ottó (983-1002.) és II. Henrik (1002-1024.).

szekularizáció (lat. saecularisatio

= világiasítás)

1. Szerzetes felmentése a fogadalmak vagy azok egy része alól, ami után világi papként működhet.
2. Egyházi birtokok, jövedelmek elvétele, világi kézre jutása.
3. Átvitt értelemben a társadalom ill. a hitélet elvilágiasodása.

szeldzsukok

A türkö-oguz törzsek egyik ága, nevét a dinasztia-alapító Szeldzsuk vezérről kapta. A X. században iszlám hitre tértek át, hatalmuk gyorsan növekedett. 1050-ben elfoglalták Bagdadot és az Abbászida kalifátus legnagyobb részét meghódították. A XII. században a birodalom több önálló szultán-ságra esett szét.

szerviták (latinuk Servi Beatae Mariae

Virginis = Szűz Mária Szolgái)

A XIII. században hét firenzei kereskedő által alapított szerzetesrend Mária tiszteletére. Itálián kívül főleg Közép-Európában terjedtek el, női águk is hamarosan létrejött.

szinkretizmus

A XIX. század óta használatos fogalom a különböző vallások elegyedésére, főként istenek és mítoszok azonosítása révén.

szombatosok

A zsidó vallás felé hajló reformációs irányzat. Vasárnap helyett a szombatot nyilvánították pihenőnapnak, a Bibliából csak az Ószövetséget ismerték el szent könyvnek. Szerintük, bár Jézus megváltó volt, de az első megváltási kísérlete nem sikerült. El kell tehát jönnie az új Messiásnak. Előfordultak Angliában, Csehországban, Lengyelországban is. Erdélyben az unitáriusok egyházzá szerveződése után a radikálisok Gerendi János és Eőssi András vezetésével hozták létre a XVI. század végén.

Treuga Dei (latin = Isten békéje)

A XI. század közepétől több zsinat is elrendelte az anarchia és a pártharcok korlátozására. A hadakozás teljes tilalmát mondják ki a Passió napjaira (csütörtök estétől vasárnapig) illetve nagyobb egyházi ünnepekre.

Test Act

II. Károly 1672-es türelmi rendeletére válaszulva (amely engedélyezte a katolikus vallás gyakorlását) a parlament alsóháza 1673-ban kibocsátotta a Test Actot. A nem anglikán vallásúakat kizárták az állami hivatalokból (így a trónöröklésből is).

vallambrosai rend

A bencések egyik ága, melyet Gualberti János 1035-ben alapított Itália Vallambrosa nevű helyén. A rend, amely először vett fel laikus barátokat, később nagyon elterjedt.

vércikkely

1539-ben VIII. Henrik törvényei halállal fenyegették meg azokat, akik tagadták, hogy az úrvacsora elemei Krisztus valóságos testévé és vérévé válnak, és követelték a két szín alatti áldozást, illetve a papi nőtlenség, a szüzességi fogadalom, a fülbegyónás és a halott mise eltörlését.

via apostolica (apostoli út)

Az egyház életvitelében az apostoli szegénységet számon kérő eretnek irányzat.

vikárius (latin: vicarius)

Helynök. Egyházi kifejezés olyan személyre, aki valamilyen szinten helyettesít valakit papi funkciójában. Pl. a pápa helynöke egy bíboros (cardinalis vicarius urbis), a püspöki helynök a megyéspüspök állandó helyettese.

zélóták (görög eredetű szó = buzgó,

szenvédélyes)

Jézus korában egy zsidóságon belüli csoport, amely fegyverrel kívánta kivívni Izrael függetlenségét. Fanatizmusuk abból a meggyőződésből származott, hogy egyedül Isten a vezetőjük. Ők robbantották ki a Kr. u. 66-ban kitört zsidó háborút, amelynek bukása után kezdődött a zsidók szétszóródása.

AJÁNLOTT IRODALOM

8. fejezet

Bóna István: A hunok és nagykirályaik. Budapest, Corvina. 1993.

Bóna István: A középkor hajnala. Budapest, Corvina. 1974.

Varga Domokos - Vekkerdi László: Európa születése Képes Történelem. Budapest, Móra. 1977.

Hans Reichardt: A népvándorlás. Budapest, Tesloff és Babilon Kiadó. 1992.

Philip Dixon: Britek, frankok, vikingek A múlt születése. Budapest, Helikon Kiadó. 1985.

Sz. Jónás Ilona: Barbár királyok A világtörténelem nagy alakjai. Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1994.

Félegyházi József: Az egyház a korai középkorban. Budapest, Szt. István Társ. 1967.

10. fejezet

Adriányi Gábor: Az egyháztörténet kézikönyve. Auróra Könyvek, München, 1975.

Dr. Szántó Konrád: A katolikus egyház története I-III. Ecclesia. Budapest, 1983-1987.

A szentek élete. Szent István Társ. Budapest, 1984.

Csóka J. Lajos: Szent Benedek fiainak világtörténete különös tekintettel Magyarországra I-II. Ecclesia, Budapest-Pannonhalma, 1969.

Johannes Cassianus: De institutis coenobiorum ELTE Ókor Történeti Tanszékeinek kiadványai 29. Budapest, 1980.

George Zarnecki: Kolostorok, szerzetesek, barátok. Corvina. Budapest, 1986.

Puskely Mária: Szerzetesek. Zrínyi. Budapest, 1990.

Jean Baptista Ruroselle: Európa népeinek története. Officina Nova. Budapest, 1990.

Herber-Martos-Moss-Tatár-Tisza: Történelem 2. Reáltanoda Alapítvány. Budapest, 1995.

Népek nagy nevelője ... Szent Benedeknek, Európa Védőszentjének emlékezete. Szent István Társ. Budapest, 1981.

Walter Nigg: A szerzetesek titkai. Szt. István Társ. Budapest, 1984.

Puskely Mária: Keresztény szerzetesség. Történelmi kalauz 1. Bencés Kiadó. Budapest, 1995.

11. fejezet

Sz. Jónás Ilona: A középkor nagy császárai, A világtörténelem nagy alakjai. Kossuth Könyvkiadó. Budapest, 1993.

Székely György: VII. Gergely, Életek és korok. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1984.

Herber-Martos-Moss-Tisza: Történelem 3. 1000-tól 1500-ig. Reáltanoda Alapítvány. Budapest, 1995.

Dr. Szántó Konrád: A katolikus egyház története I-III. Ecclesia. Budapest, 1983-1987.
Lovagvárak és gótikus katedrálisok. Élet a középkorban. Larousse-Officina Nova: Új képes történelem 7.

12. fejezet

Csóka J. Lajos: Szent Benedek fiainak világtörténete I. Ecclesia. Budapest, 1969.
Puskely Mária: Keresztény szerzetesség. Történelmi kalauz I. Bencés kiadó. 1995.
Erdődy János: Keresztes lobogók alatt Móra. Budapest, 1986.
Lovagvárak és gótikus katedrálisok. Új képes történelem 7. Larousse-Officina Nova 1994.
Magyar István Lénárd: Bizánc és a keresztetek. Élet és Tudomány, Budapest, 1984. febr. I. II. III. számai

13-15. fejezet

Csóka J. Lajos: Szent Benedek fiainak világtörténete I. Ecclesia. Budapest, 1969.
Herber-Martos-Moss-Tisza: Történelem 3. 1000-tól 1500-ig. Reáltanoda Alapítvány. Budapest, 1995.
Dr. Szántó Konrád: A katolikus egyház története I-III. Ecclesia. Budapest, 1983-1987.
Adriányi Gábor: Az egyháztörténet kézikönyve. Auróra Könyvek, München, 1975.
R.W. Southern: A nyugati társadalom és az egyház a középkorban Gondolat. Budapest, 1987.
Walter Niss: A szerzetesek titkai Szt. István Társulat. Budapest, 1984.
A szentek élete. Szt. István Társulat. Budapest, 1984.
Lékai Lajos O. Cist.: Ciszterciek. Eszmény és valóság. Szt. István társulat. Budapest, 1991.
Erdődy János: Keresztes lobogók alatt. Móra. Budapest, 1986.
Zombori István: Lovagok és lovagrendek. Kozmosz. Budapest, 1988.
Kecskés Pál: A bölcsélet története. Szt. István Társulat. Budapest, 1981
Nyíri Tamás: A filozófiai gondolkodás fejlődése. Szt. István Társulat. Budapest, 1973.

Puskely Mária: Szerzetesek. Zrínyi. Budapest, 1990.
G. Zarnecki: Kolostorok, szerzetesek, barátok. Corvina. Budapest, 1986.
Puskely Mária: Keresztény szerzetesség. Történelmi kalauz I. A-K. Bencés Kiadó. Budapest, 1995.

16. fejezet

Szent Jeromos: „Nehéz az emberi léleknek nem szeretni”, Bp., 1991
Aurelius Augustinus: Vallomások, Bp., 1982
Aurelius Augustinus: A boldog életről; A szabad akaratról, Bp., 1989
Boethius: A filozófia vigasztalása, Bp., 1979
Canterbury Szent Anzelm: Monologion; Proslogion, Bp., 1991
Canterbury Szent Anzelm: Cur Deus homo, Bp., 1994
Abelardus: Szerencsétlenségeim története, Bp., 1985
Abelardus: Etika, Bp., 1989
Aquinói Szent Tamás: Az értelem egységéről, Bp., 1994
Aquinói Szent Tamás: A létezőről és a lényegről, Bp. 1990
Eckhart Mester: Beszéd, Bp., 1985
Eckhart Mester: Útmutató beszéd, Bp. 1993
G. Duby: A katedrálisok kora, Bp., 1984
J. Le Goff: Az értelmiség a középkorban, Bp., 1979

17. fejezet

Kempis Tamás: Krisztus követése, Bp., 1990
G. Duby: A katedrálisok kora, Bp., 1984, 207-234.o.
J. Huizinga: A középkor alkonya, Bp., 1979, 176-198.o.
Mezey László: A devotio moderna a dunai országokban, Bp., 1971
R.W. Southern: A nyugati társadalom és egyház a középkorban, Bp., 1987, 409-442.o.

18. fejezet

Herber-Martos-Moss-Tatár-Tisza: Történelem 2. Reáltanoda Alapítvány. Budapest, 1994

- Herber-Martos-Moss-Tisza:** Történelem 3. Reáltanoda Alapítvány. Budapest, 1995
- Szobics Imre:** A trubadúrok költészete. Balassi Kiadó. Budapest, 1995.
- Szerb Antal:** A világirodalom története. Magvető. Budapest, 1962.
- Jacques Le Goff:** Az értelmiség a középkorban. Magvető. Budapest, 1979.
- Carmina Burana. Középkori diákdalok.** (szerk.: Kardos Tibor) Magyar Helikon. Budapest, 1979.
- Kecskés Pál:** A bölcsélet története. Szt. István Társulat. Budapest, 1981.
- Nyíri Tamás:** A filozófiai gondolkodás fejlődése. Szt. István Társulat. Budapest, 1973.
- Benke József:** Arab kalifák. A világtörténelem nagy alakjai. Kossuth. Budapest, 1994.
- Anderka Ádám:** Spanyolország története. Móra. Budapest, 1992.
- Lovagvárak és gótikus katedrálisok.** Élet a középkorban. Officina Nova. Új képes történelem. Budapest, 1994.
- Kulcsár Zsuzsanna:** Így éltek a lovagkorban. Gondolat. Budapest, 1967.

19. fejezet

- Herber-Martos-Moss-Tisza:** Történelem 3. 1000-tól 1500-ig. Reáltanoda Alapítvány. Budapest, 1995.
- Dr. Szántó Konrád:** A katolikus egyház története I-III. Ecclesia. Budapest, 1983-1987.
- Adriányi Gábor:** Az egyháztörténet kézikönyve. Auróra Könyvek, München, 1975.
- R.W. Southern:** A nyugati társadalom és az egyház a középkorban. Gondolat. Budapest, 1987.

21. fejezet

- Adriányi Gábor:** Az egyháztörténet kézikönyve. Auróra. München, 1975. 168-172. o.
- Ottlyk Ernő:** Az egyház története. Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya. Bp., 1979. 142-146. o.
- Révész Imre:** Egyháztörténelem. Debrecen, 1926. 50-54. o.

- Rotterdami Erasmus beszéde** A Balgaság dicsérete ... Magyar nyelvre átültette, magyarázta s az előbeszédet megírta Kardos Tibor. Magyar Helikon. Bp., 1960. 136-138.

22. fejezet

- Bartha Antal:** A magyar nép őstörténete, Akadémiai kiadó Bp. 1988. 270-280. o.
- Győrffy György (szerk.):** A magyarok elődei-ről és a honfoglalásról, Gondolat Kiadó Bp. 1958. 90. o.
- Győrffy György:** István király és műve, Gondolat Kiadó Bp. 1977. 47. o.
- Koestler Arthur,** magyarországi származású zsidó író, nem kutató történész, vagy történetíró, túlzó könyvét, amelyet a kazár zsidóságról írt, más műfajként kell tehát kezelnünk: A tizenharmadik törzs, Bp. 1990.
- Tóth Endre:** Pannónia Christiana. Életünk. 1991. 8. 747. o.
- H. Tóth Imre:** Konstantin-Cirill és Metód élete és működése, Magvető Kiadó Bp. 1981.
- Tóth József:** Adalékok a Kárpát-medence keresztényiségéhez a honfoglalás előtt, Ariston Kiadó Bp. 1992.
- Kiss Attila:** 11th century khazar rings from Hungary with Hebrew letters and signs. Acta Archaeologica Acad. Scient. Hung. 22. 1970. 341-348. o.

23. fejezet

- Bertényi Iván - Gyapay Gábor:** Magyarország rövid története, Bp., 1992.
- Magyarország története I. Szerk.:** Székely György, Bartha Antal. Bp., 1984. (A vonatkozó fejezetet Győrffy György írta 717-835. o.)
- Szent István és kora.** Szerk.: Kardos József, Glatz Ferenc. Bp., 1988.
- Gerics József - Ladányi Erzsébet:** A Szent István lándzsájára és koronájára vonatkozó források értelmezése. Levéltári Szemle, 1990/2.sz.
- Török József:** A magyar egyház ezer éve. Újvidék, 1992.

24. fejezet

- Hermann Egyed:** A katolikus egyháztörténet Magyarországon, München 1973.
- Karácsonyi János:** Magyarország egyháztörténete Bp., 1985.
- Pauler Gyula:** A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt I. Bp., 1899 (reprint: 1984.)
- Gerics József:** Az 1040-es évek magyar történetére vonatkozó egyes források kritikája. Magyar Könyvszemle, 1982.

25. fejezet

- Balanyi György:** Vallásos élet - iskolák. In: Magyar művelődéstörténet I.k. Szerk.: Váczy Péter, sorozatszerkesztő: Domanovszky Sándor. Bp., 1938. (reprint: 1990.). 373-430. o.
- Mályusz Elemér:** Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp., 1971.
- Török József:** Szerzetes- és lovagrendek Magyarországon. Bp., 1990.
- Bertényi Iván:** Magyarország az Anjouk korában. Bp., 1987. 142-163. o.
- Magyarország és a Szentszék kapcsolatának 1000 éve. Szerk.: Zombori István Bp., 1996.

27. fejezet

- Bucsay Mihály:** A protestantizmus története Magyarországon 1521-1945. Gondolat, Bp., 1985.
- Magyar Biblia-fordítások** Hunyadi János korától Pázmány Péter századáig. Szépirodalmi, Bp., 1990. 97-129. o.
- Zoványi Jenő:** A reformáció Magyarországon 1565-ig. Bp., 1986. reprint.

ISBN 963868502-6

9 789638 685025

1594 Ft